

ISSN (Print) 2616-6887
ISSN (Online) 2617-605X

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-153-4>

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің

ХАБАРШЫСЫ

BULLETIN

of L.N. Gumilyov
Eurasian National University

ВЕСТНИК

Евразийского национального
университета имени Л.Н. Гумилева

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР. АЙМАҚТАНУ. ШЫҒЫСТАНУ.

ТҮРКІТАНУ сериясы

POLITICAL SCIENCE. REGIONAL STUDIES.

ORIENTAL STUDIES. TURKOLOGY Series

Серия ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ. РЕГИОНОВЕДЕНИЕ.

ВОСТОКОВЕДЕНИЕ. ТЮРКОЛОГИЯ

№4(153)/ 2025

1995 жылдан бастап шығады

Founded in 1995

Издается с 1995 года

Жылына 4 рет шығады

Published 4 times a year

Выходит 4 раза в год

Астана, 2025

Astana, 2025

Бас редактор: Дәлелхан А.,
PhD, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

Бас редактордың орынбасары: Жолдыбалина А.С., PhD, Қазақстан Республикасының Президенті жанындағы Қазақстанның стратегиялық зерттеулер институты директорының орынбасары, Астана, Қазақстан

Редакциялық алқа:

Абжаппарова Б.Ж.	т.ғ.д., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (шығыстану)
Азмуханова А.М.	т.ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (шығыстану)
Айкенова Д.М.	Ph.D, «ID-sertteu» зерттеу орталығын директоры, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Бюлегенова Б.Б.	с.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Галимуллина А.Ф.	ф.ғ.д., доцент, «Қазан (Еділ бойы) федеральды университеті» ФМФЖББМ, Қазан, Татарстан республикасы, Ресей (түркітану)
Далелхан А.	Ph.D, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (халықаралық қатынастар)
Ерхан Доган	Ph.D, профессор, Мармара университеті, Стамбул, Түркия (саяси ғылымдар)
Ескеева М.К.	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (түркітану)
Какенова З.А.	Ph.D, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (халықаралық қатынастар)
Қадырбаев А.Ш.	ф.ғ.д., профессор, PFA Шығыстану институты, Ресей (шығыстану)
Кожамжарова М.Ж.	ф.ғ.к., доцент, С. Торайғыров Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Кусаинова А.М.	Ph.D, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (халықаралық қатынастар)
Манкеева Ж.А.	д.ф.н., профессор, Ахмет Байтұрсынов атындағы тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан (түркітану)
Клара Шандор	PhD, профессор, Сегед университеті, Сегед, Мажарстан (түркітану)
Медеубаева Ж.М.	т.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (халықаралық қатынастар)
Нечаева Е.Л.	с.ғ.к., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Нуртазина Р.А.	с.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Нуркан Озгур	Ph.D, профессор, Стамбул университет, Стамбул, Түркия (саяси ғылымдар)
Ланко Д.А.	с.ғ.к., доцент, Санкт-Петербург мемлекеттік университеті, Ресей (саяси ғылымдар)
Онучко М.Ю.	с.ғ.к., профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Оспанова А.Н.	Ph.D, доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (аймақтану)
Рыстина И.С.	PhD, Қазақстан Республикасының президенті жанындағы Қазақстанның стратегиялық зерттеулер институты, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Рамакрушна Прадхан	Факир Мохан университеті, Баласор, Индия (аймақтану)
Сабитов Ж.М.	PhD, Ұлыс Жошы ғылыми зерттеу институты директорының м.а., Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Токтаров Е.Б.	Ph.D, Цифрлық әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар орталығының жетекшісі, Фило-софия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан. (саяси ғылымдар)
Толипов Ф.	с.ғ.к., Өзбекстан ұлттық университеті, Ташкент, Өзбекстан (аймақтану)
Тыбыкова Л.Н.	с.ғ.к., проф., Таулы Алтай мемлекеттік университеті, Таулы Алтай, Ресей (түркітану)
Чеботарев А.Е.	с.ғ.к., Almaty Management University, Алматы, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Шаймердинова Н.Г.	ф.ғ.д., проф., Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (түркітану)

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Сәтпаев к-сі, 2, 402 б.

Тел.: +7(7172) 709-500, (ішкі 31-410)

E-mail: vest_polit@enu.kz, web-site:<http://bulpolit.enu.kz/>

Жауапты хатшы: Жиёмбай Б.С.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы.
САЯСИ ҒЫЛЫМДАР. АЙМАҚТАНУ. ШЫҒЫСТАНУ. ТҮРКІТАНУ сериясы

Меншіктенуші: «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» КЕАҚ

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 24.02.2021 ж.

№ KZ05VPY00032822 - қайта есепке қою туралы куәлігі

Ашық қолданудағы электрондық нұсқа: <http://bulpolit.enu.kz>

Мерзімділігі: жылына 4 рет.

Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қажымұқан к-сі, 13/1, тел.: +7(7172)709-500 (ішкі 31-410)

©L.N. Gumilyov Eurasian National University

Editor-in-Chief: Dalelkhan A.,
PhD, L.N.Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan

Deputy Editor-in-Chief: **Zholdybalina A.S., PhD, Deputy Director of the Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan**

Editorial board:

Abzhapparova B.Zh.	Doctor of Historical Sci., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (oriental studies)
Azmukhanova A.M.	Can. of Historical Sci., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (oriental studies)
Aikenova D.M.	Ph.D, Director of the "ID-sertteu" Research Center, Astana, Kazakhstan (polit.science)
Byulegenova B.B.	Candidate of Political Sci., Associate Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (political sciences)
Galimullina A.F.	Doctor of Philology, Associate Professor, Kazan (Volga Region) Federal University, Kazan, Republic of Tatarstan, Russian Federation (turkology)
Dalelkhan A.	Ph.D, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (international relations)
Erhan Dogan	Ph.D, Professor, Marmara University, Istanbul, Turkey, (polit.science)
Eskeyeva M.K.	Doctor of Philosophy, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (turkology)
Kakenova Z.A.	Ph.D, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (international relations)
Kadyrbaev A.Sh.	Doctor of Historical Sciences, Professor, Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences, Russia (Oriental Studies)
Kozhamzharova M.J.	Ph.D, Associate Professor, S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar, Kazakhstan, (polit.science)
Kussainova A.M.	Ph.D, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan, (international relations)
Mankeeva Zh.A.	Doctor of Philology, Professor, Institute of Linguistics Akhmet Baitursynov, Almaty, Kazakhstan (Turkology)
Klara Sandor	Ph.D, Professor, University of Szeged, Szeged, Hungary, (Turkology)
Medeubaeva Zh.M.	PhD, Associate Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (international relations)
Nechaeva E.L.	Ph.D, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (polit.science)
Nurtazina R.A.	PhD, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (polit.science)
Nurkan Ozgur	Ph.D., Professor, Istanbul University, Istanbul, Turkey (polit. science)
Lanko D.A.	Ph.D, Associate Professor, St. Petersburg State University, Russia (polit.science)
Onuchko M.Yu.	Ph.D, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan (polit.science)
Ospanova A.N.	Ph.D, Associate Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (regional studies)
Rystina I.S.	PhD, Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan (polit.science)
Ramakrushna Pradhan	Fakir Mohan University, Balasore, India (regional studies)
Sabitov Zh.M.	PhD, Acting Director of the Scientific Institute for the Study of Ulus Jochi, Astana, Kazakhstan (polit.science)
Toktarov E.B.	Ph.D., Head of the Center for Digital Social and Humanitarian Sciences, Institute of Philosophy, Political Sciences and Religious Studies, Almaty, Kazakhstan. (Political sciences)
Tolipov F.	Ph.D, National University of Uzbekistan, Tashkent, Uzbekistan (regional studies)
Tybykova L.N.	Ph.D, Professor, Gorno-Altai State University, Gorno-Altai, Russia (turkology)
Chebotarev A.E.	Ph.D, Almaty Management University, Almaty, Kazakhstan (polit.science)
Shaimerdinova N.G.	Doctor of Philology, Professor, L.N.Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (turkology)

Editorial address: 2, Satpayev str., of. 402, Astana city, Kazakhstan, 010008.

Tel.: +7(7172) 709-500, (ext. 31-410).

E-mail: vest_polit@enu.kz, web-site: <http://bulpolit.enu.kz>. **Responsible secretary:** Zhiyembay B.S.

Bulletin of the L.N.Gumilyov Eurasian National

University POLITICAL SCIENCE. REGIONAL STUDIES. ORIENTAL STUDIES. TURKOLOGY Series

Owner: Non-profit joint-stock company «L.N.Gumilyov Eurasian National University»

Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Rediscount certificate No. KZ05VPY00032822 dated 24.02. 2021

Available at: <http://bulpolit.enu.kz> Periodicity:

4 times a year.

Address of printing house: 13/1 Kazhimukan str., Astana, Kazakhstan 010008; tel.: +7(7172) 709-500 (ext.31-410)

©L.N. Gumilyov Eurasian National University

Главный редактор: Далелхан А.,
PhD, ЕНУ имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

Заместитель главного редактора:

Жолдыбалина А.С., PhD, заместитель директора Казахстанского института стратегических исследований при Президенте РК, Астана, Казахстан

Редакционная коллегия:

Абжаппарова Б.Ж.	д.и.н., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, (востоковедение)
Азмуханова А.М.	к.и.н., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, (востоковедение)
Айкенова Д.М.	Ph.D, Директор исследовательского центра «ID-sertteu», Астана, Казахстан (полит.науки)
Бюлегенова Б.Б.	к.п.н., доцент, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева (полит.науки), Астана, Казахстан (полит.науки)
Галимуллина А.Ф.	д.ф.н., доцент, ФГАОУ ВО «Казанский (Приволжский) федеральный университет», Казань, Республика Татарстан, Россия, (тюркология)
Далелхан А.	Ph.D, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (международные отношения)
Ерхан Доган	Ph.D, профессор, Университет Мармара, Стамбул, Турция (полит.науки)
Ескеева М.К.	д.ф.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (тюркология)
Какенова З.А.	Ph.D, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (международные отношения)
Кадырбаев А.Ш.	д.и.н., профессор, Институт востоковедения РАН, Россия, (востоковедение)
Кожамжарова М.Ж.	к.ф.н., доцент, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, Павлодар, Казахстан (полит.науки)
Кусаинова А.М.	Ph.D, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (международные отношения)
Манкеева Ж.А.	д.ф.н, профессор, Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынова, Алматы, Казахстан (тюркология)
Клара Шандор	Ph.D., профессор, Сегедский университет, Сегед, Венгрия, (тюркология)
Медеубаева Ж.М.	к.и.н., доцент, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, (международные отношения)
Нечаева Е.Л.	к.п.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (полит.науки)
Нуртазина Р.А.	д.п.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (полит.науки)
Нуркан Озгур	Ph.D, профессор, Стамбульский университет, Стамбул, Турция (полит.науки)
Ланко Д.А.	к.п.н., доцент, Санкт-Петербургский гос.университет, Россия (полит.науки)
Онучко М.Ю.	к.п.н., профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (полит.науки)
Оспанова А.Н.	Ph.D., доцент, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (регионоведение)
Рыстина И.С.	PhD, Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте РК, Астана, Казахстан (полит.науки)
Рамакрушна Прадхан	Университет Факир Мохан, Баласор, Индия, (регионоведение)
Сабитов Ж.М.	PhD, и.о. директора Научного института изучения улуса Джучи, Астана, Казахстан (полит.науки)
Токтаров Е.Б.	Ph.D., руководитель Центра цифровых социально-гуманитарных наук, Институт философии, политологии и религиоведения, Алматы, Казахстан. (полит.науки)
Толипов Ф.	к.п.н., Национальный университет Узбекистана, Ташкент, Узбекистан (регионоведение)
Тыбыкова Л.Н.	к.ф.н., проф., Горно-Алтайский государственный университет, Горно-Алтайск, Россия (тюркология)
Чеботарев А.Е.	к.п.н., Almaty Management University, Алматы, Казахстан (полит.науки)
Шаймердинова Н.Г.	д.ф.н, профессор, ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан (тюркология)

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Сатпаева, 2, каб. 402

Тел.: +7(7172) 709-500, (вн. 31-410)

E-mail: vest_polit@enu.kz, web-site: <http://bulpolit.enu.kz/>

Ответственный секретарь: Жиембай Б.С.

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева.

Серия: ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ. РЕГИОНОВЕДЕНИЕ. ВОСТОКОВЕДЕНИЕ. ТЮРКОЛОГИЯ

Собственник: НАО «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева». Зарегистрировано

Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан.

Свидетельство о постановке на переучет №KZ05VPY00032822 от 24.02.2021 г.

Электронная версия в открытом доступе: <http://bulpolit.enu.kz>

Периодичность: 4 раза в год.

Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Кажымукана, 13/1, тел.: +7(7172)709-500 (вн.31-410)

© Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы.
Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы

Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University.
Political Science. Regional Studies. Oriental Studies. Turkology Series

Вестник Евразийского национального университета имени Л. Н. Гумилева.
Серия Политические науки. Регионоведение. Востоковедение. Тюркология

№4(153)/2025

МАЗМҰНЫ/ CONTENT/ СОДЕРЖАНИЕ

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР/ POLITICAL SCIENCE / ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

Насимов М.Ө., Паридинова Б.Ж. Саяси білім берудегі рухани және саяси дүниетанымның өзара байланысы.....	
Nassimov M.O., Paridinova B.Zh. The relationship between spiritual and political worldview in political education.....	
Насимов М.О., Паридинова Б.Ж. Взаимосвязь духовного и политического мировоззрения в политическом образовании.....	9
Айкенова Д.М. Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісінің әйел-депутаттарының саяси қабылдаудағы архетиптер.....	
Aikenova D.M. Archetypes in the Political Perception of Female Members of the Mazhilis of the Parliament of the Republic of Kazakhstan.....	
Айкенова Д.М. Архетипы в политическом восприятии женщин-депутатов Мажилиса Парламента РК.....	21
Нағышбекқызы А., Нурдаuletova С.М. Орталық Азия мен Оңтүстік-Шығыс Азия арасындағы өңіраралық диалогты қалыптастырудағы мәдени дипломатияның рөлі.....	
Nagyshbekkyzy A., Nurdavletova S.M. The Role of Cultural Diplomacy in Forming Interregional Dialogue between Central Asia and Southeast Asia.....	
Нағышбекқызы А., Нурдаuletova С.М. Роль культурной дипломатии в формировании межрегионального диалога между Центральной Азией и Юго-Восточной Азией.....	33
Нурлан С., Қаленова Т.С., Йазыджы Х. Жаһандану және жастар: трансұлттық көші-қон саяси өзгерістер факторы ретінде.....	
Nurlan S., Kalenova T.S., Yazici H. Globalization and Youth: Transnational Migration as a Factor of Political Changes.....	
Нурлан С., Қаленова Т.С., Йазыджы Х. Глобализация и молодежь: транснациональная миграция как фактор политического изменения.....	47
Күмісбеков А.К., Дронзина Т.А., Аяғанова Ә.А. Этносаралық жанжалдарды реттеудің алдын алу саясатын іске асырудағы медиация институтының әлеуеті.....	
Kumysbekov A.K., Dronzina T.A., Ayaganova A.A. The Potential of the Institution of Mediation in the Implementation of Preventive Policy for the Settlement of Interethnic Conflicts.....	
Кумысбеков А.К., Дронзина Т.А., Аяғанова А.А. Потенциал института медиации в реализации превентивной политики урегулирования межэтнических конфликтов.....	59
Ермекбаева Е.О., Жанпейісова Қ.Д., Таштемханова Р.М. Қазақстандағы отбасы саласындағы мемлекеттік саясат: әлеуметтік-саяси аспект.....	
Yermekbaeva Y.O., Zhanpeissova K.D., Tashtemkhanova R.M. State Policy in the Sphere of Family in Kazakhstan: Socio-Political Aspect.....	
Ермекбаева Е.О., Жанпейісова Қ.Д., Таштемханова Р.М. Государственная политика в сфере семьи в Казахстане: социально-политический аспект.....	70

Чинчалинов Е.К., Мухлисов Н.К., Абдрахманова Г.С. Диаспоралардың жаһандық саясаттағы рөлі: Израиль, Қытай, Үндістан және Қазақстан тәжірибесі.....	
Chinchalinov Y.K., Mukhlisov N.K., Abdrakhmanova G.S. The Role of Diasporas in Global Politics: The Experience of Israel, China, India, and Kazakhstan.....	
Чинчалинов Е.К., Мухлисов Н.К., Абдрахманова Г.С. Роль диаспор в глобальной политике: опыт Израиля, Китая, Индии и Казахстана.....	83

АЙМАҚТАНУ / REGIONAL STUDIES / РЕГИОНОВЕДЕНИЕ

Арын Е.М., Екісі М. Мәдени мұраны қорғаудың халықаралық үлгілері және олардың Қазақстан жағдайына бейімдеу: салыстырмалы және институционалдық талдау.....	
Aryn E.M., Ekici M. International models for the protection of cultural heritage and their adaptation in Kazakhstan: a comparative and institutional analysis.....	
Арын Е.М., Екісі М. Международные модели охраны культурного наследия и их адаптация в Казахстане: сравнительный и институциональный анализ.....	100
Бекебаева А.Д. Қазақстан Республикасында теңдік пен құрмет мәдениетін қалыптастыру құралы ретінде гендерлік білім беру.....	
Bekebayeva A.D. Gender education as a tool for fostering a culture of equality and respect in the Republic of Kazakhstan.....	
Бекебаева А.Д. Гендерное образование как инструмент формирования культуры равенства и уважения в Республике Казахстан.....	115
Қалиев И.А., Серикбаева А.Т. Қазақстан Республикасында жергілікті өзін-өзі басқарудың демократиялылығын арттыру құралы ретінде әкімдерді сайлау тетіктері.....	
Kaliyev I.A., Serikbayeva A.T. Mechanisms of Electing Akims as a Tool for Increasing the Democracy of Local Self-Government in the Republic of Kazakhstan.....	
Қалиев И.А., Серикбаева А.Т. Механизмы выборности акимов как инструмент повышения демократичности местного самоуправления в Республике Казахстан.....	131
Досмурзинов Р.К., Пұсырманов Н.С. Орталық Азия мемлекеттері аумағындағы этникалық анклавтар: тұрақтылық факторлары және олардың қақтығыстар әлеуеті.....	
Dosmurzinov R.K., Pussyrmanov N.S. Ethnic enclaves on the territory of Central Asian states: sustainability factors and their conflictogenic potential.....	
Досмурзинов Р.К., Пұсырманов Н.С. Этнические анклавы на территории государств Центральной Азии: факторы устойчивости и их потенциальная конфликтогенность.....	144
Катпеннова А.З. Өзбекстан мен Ресей арасындағы сауда-экономикалық ынтымақтастықтың аймақтық өлшемі.....	
Katpenova A.Z. The regional dimension of trade-economic cooperation between Uzbekistan and Russia.....	
Катпеннова А.З. Региональное измерение торгово-экономического сотрудничества Узбекистана и России.....	154
Славецкий В.Ю., Ельжанова Е.Т., Файзулин А.И. Жаһандық Оңтүстік: саяси фантом немесе жаңа шындық.....	
Slavetskiy V.Yu., Yelzhanova Ye.T., Faizulin A.I. Global South: political phantom or new reality.....	
Славецкий В.Ю., Ельжанова Е.Т., Файзулин А.И. Глобальный Юг: политический фантом или новая реальность.....	168

ШЫҒЫСТАНУ / ORIENTAL STUDIES / ВОСТОКОВЕДЕНИЕ

Раусова Ә.Б. Дәстүршілдік және оның қазіргі жапондар дәстүріндегі рөлі.....	
Raisova A.B. Traditionalism and Its Role in the Traditions of Modern Japanese People.....	
Раусова А.Б. Традиционализм и его роль в традициях современных японцев.....	177
Шалғынбай Н.Қ., Бегимова Г.А., Оразбек М. Мәмлүк қыпшақтары лексикасының қазіргі қазақ тіліндегі қолданысы («Китаб-и межму-и тержуман-и турки ве ажеми ве мугали» еңбегі негізінде).....	
Shalgynbay N.K., Begimova G.A., Orazbek M. The Use of Mamluk Kipchak Vocabulary in Modern Kazakh Language (Based on the Work «Kitab-i Majmu-i Turjuman-i Turki wa Ajami wa Mughali»).....	
Шалғынбай Н.Қ., Бегимова Г.А., Оразбек М. Современное казахское использование мамлюкской кыпчакской лексики (на основе работы «Китаб-и межму – и тержуман-и турки ве ажеми ве мугали»).....	192
Кожсахметова Ж.А., Мионг С. Мун Чжэ Ин әкімшілігі кезіндегі ядролық энергия саясатының өзгерістері және Оңтүстік Кореяның энергетикалық экосистемасына әсері.....	
Kozhakhmetova Z.A., Myong S. Changes of Nuclear Energy Policy During Moon Jae-In's Administration and its Impact on the Energy Industry Ecosystem of South Korea.....	
Кожсахметова Ж.А., Мионг С. Изменения в политике ядерной энергетики во время правления Мун Чжэ Ина и их влияние на экосистему энергетической отрасли Южной Кореи.....	203
Айсингиоро К. Еуразия кеңістігіндегі татар-чжурчжэн тарихи-мәдени байланыстары... Aisingioro K. Historical and Cultural Connections between the Tatars and the Jurchen in the Eurasian Space.....	
Айсингиоро К. Историко-культурные связи татар и чжурчжэней в Евразийском пространстве.....	216

ТҮРІКТАНУ / TURKOLOGU / ТЮРКОЛОГИЯ

Шәріп А.Ж., Кишкенбаева Ж.Қ. Түркі-моңғол әлемі тоғысындағы Барлық Арасан.....	
Sharip A.Zh., Kishkenbayeva Zh.K. Barlyk Arasan at the Crossroads of the Turkic-Mongolian World.....	
Шарип А.Ж., Кишкенбаева Ж.Қ. Барлык Арасан на пересечении тюрко-монгольского мира.....	227
Амангелдіқызы Ә., Айдарбекова Ж.Қ. Саха тілі материалдық мәдениетінің этнографиялық лексикасы.....	
Amangeldikyzy A., Aidarbekova Zh.K. Ethnographic Lexicon of Material Culture in the Sakha Language.....	
Амангелдіқызы Ә., Айдарбекова Ж.Қ. Этнографическая лексика материальной культуры языка саха.....	241
Болсынбек Т.Н., Кадримбетова Н.Н. Қазақтың ұлттық киімі – қазақ мәдениетінің маңызды және ажырамас атрибуты.....	
Bolsynbek T.N., Kadrimbetova N.N. Kazakh National Clothing – an Important and Inseparable Attribute of Kazakh Culture.....	
Болсынбек Т.Н., Кадримбетова Н.Н. Казахская национальная одежда – важный и неотъемлемый атрибут казахской культуры.....	252
Аширбоев С., Сайфуллаев Б. Түркі өзбек тілі құрылымының зерттелу тарихынан.....	
Ashirboyev S., Sayfullayev B. From the History of the Study of the Structure of the Turkic Uzbek Language.....	
Аширбоев С., Сайфуллаев Б. Из истории изучения структуры тюркско-узбекского языка.....	266

Жақыпов Ж.А., Сарекенова Қ.Қ. Хотон мәтіндерінен табылған сөз тіркестері.....	
Zhakupov Zh.A., Sarekenova K.K. Phrases found from Khotan texts.....	
Жакупов Ж.А., Сарекенова К.К. Словосочетания, найденные из Хотонских текстов.....	276
Нурбаева А.М., Ибраимова М.С., Колумбаева З.Е. Қазіргі қазақ әдебиетіндегі миф жа- саудағы түркі мәдени кодының көрінісі.....	
Nurbayeva A.M., Ibrayetova M.S., Kolumbaeva Z.E. Mythmaking in contemporary Kazakh literature as a reflection of the Turkic cultural code.....	
Нурбаева А.М., Ибраимова М.С., Колумбаева З.Е. Мифотворчество в современной ка- захской литературе как отражение тюркского культурного кода.....	287
Токсеитова А.Е., Садықова Р.К., Кубдашева Қ.Б. Қазақ және түрік мақал-мәтелдеріндегі түр-түс атауларының лингвомәдени ерекшеліктері.....	
Tokseitova A.E., Sadykova R.K., Kubdasheva K.B. Linguistic and cultural features of species names and color symbols in turkish and kazakh proverbs and sayings.....	
Токсеитова А.Е., Садықова Р.К., Кубдашева Қ.Б. Лингвокультурные особенности наз- ваний видов и цветовой символики в турецких и казахских пословицах и поговорках....	307

ХҒТАР 11.01.33

Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-153-4-9-20>

Саяси білім берудегі рухани және саяси дүниетанымның өзара байланысы

М.Ө. Насимов¹, Б.Ж. Паридинова*¹

Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан

(E-mail: nasimov_m@mail.ru, filosof.sokrat.86@mail.ru)

Аңдатпа. Отандық саяси ғылымдарда ұсынылып отырған тақырып тұңғыш рет зерттеліп отыр. Берілген мақалада саяси білім берудегі рухани және саяси дүниетанымның өзара байланысы кешенді түрде талданады. Қазіргі жаһандану жағдайында рухани және саяси көзқарастардың тоғысуы тұлғаның ішкі сенім жүйесі, саяси белсенділігі және азаматтық жауапкершілігіне тікелей ықпал ететінін дәлелдейді. Авторлар саяси білім беру процесінде рухани құндылықтар мен саяси идеялардың өзара әрекеттестігін интегративті тәсілдермен дамыту қажеттілігін негіздейді. Мақалада руханилықтың мәні, саяси дүниетанымның құрылымы, отбасы институтының рөлі, студенттердің дүниетанымдық бағдарын қалыптастырудағы білім беру саясатының маңызы қарастырылады. Саяси және рухани дүниетаным үйлесімі оқу бағдарламаларына дүниетанымдық компоненттерді енгізу, оқытушылардың біліктілігін арттыру және сыни диалог ұйымдастыру арқылы жүзеге асады. Зерттеу нәтижелері жоғары оқу орындарында білім мазмұнын жетілдіру, болашақ мамандардың қоғамдық-саяси белсенділігін арттыру және демократиялық құндылықтарды қалыптастыру бағытында нақты ұсыныстар береді. Мақала рухани және саяси дүниетанымның өзара әрекеттестігінің теориялық негіздерін көрсетіп қана қоймай, саяси білім беру тәжірибесін жаңғыртуға үлес қосады.

Түйін сөздер: дүниетаным, руханилық, саяси білім беру, рухани дүниетаным, саяси дүниетаным.

Кіріспе

Саяси, мәдени және әлеуметтік-экономикалық ортадағы жаһандық өзгерістердің жеделдеуі, қоғамдағы теңсіздіктердің күшеюі, демократия, көші-қон, пандемия және климат өзгерісі сияқты заманауи құбылыстармен сипатталатын дәуірде білім бұрын-соңды болмаған қиындықтарға тап болды. Білім келешек ұрпаққа күрделі гносеологиялық, этикалық және моральдық шарттарда бірге өмір сүруді сыни қайта

Түсті: 03.05.2025; Мақұлданды: 25.11.2025; Онлайн қолжетімді: 30.12.2025

¹хат-хабарға жауапты автор

құруға көмектеседі. ЮНЕСКО-ның 41-ші Бас конференциясында бейбіт және тұрақты келешекті құруға негізделген білім берудің жаңартылған көзқарастары ұсынылды. Бас конференция Бас директорға: ТДМ 4 – білім беру-2030 шеңберінде әділ, сапалы білім беруді қамтамасыз ету және барлық адамдарға өмір бойы білім алу мүмкіндігін ынталандыруға бағыттайды; білім беруге қатысты халықаралық деңгейде келісілген тұрақты даму саласындағы 4-мақсатқа (ТДМ 4) қол жеткізудегі прогреске мониторинг жүргізу міндетін қояды [1, 20 б.]. Сондықтан білім түрлі секторлар, жас және салалардың саяси әлеуеті, оқытуды әлеуметтік өзгерістермен байланыстыратын үдерістерде біртұтас жүйелі тәжірибеде үйлестіреді.

Білім тәртіптік қағидалар призмасында келешек көкжиегінің дамуына әрекет жасайды. Мұндай құрылым құбылыстар мен адам болмысының біртұтас өлшемдеріне қайшы келеді және дүниенің интегративті көзқарасын алға жылжытатын тәртіптік емес құралдармен біріктіріледі. Тәсілді «дүниетанымдық білім беру» түсінігімен анықтаймыз [2]. Демек, дүниетанымдық көзқарастар азаматтарға тәжірибенің кез келген деңгейінде әлемді түсіндіру және әрекеттер перспективаларының гносеологиялық парадигмадан тыс экзистенциалды қиындықтарға белсенді түрде қарсы тұруда білім саясатымен бірігеді. Құрылым әлеуметтік логика, тұрақтылық және жаңа әлеуметтік көзқарастарға әсер етеді. Қоғамның қатысуы білімнің экзистенциалды құбылыстарына көзқарастар мен ықтимал сценарийлердің барлық әлеуетті және белсенді ойыншыларын қамтиды. Жаңа қоғамдық көзқарастар мен жаһандық білімнің жаңашыл түрлері барлық азаматтардың интерактивті процестердегі өзара сыни зерде, пікірталас пен диалогынан пайда болады.

Саяси білім берудегі рухани және саяси дүниетанымның өзара байланысы біздің дәуіріміздегі ірі саяси өзгерістерді жан-жақты зерттеу, әлемдік саясаттың әлеуеті мен күрделілігін түсіндіреді. М.Andrews [3] тарих пен өмірбаян тоғысуындағы талдауы 11 қыркүйектен кейінгі Америка Құрама Штаттарындағы патриотизм жарылысы; Берлин қабырғасының құлауына шығыс немістерінің түрлі реакциясы; Оңтүстік Африкадағы Ақиқат пен келісім комиссиясының алдында куәлік беруде жәбірленушілерге оқиғаларды айтуға қысым жасау және Англиядағы әлеуметтік әділеттілік үшін күреске өмір бойы берілгендік сияқты даулы мәселелерге түсінік береді. Барлық көзқарастар саяси және әлеуметтік контексті қалыптастыратын жасырын дүниетанымның маңыздылығын дәлелдейді. Әрбір ахуалды талдау зерттеушінің саяси нанымдар мен құндылықтар жүйесінің қоғамдық өзгерістерді түсіндірудегі рөлін айқындайды.

2014 жылы жарияланған зерттеулер жинағында ғалымдар, азаматтар, шешім қабылдаушылар мен саясаткерлер ұстанатын діни және зайырлы дүниетаным мен саяси идеологиялардың бүгінгі күні қолданылатын әрі түсінілетін ғылымға әсері зерттеледі [4]. Авторлар ғылымды түрлі топтар мүдделеріне «баптаудың» әлеуметтік және ғылыми салдарын қарастырады. Демек, саяси дүниетаныммен байланысты деректерді ұштастыру ғылым мен қоғамның сүбелі желісін құрады. Саясаткерлердің идеологиялық көзқарастары ғылыми зерттеулердің басым бағыттары мен нәтижелерінің әлеуметтік қабылдануы әлеуетін көрсетеді. Кешенді талдаулар ғылым мен саясаттың «байланыс нүктелерін» айқындап, болашақта ғылыми қызметтің тәуелсіздігі мен әділдігін сақтайды.

Жоғарыдағы пікірлерге сәйкес саяси білім берудегі рухани және саяси дүниетанымның өзара байланысын анықтаудың өзектілігі жоғары екендігін айтқымыз келеді. Біріншіден, рухани және саяси дүниетанымның өзара ынтымақтастығы жоғары. Саяси білім беру

процесінде студенттердің дүниетанымдық негіздерін дамыту олардың саяси сана-сезімінің тереңдігі және сыни пікірталасқа қабілеттілігін жоғарылатады. Екіншіден, оқыту процесінде интегративтік тәсілдерді қолдану тиімді. Тәрбиелік, мәдени және әлеуметтік аспектілерді біріктіретін дүниетанымдық білім беру моделі студенттерді күрделі заман ахуалында икемді әрекет етуге дайындайды. Үшіншіден, қоғамдық өзгерістерге бейімделу маңызды. Білім беру саясаты мен оқу бағдарламалары саяси құбылыстарды этикалық және экзистенциалды түсіндіріп, студенттерге әлемдегі түрлі процестерге сынмен қарайтын дағдылар ұсынады. Төртіншіден, ғылыми зерттеулер мен практика зерттеу нәтижелерінің байланысын арттырады. Саяси және рухани дүниетанымның өзара әрекеттестігін зерттеу білім мазмұнын жаңғырту, тәлімгерлік бағдарламаларын қайта қарау және профессор-оқытушылардың біліктілігін жетілдіруге негіз болатын ғылыми бағыттарды анықтайды. Бесіншіден, саяси білім берудегі рухани және саяси дүниетаным келешекке бағдар ұсынады. Оқыту процесінде рухани құндылықтар мен саяси перспективаларды ұштастыру студенттердің қоғамдық-саяси белсенділігін қалыптастырып, жаһандық сын-қатерлер жағдайында жауапты азаматты құрады. Алтыншыдан, зерттеулердегі практикалық ұсыныстар жоғары оқу орындарында саяси білім беру бағдарламаларына дүниетанымдық компоненттерді енгізу, сыни диалог ұйымдастыру және пәнаралық жобаларды дамыту негізінде студенттердің рухани және саяси көзқарастарын өзара толықтырады.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Зерттеуде теориялық-әдіснамалық және сапалық талдау әдістері қолданылды. Біріншіден, әдебиеттерді шолуда саяси және рухани дүниетаным ұғымдарының мәні ашылып, олардың өзара байланысы ғылыми тұрғыда негізделді. Екіншіден, контент-талдау әдісі саяси білім беру саласындағы зерттеулердегі дүниетанымдық көзқарастарды саралады. Үшіншіден, салыстырмалы талдау рухани және саяси дүниетанымның түрлі елдердегі білім жүйелеріндегі көріністері мен ерекшеліктерін айқындады. Сонымен қатар, интерпретациялық әдіс әлеуметтік феномендер мен білім беру процесіндегі руханилық пен саяси сана дамуының мәнін түсіндірді. Авторлар зерттеуде студенттердің дүниетанымдық бағдарлары қалыптасатын әлеуметтік-мәдени факторларды талдап, саяси білім беру жүйесіне ықпал ететін педагогикалық ұсыныстар әзірледі.

Нәтижелер мен талқылаулар

Рухани және саяси дүниетаным синтезі: саяси білім беру контексіндегі негізгі түсіндірмелері

Руханилық түсінігі қазіргі қоғамдық-саяси қатынастарда кеңінен таралған. Ұғым сәнге айналған мотивациялық бизнес-семинарлар, психотерапия, жастармен жұмыс және жеке даму топтарында түрлі контексттерде қолданылады. Жоғары оқу орындарындағы саяси білім беруде де дүниетаным түсінігіне көп мән беріледі. Кең ауқымда руханилық соңғы уақытта қасиеттілікке қызығушылықты оятудың ортасында жүр. Руханилықтың жаңғыруы жеке және қоғамдық денсаулыққа әкелетін салдары бар. Дегенмен, руханилықтың қоғамда кең таралуына қарамастан, түсіндіру күрделі болып қала береді. Руханилықтың мағынасын анықтаудағы қиындық адамзат үнемі күресетін

философиялық «ұйық» болып көрінеді. Қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар саласының зерттеушілері осы аморфты тұжырымдама алдында өздерінің таңданыстарын білдірді [5]. Саяси білім беру процесінде дербес тұлғаның ішкі құндылықтар құрылымы демократиялық іс-әрекеттерге ұмтылысын күшейтіп, азаматтық белсенділік тұрақтылығын қамтамасыз етеді. Тұлғаның мағыналық ізденістері мен бағдарлары оқу бағдарламаларына енгенде, студенттердің саяси мәселелерді талдау қабілетін арттырады. Саяси оқытуда гуманистік көзқарастарды ескеру әлеуметтік әділеттілік пен адамгершілік қағидаттарын теориялық біліммен ұштастырады. Білім беру ортасында моральдық ұстанымдар мен азаматтық ұғымдар диалогына жол ашу саяси көзқарастардың тұрақты әрі үйлесімді дамуына жәрдемдеседі.

Дүниетаным термині барлық ғылымдарда қолданылады, бірақ келісілген анықтамасыз мағынасын ашу қиынға соғады. Мәселен, терминді «Дін және дүниетаным» деңгейінде бөліп пайдалану Англиядағы діни білім беруде жоғарылады [6]. Бұл тұста саяси білім беруде «Саясат және дүниетаным» ұғымдарын бөлу мәселесі туындайтыны анық. Дегенмен, дүниетанымды бөліп талдау білім салаларының бұлыңғырлануы және профессор-оқытушылар жұмысында шамадан тыс жүктемелердің көбеюіне әкеледі. Сондықтан саяси білім беруде мынадай сұрақтар туындайды: дүниетанымды студенттерді оқытуда қолайлы ма және жоғары білім беру мақсаттарына сай келе ме? Мүмкін дүниетанымды қарастыруда саяси идеологиялар тұжырымдарына көп мән беру керек шығар? Саяси әрекеттерде рухани дүниетанымның артықшылығы жоғары ма, әлде саяси дүниетаным ба? Сұрақтар шеңберінде саяси дүниетаным тұжырымдамасына назарды кеңейту және түсініктің типологиясын қалыптастыру қажеттілігі байқалады.

Ғалымдар физикалық, саяси, әлеуметтік, экономикалық және рухани дүниетанымның өзара байланыстары қазіргі заманғы ғылыми жетістіктермен үйлеспейтін нанымдар бар екенін дәлелдейді [7, 157-168 бб.]. Дәлел кедейлікті жеңу (ТДМ 1) және әлеуметтік әділеттілікті ілгерілетуде өте маңызды. Рухани құндылықтар саяси мәдениет пен діндерді қалыптастырған нанымдар мен тәжірибелерден туындайды. Саяси ғылымдар жаңалықтары жетістіктері саяси білім берудегі процестерді көп өзгертті. Қазіргі заманғы ғылыми көзқарас пен дәстүрлі нанымдар алшақтығын жою әлеуметтік және экономикалық теңдікке қол жеткізудегі басты міндеттердің бірі болып отыр. Рухани құндылықтарды зерттеу саяси қатысу тәжірибелерінің қалыптасу тетіктеріндегі саяси білім беру процесін түбегейлі жаңғыртады. Рухани және материалдық құндылықтардың өзара әрекеттесуін назарға алу тұрақты даму мен қоғамдық әділдіктің арақатынасының кешенді тұжырымдарын қалыптастырады.

Кең мағынада «дүниетаным» термині адамның әлемді түсінуі негізінде жатқан сенімдер мен құндылықтарды сипаттауда қолданылады. Кеңінен қолданылатын дүниетаным түсініктеріне діни, философиялық және саяси сенімдер енеді. Сондықтан дүниетаным саясат, оның мәні мен мақсатының рухани сенімдері мен бағдарларын қамтиды. Қоғамдағы әрбір азаматтың саяси дүниетанымы, бірегей тұлғасы, тұрғылықты жері және қолдау жүйесі олардың өмірлік жолдарын дәйектейді [8]. Десек те, «саяси дүниетаным» термині жеке мақсаттар мен мінез-құлықтың демократиялық, консервативті және прогрессивті қоғамның ұйымдастырылуын көздейтін саяси идеологияға тіреледі. Саяси дүниетанымның саяси білім берудегі бірнеше дискретті элементтері оқыту процесінің дүниетаным шеңберіндегі орнын түсіндіреді. Саяси дүниетаным құрылымы саяси білімнің таңдалуы мен ұйымдастырылуы, оқытудың

жүргізілуіне әсері мол. Саяси дүниетанымды құру және анықтау бейберекет талданбай, прагматизм мен екіұштылықтың нормативтік шындығын анықтайды. Теорияны құруда қандай тұжырымды жоққа шығару және назардан тыс қалдыру, қандай мәселені қамту және бірінші орынға қою талдануы тиіс. Саяси және рухани дүниетанымның өзара байланысы саяси білім берудегі руханилық, саяси дүниетанымның дербес анықтамасын емес, өзге дүниетаным түрлерімен өзара әрекеттесуін қамтитын анықтаманы құруға ұмтылғаны жөн.

Х. Мінг пікірінше, Қытайдың гүлдену тұжырымдамасы елдің тарихи және мәдени дәстүрлерінде терең тамыр жайған және оның әлеуметтік жүйесінің бірегей логикасымен қуатталады [9]. Гүлдену тұжырымдамасы қоғамдық мұрат аясында қытай ұлтының мызғымас интеллектуалдық ұмтылысын көрсетеді. Отбасы мен еліне сүйіспеншілік сезімі және туыстық қарым-қатынас Қытайдың рухани дүниетанымын қалыптастырып, қауымдастық пен өзара байланыстылықты сезіндіреді. Іргелі қағида еңбекпен айқындалған социалистік жүйенің мәнін қытайлық сипаттағы социализмді берік жүзеге асыруды қамтамасыз етеді. Практикалық талпыныс тарихи тенденциялар мен белсенді дамумен үйлеседі, саяси партияның озық ғылыми саясат стратегияларын біріктіреді және ортақ өркендеудің жол картасын нақтылайды. Қытайлық көзқарас әралуандылық пен дифференциацияның шынайы қауымдастығын құрады, даму мен прогресс өркендеуді түсіндіреді және жаңғыру адамзат прогресінің жаңа формаларын құрудың ұлттық үлгісін ұсынады. Қытайдың өркендеу жолындағы тарихи күш-жігері философиялық мағынада «ортақ» заманауи түсінікті кеңейтіп қана қоймай, өркениеттегі «өркендеу» ұғымын жаңа биіктерге көтереді. Тұжырымдар саяси білім берудегі рухани және саяси дүниетанымның бір-бірімен сабақтастығын дәлелдейді. Тарихи мұраны сабақтастыра меңгеру студенттерде қоғам алдындағы жауапкершілік сезімі және ұлттық мақтанышын жүйелейді, саяси мәселелерде патриоттық тақырыптарды түсінуге жол ашады. Отбасындағы туыстық қатынастарға ой жүгірту болашақ мамандардың адамгершілік нормаларының қоғамды басқаруда этика мен әділеттілік қағидаларын басшылыққа алады. Саяси білім беру бағдарламасына нақты әлеуметтік бастамаларды талдау мен іс-шараларды интеграциялау рухани ұстанымдарды іске асыру қабілетін дамытады.

Берілген тұжырымдар білім беру бағдарламасына ішкі сенімдер жүйесін ендіру студенттердің белсенді азаматтық іс-әрекеттерге ұмтылысын нығайтады. Әділеттілік және адамгершілік қағидаларын талқылау студенттердің саяси құбылыстарды жіті саралауын жүйелейді. Дүниетаным элементтерін жіктеу оқытудың құрылымы мен мазмұнын тиімді үйлестіруге жәрдемдеседі, оқытушылардың артық ауыртпалықтарын азайтады. Рухани негіздегі сенімдер мен идеологиялық ұстанымдардың өзара тоғысуы азаматтардың әлеуметтік жауапкершілік сезімі және топтық ынтымақтастығын арттырады. Ұлттық және мәдени дәстүрлерді оқу процесінде қолдану студенттердің патриоттық ұстанымын қалыптастырып, қоғамдық мақсаттарға үн қатысуын ынталандырады.

Саяси білім берудегі рухани және саяси дүниетанымның өзара ықпалы мен рөлі

Руханилық моральдық жағынан дұрыс және бұрыс құбылыстарды хабарлайды. Ақпаратты ұсыну, жеткізудегі ойды манипуляциялаудың этикаға сәйкестілігі мақсат, мән және тұлғада қалыптасқан сенім мен дүниетанымды қамтиды. Саяси мәдениет және сенім даулы моральдық шекаралармен үйлескенде саяси ойдағы руханилықтың рөлі қауіп пен

күмән тудырады. Сондықтан саяси білім берудегі рухани және саяси дүниетанымның өзара байланысының күрделі салдары және ықтимал тұзақтарын зерттеу маңызды. Осы мақсатта руханилықтың саяси ойға тигізетін кейбір салдары тексеріліп, оң және теріс жақтарына назар аударамыз. Руханилық пен саяси білім байланыстары саяси ойлармен шиеленіскенде оның әлеуетін зерделейміз. Рухани дүниетаным білім беру және саяси нәтижелерге кедергі келтірмей, жақсартуды қамтамасыз ететін тұжырымдамалық негіз ұсынады. Саяси білім берудегі рухани сенімдерге негізделген көзқарастар оқыту және білім алу мотивациясының қозғалтқышы. Адамның рухани өлшемі білім, ақиқат пен шындық мәні, сенімділік пен күмәнмен білуге болатын құбылыстар дүниетанымы мен философиялық болжамдарын қалыптастырады. Сын-қатерлер дәуірінде әділетті әлемдегі саяси білім беруді дамытатын негізгі құндылықтарды қайта қарау қажет. Сонымен қатар, ойлау мен ізденудің рухани нанымдарды өзгертудегі орнын да қайта қарастырған жөн.

Саяси білім беру аясы өте кең болғанымен, кейде процесс саяси әлеуметтенумен қосылып, оқу-тәрбие процесіндегі білім тар көлемінде қолданылады. Саяси білім беру елдің үкіметімен, қоғамдық істерімен және басқа елдермен қарым-қатынасымен анықталады [10]. Әрбір қоғам өз мүшелерін әдептілік және қоғам алдындағы міндеттерін білуге тәрбиелейді. Қоғам мүшелері өзі өмір сүріп жатқан саяси жүйеге тигізетін ықпалын түсінбестен ешқандай әрекетке бармайды. Көзқарас сенімділігін Аристотельдің мемлекетті жалпы игілікке ұйымдасқан қауымдастық түсінігімен анықтаймыз [11]. Демек, мемлекет идеологиясындағы азаматтық тәрбиенің үйлесімі оқу процесінде жеке тұлғаның ішкі құндылық жүйесін нығайтып, қоғамдық өмірге белсенді араласуына негіз болады. Жеке адамда жоғары моральдық принциптер қалыптасқанда, құқықтық нормалар мен саяси институттарға сенім артады, қоғам шешімдерге жауапкершілікпен қарауға ұмтылады. Қоғамдық іс-әрекеттердің рухани ағарту компоненті оқу бағдарламасының мазмұнын рухани-адамгершілік бастамалармен толықтырып, саяси сауаттылықты жоғары деңгейге көтереді.

Білім адам сыпайылығының желісі. Білім жасырын көзқарас, үрей, тұтынушылық, ескішілдік, асығыстық, немқұрайлылық, теріс пайдаланушылық, сенімсіздік, жалғыздық негіздерінің қонақжайлылық, сенім, алмасу, қауіпсіздік, достық, бауырмалдық негізіне айналуына себепші. Саяси білім беру әр қоғамда, тарихтың әр кезеңінде жүзеге асады. Саяси білім беруде оның мақсаттары мен қоғамдық өмірдегі рөліне мағлұмат беру көзделеді. Осы уақытқа дейін басым болған саяси білім беру үлгілері мыналар: білімнің үлкен көлемі абстракциялаудағы түсіндірмесімен қарама-қайшылығы баракадемиялық модель; модельдеу сәттерінің өзінде операциялық саясаттың өмірлік дүниелеріне қарай иіліп, бейім болатын зертханалық модель. Қазіргі таңда жастарды негізгі қоғамдық-саяси ақпарат, тарихи және құндылық негізіндегі құралдар, түрлі әлеуметтік-саяси матрицалар мен дәстүрлермен салыстырмалы элементтерді қамтамасыз ету, жаңару ынта-жігерін арттыру және саяси қиыншылықтар жағдайында саналы міндеттеме беру қажеттілігіне әлеуметтік сұраныс бар. Саяси мәдениет шынайылығын ұғыну қабілетін біріктіретін саяси дүниетанымды қайта бағдарлаймыз және құрамыз [12]. Сондықтан саяси білім берудегі адамгершілік қағидалары жастарды қоғамдық жауапкершілікке баулып, ортақ мүддені қорғауға ынталандырады. Саяси және мәдени мұра рухани кемелділікті арттырып, шешім қабылдаудағы жауапкершілікті қалыптастырады. Демек, дағдарыс сәттерінде бейбіт келісімге ұмтылу және әріптестік қатынасты

нығайту қабілетін дамыту маңызды. Қабілет ішкі рухани әлем мен сыртқы әлеуметтік мінез-құлық үйлесімділігіндегі қоғам тұрақтылығының негізін қалайды.

Саяси білім демократиялық білім берудің ажырамас құрамдасы бөлігінде оның мақсаты, тәжірибесі және білім беру бағдарламаларындағы орнын әлемдік пікірталастармен байланыстырады. Кейбір мамандар саяси білім берудегі тәрбиенің мақсатын жоққа шығарады, партияшылдық пен мемлекеттік саясатты насихаттайды деп санайды [13]. Демократиялық білім беру саяси білім беруді қамтиды, саяси мәселелер мен олардың салдарын түсіндіреді [14]. Бірақ, айтылған саяси білім беру параметрлері аясында тар анықтау саяси аңғалдық. Келешек мамандардың саяси мәдениетін қалыптастыруда барлық туындайтын мәселелерді аудиториялық сабақтарда ашық айтамыз. Жүйеленбеген тиімсіз саяси білім беру билік легитимділігіне қауіп төндіреді. Тұлғаның рухани бағдарлары қоғамдағы қатынастарды түсіндіріп, сыни қарауға жетелейді. Ішкі құндылықтар толғанысы азаматтардың әлеуметтік мәселелерге жауапкершілікпен араласуына негіз саналады. Құндылықтар мен мемлекеттің іс-қимылын қатар талдау тиімсіз ағымдарға қарсылық танытады. Рухани толғаныстарды сезіну азаматтардың қоғамдық процестерге сенімін арттырады. Өзін-өзі тану мен әлеуметтік құрылымдарды зерделеу азаматтарға әділ басқару жүйесіне сенімділікті жоғарылатады.

Көптеген контексттерде білім саясаттандырылған және саяси сенімді қалпына келтіру қиын. Саяси сенім тапшылығын азайту діннің саяси және экономикалық күштердегі рөлін ескеруді талап етеді [15]. Діни және зайырлы дүниетаным қарым-қатынасының руханилық пен саяси білімге ықпалын зерттеген дұрыс секілді. Діннің саяси және рухани өмірдегі сенімнің дамуында көрінетін рәсімдерді басқаратын белсенді спектрлерді табу заңды қадам. Жоғары мектептің жастардың зайырлы және рухани жүйелерінің өзара әрекеттесуін анықтауы азаматтардың жеке құндылықтар, тиесілілік сезім, өмірдің мәні және саяси байланыстардың дүниетанымнан туындаған көзқарастарын белгілейді. Саяси білім беруді тар мағынадағы перспективаларды жоққа шығаратын және поляризацияланатын құндылықтарды көбейтетін жиынтық деңгейінде түсінуге болмайды. Мұның орнына саяси білім беру тәжірибесін ең алдымен адам әрекеті құрылысының тәсілінде анықтаймыз. Келісімнің өзі саяси сипатқа ие. Өйткені келісім шеңбері қауымдастықтарда әлемдік оқиғаларды түсінілуі және шиеленістердегі келіссөздерді қамтиды.

Саяси белсенділік демократиялық қоғам мен қатысудың негізі [16, 112-124 бб.]. Дауыс беруден бастап қоғамдық жобаларға еріктілікке дейінгі азаматтық белсенділіктің көптеген түрлері бар. Дегенмен, жеке адамдар мен әлеуметтік топтардың саяси белсенділігінде айырмашылықтар түзіледі. Кейбір азаматтар саясатқа белсене араласса, мүлдем қалыс қалатындар да кездеседі. Жасөспірімдік жастан ересектікке өтудегі азаматтық және саяси белсенділікті қалыптастыруда отбасының тәрбиелік әлеуметтенуінің орны ерекше. Ата-аналар білімінің саяси белсенділікке қосатын үлесі азаматтық білім берудің өтемдік эффектісін анықтайды. Орта мектептен басталатын азаматтық тәрбие сабақтары жастардың дауыс беру, саяси жиналыстарға бару, саясатты талқылауға қатысуын арттырады. Азаматтық білім алған азаматтар өздерін сауатты және саясатқа қатысуға дайын сезінеді.

Бөлім соңында айтқымыз келетіні, жас сананың саяси білім алатын бірден-бір орны – отбасы. Саясат туралы ойлар ең алдымен үйде айтылады және саяси білімнің негізі отбасылық өмірде жатыр. Сондықтан саяси тәрбие үйден басталады, ата-ана балаларына

әлемдегі саяси оқиғаларды үйдегі қатынастарда баяндайды. Балалар өздерінің алғашқы саяси түсініктерін үйдегі кешкі дастархан басындағы саяси пікірталастарды тыңдау арқылы алады. Саяси жүйе, ұлт, таптық және діни жүйенің барлығын ата-ана үйде үйретеді. Әрбір ата-ана баласын тәрбиелеуде тікелей және жанама түрде саяси тәрбие береді. Тек осылай ғана саяси философиялық ойлар мен білім отбасында туындайды. Саясатты теріңінен түсінбейінше, ешкім өзін қоғамның және үкіметтің мүшесі ретінде елестете алмайды. Үйдегі атмосфера баланың моральдық, этикалық, әлеуметтік және саяси мінез-құлқын өзгертеді. Баланың алғашқы саяси тұжырымдары оның ғалам келешегі көзқарасын қалыптастырады.

Саяси білім берудегі рухани және саяси дүниетанымның өзара ықпалы мен рөлін талдауда адамзаттық құндылықтар мен сенімдер жүйесінің үйлесімі тұлғаның шешім қабылдауындағы негізгі бағыт-бағдар екендігі анықталады. Деректерді ұсынудағы этикалық нормаларды сақтау студенттердің ойын манипуляциялау қаупін азайтады. Білім беру бағдарламаларындағы діни-зайырлы және идеологиялық сенімдер сабақта диалог орнатып, қоғамдық келісімді нығайтады. Отбасы институты саяси ұғымдарды алғаш қалыптастыратын орта деңгейінде жоғары мектептегі оқу-тәрбие процесінің табыстылығын жандандырады. Сондықтан болашақ мамандардың белсенді азаматтық ұстанымы рухани дүниетаным мен саяси білім үйлесіміндегі демократиялық құндылықтарды тәжірибеде іске асыруға жағдай туғызады.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу елдер мен білім беру саясаты жастарды ұлттық, зайырлы және діни дүниетанымға әлеуметтендіруге ұмтылатынын көрсетті. Дегенмен, жоғары мектептегі оқытудың студенттердің саяси және рухани дүниетанымын қалыптастыратын әлеуметтік және жеке факторлармен өзара әрекеттесуі бойынша мәліметтер аз. Зерттеу нәтижелері студенттер көзқарастары беделді адамдар, ата-аналар, отбасы мүшелері және құрдастарымен диалогта өзгеретінін анықтады.

Зерттеу нәтижелері жоғары мектептегі саяси және рухани дүниетанымның өзара әрекеттесуінің жолдарын дәйектеді. Жоғары мектеп жақсы жағдайда студенттерді саясиландырады, нашар жағдайда саяси және рухани мәселелермен шынайы араласуды басатын әлеуметтік аренаға айналады. Талқылау және нәтижелердегі өзара байланысты үш контексте қарастырамыз. Біріншіден, өзара байланыс ең алдымен әлеуметтік құбылыс шеңберінде түсінілетін интерпретация салдарынан құрылады. Екіншіден, құбылыстың жоғары мектептегі білім беруде қолданылуы саяси дүниетанымды дамытады. Үшіншіден, саяси және рухани дүниетаным өзара байланысында түрлі агенттер қызмет атқарады.

Саяси білім беру процесінде рухани және саяси дүниетаным бір-бірін толықтырып отырады. Оқытудың интегративтік тәсілдері адами құндылықтар мен саяси идеяларды ұштастырып, студенттердің сыни ойлау қабілетін арттырады, қоғамдық-саяси салада белсенділік танытуына мүмкіндік береді. Модель білім мазмұнын кеңейтуімен қатар, студенттердің жауапкершілігін нығайтады. Тәрбиелік және әлеуметтік тәжірибелер рухани құндылықтарды меңгерудегі саяси сана тұрақтылығын қамтамасыз етеді. Отбасылық тәрбие мен институционалдық білім беру студенттердің ішкі сенім жүйесін қалыптастырып, саяси шешім қабылдау үдерісіндегі этикалық нормаларды

ұстануға септігін тигізеді. Ғылыми және практикалық көзқарастар саяси білім беру бағдарламаларын жетілдіруде нақты бағыттар ұсынады. Атап айтқанда, оқу бағдарламаларына дүниетанымдық компонент қосу, профессор-оқытушылардың біліктілігін арттыру және сыни дискуссиялар жүргізу тиімді әдістер ретінде белгіленді. Шаралар студенттердің дүниетанымдық саяси көзқарастарын нығайтып, күрделі заман ахуалында икемді әрекетке дайындайды. Сонымен қатар, зерттеу нәтижелері білім саясатын қайта қарастырып, рухани және саяси дүниетанымның өзара ықпалына негізделген жаңа әдістемелерді әзірлеу қажеттілігін анықтады. Тәсіл студенттердің қоғамдық-әлеуметтік мәселелерді талдау, түрлі көзқарастарды ескеру және сыни диалог жүргізуге қабілетті тұлғаның қалыптасуына жағдай жасайды.

Ұсынылған көзқарастар рухани және саяси дүниетаным үйлесіміндегі қазіргі заманғы саяси білім беру жүйесін жаңғырту және студенттердің азаматтық ұстанымын нығайтудың негізі. Осылайша, зерттеу теориялық және тәжірибелік мәселелерді білім беру процесінің мазмұны мен құрылымына жаңа бағыттар енгізеді.

Авторлардың қосқан үлесі:

Насимов М.Ө. – мақала тақырыбы мен зерттеу нысанының өзекті мәселелерін анықтау, мақсаттар мен міндеттерді нақтылау, зерттеу материалдары мен әдіс-тәсілдерін таңдау, теориялық көзқарастар мен әдеби шолуды жүйелеу және талдау;

Паридинова Б.Ж. – зерттеу пәніне қатысты әдебиеттерді сараптау және іріктеу, деректерді жинау, құрылымдау және сапалық талдау, ғылыми мақала мәтінін журналдың талаптарына сәйкестендіріп рәсімдеу және библиографиялық тізімді реттеу; жариялау алдындағы соңғы редакциялық түзетулер мен форматтау жұмыстарын орындау.

Әдебиеттер тізімі

1. Акты (2022) Генеральной конференции (Том 1). Париж: ЮНЕСКО, с.181.
2. Åhs, V., Poulter, S., Kallioniemi, A. (2019) "Preparing for the world of diverse worldviews: parental and school stakeholder views on integrative worldview education in a Finnish context", *British Journal of Religious Education*, 41(1), pp. 78-89.
3. Andrews, M. (2007) *Shaping history: Narratives of political change*. Cambridge: Cambridge University Press, p. 223.
4. Fuller, S., Stenmark, M., Zackariasson, U. (2014) *The customization of science: The impact of religious and political worldviews on contemporary science*. Edited by Palgrave Macmillan London, p. 209.
5. Webster, S. (2002) "Spirituality: Providing guidance through uncertainty", *Proceedings of the 2002 Australian Association for Research in Education conference*. Australian Association for Research in Education, Coldstream, Vic., pp. 1-16.
6. Flanagan, R. (2020) "Worldviews: Overarching concept, discrete body of knowledge or paradigmatic tool?", *Journal of Religious Education*, 68, pp. 331-344.
7. Gwara, J., Machingura, F. (2025) *African values and development*. Routledge, p. 186.
8. Johnson, F.M.A., Bothwell, M.K. (2024) "On the importance of spatiality and intersectionality: Transgender and gender nonconforming undergraduate engineering experiences through critical collaborative ethnographic site visits", Paper presented at 7th Annual Conference on Collaborative Network for Engineering and Computing Diversity, CoNECD 2024. Arlington, Virginia, p. 16.

9. Ming, X. (2024) "The logic of common prosperity in China", *Social Sciences in China*, 45(3), pp. 21-37.
10. Ozurumba, C.N., Ebuara, V.O. (2014) "Conceptual issues in politics of education", *Journal of Education and Practice*, 5(21), pp. 194-200.
11. Aristotle. (2017) *Politics* / Translated by B. Jowett. Digireads.com Publishing, p.178.
12. Puka, E. (2014) "Political education. The global education of citizen through active citizenship", *Studi Sulla Formazione/Open Journal of Education*, 16(2), pp. 229-236.
13. Moilanen, A., Huttunen, R. (2025) "Indoctrination and the aims of democratic political education: Challenges and answers", *Educational Theory*. Available via the link: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/edth.70032?af=R> (Accessed: 03 may 2025).
14. Dewey, J. (2025) *Democracy and education* / Edited by N. Tampio. De Gruyter Brill, p. 400
15. Rosenblum, N.L. (2021) *Obligations of citizenship and demands of faith: Religious accommodation in pluralist democracies* / N.L. Rosenblum. Princeton: Princeton University Press, p. 400.
16. Dolgon, C., Mitchell, T.D., Eatman, T.K. (2017) *The Cambridge Handbook of service learning and community engagement*. Cambridge: Cambridge University Press, p. 572.

М.О. Насимов, Б.Ж. Паридинова

Кызылординский университет имени Коркыт ата, Кызылорда, Казахстан

(E-mail: nasimov_m@mail.ru, filosof.sokrat.86@mail.ru)

Взаимосвязь духовного и политического мировоззрения в политическом образовании

Аннотация. Предложенная проблема впервые изучается в отечественной политической науке. В статье комплексно анализируется взаимосвязь духовного и политического мировоззрения в политическом образовании. В условиях современной глобализации пересечение духовных и политических взглядов напрямую влияет на внутреннюю систему убеждений человека, его политическую активность и гражданскую ответственность. Авторы обосновывают необходимость развития взаимодействия духовных ценностей и политических идей в интегративном ключе в процессе политического образования. В статье рассматриваются сущность духовности, структура политического мировоззрения, роль института семьи, значение образовательной политики в формировании мировоззрения студентов. Гармония политического и духовного мировоззрений достигается посредством внедрения мировоззренческих компонентов в учебные программы, повышения квалификации преподавателей, организации критического диалога. Результаты исследования дают конкретные рекомендации по совершенствованию содержания образования в высших учебных заведениях, повышению общественно-политической активности будущих специалистов, формированию демократических ценностей. Статья не только демонстрирует теоретические основы взаимодействия духовного и политического мировоззрений, но и способствует модернизации практики политического образования.

Ключевые слова: мировоззрение, духовность, политическое образование, духовное мировоззрение, политическое мировоззрение.

M.O. Nassimov, B.Zh. Paridinova

Korkyt ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan

(E-mail: nasimov_m@mail.ru, filosof.sokrat.86@mail.ru)

The relationship between spiritual and political worldview in political education

Abstract. The proposed problem is being studied for the first time in domestic political science. The article comprehensively analyzes the relationship between spiritual and political worldviews in political education. In the context of modern globalization, the intersection of spiritual and political views directly affects the internal system of human beliefs, their political activity, and civic responsibility. The authors substantiate the need to develop the interaction of spiritual values and political ideas in an integrative key in the process of political education. The article discusses the essence of spirituality, the structure of the political worldview, the role of the institution of the family, and the importance of educational policy in shaping the worldview of students. The harmony of political and spiritual worldviews is achieved through the introduction of ideological components into curricula, advanced training of teachers, and the organization of critical dialogue. The results of the study provide specific recommendations for improving the content of education in higher education institutions, increasing the socio-political activity of future specialists, and the formation of democratic values. The article not only demonstrates the theoretical foundations of the interaction of spiritual and political worldviews but also contributes to the modernization of the practice of political education.

Keywords: worldview, spirituality, political education, spiritual worldview, political worldview.

References

1. Akty (2022) General'noj konferencii (Tom 1). Parizh: JuNESKO, s.181. [in Russian]
2. Åhs, V., Poulter, S., Kallioniemi, A. (2019) "Preparing for the world of diverse worldviews: parental and school stakeholder views on integrative worldview education in a Finnish context", *British Journal of Religious Education*, 41(1), pp. 78-89.
3. Andrews, M. (2007) *Shaping history: Narratives of political change*. Cambridge: Cambridge University Press, p. 223.
4. Fuller, S., Stenmark, M., Zackariasson, U. (2014) *The customization of science: The impact of religious and political worldviews on contemporary science*. Edited by Palgrave Macmillan London, p. 209.
5. Webster, S. (2002) "Spirituality: Providing guidance through uncertainty", *Proceedings of the 2002 Australian Association for Research in Education conference*. Australian Association for Research in Education, Coldstream, Vic., pp. 1-16.
6. Flanagan, R. (2020) "Worldviews: Overarching concept, discrete body of knowledge or paradigmatic tool?", *Journal of Religious Education*, 68, pp. 331-344.
7. Gwara, J., Machingura, F. (2025) *African values and development*. Routledge, p. 186.
8. Johnson, F.M.A., Bothwell, M.K. (2024) "On the importance of spatiality and intersectionality: Transgender and gender nonconforming undergraduate engineering experiences through critical collaborative ethnographic site visits", Paper presented at 7th Annual Conference on Collaborative Network for Engineering and Computing Diversity, CoNECD 2024. Arlington, Virginia, p. 16.
9. Ming, X. (2024) "The logic of common prosperity in China", *Social Sciences in China*, 45(3), pp. 21-37.

10. Ozurumba, C.N., Ebuara, V.O. (2014) "Conceptual issues in politics of education", Journal of Education and Practice, 5(21), pp. 194-200.
11. Aristotle. (2017) Politics / Translated by B. Jowett. Digireads.com Publishing, p.178.
12. Puka, E. (2014) "Political education. The global education of citizen through active citizenship", Studi Sulla Formazione/Open Journal of Education, 16(2), pp. 229-236.
13. Moilanen, A., Huttunen, R. (2025) "Indoctrination and the aims of democratic political education: Challenges and answers", Educational Theory. Available via the link: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/edth.70032?af=R> (Accessed: 03 may 2025).
14. Dewey, J. (2025) Democracy and education / Edited by N. Tampio. De Gruyter Brill, p. 400
15. Rosenblum, N.L. (2021) Obligations of citizenship and demands of faith: Religious accommodation in pluralist democracies / N.L. Rosenblum. Princeton: Princeton University Press, p. 400.
16. Dolgon, C., Mitchell, T.D., Eatman, T.K. (2017) The Cambridge Handbook of service learning and community engagement. Cambridge: Cambridge University Press, p. 572.

Авторлар туралы мәлімет:

Насимов М.Ө. – саяси ғылымдар кандидаты, қауымдастырылған профессор, философия және әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан.

Паридинова Б.Ж. – хат-хабарға жауапты автор, философия магистрі, философия және әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының аға оқытушысы, Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан.

Насимов М.О. – кандидат политических наук, ассоциированный профессор, ассоциированный профессор кафедры философии и социально-гуманитарных дисциплин, Кызылординский университет имени КORKYT ата, Кызылорда, Казахстан.

Паридинова Б.Ж. – автор для корреспонденции, магистр философии, старший преподаватель кафедры философии и социально-гуманитарных дисциплин, Кызылординский университет имени КORKYT ата, Кызылорда, Казахстан.

Nassimov M.O – Candidate of Political Science, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Philosophy and Social-Humanitarian Disciplines, Korkyt ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan.

Paridinova B.Zh. – corresponding author, Master of Philosophy, Senior Lecturer of the Department of Philosophy and Social-Humanitarian Disciplines, Korkyt ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ГРНТИ 11.15.86

Научная статья

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-153-4-21-32>

Архетипы в политическом восприятии женщин-депутатов Мажилиса Парламента РК

Д.М. Айкенова*¹

Международный университет Астана, Астана, Казахстан

(E-mail: aikenova.dina@gmail.com)

Аннотация. Исследование анализирует архетипические образы в политическом позиционировании женщин-депутатов Мажилиса Парламента Республики Казахстан VIII созыва через призму теории коллективного бессознательного К.Юнга. Комплексное исследование включало контент-анализ публичных выступлений, биографический анализ и медиа-анализ 18 женщин-депутатов за период 2023-2025 годы. Оценка проводилась по пяти ключевым юнгианским архетипам: «Мать», «Героиня», «Мудрая женщина», «Персона» и «Анимус» с использованием пятнадцатибальной шкалы. Статистический анализ выявил доминирование архетипа «Мудрая женщина», что свидетельствует о приоритете стратегического мышления и экспертности в самопрезентации казахстанских парламентариев. Высокие позиции заняли архетипы «Персона» и «Анимус», указывающие на развитые навыки управления публичным имиджем и авторитарные стили лидерства. Наименее выраженными оказались архетипы «Героиня» и «Мать», демонстрируя отход от традиционных материнских ролей. Казахские женщины-депутаты демонстрируют формирование гибридных архетипических профилей, сочетающих мудрость, стратегическое мышление и авторитарность при осознанном управлении публичным имиджем. Доминирование архетипа «Мудрой женщины» отражает культурно-исторические особенности казахского общества и современные требования к политическому лидерству. Результаты могут применяться для разработки стратегий политической коммуникации и понимания электоральных предпочтений.

Ключевые слова: архетипы, женское политическое лидерство, политическое участие женщин, Мажилис Казахстана, политическая коммуникация.

Введение

Как женщины, обладающие властью, представлены в СМИ и визуальной культуре? Как их внешний облик, стиль одежды, мимика и поведение соотносятся с архетипическими

Поступила: 10.03.2025; Принята: 25.11.2025; Доступна онлайн: 30.12.2025

¹автор для корреспонденции

образами и культурными представлениями о женственности и власти? В последние годы растущий интерес к визуальным, символическим и эмоциональным аспектам политики стимулировал междисциплинарные исследования на стыке политологии, феминистской теории, психоанализа и медиаисследований [1]. Внедрение женской квоты в Мажилис и маслихаты создает условия для участия женщин в политической жизни страны.

Женские образы не только отражают коллективное бессознательное, но и формируют ожидания общества по отношению к женщинам на политической арене [2]. Женщины-политики, сознательно или бессознательно, могут воплощать те или иные архетипы, что влияет на восприятие их лидерства, легитимность и доверие со стороны электората [3].

Карл Юнг (1875-1961) ввел понятие архетипов как изначальных образов или паттернов, существующих в том, что он назвал «коллективным бессознательным» [4]. В отличие от личного бессознательного Фрейда, Юнг предполагал, что коллективное бессознательное содержит унаследованный, универсальный контент, выходящий за пределы индивидуального опыта [5].

Юнг определял коллективное бессознательное как уровень бессознательного, общий для всех существ одного вида [6]. В отличие от личного бессознательного, которое формируется через индивидуальный опыт, коллективное бессознательное наследуется и содержит универсальные архетипы. Юнг описывал архетипы как врожденные, универсальные прототипы идей, с помощью которых человек может интерпретировать происходящее [7]. Они отражают фундаментальные человеческие мотивы, сформированные в процессе эволюции, вызывают глубокие эмоции и узнаваемы в разных культурах [8]. Они вызывают сильный эмоциональный отклик и влияют на восприятие реальности. Например, образ «Матери», «Отца», «Героя-освободителя» или «Мудрого правителя» архетипичны и узнаваемы в политике во всех странах [9]. При этом архетипы проявляются в сновидениях, мифах, литературе и религии [10].

Ключевые юнгианские архетипы, имеющие значение для политического анализа, включают в себя основные архетипы Юнга [11]:

- The Persona – социальная маска, которую политик надевает для взаимодействия с обществом. Например, имидж «простого человека из народа» часто используется для укрепления связи с электоратом.

- The Anima/Animus – женская сторона мужчины и мужская сторона женщины [12]. Женщины-политики, такие, как Маргарет Тэтчер, часто активируют архетип Анимуса, демонстрируя «мужские» качества, а именно жесткость, решительность. Напротив, мужчины, апеллирующие к интуиции или эмпатии, могут активировать Аниму.

- The Mother/Мать – заботливая, плодородная, но и потенциально контролирующая фигура [13]. В политике это образ «матери нации», как, например, в случае Индиры Ганди. Этот архетип вызывает доверие и ощущение защищенности.

- The Hero/Герой/Героиня – тот, кто проходит испытания и побеждает зло [14]. Политики, позиционирующие себя как реформаторы или спасители страны (Нельсон Мандела), используют этот архетип для мобилизации.

- The Wise Old Man/Woman/Мудрец/мудрая женщина – это символ знания, опыта, стратегического видения [15]. Такой архетип часто используется в образе морального авторитета, например, как Далай-лама или бывшие президенты, которые остаются влиятельными после ухода.

Теория архетипов Юнга предлагает убедительную концептуальную основу для понимания того, как воспринимаются и оцениваются женщины-политики [16]. Когда

избиратели сталкиваются с политическими фигурами, особенно с женщинами, они бессознательно проецируют архетипические ожидания, укоренившиеся в коллективном бессознательном [17]. Эти проекции часто ставят женщин-политиков в двойственную ситуацию.

Женщины в политике часто оцениваются через призму архетипов, исторически сформированных для классификации женщин в более традиционных ролях [18]. Архетип Матери, например, несет ожидания заботы, самопожертвования и эмоционального тепла, то есть качества, которые могут вступать в противоречие с архетипами лидерства, предполагающими напористость, стратегическое мышление и объективность [19]. Когда женщины-политики демонстрируют традиционно «мужские» лидерские черты, они могут вызывать бессознательное ощущение дискомфорта, поскольку нарушают ожидаемую архетипическую модель.

Эта динамика помогает объяснить, почему женщины-политики часто подвергаются критике независимо от выбранного подхода: проявляют тепло и сострадание. Их могут счесть недостаточно сильными лидерами (нарушая архетип Героя), когда демонстрируют жесткость и решительность, либо могут столкнуться с негативной реакцией за «измену» женским архетипическим ожиданиям (Матери) [20]. Эти бессознательные проекции действуют вне рационального анализа, но при этом сильно формируют общественное восприятие.

Сила архетипических образов в политической коммуникации. И политики, и медиа используют архетипические образы иногда стратегически, иногда бессознательно для формирования общественного восприятия и вызова эмоциональной реакции [21]. Изображения из предвыборных кампаний часто помещают женщин-политиков в узнаваемые архетипические рамки, которые кажутся избирателям знакомыми и вызывают отклик.

Медиа-отражение часто усиливает эти архетипические тренды через визуальные кадры, выбор лексики и сюжетов [22]. Женщина-политик может быть представлена через призму архетипа Матери (с акцентом на ее семейную роль или «заботливые» инициативы), Воина/героя (подчеркивая ее жесткость в политических дебатах) или Мудрой Женщины (выделяя ее опыт и рассудительность) [23]. Эти архетипические ракурсы вызывают глубокие эмоциональные реакции, выходящие за рамки рациональной оценки политики.

Сами политики также могут осознанно прибегать к определенным архетипам [24]. Некоторые женщины-политики подчеркивают свои материнские качества при обсуждении вопросов образования или здравоохранения, в то время как при обсуждении национальной безопасности или экономической конкуренции используют образ воина. Такое «архетипическое переключение» показывает, как эти фундаментальные модели могут быть использованы для установления связи с избирателями в разных контекстах.

Гендер и архетипическое напряжение в лидерстве. Наиболее значительная проблема, с которой сталкиваются женщины в политике, – это «напряжение» между традиционно мужскими архетипами лидерства и архетипическими ожиданиями, связанными с женственностью [25]. Архетип Героя, связанный с завоеванием, индивидуализмом и доминированием, традиционно определял политическое лидерство. Архетип Правителя также акцентирует власть, авторитет и решительность.

Женщины-политики должны соответствовать этим традиционно мужским архетипам, одновременно управляя социальными ожиданиями, связанными с женскими архетипами

[26]. Это создает узкий путь, на котором женщинам необходимо проявлять достаточно «мужских» архетипических качеств, чтобы быть признанными компетентными лидерами, но при этом сохранять достаточную «женственность», чтобы избежать бессознательной предвзятости.

Это архетипическое напряжение объясняет, почему женщины-политики часто развивают уникальные стили лидерства, интегрирующие элементы разных архетипов – сочетая рассудительность Мудреца, заботу Матери и силу Воина так, как мужчинам-политикам, как правило, не требуется [27]. Разработка новых архетипов лидерства, выходящих за пределы традиционных гендерных ограничений, остается важным направлением развития политической культуры [28].

При этом культурные особенности стран и регионов могут повлиять на восприятие одного и того же архетипа. Например, в патриархальных или матрилинейных обществах, или при наличии исторических женщин-воительниц. Кроме культуры, гибкости и изменчивости восприятия, также необходимо учитывать текущие изменения и тренды в обществе, влияние и появление агентов изменений. Постъюнгианские подходы подчеркивают, что сами архетипы не являются гендерными, в отличие от культурных проявлений. Такой взгляд позволяет анализировать, как женщины-политики могут переосмысливать и трансформировать традиционно мужские архетипы либо развивать совершенно новые архетипические образы, выходящие за рамки бинарных гендерных ограничений.

Материалы и методы исследования

Основным методом исследования является архетипический анализ. Объектом исследования выступили женщины-депутаты Мажилиса Парламента Республики Казахстан VIII созыва (на начало августа 2025 г.), что обусловлено необходимостью анализа актуальных политических процессов в контексте современных вызовов казахстанского общества. Размер выборки составил 18 депутатов-женщин.

При исследовании рассматривались несколько критериев. Во-первых, учитывалось активное участие в парламентской деятельности, включающее регулярность выступлений, внесение законодательных инициатив и участие в работе комитетов Мажилиса. Во-вторых, важным фактором стала публичная медиаактивность депутатов, анализ позиционирования в социальных сетях, интервью и т.д., так как архетипический анализ требует достаточного объема публичной информации для формирования объективной оценки. В-третьих, учитывалась представленность в различных комитетах Мажилиса для обеспечения разнообразия профессиональных и тематических специализаций. Наконец, критически важной оказалась доступность биографической и медиаинформации, необходимой для комплексного анализа архетипических проявлений.

Выборка охватывает представителей политических партий и фракций, что позволяет избежать партийной предвзятости в архетипическом анализе. Возрастной диапазон участниц исследования варьируется от 35 до 65 лет, обеспечивая представленность различных поколений политиков с соответствующим жизненным и профессиональным опытом. Профессиональный фон депутатов включает юристов, экономистов, педагогов, врачей и предпринимателей, что отражает многообразие экспертизы в парламентской деятельности.

Для исследования были отобраны и закодированы пять ключевых юнгианских архетипов, наиболее релевантных для анализа женского политического лидерства в современном контексте (табл.1). Индикаторами оценки архетипа «Мать» выступают риторика заботы в публичных выступлениях, акцент на семейных ценностях в политических программах и использование материнской символики в самопрезентации.

Результаты и обсуждение

Оценка архетипа «Героиня» основывается на анализе активистской деятельности депутатов, их инициативности в законодательной работе, борьбы с коррупцией, отстаивании интересов определенной группы, вызова существующему статус-кво, готовности к публичным конфликтам в защиту принципиальных позиций.

Индикаторами оценки архетипа «Мудрая женщина» служат образовательный и профессиональный фон депутатов, качество экспертных выступлений, проявления стратегического мышления в законодательной деятельности, демонстрация экспертности, выполнение консультативной роли и способность к долгосрочному планированию.

Оценка архетипа «Персона» базируется на анализе медиаактивности депутатов, стилистических особенностей их выступлений и стратегий управления общественной репутацией, эффективную публичную презентацию и элементы популистской риторики.

Индикаторами оценки архетипа «Анимус» выступают директивность в управленческом стиле, преобладание рациональной аргументации над эмоциональными апелляциями и готовность к конфронтационному взаимодействию.

Таблица 1. Коды и описание архетипов

Код	Архетип	Краткое описание
A1	Мать	Забота, защита, служение
A2	Героиня	Борьба, вызов, лидерство
A3	Мудрая женщина	Интуиция, стратегия
A4	Персона	Социальная маска, публичный имидж
A5	Анимус	Авторитарность, сила, рациональность

Примечание: составлено автором

Методика сбора данных включала три взаимодополняющих подхода, обеспечивающих комплексность архетипического анализа. Контент-анализ публичных выступлений охватывал парламентские речи и депутатские запросы за период 2023-2025 годы, интервью в средствах массовой информации, публикации в социальных сетях и предвыборные материалы. Данный подход позволил проанализировать речевые паттерны и тематические предпочтения депутатов, выявляющие архетипические проявления в их политической коммуникации.

Биографический анализ сосредоточился на изучении образовательного и профессионального фона депутатов, анализе их карьерной траектории, а также учете семейного статуса и личной истории. Такой подход обеспечил понимание жизненного контекста,

формирующего архетипические предрасположенности политиков и влияющего на их публичную самопрезентацию.

Медиа-анализ включал систематическое изучение освещения деятельности депутатов в казахстанских средствах массовой информации, анализ визуальной презентации через фотографии и видеоматериалы, а также оценку общественной репутации и имиджа.

Система оценки автором основывалась на пятнадцатибалльной шкале для каждого архетипа, где значения от восьми до девяти баллов указывали на слабую выраженность архетипа, десять-одиннадцать баллов соответствовали умеренной выраженности, двенадцать-тринадцать баллов свидетельствовали о высокой выраженности, а четырнадцать-пятнадцать баллов указывали на максимальную выраженность архетипических характеристик (табл.2).

Таблица 2. Анализ женщин-депутатов по архетипам

№	Депутат-женщина	A1 Мать	A2 Героиня	A3 Мудрая женщина	A4 Персона	A5 Анимус
1.	Еспаева Дания Мадиевна	11	13	12	15	12
2.	Ким Вера Александровна	10	12	11	10	9
3.	Сагандыкова Ажар Бахитовна	10	11	10	10	10
4.	Имашева Снежана Валерьевна	8	9	12	11	12
5.	Дементьева Наталья Григорьевна	10	10	11	11	9
6.	Шапак Унзила	9	10	13	11	13
7.	Наумова Динара Рустамовна	12	11	9	11	10
8.	Куспан Айгуль Сайфоллаевна	8	10	13	12	13
9.	Кучинская Юлия Владимировна	9	10	13	12	13
10.	Тау Нургул	13	11	10	11	10
11.	Мусралимова Айна Ермековна	10	10	13	11	13
12.	Сулейменова Жулдыз Досбергеновна	11	13	10	12	12
13.	Нурым Гулдара Алданышкызы	13	11	11	10	10
14.	Смолякова Екатерина Сергеевна	10	9	12	11	9
15.	Савельева Татьяна Михайловна	9	10	13	12	13
16.	Смирнова Ирина Владимировна	12	13	13	13	12
17.	Абден Каракат Жаксылыккызы	13	11	13	12	9
18.	Смышляева Екатерина Васильевна	10	10	12	12	12

Примечание: составлено автором

Статистический анализ архетипических профилей 18 женщин-депутатов Мажилиса показал, что наиболее выраженным является архетип «Мудрая женщина» со средним значением 11.83 балла, что свидетельствует о доминировании стратегического мышления и экспертности в политической самопрезентации казахстанских парламентариев.

Высокие позиции также занимают архетипы «Персона» (11.50) и «Анимус» (11.33), указывающие на развитые навыки управления публичным имиджем и использование авторитарных, рационально ориентированных стилей лидерства. Наименее выраженными оказались архетипы «Героиня» (10.94) и особенно «Мать» (10.39), что демонстрирует сознательный отход женщин-депутатов от традиционных материнских ролей в пользу более профессиональных и стратегических форм политического позиционирования.

Доминирование архетипа «Мудрой женщины» в профилях казахстанских парламентариев-женщин может отражать сложное переплетение культурных, исторических и современных факторов, формирующих специфику женского политического лидерства в стране. С одной стороны, данная тенденция коренится в казахских традициях, исторически признающих и уважающих женскую мудрость в принятии важных решений, где фигура мудрой женщины-советчицы занимает особое место в социальной иерархии. С другой стороны, высокая выраженность данного архетипа отражает постсоветское наследие, сформировавшее образ компетентной женщины-профессионала, способной сочетать экспертность с социальной ответственностью. Наконец, актуализация архетипа «Мудрой женщины» соответствует современным политическим вызовам, требующим от политиков способности к стратегическому мышлению и долгосрочному планированию в условиях быстро изменяющейся социально-экономической реальности.

Заключение

Результаты исследования открывают перспективы для дальнейшего углубления понимания архетипических основ политического лидерства в казахстанском контексте. Приоритетным направлением представляется проведение лонгитюдного исследования изменения архетипических профилей во времени, что позволит проследить динамику адаптации политиков к изменяющимся общественным ожиданиям и политическим вызовам. Перспективным направлением исследования может стать корреляционный анализ связи различных архетипических конфигураций с показателями политической эффективности депутатов, включая законодательную активность, медиарейтинги и электоральную поддержку. Наконец, значительную научную ценность представят качественные интервью с депутатами для углубления понимания механизмов формирования архетипических образов, стратегий самопрезентации и рефлексии собственного политического позиционирования.

Исследование выявляет четкую тенденцию к формированию гибридных архетипических профилей, где традиционные женские архетипы дополняются и трансформируются под влиянием политических требований. Казахские женщины-депутаты демонстрируют высокую адаптивность, сочетая мудрость, стратегическое мышление и авторитарность при сохранении осознанного управления публичным имиджем.

Полученные данные подтверждают теоретические предположения о архетипическом напряжении в женском политическом лидерстве и показывают пути его разрешения в конкретном культурно-политическом контексте.

Финансирование. Статья подготовлена в рамках грантового финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан АР22686622 «Женщины в казахстанском политическом процессе: квотирование, гендерные стереотипы и паттерны поведения».

Список литературы

1. Doane, A.N., Bonilla-Silva, E. (2003) *White out: The continuing significance of racism*. New York : Routledge, p. 312.
2. Campbell, D.E., Wolbrecht, C. (2006) 'See Jane run: Women politicians as role models for adolescents', *Journal of Politics*, 68, 2, pp. 233-247.
3. Lawless, J.L., Fox, R.L. (2005) *It takes a candidate: Why women don't run for office*. Cambridge: Cambridge University Press, p. 248.
4. Jung, C.G. (1969) *Collected Works of C.G. Jung, Volume 9 (Part 1): Archetypes and the Collective Unconscious*. Available via the link: <https://www.jstor.org/stable/j.ctt5hhrnk> (Accessed: 10 August 2024).
5. Jung, C.G. (1959) *The Archetypes and the Collective Unconscious*. Princeton: Princeton University Press, p. 451.
6. «Коллективное бессознательное», Международная ассоциация аналитической психологии. Доступно по ссылке: <https://iaap.org/jung-analytical-psychology/short-articles-on-analytical-psychology/the-collective-unconscious-2/> (дата обращения: 10 августа 2025 г.).
7. 'Simply Psychology', Carl Jung's Theory of Personality. Available via the link: <https://www.simplypsychology.org/carl-jung.html> (Accessed: 10 August 2024).
8. Neher, A. (1996) 'Jung's Theory of Archetypes: A Critique', *Journal of Humanistic Psychology*, 36, 2. Available via the link: <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/00221678960362008> (Accessed: 10 August 2024).
9. Hunt, H.T. (2012) 'A collective unconscious reconsidered: Jung's archetypal imagination in the light of contemporary psychology and social science', *Journal of Analytical Psychology*, 57, 1, pp. 76-98. Available via the link: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/22288542/> (Accessed: 10 August 2024).
10. Freeman, A. (2018) 'The Essence of Archetypes', *International Journal of Jungian Studies*, 10, 3, pp. 199-220. Available via the link: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/19409052.2018.1503808> (Accessed: 10 August 2024).
11. Freeman, J. (2023) *Revisiting Carl Jung's archetype theory a psychobiological approach*. Available via the link: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0303264723002344> (Accessed: 10 August 2024).
12. Young-Eisendrath, P., Dawson, T. (eds.) (1997) *The Cambridge Companion to Jung*. Cambridge: Cambridge University Press, p. 340.
13. Robinson, D.L. (2009) 'Jungian archetypes and the discourse of history', *Rethinking History*, 13, 2. Available via the link: https://www.researchgate.net/publication/248990872_Jungian_archetypes_and_the_discourse_of_history (Accessed: 10 August 2024).
14. Campbell, J. (1949) *The Hero with a Thousand Faces*. New York: Pantheon Books, p. 416.
15. Woodman, M. (1982) *Addiction to Perfection: The Still Unravished Bride*. Toronto: Inner City Books, p. 208.
16. Grabe, M.E., Samson, L. (2011) 'Sexual cues emanating from the anchoress chair: Implications for perceived professionalism, fitness for beat, and memory for news', *Communication Research*, 38, 4, pp. 471-496.
17. Falk, E. (2010) *Women for President: Media Bias in Nine Campaigns*. Urbana: University of Illinois Press, p. 264.
18. UN Women. *Facts and figures: Women's leadership and political participation*. Available via the link: <https://www.unwomen.org/en/articles/facts-and-figures/facts-and-figures-womens-leadership-and-political-participation> (Accessed: 10 August 2024).

19. Journalists' Resource. How the media cover women in politics: 5 recent studies to know. Available via the link: <https://journalistsresource.org/media/gender-bias-news-politics/> (Accessed: 10 August 2024).
20. International IDEA. Available via the link: <https://www.idea.int/news/women-politics-and-media> (дата обращения: 10.08.2024).
21. UN Women. Women's leadership and political participation. Media. Available via the link: <https://www.unwomen.org/en/what-we-do/leadership-and-political-participation/media> (Accessed: 10 August 2024).
22. 'Gender Differences in Political Media Coverage: A Meta-Analysis' (2020), Journal of Communication, 70, 1, pp. 114-143. Available via the link: <https://academic.oup.com/joc/article/70/1/114/5761879> (Accessed: 10 August 2024).
23. Campus, D. (2013) Women political leaders and the media. Springer, p. 146. Available via the link: https://www.researchgate.net/publication/316257825_Women_Political_Leaders_and_the_Media (Accessed: 10 August 2024).
24. Sanni, B. (2025) The Role of Media and Representation in Shaping Women Leaders. Available via the link: https://www.researchgate.net/publication/387663528_The_Role_of_Media_and_Representation_in_Shaping_Women_Leaders (Accessed: 10 August 2024).
25. Eagly, A.H., Carli, L.L. (2007) Through the labyrinth: The truth about how women become leaders. Boston: Harvard Business Review Press, p. 352.
26. Simon, S., Hoyt, C.L. (2013) 'Exploring the effect of media images on women's leadership self-perceptions and aspirations', Group Processes & Intergroup Relations, 16, 2, pp. 232-245. Available via the link: <https://www.researchgate.net/publication/256486332> (Accessed: 10 August 2024).
27. Oliver Wyman Forum. Representation Matters: Women Political Leaders. Available via the link: <https://www.oliverwymanforum.com/global-consumer-sentiment/2023/sep/representation-matters-women-political-leaders.html> (Accessed: 10 August 2024).
28. Koenig, A.M., Eagly, A.H., Mitchell, A.A., Ristikari T. (2011) 'Are leader stereotypes masculine? A meta-analysis of three research paradigms', Psychological Bulletin, 137, 4, pp. 616-642.

Д.М. Айкенова

*Астана халықаралық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: aikanova.dina@gmail.com)*

Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісінің әйел-депутаттарының саяси қабылдауындағы архетиптер

Аңдатпа. Бұл зерттеу К.Юнгтің ұжымдық бейсаналық теориясы призмасы арқылы Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісінің VIII шақырылымындағы әйел депутаттардың саяси позициялануындағы архетиптік бейнелерді талдайды. Кешенді зерттеу 2023-2025 жылдар аралығындағы 18 әйел депутаттың қоғамдық сөздері, өмірбаяндары және медиа контентіне жасалған контент-талдау, биографиялық талдау және медиа-талдауды қамтыды. Бағалау бес негізгі юнгиандық архетип бойынша жүргізілді: «Ана», «Кейіпкер әйел», «Дана әйел», «Персона» және «Анимус», он бес балдық шкаланы қолдана отырып. Статистикалық талдау «Дана әйел» архетипінің басым екенін көрсетті, бұл қазақстандық парламентшілердің өзін-өзі таныстыруда стратегиялық ойлауға және сараптамалық біліктілікке басымдық беретінін айғақтайды.

«Персона» мен «Анимус» архетиптері де жоғары деңгейде көрініс тауып, қоғамдық имиджді басқару дағдыларының және авторитарлық көшбасшылық стильдердің дамығанын көрсетті. Ең аз көрініс тапқан архетиптер – «Кейіпкер әйел» мен «Ана», бұл дәстүрлі аналық рөлдерден алшақтауды байқатады. Қазақстандық әйел депутаттар даналықты, стратегиялық ойлауды және авторитарлықты қоғамдық имиджді саналы басқарумен ұштастыратын гибриді архетиптік бейнелер қалыптастыруда. «Дана әйел» архетипінің үстемдігі қазақ қоғамының мәдени-тарихи ерекшеліктерін және қазіргі саяси көшбасшылық талаптарын бейнелейді.

Зерттеу нәтижелері саяси коммуникация стратегияларын әзірлеу және электоралдық қалауларды түсіну үшін қолданылуы мүмкін.

Түйін сөздер: архетиптер, әйелдердің саяси көшбасшылығы, әйелдердің саяси қатысуы, Мәжіліс, саяси коммуникация.

D.M. Aikenova

*Astana International University, Astana, Kazakhstan
(E-mail:aikenova.dina@gmail.com)*

Archetypes in the Political Perception of Female Members of the Mazhilis of the Parliament of the Republic of Kazakhstan

Abstract. This study analyzes archetypal images in the political positioning of female deputies of the VIII Convocation of the Mazhilis of the Parliament of the Republic of Kazakhstan through the lens of C.G.Jung's theory of the collective unconscious. The comprehensive research included content analysis of public speeches, biographical analysis, and media analysis of 18 female deputies during the period 2023–2025. Evaluation was carried out based on five key Jungian archetypes: “Mother,” “Heroine,” “Wise Woman,” “Persona,” and “Animus,” using a fifteen-point scale. Statistical analysis revealed the dominance of the “Wise Woman” archetype, indicating the prioritization of strategic thinking and expertise in the self-presentation of Kazakhstani parliamentarians. The “Persona” and “Animus” archetypes also scored high, reflecting advanced public image management skills and authoritarian leadership styles. The least expressed archetypes were “Heroine” and “Mother,” demonstrating a shift away from traditional maternal roles. Kazakhstani female deputies are shaping hybrid archetypal profiles that combine wisdom, strategic thinking, and authoritarianism with conscious public image management.

The dominance of the “Wise Woman” archetype reflects the cultural and historical characteristics of Kazakh society and modern requirements for political leadership. The results can be applied to the development of political communication strategies and understanding electoral preferences.

Keywords: archetypes, female political leadership, women's political participation, Mazhilis of Kazakhstan, political communication.

References

1. Doane, A.N., Bonilla-Silva, E. (2003) *White out: The continuing significance of racism*. New York : Routledge, p. 312.
2. Campbell, D.E., Wolbrecht, C. (2006) ‘See Jane run: Women politicians as role models for adolescents’, *Journal of Politics*, 68, 2, pp. 233-247.
3. Lawless, J.L., Fox, R.L. (2005) *It takes a candidate: Why women don't run for office*. Cambridge: Cambridge University Press, p. 248.

4. Jung, C.G. (1969) Collected Works of C.G. Jung, Volume 9 (Part 1): Archetypes and the Collective Unconscious. Available via the link: <https://www.jstor.org/stable/j.ctt5hhrnk> (Accessed: 10 August 2024).
5. Jung, C.G. (1959) The Archetypes and the Collective Unconscious. Princeton: Princeton University Press, p. 451.
6. «Kollektivnoe bessoznatel'noe», Mezhdunarodnaja asociaciya analiticheskoy psihologii. Dostupno po ssylke: <https://iaap.org/jung-analytical-psychology/short-articles-on-analytical-psychology/the-collective-unconscious-2/> (data obrashheniya: 10 avgusta 2025 g.). [in Russian]
7. 'Simply Psychology', Carl Jung's Theory of Personality. Available via the link: <https://www.simplypsychology.org/carl-jung.html> (Accessed: 10 August 2024).
8. Neher, A. (1996) 'Jung's Theory of Archetypes: A Critique', Journal of Humanistic Psychology, 36, 2. Available via the link: <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/00221678960362008> (Accessed: 10 August 2024).
9. Hunt, H.T. (2012) 'A collective unconscious reconsidered: Jung's archetypal imagination in the light of contemporary psychology and social science', Journal of Analytical Psychology, 57, 1, pp. 76-98. Available via the link: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/22288542/> (Accessed: 10 August 2024).
10. Freeman, A. (2018) 'The Essence of Archetypes', International Journal of Jungian Studies, 10, 3, pp. 199-220. Available via the link: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/19409052.2018.1503808> (Accessed: 10 August 2024).
11. Freeman, J. (2023) Revisiting Carl Jung's archetype theory a psychobiological approach. Available via the link: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0303264723002344> (Accessed: 10 August 2024).
12. Young-Eisendrath, P., Dawson, T. (eds.) (1997) The Cambridge Companion to Jung. Cambridge: Cambridge University Press, p. 340.
13. Robinson, D.L. (2009) 'Jungian archetypes and the discourse of history', Rethinking History, 13, 2. Available via the link: https://www.researchgate.net/publication/248990872_Jungian_archetypes_and_the_discourse_of_history (Accessed: 10 August 2024).
14. Campbell, J. (1949) The Hero with a Thousand Faces. New York: Pantheon Books, p. 416.
15. Woodman, M. (1982) Addiction to Perfection: The Still Unravished Bride. Toronto: Inner City Books, p. 208.
16. Grabe, M.E., Samson, L. (2011) 'Sexual cues emanating from the anchoress chair: Implications for perceived professionalism, fitness for beat, and memory for news', Communication Research, 38, 4, pp. 471-496.
17. Falk, E. (2010) Women for President: Media Bias in Nine Campaigns. Urbana: University of Illinois Press, p. 264.
18. UN Women. Facts and figures: Women's leadership and political participation. Available via the link: <https://www.unwomen.org/en/articles/facts-and-figures/facts-and-figures-womens-leadership-and-political-participation> (Accessed: 10 August 2024).
19. Journalists' Resource. How the media cover women in politics: 5 recent studies to know. Available via the link: <https://journalistsresource.org/media/gender-bias-news-politics/> (Accessed: 10 August 2024).
20. International IDEA. Available via the link: <https://www.idea.int/news/women-politics-and-media> (дата обращения: 10.08.2024).
21. UN Women. Women's leadership and political participation. Media. Available via the link: <https://www.unwomen.org/en/what-we-do/leadership-and-political-participation/media> (Accessed: 10 August 2024).

22. 'Gender Differences in Political Media Coverage: A Meta-Analysis' (2020), *Journal of Communication*, 70, 1, pp. 114-143. Available via the link: <https://academic.oup.com/joc/article/70/1/114/5761879> (Accessed: 10 August 2024).
23. Campus, D. (2013) *Women political leaders and the media*. Springer, p. 146. Available via the link: https://www.researchgate.net/publication/316257825_Women_Political_Leaders_and_the_Media (Accessed: 10 August 2024).
24. Sanni, B. (2025) *The Role of Media and Representation in Shaping Women Leaders*. Available via the link: https://www.researchgate.net/publication/387663528_The_Role_of_Media_and_Representation_in_Shaping_Women_Leaders (Accessed: 10 August 2024).
25. Eagly, A.H., Carli, L.L. (2007) *Through the labyrinth: The truth about how women become leaders*. Boston: Harvard Business Review Press, p. 352.
26. Simon, S., Hoyt, C.L. (2013) 'Exploring the effect of media images on women's leadership self-perceptions and aspirations', *Group Processes & Intergroup Relations*, 16, 2, pp. 232-245. Available via the link: <https://www.researchgate.net/publication/256486332> (Accessed: 10 August 2024).
27. Oliver Wyman Forum. *Representation Matters: Women Political Leaders*. Available via the link: <https://www.oliverwymanforum.com/global-consumer-sentiment/2023/sep/representation-matters-women-political-leaders.html> (Accessed: 10 August 2024).
28. Koenig, A.M., Eagly, A.H., Mitchell, A.A., Ristikari T. (2011) 'Are leader stereotypes masculine? A meta-analysis of three research paradigms', *Psychological Bulletin*, 137, 4, pp. 616-642.

Сведения об авторе:

Айкенова Д.М. – PhD, постдокторант, Международный университет Астана, Астана, Казахстан.
Айкенова Д.М. – PhD, постдокторант, Астана халықаралық университеті, Астана, Қазақстан.
Aikenova D.M. – PhD, postdoctorate, Astana International University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 11.25.67

Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-153-4-33-46>

Орталық Азия мен Оңтүстік-Шығыс Азия арасындағы өңіраралық диалогты қалыптастырудағы мәдени дипломатияның рөлі

А. Нағышбекқызы, С.М. Нурдавлетова*¹

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: ayazhannagyshbekkyzy149@gmail.com, saniyanm83@mail.ru)

Аңдатпа. Мақалада Орталық Азия мен Оңтүстік-Шығыс Азия мемлекеттері арасындағы мәдени дипломатияның өңіраралық диалогты қалыптастырудағы және нығайтудағы маңызы жан-жақты қарастырылады. Жаһандану үдерісі жағдайында мәдени байланыстар тек ұлттық деңгейде ғана емес, өңірлік және өңіраралық деңгейлерде де ерекше маңызға ие болуда. Мәдени дипломатия – бұл елдердің ұлттық мәдени құндылықтарын, тілін, дәстүрін және тарихи мұрасын таныстыру арқылы сенім мен өзара түсіністікті қалыптастыратын «жұмсақ күш» құралы. Мақалада екі өңір елдері арасындағы мәдени ынтымақтастықтың негізгі бағыттары – мәдени іс-шаралар мен фестивальдер ұйымдастыру, білім беру және ғылым саласындағы серіктестік, жастар мен студенттер алмасуы, сондай-ақ туризм мен креативті индустриялар саласындағы жобалар сипатталады. Бұл өзара іс-қимылдың мақсаттары халықтар арасындағы байланыстарды тереңдету, аймақтар арасындағы сенімді нығайту, сондай-ақ ұзақ мерзімді стратегиялық әріптестікті дамыту. Мысалы, ASEAN мен Орталық Азия елдері арасындағы ресми және бейресми мәдени алмасу бағдарламаларын, бірлескен форумдарды, халықаралық ұйымдар (ЮНЕСКО, ISESCO) арқылы іске асырылатын жобалар мәдени дипломатияның құрылымдық негіздерін сипаттайды. Сонымен қоса, сандық технологиялар заманының мүмкіндіктерін атап өтсе болады. Онлайн көрмелер, виртуалды мәдени фестивальдер, бірлескен киножобалар мен әлеуметтік медиа арқылы мәдени ықпалдастықтың жаңа формаларын ашуға байланысты бірқатар жобалар талқыланады. Мақалада мәдени дипломатияны жүзеге асыруда кездесетін қиындықтар мен шектеулер де сараланады. Тілдік және мәдени айырмашылықтар, институционалдық қолдаудың жеткіліксіздігі, қаржылық ресурстардың шектеулігі сияқты мәселелер көтеріліп, оларды шешудің мүмкін жолдары ұсынылады.

Түйін сөздер: Орталық Азия, Оңтүстік-Шығыс Азия, мәдени дипломатия, өңіраралық диалог, ASEAN, жұмсақ күш, ЮНЕСКО.

Түсті: 03.12.2024; Мақұлданды: 25.11.2025; Онлайн қолжетімді: 30.12.2025

¹хат-хабарға жауапты автор

Кіріспе

Қазіргі халықаралық қатынастар жүйесінде мемлекеттер арасындағы ынтымақтастық тек саяси-экономикалық байланыстармен ғана шектелмей, мәдениет саласындағы өзара іс-қимыл арқылы да жүзеге асып келеді. Мәдени дипломатия – елдердің сыртқы саясатының маңызды құрамдас бөлігі ретінде тек ұлттық құндылықтарды таныстыру құралы ғана емес, сонымен қатар халықаралық аренада бейбітшілік пен өзара түсіністікті нығайтатын “жұмсақ күш” (“soft power”) тетігі болып табылады. Бұл құбылыс, әсіресе, әртүрлі тарихи, діни және тілдік ерекшеліктерге ие мемлекеттер арасындағы сенім орнату мен диалог құруда ерекше маңызға ие.

Орталық Азия мен Оңтүстік-Шығыс Азия – өзіндік тарихи жолы мен мәдени-өркениеттік ерекшеліктері бар екі аймақ. Соңғы жылдары бұл өңірлер арасында саяси, экономикалық және білім беру салаларындағы байланыстармен қатар, мәдени өзара іс-қимылға деген қызығушылық артып келеді. Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан сынды Орталық Азия елдері мен Вьетнам, Малайзия, Таиланд, Индонезия сынды Оңтүстік-Шығыс Азия елдері арасында түрлі форматтағы мәдени іс-шаралар, білім беру және жастар алмасу бағдарламалары жүзеге асырыла бастады. Бұл мақалада аталған екі аймақ арасындағы мәдени дипломатияның қазіргі жағдайы мен даму бағыттары қарастырылады. Сонымен қатар, өңіраралық мәдени байланыстардың институционалдық негіздері, нақты жобалар мен бастамалар, сондай-ақ олардың геосаяси және экономикалық ықпалы да назарға алынады.

Мақаланың мақсаты – Орталық Азия мен Оңтүстік-Шығыс Азия елдері арасындағы өңіраралық диалогты нығайтуда мәдени дипломатияның рөлін талдау және бұл өзара іс-қимылды “жұмсақ күш” құралы ретінде қарастыра отырып, екі аймақ арасындағы тұрақты әрі өзара тиімді серіктестікті қалыптастырудағы мүмкіндіктерін анықтау. Жалпы мақсатқа қол жеткізу үшін мақала келесі нақты міндеттерді қояды: мәдени дипломатияның теориялық негіздерін қарастыру, оны сыртқы саясат пен өңіраралық ынтымақтастықтың құрамдас бөлігі ретінде сипаттау; Орталық Азия мен Оңтүстік-Шығыс Азия елдері арасындағы қазіргі мәдени байланыстардың жай-күйін талдау – іске асырылып жатқан бағдарламалар мен жобалар, өзара алмасу формаларын зерделеу. Сонымен қатар, мәдени ынтымақтастықты жүзеге асыруға мүмкіндік беретін институционалдық тетіктерді – халықаралық ұйымдар, үкіметаралық және бейресми бастамалар рөлін анықтау. Осы саладағы негізгі қиындықтар мен шектеулерді – тілдік, мәдени, қаржылық және құрылымдық кедергілерді сараптау. Мәдени дипломатия арқылы өңіраралық диалогты одан әрі дамытуға қатысты ұсыныстар жасау, авторлар нақты бағыттар мен перспективаларды ұсынады.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Зерттеу жұмысында Орталық Азия мен Оңтүстік-Шығыс Азия елдері арасындағы мәдени дипломатияның қазіргі жай-күйін, тетіктерін және даму мүмкіндіктерін талдау үшін бірқатар ғылыми-зерттеу әдістері қолданылды. Әрбір әдіс нақты мысалдар арқылы негізделді: контент-талдау әдісі арқылы Қазақстан мен Оңтүстік-Шығыс Азия елдері арасындағы ресми құжаттар, халықаралық форумдардағы мәлімдемелер, ынтымақтастық жөніндегі жол карталары мен БАҚ материалдары зерттелді. Мысалы,

2023 жылы Қазақстан мен Вьетнам арасындағы дипломатиялық қарым-қатынастың 30 жылдығына арналған мәдени іс-шаралар бағдарламасы контент-талдау арқылы жүргізілді. Салыстырмалы әдіс мәдени дипломатия саласындағы тәжірибені салыстыру үшін Қазақстан мен Малайзияның мәдени ынтымақтастығы, ал екінші жағынан – Өзбекстан мен Индонезияның арасындағы байланыстар мысал ретінде алынды. Малайзияда Абай мен әл-Фарабиге арналған көрмелер ұйымдастырылса, Өзбекстанда индонезиялық мәдениет күндері өткізілген. Жүйелік талдау әдісі әртүрлі деңгейде жүзеге асырылуын зерттеу мақсатында мемлекетаралық мәдени келісімдер (екіжақты), ASEAN мен Орталық Азия елдері арасындағы форумдар (өңіраралық), және ЮНЕСКО аясында өткізілген бірлескен мәдени жобалар (халықаралық) жүйелі түрде қарастырылды. Тарихи-хронологиялық әдіс Жібек жолы кезеңінен бастап қазіргі заманға дейінгі Орталық Азия мен Оңтүстік-Шығыс Азия арасындағы мәдени өзара іс-қимылдың эволюциясын көрсету үшін қолданылды. Мысалы, Шығыс Қазақстанда табылған буддистік жәдігерлер мен Оңтүстік-Шығыс Азия елдерінен келген көпес-диаспоралар тарихи мәдени байланыстарды дәлелдейді. Сараптамалық әдісті қолдана отыра қазақстандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері (мысалы, мәдени дипломатия бойынша ЮНЕСКО сараптамалары, Елбасы кітапханасы мен ASEAN зерттеу орталықтарының баяндамалары) негізінде мәдени дипломатияның әлеуетіне, кедергілеріне және болашағына қатысты қорытындылар жасалды. Осы әдістердің үйлесімді қолданылуы зерттеу нысанын кешенді түрде түсінуге және Орталық Азия мен Оңтүстік-Шығыс Азия елдері арасындағы мәдени ынтымақтастықты дамыту бойынша ғылыми-негізделген ұсыныстар жасауға мүмкіндік берді.

XXI ғасырда халықаралық қатынастардың сипаты елеулі өзгерістерге ұшырап, мемлекеттер арасындағы өзара әрекеттестікте тек дәстүрлі саяси және экономикалық құралдар ғана емес, бейресми әрі бейбіт ықпал ету тетіктері – мәдени дипломатия, “жұмсақ күш” құралдары да алдыңғы қатарға шықты. Осындай тәсілдер, әсіресе әртүрлі өркениеттік, тарихи және географиялық контекстерде орналасқан аймақтар арасында өзара сенім мен тұрақты диалог орнатуда маңызды рөл атқарады.

Орталық Азия мен Оңтүстік-Шығыс Азия – өзара географиялық қашықтықта орналасқанымен, тарихи-мәдени ұқсастықтары мен даму мүдделері жағынан жақындаса алатын екі аймақ. Алайда бұл өңірлер арасындағы ынтымақтастық көбіне саяси немесе экономикалық деңгейде қарастырылады, ал мәдени дипломатия мәселесі зерттеушілердің назарынан көбінесе тыс қалып келеді. Сонымен қатар, екіжақты және көпжақты мәдени байланыстар әлі де жүйелі институционалдық негізге ие емес, ал бар жобалар көбіне бір реттік сипатта болады.

Зерттеудің өзекті мәселесі – мәдени дипломатияның өңіраралық деңгейдегі нақты мүмкіндіктері мен шектеулерін анықтау, сондай-ақ Орталық Азия мен Оңтүстік-Шығыс Азия елдері арасындағы тұрақты мәдени байланыстарды орнатуға кедергі болып отырған факторларды талдау болып табылады. Бұл мәселені зерделеу Қазақстан мен жалпы Орталық Азияның Азия-Тынық мұхиты аймағына бағытталған сыртқы саяси бағдарын тиімді жүзеге асыруға, сенімді серіктестіктер орнатуға және ұзақ мерзімді гуманитарлық ынтымақтастықты қалыптастыруға септігін тигізуі мүмкін.

Нәтижелер мен талқылаулар

Орталық Азия мен Оңтүстік-Шығыс Азия елдері арасындағы мәдени өзара іс-қимылдың тарихи тамыры тереңде жатыр. Ежелгі Жібек жолы арқылы бұл өңірлер тек экономикалық ғана емес, мәдени байланыстар орнатқан болатын. Сауда керуендерімен бірге өнер, дін, тіл және білім алмасу үрдістері де жүріп отырған. Осы тарихи сабақтастық қазіргі заманғы мәдени дипломатия үшін берік негіз қалыптастырады. ОА мен ОША елдері арасындағы мәдени өзара іс-қимылдың тарихи тамыры тереңде жатыр. Бұл өзара әрекеттестік, әсіресе ежелгі Ұлы Жібек жолының бойында өрбіген. Б.з.д. II ғасырдан бастау алған бұл жол тек тауар айналымының ғана емес, сонымен қатар өркениеттер арасындағы мәдениет, идеялар мен рухани құндылықтардың алмасуының негізгі арнасы болды. Мысалы, Буддизм – Оңтүстік Азиядан Орталық Азияға таралған негізгі діни ағымдардың бірі. Үндістаннан шыққан бұл діни ілім Орталық Азияға, кейін Қытай мен Моңғолияға тарады. Бұл үдерісте Оңтүстік-Шығыс Азия елдерінің, әсіресе Шривиджая, Фунань және Чампа сынды тарихи мемлекеттердің саудагерлері мен дін қызметкерлері белсенді рөл атқарды. Ғалымдардың пікірінше, б.з. V-VIII ғасырларында Шривиджая империясының буддист монахтары Орталық Азияға жиі саяхаттап, діни білім таратқан [1]. Сонымен қатар, қолөнер мен көркемдік стильдердің алмасуы да осы дәуірде байқалды. Мысалы, Орталық Азияда табылған будда мүсіндерінің кейбірі Оңтүстік-Шығыс Азиядағы стильдік элементтерді (мысалы, Шривиджая әсерін) иемденген. Бұл өз кезегінде мәдени ықпалдастықтың тереңдігін көрсетеді. Тағы бір мысал – ортағасырлық түркі және парсы саяхатшыларының Оңтүстік-Шығыс Азияға жасаған саяхаттары. IX ғасырда өмір сүрген Ахмад ибн Фадлан немесе XIII ғасырда өмір сүрген Ибн Баттута сынды саяхатшылар бұл аймақтарда болғанын жазып қалдырған. Бұл жазбалар сол дәуірдегі халықтар арасындағы өзара қызығушылық пен мәдени алмасудың айғағы болып табылады [2]. Араб жазуы мен ислам мәдениетінің таралуы да Орталық Азия мен Оңтүстік-Шығыс Азия арасындағы рухани байланыстардың нығаюына ықпал етті. XIV-XV ғасырларда ислам діні Индонезия, Малайзия және Патани (қазіргі Таиландтың оңтүстігі) аймақтарында тарала бастады, бұл үдерісте Орта Азия мен Иран ғұламаларының жазбалары мен ілімдері маңызды рөл атқарды. Ұлы Жібек жолы тек экономикалық байланыстардың желісі ғана емес, сонымен қатар Орталық Азия мен Оңтүстік-Шығыс Азия халықтарының ортақ мәдени-рухани кеңістік құруына мүмкіндік берген тарихи феномен болды. Бұл сабақтастық бүгінгі мәдени дипломатия мен өңіраралық ынтымақтастық үшін берік тарихи негіз болып табылады.

Алайда кеңестік кезең мен геосаяси оқшаулану бұл қатынастардың үзілуіне себеп болды. Тек соңғы онжылдықтарда, жаһандану үдерістері мен көпвекторлы сыртқы саясат аясында, Орталық Азия елдері мен Оңтүстік-Шығыс Азия арасындағы ынтымақтастыққа қайтадан назар аударыла бастады. Бұл – Қазақстанның Азия-Тынық мұхиты аймағына бет бұруымен, сондай-ақ Орталық Азия мен Оңтүстік-Шығыс Азия елдерінің өзара мүдделерінің тоғысуымен тығыз байланысты. Кеңестік кезең кезінде Орталық Азия елдері сыртқы саясат пен халықаралық байланыстар тұрғысынан Мәскеудің толық бақылауында болды. Бұл жағдай аймақтың Азия-Тынық мұхиты өңірімен, оның ішінде Оңтүстік-Шығыс Азиямен тарихи қалыптасқан мәдени және экономикалық байланыстарының үзілуіне алып келді. Мысалы, 1940-1980 жылдары Орталық Азия елдерінің Оңтүстік-Шығыс Азия елдерімен тікелей дипломатиялық

немесе мәдени қарым-қатынастары мүлде болмады, өйткені бұл елдердің сыртқы саясаты орталықтандырылған КСРО Сыртқы істер министрлігі арқылы жүзеге асырылды. Кеңес Одағы құлдырағаннан кейін, 1990-жылдардың басында Орталық Азия елдері егемендік алып, жаһандану үдерісіне белсене араласа бастады [3]. Осы кезеңнен бастап Орталық Азия-Оңтүстік-Шығыс Азия арасындағы байланыстар жаңа мазмұнмен және бағытпен дамыды. Қазақстан Республикасы тәуелсіздігін жариялағаннан кейін көпвекторлы сыртқы саясат қағидатын ұстанып, Азия елдерімен қарым-қатынасты нығайтуға ерекше мән бере бастады [4]. Бұл үрдіс “Азияға бет бұру” (Pivot to Asia) тұжырымдамасына сай келіп отыр. Мысалы, Қазақстан мен Вьетнам арасында 2015 жылы еркін сауда туралы келісімге қол қойылды (ЕАЭО-Вьетнам аясында). Бұл екіжақты экономикалық қатынасты жандандыруға себеп болды. Қазақстан-Малайзия қатынастары да белсенді дамуда. 2012 жылы Астанаға ресми сапармен келген Малайзия Премьер-министрі Наджиб Разактың сапары кезінде бірнеше маңызды келісімдерге қол қойылды. Қазақстан-Индонезия қатынастары аясында 2013 жылы Джокови Видодоның (сол кездегі Джакарта губернаторы, кейін Президент) қазақстандық кәсіпкерлермен кездесуі өтті. Кейінірек 2018 жылы Қазақстанда Индонезия тауарларының көрмесі өтті [5]. Бұл ынтымақтастықтың жандануы геоэкономикалық және геосаяси мүдделердің тоғысуымен тығыз байланысты. Қазақстан мен Оңтүстік-Шығыс Азия елдері бір-бірін ауқымды нарық ретінде көреді, Орталық Азия елдері үшін Оңтүстік-Шығыс Азия – халқы тығыз орналасқан, экономикалық өсімі жоғары аймақ; көлік және транзиттік хаб ретінде бағалайды. Орталық Азия, соның ішінде Қазақстан, Оңтүстік-Шығыс Азия елдері үшін Қытай мен Еуропа арасындағы жаңа Жібек жолының бөлігі ретінде маңызды; азық-түлік, энергетика және IT-технологиялар саласындағы кооперацияға мүдделі тараптар. Одан бөлек, Қазақстан мен Оңтүстік-Шығыс Азия елдері халықаралық және өңірлік алаңдарда тығыз ынтымақтастық орнатуда: ASEAN-ның әріптестік форматтары, Қазақстан 2017 жылдан бастап ASEAN Regional Forum (ARF) мен ASEAN Dialogue Partner форматына қызығушылық танытып келеді [4]. Boao Forum for Asia және Asia Cooperation Dialogue (ACD) – бұл алаңдарда Қазақстан мен Оңтүстік-Шығыс Азия елдері өңірлік қауіпсіздік, мәдениетаралық диалог және экономикалық даму мәселелерін талқылап келеді [6].

Соңғы онжылдықтарда Орталық Азия мен Оңтүстік-Шығыс Азия елдері арасындағы өзара ынтымақтастық жаңа деңгейге көтерілді. Бұл байланыстар Қазақстанның Азия-Тынық мұхиты аймағындағы прагматикалық саясатына және Орталық Азия Оңтүстік-Шығыс Азия елдерінің ортақ стратегиялық, экономикалық және мәдени мүдделеріне негізделген. Осы серіктестік – Жібек жолының тарихи сабақтастығын жаңғыртып қана қоймай, сонымен қатар болашақта екі аймақ арасындағы тұрақты диалог пен өзара тәуелділікті қалыптастырудың алғышарты болып табылады.

Бүгінде әлемдік саясатта “жұмсақ күш” (“soft power”) құралы ретіндегі мәдени дипломатияның маңызы артып келеді, бұл жағдай аталған тақырыптың өзектілігін одан әрі күшейтеді. Мәдениет, білім беру, туризм, креативті индустриялар – елдер арасындағы өзара сенімді қалыптастыратын және ұзақ мерзімді әріптестікті нығайтатын шешуші салаларға айналды. Бүгінде халықаралық қатынастар жүйесінде “жұмсақ күш” (“soft power”) ұғымы барған сайын маңызды бола түсуде. Бұл тұжырымды алғаш рет американдық зерттеуші Джозеф Най (Joseph Nye) XX ғасырдың соңында ұсынған болатын. Оның айтуынша, “жұмсақ күш” елдің мәжбүрлемей, тартымдылығы арқылы өзге мемлекеттерге ықпал ету қабілетін білдіреді [7]. Бұл күш көбіне мәдениет,

білім, БАҚ, туризм және креативті салалар арқылы жүзеге асады. Қазақстан мен Оңтүстік-Шығыс Азия елдері арасындағы мәдени алмасу соңғы жылдары елеулі дамуда. «Қазақстан күндері» мәдени фестивалдері Индонезия, Вьетнам және Таиланд сияқты елдерде өткізіліп жүр. Мұндай іс-шаралар шет ел жұртшылығына қазақ мәдениеті мен өнерін таныстырып, екі ел арасындағы достықты нығайтады. 2023 жылы Хошиминде (Вьетнам) Қазақстан Елшілігі ұйымдастырған көрмеде қазақтың ұлттық қолөнері мен музыкасы таныстырылды [8]. Өз кезегінде, Оңтүстік-Шығыс Азия елдерінің мәдени күндері де Қазақстанда өткізіліп келеді.

Білім беру – ұзақ мерзімді мәдени ықпалдың аса маңызды бағыты. Қазақстанда бірнеше Оңтүстік-Шығыс Азия елдерінің азаматтары «Болашақ» бағдарламасы аясында немесе екіжақты келісімдер бойынша оқып жатыр. 2022 жылы Астана мен Куала-Лумпур арасында Malaysia-Kazakhstan Student Mobility Program шеңберінде студенттермен алмасу туралы меморандум жасалды. Назарбаев Университеті мен Сингапур ұлттық университеті арасында академиялық әріптестік орнатылған [9].

Туризм елдер арасындағы мәдени байланыстың табиғи арнасы. 2019 жылы Қазақстан мен Таиланд арасында визасыз режим енгізілуі екіжақты туризм ағынының артуына себеп болды. 2023 жылы Таиландқа барған қазақстандық туристер саны 100 мыңнан асты [10]. Сонымен қатар, Қазақстан да Оңтүстік-Шығыс Азия туристері үшін қызықты бағытқа айналуға, әсіресе қысқы туризм мен мәдени туризм саласында (мысалы, Бурабай, Шымбұлақ, Түркістан бағыттары). Кино, дизайн, музыка, цифрлық медиа – бүгінгі мәдени дипломатияның жаңа құралы. Қазақстандық режиссерлердің туындылары Оңтүстік-Шығыс Азия елдеріндегі фестивальдерде көрсетіле бастады (мысалы, Busan Film Festival – Оңтүстік Кореяда, бірақ Оңтүстік-Шығыс Азиямен тығыз байланысты алаң ретінде қаралады). 2021 жылдан бастап Qazaq TV телеарнасы ағылшын және орыс тілдерінде Оңтүстік-Шығыс Азия елдеріне арналған контент жариялауда [11]. Астанада өтетін "Eurasia Film Festival" аясында Оңтүстік-Шығыс Азия елдерінен келетін кинематографистердің саны жыл сайын артып келеді. Мәдени дипломатия – Орталық Азия мен Оңтүстік-Шығыс Азия елдері арасындағы өзара түсіністік пен сенімді нығайтудың ең пәрменді құралына айналуға. Бұл үрдіс жаһандану жағдайында елдердің халықаралық аренадағы бейнесін қалыптастырып, ұзақ мерзімді экономикалық, білімдік және саяси серіктестікті дамытуға мүмкіндік береді.

Жүргізілген зерттеу нәтижесінде Орталық Азия мен Оңтүстік-Шығыс Азия арасындағы мәдени дипломатияның қазіргі жағдайы мен даму перспективаларына қатысты бірқатар маңызды қорытындылар жасалды.

Екі аймақ арасындағы мәдени дипломатия әлі бастапқы даму кезеңінде екендігі байқалды. Жекелеген елдер арасында мәдени іс-шаралар, көрмелер, білім беру саласындағы алмасу бағдарламалары жүзеге асырылып жатқанына қарамастан, бұл үрдістер жүйелі сипатқа ие емес. Мысалы, Қазақстан мен Малайзия арасындағы жоғары оқу орындары деңгейінде студенттер алмасуы мен мәдени форумдар ұйымдастырылғанымен, мұндай тәжірибе барлық елдерге кеңінен таралмаған. Бүгінгі таңда Орталық Азия мен Оңтүстік-Шығыс Азия елдері арасындағы мәдени дипломатия әлі қалыптасу, жүйелену кезеңінде екені байқалады. Қос өңірдің арасындағы өзара ықпалдастық көбіне жекелеген іс-шаралар мен бастамаларға сүйенеді және көбіне эпизодтық сипатта жүреді. Бұл бағытта кейбір елдер белсенділік танытқанымен, аймақтық деңгейде ортақ стратегияның жоқтығы байқалады. Қазақстан мен Малайзия арасындағы

мәдени дипломатияның дамуына мысал ретінде келесіні айтуға болады: University Malaya мен Назарбаев Университеті арасында бірнеше жыл қатарынан студенттік және оқытушылар алмасу бағдарламалары жүзеге асырылуда. Бұл ынтымақтастық негізінен STEM және халықаралық қатынастар бағытында жүргізіледі [12]. 2019 жылы Куала-Лумпурда Қазақстан Елшілігінің қолдауымен ұйымдастырылған “Kazakhstan-Malaysia Cultural Dialogue” атты форумда екі елдің өнерпаздары, мәдениеттанушылары мен студенттері қатысып, ұлттық өнер мен тіл саясаты тақырыбы талқыланды. 2021 жылы Алматы қаласында “Malaysia Cultural Week” апталығы өтті. Шара аясында малайзиялық фильмдер көрсетіліп, ұлттық тағамдар мен би өнері таныстырылды.

Алайда бұл тәжірибе жүйелі түрде барлық Орталық Азия мен Оңтүстік-Шығыс Азия елдеріне таралған жоқ. Мәселен, Қазақстан мен Лаос, Камбоджа немесе Мьянма арасындағы мәдени алмасу туралы нақты жобалар немесе тұрақты академиялық байланыстар дерлік кездеспейді.

Екінші мәселе, өңірлік деңгейдегі мәдени дипломатияның институционализациясы жоқ. ASEAN мен Орталық Азия арасындағы тұрақты мәдени ынтымақтастық платформасы әлі күнге дейін құрылмаған. Бұл екі аймақ арасында мәдени жобалар мен бастамаларды үйлестіретін институционалдық механизмдердің әлсіз екенін көрсетеді [13]. Мысалы, Еуропа – Оңтүстік-Шығыс Азия форматында ASEM (Asia-Europe Meeting) мәдени форумы бар, ал Орталық Азия – Оңтүстік-Шығыс Азия бағытында мұндай тұрақты диалог алаңы жоқ.

Көп жағдайда мәдени дипломатиялық іс-шаралар елшіліктер мен мәдени ұйымдардың жеке бастамасына тәуелді. Бұл ұзақ мерзімді стратегияны қалыптастыруда үлкен кедергі тудырады. Мысалы, 2023 жылы Индонезияда Қазақстан Елшілігінің бастамасымен ұйымдастырылған “Kazakh Film Days in Jakarta” іс-шарасы үлкен қоғамдық қызығушылық тудырды. Алайда, бұл бір реттік жоба болды, әрі жалғасын таппады. Өз кезегінде, Вьетнам мен Өзбекстан арасындағы мәдени байланыстар да тек бірнеше делегация сапарымен шектеліп отыр [14].

Орталық Азия мен Оңтүстік-Шығыс Азия арасындағы мәдени дипломатия бастапқы даму кезеңінде тұр. Жекелеген іс-шаралар мен бағдарламалар оң үрдіс көрсеткенімен, бұл байланыстар жүйелілік пен өңірлік институционалдық негізден әлі де жұрдай. Алдағы уақытта бұл бағытта бірлескен мәдени орталықтар, өңіраралық мәдени форумдар мен тұрақты білім беру консорциумдарын құру – екі өңір арасындағы тұрақты диалогтың негізі бола алады.

Екі аймақ арасындағы мәдени өзара іс-қимылға кедергі келтіретін бірқатар шектеуші факторлар анықталды. Олардың қатарына тілдік және менталитеттік айырмашылықтар, институционалдық үйлестірудің жеткіліксіздігі, ортақ платформалардың болмауы, сондай-ақ қаржыландыру тапшылығы жатады. Бұл кедергілерді еңсеру үшін көпжақты бастамалар мен мемлекетаралық мәдени стратегиялар қажет. Орталық Азия мен Оңтүстік-Шығыс Азия арасындағы мәдени дипломатияның әлеуеті жоғары болғанымен, бұл бағыттағы ынтымақтастықты тежейтін бірқатар шектеуші факторлар бар. Олар мәдени, институционалдық және қаржылық сипатта, әрі нақты мысалдармен де дәлелденеді.

Мәдени қарым-қатынас барысында жиі кездесетін қиындықтардың бірі – ортақ тілдің болмауы. Қазақстан мен Орталық Азия елдері көбіне орыс, қазақ, түрік, ал Оңтүстік-Шығыс Азия елдері ағылшын, малай, вьет, тай тілдерінде сөйлейді [15]. Сонымен

қатар, менталитеттік ерекшеліктер – мысалы, діни нормалар, гендерлік рөлдер немесе иерархиялық қарым-қатынасқа көзқарас – мәдени іс-шаралар мен жастар форумдарында түсінбеушіліктер туғызуы мүмкін.

Орталық Азия мен Оңтүстік-Шығыс Азия арасындағы мәдени бастамалардың көпшілігі оқшау, яғни оларды жүргізетін мекемелер арасында үйлестіру әлсіз. Мысалы, Қазақстанның Сыртқы істер министрлігі мен Малайзияның Туризм және мәдениет министрлігі арасында мәдениет саласындағы екіжақты ынтымақтастық туралы келісім жасалғанымен, оның негізінде жұмыс істейтін тұрақты комитет немесе арнайы бағдарлама жоқ [16]. ASEAN аясында Орталық Азия елдері толық мүше емес, тек кейбір елдер байқаушы немесе диалог әріптесі мәртебесіне ие. Бұл да өзара шараларды жүйелі үйлестіруге тосқауыл болуда.

Екі аймақ арасында тұрақты түрде жұмыс істейтін ортақ мәдени форум, кеңес немесе үйлестіру орталығы жоқ. Бұл – үлкен жүйелі мәселе. Еуропа мен Азия арасында ASEM Cultural Dialogue бар, ал Орталық Азия мен Оңтүстік-Шығыс Азия арасында мұндай аймақаралық мәдени хаб әлі құрылмаған. 2020 жылы Сингапурда өткен “Asia Connectivity Dialogue” форумында Қазақстан мен ОА елдерінен тек бақылаушы өкілдер қатысты. Олар ортақ платформаның жоқтығын ресми түрде көтерді, бірақ бастама жалғасын таппады [17].

Мәдени іс-шаралар мен білім алмасу бағдарламаларын жүзеге асыру үшін тұрақты қаржыландыру көздері қажет. Бұл – айтарлықтай өзекті проблема. 2022 жылы Қазақстанда жоспарланған “Kazakhstan – ASEAN Art Week” жобасы қаржылық қолдаудың жетіспеушілігіне байланысты өткізілмей қалды [18]. Сонымен қатар, Азия даму банкі, KOICA (Корея халықаралық ынтымақтастық агенттігі), және JICA (Жапония халықаралық ынтымақтастық агенттігі) секілді донорлар негізінен инфрақұрылым немесе денсаулық сақтау жобаларына көңіл бөледі, ал мәдени бағыттарға аз қаржы бөледі [19]. Тілдік, менталитеттік, институционалдық және қаржылық шектеулер – Орталық Азия мен Оңтүстік-Шығыс Азия арасындағы мәдени өзара іс-қимылдың кеңеюіне елеулі кедергілер болып табылады. Бұл кедергілерді еңсеру үшін тек жекелеген бастамалар емес, көпжақты, мемлекетаралық және құрылымдық шаралар қажет. Жүйелі үйлестіру мен ортақ платформа құру екі өңірдің өзара ықпалдастығы мен сенімін арттыруда шешуші рөл атқарады.

Зерттеу көрсеткендей, мәдени дипломатияны цифрлық кеңістік арқылы дамыту мүмкіндігі жоғары. Онлайн мәдени іс-шаралар, виртуалды көрмелер, бірлескен медиа-жобалар (мысалы, деректі фильмдер, подкасттар) кең ауқымды аудиторияға жетуге мүмкіндік береді. Цифрлық дипломатия дәстүрлі тәсілдерге балама ретінде жаңа серпін бермек. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, мәдени дипломатияны цифрлық кеңістік арқылы дамыту – заманауи халықаралық қатынастардағы тиімді және үнемді құралдардың бірі. Онлайн мәдени іс-шаралар, виртуалды көрмелер мен бірлескен медиа-жобалар мәдени ықпалдастықты кең аудиторияға жеткізумен қатар, географиялық және қаржылық шектеулерді айналып өтуге мүмкіндік береді. Цифрлық дипломатия (немесе цифрлық “жұмсақ күш”) – бұл елдің имиджін, құндылықтарын және мәдениетін интернет пен медиа құралдары арқылы ілгерілету, әрі халықаралық аудиториямен интерактивті қатынас орнату тәсілі.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу нәтижесінде Орталық Азия мен Оңтүстік-Шығыс Азия елдері арасындағы мәдени дипломатияның өңіраралық диалогты дамытудағы маңызы артып келе жатқаны анықталды. Мәдени дипломатия қазіргі әлемдегі елдер арасындағы сенімді, өзара түсіністікті және бейбіт қатар өмір сүру қағидаттарын нығайтатын маңызды құрал ретінде танылып отыр. Мәдени дипломатия – Орталық Азия мен Оңтүстік-Шығыс Азия арасындағы ынтымақтастықтың маңызды әрі болашағы зор бағыты. Ол саяси және экономикалық қатынастарды тереңдетуге, халықтар арасындағы достықты нығайтуға, сондай-ақ халықаралық имиджді жақсартуға ықпал етеді. Қазіргі байланыстар жүйелі сипатқа ие емес және көбінесе жеке бастамалармен шектеледі. Екі аймақ арасындағы мәдени серіктестікті институционалдық деңгейде қолдауды және үйлестіруді қажет етеді. Тілдік, мәдени және инфрақұрылымдық кедергілер – ынтымақтастықты кеңейтудегі негізгі қиындықтар болып табылады. Алайда бұл шектеулерді ортақ білім беру бағдарламалары, аударма жобалары мен мәдени платформалар арқылы жеңуге болады. Цифрлық дипломатия жаңа мүмкіндіктер көзі деп санаймыз. Онлайн форматтағы іс-шаралар, виртуалды мәдени көрмелер мен цифрлық контент алмасу өңіраралық байланысты кеңейтуге серпін береді. Орталық Азия мен Оңтүстік-Шығыс Азия елдерінің сыртқы саяси стратегиясында мәдени дипломатияны кешенді түрде дамыту қажет. Бұл бағытта көпжақты ұйымдар, үкіметаралық форумдар және білім мен мәдениет саласындағы бірлескен бастамалар маңызды рөл атқара алады.

Ең алдымен, тарихи сабақтастық, яғни Ұлы Жібек жолы кезеңіндегі мәдени алмасулар қазіргі заманғы мәдени дипломатия үшін табиғи негіз қалыптастырады. Бұл байланыстар ежелгі сауда жолдары арқылы тек экономикалық емес, рухани, діни, көркемдік және білім салаларында да жүзеге асқан.

Алайда кеңестік кезеңдегі геосаяси оқшаулану бұл қатынастардың үзілгеніне себеп болды. Тек соңғы онжылдықтарда, әсіресе жаһандану мен көпвекторлы сыртқы саясат жағдайында Орталық Азия мен Оңтүстік-Шығыс Азия арасындағы өзара іс-қимыл жаңаша серпін алды. Мысалы, Қазақстан мен Малайзия, Индонезия, Вьетнам сынды елдер арасындағы мәдени және білім беру ынтымақтастығы жекелеген жобалар мен бастамалар арқылы дами бастады.

Дегенмен, мәдени дипломатия әлі де жүйелі сипат ала қойған жоқ. Бұл салада бірнеше өзекті мәселе анықталды – қарым-қатынас негізінен жекелеген университеттер мен беймемлекеттік ұйымдардың бастамасына тәуелді. Мемлекеттік деңгейдегі тұрақты саясат немесе аймақтық мәдени стратегиялар жетіспейді. Менталитеттік, тілдік және институционалдық айырмашылықтар өзара түсіністіктің орнауына кедергі келтіреді. Ортақ платформалар мен мәдени хабтардың болмауы – бұл салада институционалдық негіздің әлсіздігін көрсетеді. Қаржыландыру тапшылығы мен тұрақты механизмдердің жоқтығы көптеген маңызды бастамалардың тоқтап қалуына себеп болуда.

Сонымен қатар, зерттеу көрсеткендей, мәдени дипломатияның цифрлық кеңістікте дамуы ерекше мүмкіндік береді. Виртуалды көрмелер, подкасттар, онлайн-форумдар, бірлескен медиажобалар дәстүрлі тәсілдерге балама ретінде кең аудиторияны қамтуға мүмкіндік береді. Бұл әсіресе жастар арасында мәдени танымды арттыруға тиімді құрал бола алады. Орталық Азия мен Оңтүстік-Шығыс Азия арасындағы мәдени дипломатия әлеуеті жоғары, бірақ оның дамуы фрагментарлы сипатта. Жүйелі дамуға қол жеткізу

үшін мемлекетаралық, көпжақты мәдени стратегиялар қажет. Ортақ мәдени форумдар, өңіраралық зерттеу орталықтары және цифрлық мәдени платформалар құру қажет. Цифрлық дипломатия – болашақтың шешуші бағыты. Бұл форматта жастарды, креативті салаларды, университеттерді және медианы кеңінен тарту керек. Жалпы ұсыныстар ретінде: «OCASEA» (OCA – Central Asia, SEA – Southeast Asia) форматында тұрақты мәдени диалог платформасын құру; ЖОО-лар арасында “Digital Culture Exchange Program” бастамасын жолға қою; UNESCO, ASEAN, ACD, EU сияқты халықаралық ұйымдар аясында бірлескен мәдени гранттық бағдарламалар әзірлеу; екі өңірдің CIM, мәдениет министрліктері арасында мәдени дипломатия бойынша тұрақты жұмыс тобын құру секілді біршама ұсыныстарды біршама эффективті және уникалды түрде жетілдіру мүмкіндіктерін қарастыруға болады. Мәдени дипломатияны нығайту – Орталық Азия мен Оңтүстік-Шығыс Азия арасындағы өзара сенімді тереңдетіп, өңіраралық ынтымақтастықтың барлық деңгейлерінде – саяси, экономикалық, білім беру мен гуманитарлық салада – ұзақ мерзімді әріптестіктің іргетасын қалау мүмкіндігін береді.

Авторлардың қосқан үлесі:

Нағышбекқызы А. – зерттеудің негізгі эмпирикалық және талдамалық бөлігін орындады. Ол Орталық Азия мен Оңтүстік-Шығыс Азия елдері арасындағы мәдени дипломатия тәжірибесіне қатысты дереккөздерді жинақтап, салыстырмалы талдау жүргізді. Мәдени ынтымақтастықтың негізгі бағыттарын (білім беру, жастар алмасуы, туризм, креативті индустриялар, цифрлық мәдени жобалар) жүйелеп, олардың өңіраралық диалогты нығайтудағы рөлін айқындады. Сондай-ақ мәдени дипломатияны іске асыру барысында туындайтын проблемаларды талдап, оларды шешуге бағытталған практикалық ұсыныстарды әзірлеп, мақаланың негізгі мәтінін дайындады және оны техникалық рәсімдеді.

Нурдаuletova С.М. – ғылыми мақаланың жазылуына бағыт-бағдар беріп, мақсат-міндеттерін айқындады, зерттеудің жалпы ғылыми тұжырымдамасын айқындап, мақаланың теориялық-әдіснамалық негіздерін қалыптастырды.

Әдебиеттер тізімі

1. Tansen Sen (2003) “Buddhism, Diplomacy, and Trade: The Realignment of Sino-Indian Relations, 600-1400”, University of Hawaii Press, pp. 123.
2. H.A.R. Gibb (transl.) (2004) “Ibn Battuta: Travels in Asia and Africa”, Dover Publications, p. 42.
3. Martha Brill Olcott (1996) “Central Asia’s New States: Independence, Foreign Policy, and Regional Security”, United States Institute of Peace, p. 65.
4. ASEAN Secretariat. ASEAN Regional Forum Overview. Available via the link: <https://aseanregionalforum.asean.org> (Accessed: 03 December 2024).
5. Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan. Kazakhstan’s Foreign Policy Concept 2020-2030. Available via the link: https://www.akorda.kz/en/legal_acts/decrees/on-the-concept-of-the-foreign-policy-of-the-republic-of-kazakhstan-for-2020-2030 (Accessed: 03 December 2024).
6. Boao Forum for Asia. Annual Reports and Proceedings. Available via the link: <http://english.boaoforum.org> (Accessed: 03 December 2024).
7. Joseph Nye (2004) “Soft Power: The Means to Success in World Politics”, Public Affairs, p. 13.
8. Қазақстан мәдениетінің Вьетнамда таныстырылуы. Сілтеме арқылы қол жетімді: <https://kaz.inform.kz> (қаралған күні: 03 December 2024).

9. Nazarbayev University. International Cooperation Reports, 2022. Available via the link: <https://issai.nu.edu.kz/wp-content/uploads/2023/02/annual-report-2022.pdf> (Accessed: 03 December 2024).
10. Tourism Authority of Thailand. Annual Tourism Statistics, 2024. Available via the link: <https://roadgenius.com/statistics/tourism/thailand/> (Accessed: 03 December 2024).
11. Qazaq TV. Asia-Pacific Cultural Content Strategy. Available via the link: <https://qazaqtv.com> (Accessed: 03 December 2024).
12. Ministry of Higher Education of Malaysia. Malaysia–Central Asia Academic Exchange Report, 2023. Available via the link: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/099101023140578441/pdf/P1790811f2f765ea101eb142301abf0100a90db82451.pdf> (Accessed: 03 December 2024).
13. ASEAN Secretariat. Annual Report, 2022. Available via the link: <https://asean.org/wp-content/uploads/2023/07/NEW-FINAL-ASEAN-Annual-Report-2022-2023.pdf> (Accessed: 03 December 2024).
14. VNA (Vietnam News Agency). Vietnam–Central Asia Bilateral Ties, 2023. Available via the link: <https://en.vietnamplus.vn/vietnam-kazakhstan-upgrade-bilateral-ties-to-strategic-partnership-post318731.vnp> (Accessed: 03 December 2024).
15. UNESCO Bangkok. Cultural Exchange and Youth Mobility in Asia-Pacific Report, 2021. Available via the link: <https://www.unesco.org/en/articles/putting-peace-heart-education-asia-pacific> (Accessed: 03 December 2024).
16. Ministry of Foreign Affairs of Kazakhstan. Cultural Cooperation Agreements Database, 2022. Available via the link: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa?lang=en> (Accessed: 03 December 2024).
17. Asia Foundation. Asia Connectivity Dialogue Conference Report, 2020. Available via the link: https://asiafoundation.org/wp-content/uploads/2020/07/2020-Annual-Report_The-Asia-Foundation.pdf (Accessed: 03 December 2024).
18. Kazakh Ministry of Culture. Annual Implementation Review, 2022. Available via the link: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mam?lang=en> (Accessed: 03 December 2024).
19. ADB. Strategy 2030 Sector Focus: Culture and Development, 2021. Available via the link: <https://www.adb.org/sites/default/files/institutional-document/435391/strategy-2030-main-document.pdf> (Accessed: 03 December 2024).

А. Нагышбеккызы, С.М. Нурдаuletova

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

(E-mail: ayazhannagyshbekkyzy149@gmail.com, saniyanm83@mail.ru)

Роль культурной дипломатии в формировании межрегионального диалога между Центральной Азией и Юго-Восточной Азией

Аннотация. В статье всесторонне рассматривается значение культурной дипломатии в формировании и укреплении межрегионального диалога между странами Центральной Азии и Юго-Восточной Азии. В условиях глобализации культурные связи приобретают особое значение не только на национальном, но и на региональном и межрегиональном уровнях. Культурная дипломатия – это инструмент «мягкой силы», направленный на формирование доверия и взаимопонимания через продвижение национальных культурных ценностей, языка, традиций и исторического наследия. В статье описываются основные направления культурного сотрудничества между странами ЦА и ЮВА: организация культурных мероприятий и фестивалей, партнерство в сфере образования и науки, обмен молодежью и студентами, а также совместные проекты в сфере туризма и креативной индустрии. Целью этого взаимодействия

является углубление связей между народами, укрепление доверия между регионами и развитие долгосрочного стратегического партнерства. Примеры официальных и неофициальных программ культурного обмена между странами ASEAN и Центральной Азии, проведение совместных форумов, реализация проектов при поддержке международных организаций (ЮНЕСКО, ISESCO) иллюстрируют институциональные основы культурной дипломатии. Также рассматриваются возможности цифровой эпохи – виртуальные выставки, онлайн-культурные фестивали, совместные кинопроекты и использование социальных медиа открывают новые формы культурного взаимодействия. В статье также анализируются проблемы и ограничения, возникающие в процессе реализации культурной дипломатии, включая языковые и менталитетные различия, недостаточную институциональную поддержку и ограниченность финансовых ресурсов, а также предлагаются возможные пути их преодоления.

Ключевые слова: Центральная Азия, Юго-Восточная Азия, культурная дипломатия, межрегиональный диалог, ASEAN, мягкая сила, ЮНЕСКО.

A. Nagyshbekkyzy, S.M. Nurdavletova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

(E-mail: ayazhannagyshbekkyzy149@gmail.com, saniyanm83@mail.ru)

The Role of Cultural Diplomacy in Forming Interregional Dialogue between Central Asia and Southeast Asia

Abstract. This article comprehensively explores the importance of cultural diplomacy in shaping and strengthening interregional dialogue between the countries of Central Asia and Southeast Asia. In the context of globalization, cultural relations are becoming increasingly significant not only at the national level, but also at regional and interregional levels. Cultural diplomacy represents a form of “soft power” that fosters trust and mutual understanding through the promotion of national cultural values, languages, traditions, and historical heritage. The article outlines the main areas of cultural cooperation between CA and SEA countries, including the organization of cultural events and festivals, partnerships in education and science, youth and student exchanges, as well as joint initiatives in tourism and creative industries. The objectives of this cooperation are to deepen people-to-people connections, strengthen trust between the regions, and promote long-term strategic partnership. Examples of both official and informal cultural exchange programs between ASEAN and Central Asian countries, joint forums, and projects carried out through international organizations (UNESCO, ISESCO) are presented to illustrate the structural foundations of cultural diplomacy. The article also highlights the opportunities of the digital era – such as virtual exhibitions, online cultural festivals, joint film productions, and the use of social media – as new forms of cultural engagement. Furthermore, the paper analyzes challenges and constraints in implementing cultural diplomacy, including linguistic and cultural differences, lack of institutional support, and limited financial resources, and suggests possible solutions for overcoming them.

Keywords: Central Asia, Southeast Asia, cultural diplomacy, interregional dialogue, ASEAN, soft power, UNESCO.

References

1. Tansen Sen (2003) “Buddhism, Diplomacy, and Trade: The Realignment of Sino-Indian Relations, 600-1400”, University of Hawaii Press, pp. 123.

2. H.A.R. Gibb (transl.) (2004) "Ibn Battuta: Travels in Asia and Africa", Dover Publications, p. 42.
3. Martha Brill Olcott (1996) "Central Asia's New States: Independence, Foreign Policy, and Regional Security", United States Institute of Peace, p. 65.
4. ASEAN Secretariat. ASEAN Regional Forum Overview. Available via the link: <https://aseanregionalforum.asean.org> (Accessed: 03 December 2024).
5. Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan. Kazakhstan's Foreign Policy Concept 2020-2030. Available via the link: https://www.akorda.kz/en/legal_acts/decrees/on-the-concept-of-the-foreign-policy-of-the-republic-of-kazakhstan-for-2020-2030 (Accessed: 03 December 2024).
6. Boao Forum for Asia. Annual Reports and Proceedings. Available via the link: <http://english.boaoforum.org> (Accessed: 03 December 2024).
7. Joseph Nye (2004) "Soft Power: The Means to Success in World Politics", Public Affairs, p. 13.
8. Kazakstan madenietinin V'etnamda tanystyrylyu. Silteme arkyly kol zhetimdi: <https://kaz.inform.kz> [karalghan kyni: 03 December 2024]. [in Kazakh]
9. Nazarbayev University. International Cooperation Reports, 2022. Available via the link: <https://issai.nu.edu.kz/wp-content/uploads/2023/02/annual-report-2022.pdf> (Accessed: 03 December 2024).
10. Tourism Authority of Thailand. Annual Tourism Statistics, 2024. Available via the link: <https://roadgenius.com/statistics/tourism/thailand/> (Accessed: 03 December 2024).
11. Qazaq TV. Asia-Pacific Cultural Content Strategy. Available via the link: <https://qazaqtv.com> (Accessed: 03 December 2024).
12. Ministry of Higher Education of Malaysia. Malaysia–Central Asia Academic Exchange Report, 2023. Available via the link: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/099101023140578441/pdf/P1790811f2f765ea101eb142301abf0100a90db82451.pdf> (Accessed: 03 December 2024).
13. ASEAN Secretariat. Annual Report, 2022. Available via the link: <https://asean.org/wp-content/uploads/2023/07/NEW-FINAL-ASEAN-Annual-Report-2022-2023.pdf> (Accessed: 03 December 2024).
14. VNA (Vietnam News Agency). Vietnam–Central Asia Bilateral Ties, 2023. Available via the link: <https://en.vietnamplus.vn/vietnam-kazakhstan-upgrade-bilateral-ties-to-strategic-partnership-post318731.vnp> (Accessed: 03 December 2024).
15. UNESCO Bangkok. Cultural Exchange and Youth Mobility in Asia-Pacific Report, 2021. Available via the link: <https://www.unesco.org/en/articles/putting-peace-heart-education-asia-pacific> (Accessed: 03 December 2024).
16. Ministry of Foreign Affairs of Kazakhstan. Cultural Cooperation Agreements Database, 2022. Available via the link: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa?lang=en> (Accessed: 03 December 2024).
17. Asia Foundation. Asia Connectivity Dialogue Conference Report, 2020. Available via the link: https://asiafoundation.org/wp-content/uploads/2020/07/2020-Annual-Report_The-Asia-Foundation.pdf (Accessed: 03 December 2024).
18. Kazakh Ministry of Culture. Annual Implementation Review, 2022. Available via the link: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mam?lang=en> (Accessed: 03 December 2024).
19. ADB. Strategy 2030 Sector Focus: Culture and Development, 2021. Available via the link: <https://www.adb.org/sites/default/files/institutional-document/435391/strategy-2030-main-document.pdf> (Accessed: 03 December 2024).

Авторлар туралы мәлімет:

Нағышбекқызы А. – PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Нурдаuletova С.М. – хат-хабарға жауапты автор, тарих ғылымдарының кандидаты, профессор м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Нағышбекқызы А. – PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Нурдаuletova С.М. – автор для корреспонденции, кандидат исторических наук, и.о.профессора, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан.

Nagyshbekkyzy A. – PhD doctoral student, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Nurdavletova S.M. – corresponding author, Candidate of Historical Sciences, Acting Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

IRSTI 11.25.91

Scientific article

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-153-4-47-58>

Globalization and Youth: Transnational Migration as a Factor of Political Changes

S. Nurlan¹, T.S. Kalenova*¹, H. Yazici²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

²Kocaeli University, Izmit, Turkey

(E-mail: samanta007@bk.ru, kalenovats@mail.ru, hasyaz@hotmail.com)

Abstract. The article defines the role of migration in the development of civil society, in the formation of transnational networks, in changing the priorities of public policy that include the issues of publicity and implementation to global challenges. The aim of the article is defining the causes, changes and factors that influence on youth migration and assessment of its impacts on the enhancement of civil society, democratization and transformation of public policy. The article examines the impact of globalization and the transnational migration of youth on political changes in Kazakhstan. The study examines the links between globalization processes, migration flows of youth and the transformation of political systems in our country and host countries. Particular attention is paid to the development of proposals for optimizing migration and youth policies in Kazakhstan in the context of globalization. Particular attention is also paid to the analysis of the characteristics of youth migration in Kazakhstan, including the causes of migration processes, their socio-economic and political consequences.

The study is based on a comprehensive analysis of theoretical concepts, statistical data and Kazakhstani experience, taking into account the characteristics of the political and socio-economic system of the country. The findings determine the need to develop effective strategies for migration and youth policy aimed at using the potential of young people for the sustainable development of Kazakhstan in the context of globalization. The main factors stimulating transnational migration of Kazakhstani youth were identified as opportunities to obtain education abroad and improve economic conditions, the desire for a higher standard of living and limited career prospects within the country. The practical value of the study lies in the possibility of using the proposals and conclusions collected in the article for the purpose of developing and improving the state youth and migration policy of Kazakhstan.

Keywords: globalization, transnational migration, political change, Kazakhstan youth, migration policy, youth policy, socio-economic development.

Received: 26.04.2025; Accepted: 25.11.2025; Available online: 30.12.2025

47

¹corresponding author

Introduction

Transnational migration is the most noticeable phenomenon of the globalization process, because it affects all aspects of society. In the modern world, globalization has become a key factor in shaping new social, economic, and political conditions. Youth are becoming an important agent of migration processes with their high mobility and adaptability, exerting a significant influence on both sending and host countries. This youth migration problem is particularly relevant to Kazakhstan. Recently, there has been an increase in youth leaving the country in search of professional and educational opportunities. It causes serious changes in the country's socio-economic and political systems. Therefore, host countries are also faced with the issues of integrating and adapting migrant policies to changing conditions.

Kazakhstan has already signed some international contracts on migration policy. These agreements help to regulate labor migration and the provision of social benefits for migrants from other CIS countries. Kazakhstani youth migration affects the change of migration policy. For example, contracts within the Eurasian Economic Union (EAEU) facilitate the movement of citizens across the territory of Kazakhstan. Our state provides different types of sustaining immigrants adaptation in Kazakhstan, including assistance with housing, financial assistance, medical care and employment. The main laws and regulations concerning youth migration include the Law of the Republic of Kazakhstan 'On Migration of the Population' (2011). State laws on regulations of implementation of the migration are focused on creating the positive conditions for youth socialization, protection of rights and stimulation of migration processes within globalization and Kazakhstani integration into the international system. Some issues of internal and external migration are examined that define the legal status of young migrants, their rights and responsibilities. The law covers all migrant categories, including youth, to establish legal mechanisms for their: establishing the rights of migrants to receive education and work; registration and accounting of youth migration flows; developing migration programs aimed at youth, such as exchange programs or student mobility [1].

These provisions and laws create the basis for stable regulation of migration processes, as well as ensuring legal security and protecting the interests of both migrants and citizens of Kazakhstan. As the country earns a strategic geopolitical position in Central Asia, youth migration is becoming an important factor contributing to changes both within the country itself and in the international arena.

Having been located at the crossroads of Central Asia and the wider Eurasian region, Kazakhstan has experienced significant migration strategies recently. Youth migration has gained increasing attention due to its implications for both sending and receiving countries as an important socio-economic phenomenon. It is influenced by factors like political stability, economic opportunities, and social conditions in both home and host countries. The phenomenon of youth migration is influenced by global trends, such as globalization, economic mobility and education opportunities. According to the International Organization for Migration (IOM), youth migration is often driven by the search for better education, employment, and social conditions, as well as by political and environmental factors that push or pull individuals across borders (IOM, 2023) [2]. The Mobility Tracking Matrix (MTM) reports that young migrants are particularly mobile, as they are in transition periods of life, where educational and professional aspirations significantly impact their decisions (IOM, 2024) [3].

Kazakhstan's youth migration is influenced by a combination of factors, including economic inequality, political transitions, and the desire for higher education and better job prospects. The

country's migration strategies show that most youth tend to migrate to neighboring countries, particularly Russia and Uzbekistan, due to historical, linguistic, and cultural ties (Buchvalova & Zhanibekova, 2021) [4]. According to Jussibaliyeva et al. (2022), in recent years, there has been an increase in migration flows to non-CIS countries, such as China and Turkey, as these countries offer diverse economic opportunities and educational prospects [5].

Let us consider the key issues related to the transnational migration of youth and its impact on political changes in Kazakhstan. Transnational migration of youth is the so-called 'brain drain' for Kazakhstan. It is losing the qualified youth. This phenomenon leads to the following consequences:

- loss of qualified specialists, which limits the country's innovative and economic opportunities.
- reduction of internal potential that could contribute to the modernization of political and social systems.
- reduction in the number of youth who could actively participate in the process of democratization and reforms in the country [6].

Our research aims to identify the process of globalization, youth migration and allows us to consider migration not only as a challenge, but also means of sustainable development. We try to analyze the causes and consequences of migration processes. Therefore, youth transnational migration is one of the important factors that can contribute to political change in Kazakhstan. It also creates new challenges in the integration of youth globalization and strengthens the political issues.

Research methods

We used a set of methods to provide a comprehensive analysis of the relationship between global and transnational youth migration, changes in the policy of Kazakhstani youth migration. Theoretical analysis, generalization of literature review on youth migration, political transformations, and modern approaches of migration on political systems, allow us to distinguish the main factors of transnational youth migration in Kazakhstan. Data collection and processing of the Mobility Tracking Matrix migration flows of Kazakhstani youth and the Migration Situation Report of 2024, and a comparative analysis of the dynamics of migration, assisted in defining its impact on socio-economic indicators, ensuring the reliability and depth of the results obtained, as well as the development of practical recommendations for solving problems related to youth migration.

Results and dissuasion. The process of reintegration of youth migrants who have returned to Kazakhstan is an important task for the state. Many migrants who have returned after studying or working abroad have new experiences and knowledge that can lead to the modernization of the country's political system. However, problems of adaptation, cultural and social return, as well as difficulties in integrating into the existing political system, can lead to:

- disappointment in political processes if state institutions do not offer effective mechanisms for realizing the potential of returned migrants.
- absence of state policy sustaining the return and adaptation of youth can lead to repeated emigration or social isolation of returned citizens.

One of the main problems of Kazakhstan is the insufficient development of a migration policy aimed at youth. Despite the existence of a number of legislative acts, the regulation of youth migration in Kazakhstan requires:

- development of targeted programs and initiatives aimed at sustaining youth migrants and ensuring their rights.

- formation of an effective strategy that would allow using the transnational migration of youth as a resource for the development of civil society and political changes in Kazakhstan.

As a result of the study, the following was established:

- The main factors stimulating transnational migration of Kazakhstani youth are economic and educational opportunities abroad, the desire for higher living standards and limited career prospects within the country.

- Positive aspects are that participation of youth in international educational and professional programs contributes to the improvement of their skills, the formation of transnational networks and the exchange of experience.

- Negative aspects are that brain drain weakens the country's human resources potential, creating an imbalance in the economy and social structure.

2. Political changes of youth migration contribute to the transformation of the political system of Kazakhstan through the development of civil society, strengthening democratic sentiments and influencing state priorities in social and economic policy. Increasing youth mobility influences the perception of global values, increasing the demand for political reforms and inclusive approaches. The Kazakhstan National Border Service has indicated that youth migration strategies are heavily influenced by labor migration, with many young individuals seeking work in countries where the economy provides more opportunities for young adults (National Border Service of Kazakhstan, 2024) [7]. According to Siddiqov (2022), Kazakhstani youth search for educational migration where well-established higher education systems, for instance, the USA, UK, and European Union [8].

Economic factors, such as the search for better job prospects and the desire for higher wages, are among the leading reasons for youth migration. In Kazakhstan, the underemployment of youth in rural areas and limited career advancement opportunities in certain sectors lead many young individuals to migrate (Nurgaziyev, 2021) [9]. The stability and safety in the context of shifting geopolitical dynamics play a crucial role (KISS, 2023) [10].

The educational system in Kazakhstan also influences migration trends, with many youth seeking education abroad to gain better qualifications and exposure to international standards of learning. Kazakhstan has become a key source of international students in China, Russia, and Europe (Shymkentov, 2022) [11, p. 48].

The youth migration can have significant implications for both countries. In Kazakhstan, the youth outflow is often a threat to social cohesion and national economic development. The problem of 'brain drain' leads to a shortage of skilled professionals for the country's political development and stability (Zhanibekov, 2021) [12]. Migrants from Kazakhstan contribute to the development of the local economy. Because it provides impact for both migration sides (Kassenova, 2020) [13, p. 50].

Moreover, youth migration also influences political change in the host countries. Russia and Uzbekistan experienced demographic shifts due to migration, which affected their political and social structures. The migrations often can lead to changes in labor policies, contribute to the diversification of the labor market and education systems (Shymkentov, 2022) [11].

In this connection, Kazakhstan has implemented policies aimed at managing migration, particularly concerning youth. The government's efforts to create more job opportunities, invest in education, and attract foreign investment are key strategies to reduce youth outflow. Additionally, Kazakhstan has worked to foster cooperation with neighboring countries and

international organizations to manage migration more effectively, with a focus on sustaining youth returning from abroad and integrating them into the workforce (Ministry of Internal Affairs, 2024) [7].

Recently, there has been a trend of increasing youth migration in search of better educational opportunities and career prospects. One of the main reasons for migration is the search for work, improved living standards, and more favorable conditions for education (IOM, 2023). Migration of youth from Kazakhstan has a significant impact on the political situation in the country. The most important factors influencing migration processes include economic changes, uneven development of regions, political instability and demand for labor in neighboring countries like Russia, Uzbekistan, Turkmenistan, Kyrgyzstan, and China. They also cause a problem for Kazakhstan's economy, because of lead to the loss of skilled professionals. The issues of 'brain drain' can influence on political, social, and economic stability of the state (Nurgazyev, 2021) [9].

Secondly, transnational migration can affect political change by influencing Kazakhstan's foreign policy and diplomatic relations. For example, migration of Kazakhstani youth to Russia and Central Asian countries can strengthen cultural and economic ties with these states, while migration to distant countries like Turkey and China leads to increased economic interests and intercultural contacts.

One of the most important aspects will be the creation of favorable conditions for the return of qualified specialists and ensuring internal mobility of youth, which will help compensate for the brain drain and stimulate the development of the national economy. Kazakhstan will have to face challenges related to youth migration in the near future. Another important task is implementing policies aimed at improving educational, professional conditions within the country for the youth.

Negative Impact on Civil Society and Political Activity should be mentioned here. Youth migrating abroad are often exposed to an alien political culture, which may influence their perception of democratic processes in Kazakhstan. This, in turn, may:

- create a gap between youth abroad and domestic political processes, making it difficult for migrants to engage in the development of civil society.
- reduce interest in political life in Kazakhstan among youth, which may lead to apathy or insufficient activity in matters of civic responsibility and democracy.
- form youth's perceptions of the country as a less attractive place to realize political and social ambitions.

Transnational migration of youth may also have an impact on the political systems of countries receiving migrants. In the context of globalization, young migrants often become part of the political processes in these countries, which, in turn, may be reflected in the policies of Kazakhstan:

- migrants may actively participate in the political life of host countries, influencing their perception of Kazakhstan and the development of foreign policies towards Kazakhstan.
- potential return of youth who have experience participating in political and social processes in other countries may bring new perspectives to domestic political processes in Kazakhstan, possibly leading to political transformations.

Youth abroad face the challenge of social and cultural adaptation, which may result in isolation or even alienation from the cultural and political traditions of their home country. This impacts:

- A decrease in the sense of identity among youth as part of Kazakhstani society, which, in the long term, may complicate their return and integration into political processes in Kazakhstan.
- The loss of cultural values and traditions, which may weaken the youth's ties to Kazakhstani political and cultural identity.

Transnational migration means moving people across state borders in order to seek better educational or professional opportunities, improve their living conditions. Therefore, transnational migration is an important aspect of globalization and has a significant impact on the political, social, and economic structures of both source and destination countries. In the case of Kazakhstan, migration has acquired particular significance in recent decades in the context of changes in political systems, impact on demographic processes, economy, and social relations. According to data by the IOM (2023), youth migration today is more multilayered and complex, as it involves sustainable networks.

According to the report by Migration Situation in Kazakhstan of MTM conducted a deep research on youth migration and its trends for the previous years. According to the Report (January-March 2024), the data analysis has revealed the basic directions in migrant outflows and issuance of residence permission. This document presents the analysis of youth migration trends in Kazakhstan for the first quarter of 2024, focusing on migrant outflows and residence permits. The data from the Migration Situation Report and Mobility Tracking Matrix (MTM) is used to illustrate the trends. Figure 1 shows the migration outflow from Kazakhstan (during January-March 2024) to both CIS and non-CIS countries in percentages.

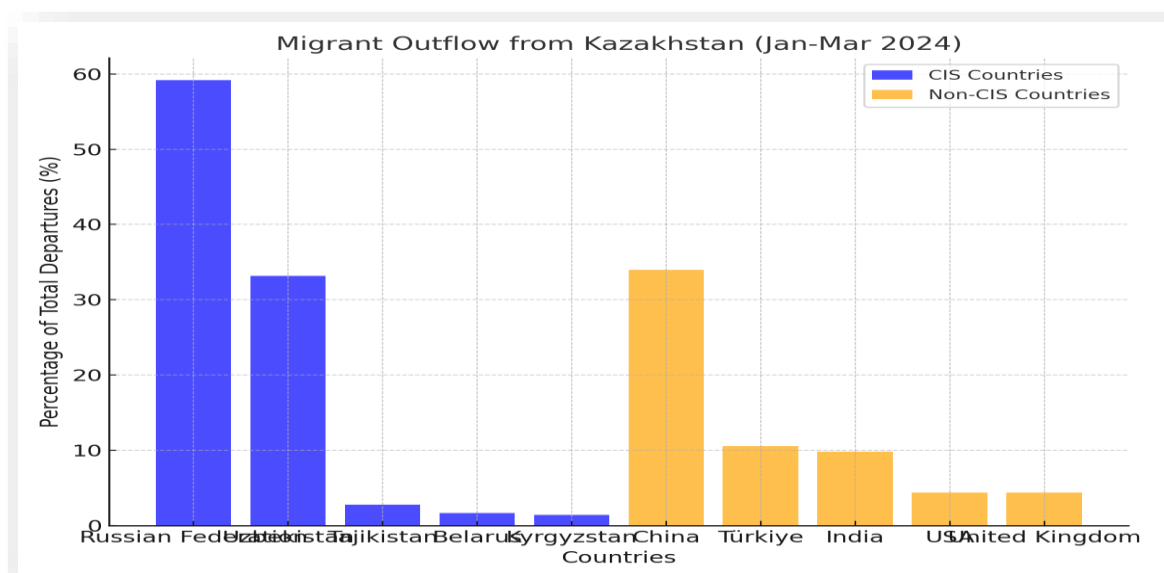

Figure 1: Migration Outflow by Country (Jan-Mar 2024)

The total number of migrant departures from Kazakhstan in the first quarter of 2024 was 2,872,109, a decrease of 11.3% compared to the previous quarter (3,237,044). The largest share of these departures (62.7%) went to CIS countries, with 59.2% going to the Russian Federation and 33.2% to Uzbekistan. For non-CIS countries, 37.3% of departures were directed towards China (34%), Turkey (10.6%), and India (9.8%).

In the first quarter of 2024, more than 104,000 young migrants got temporary residence permits from CIS countries. 7,964 migrants were granted such permits, with the majority originating from CIS countries (e.g., Uzbekistan and Russia) in terms of permanent residence. As we see, the total number of migrant departures from Kazakhstan was 2,872,109 in the first quarter of 2024, which represented 11.3% decrease compared to 3,237,044. previous quarter. This indicated a reduction in migration. As we see, the largest share of these departures was directed towards CIS countries, with 62.7% of the total departures going to neighboring countries

like the Russian Federation (59.2%) and Uzbekistan (33.2%). These two countries remain the primary destinations for youth migration from Kazakhstan. Non-CIS countries accounted for 37.3% of the departures, with China (34%) and Turkey (10.6%) being the major non-CIS destinations. This suggests a growing interest in countries outside of the Commonwealth of Independent States (CIS) for higher education and employment opportunities.

Therefore, in the first decade of 2024, more than 104,000 migrants were allowed temporary residence permits. They were from CIS countries and youth migrants from neighboring states who were looking for temporary shelter in Kazakhstan. Overall 7,964 individuals received permanent residence permits in terms of permanent residence. The majority of migrants came from Uzbekistan (45.2%) and the Russian Federation (39.6%). This highlights Kazakhstan's role as a host country for people seeking long-term residency, primarily from neighboring CIS countries.

Figure 2 helps to compare the total number of temporary and permanent residence permits issued in Kazakhstan during the first quarter of 2024.

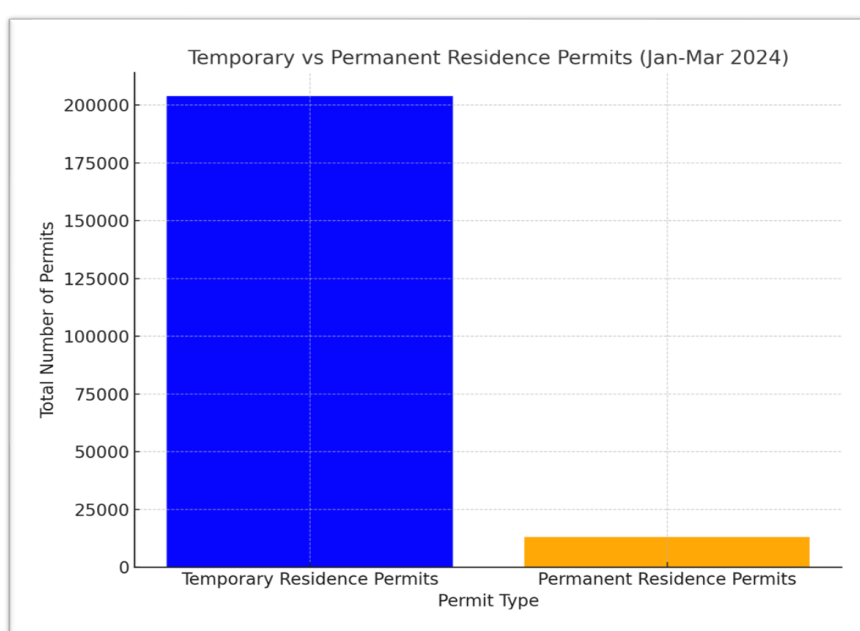

Figure 2 – Temporary vs Permanent Residence Permits (Jan-Mar 2024)

Figure 2 reveals that the temporary residence permits are much higher than the permanent. Having analyzed the data on youth migration International Organization for Migration (2023, it is also evident that predominantly youth migrate to countries like Russia and Uzbekistan in search of economic opportunities, better educational prospects, and the chance to work in more favorable environments. Youth migration strategies are influenced by economic and political conditions both within Kazakhstan and in destination countries [14].

The substantial flow of youth to countries like China, Turkey, and India further highlights the global connections and opportunities emerging for Kazakh youth. This aligns with broader trends in globalization, where youth are increasingly mobile and seeking opportunities beyond their home region.

The data underscores the urgent need for Kazakhstan to focus on retaining its youth population by providing more robust opportunities in education, employment and socio-political stability. Addressing these factors could significantly reduce the rate of outward migration.

Furthermore, the youth migration trends indicate potential areas for policy enhancement in both economic and social sectors, such as strengthening ties with key destinations (Russia, Uzbekistan, China) and improving internal opportunities to prevent a 'brain drain'.

Given the data, it is crucial to monitor these migration trends, particularly as geopolitical and economic shifts continue to impact the region. Migration flows may fluctuate depending on conditions in both Kazakhstan and destination countries. The increasing percentage of youth migrating to non-CIS countries suggests a broader shift in migration strategies, with younger generations becoming more oriented towards globalization and international mobility.

Having analyzed the latest data on youth migration in Kazakhstan and avoiding the negative consequences, we can propose the following implications:

- enhance the educational programs and create positive conditions for young specialists to continue their career opportunities in Kazakhstan.
- Develop programs for the reintegration of youth returning from abroad.
- Enhance international cooperation to facilitate knowledge exchange and promote balanced labor migration.

Thus, the study results emphasize the need for integrated approaches to the youth and migration policies to ensure sustainable development for Kazakhstan. The main aspects of practical applications include the optimization of public policy, which needs special programs on the strategic development to reduce the brain drain, including the creation of favorable conditions for the labor and professional development of youth within the country. Formation of effective programs to sustain Kazakhstani youth abroad and their reintegration upon return. Development of educational programs require implementation of educational initiatives that meet the requirements of the global labor market to increase the competitiveness of Kazakhstani youth. In the previous article, we also emphasized the need to create attractive conditions for living and working in rural areas, including access to education, health care and modern technology. It is also necessary to strengthen state support for youth, including the provision of preferential loans for housing and business development and the strengthening of regional policy to equalize the level of development of different regions of Kazakhstan [15, p. 109].

We emphasize the importance of comprehensive approaches to addressing internal youth migration issues in order to minimize its negative consequences and enhance the positive aspects for the socio-economic development of Kazakhstan. We need to strengthen international cooperation in the field of education, including exchange programs and partnerships. The other aspects strengthening civil society are:

- supporting youth to promote social responsibility and political engagement.
- Develop youth participation in democratization and modernization in the sphere of the political system.

Our analysis suggests a complex study of economic, political, and social factors influencing the external youth migration. The youth migration remains one of the major factors in the Kazakhstani socio-political field.

Conclusion

The present article is connected with youth migration in Kazakhstan and its effect on the transformation of political views and interests of youth. The influence of international human rights standards, political freedoms, and democratic values often becomes a key factor in political change, influencing the views of returning migrants. Youth migration from Kazakhstan

is a multifaceted phenomenon shaped by educational, economic, and political factors. The youth outflow reflects broader trends of globalization, economic migration, and educational aspirations. Understanding the motives behind the youth migration consequences is important for policymakers for both Kazakhstani and host countries' management of migration policy, and to enhance the youth contribution to domestic, international flourishing.

One of the significant consequences of youth migration is its economic impact. Migrants, particularly labor migrants, provide a source of income for many families. However, youth migration and brain drain deplete the country's human resources, hindering development in key sectors of the economy and socio-political sphere. In terms of political consequences, transnational youth migration has a big impact on Kazakhstan's internal dynamics and external relations. Even migration to neighboring countries can strengthen political ties, but may also create tensions in the context of global competition for labor resources.

Generally, the study contributes to youth migration in our country. The study results may be useful for governmental analytical centers and international organizations. It is focused on improving the political and socio-economic systems involving the youth of Kazakhstan.

Contribution of the authors:

Nurlan S. – definition of the goals and objectives of the scientific article, work with the use of research materials and methods.

Kalenova T.S. – collection and analysis of materials, compilation of a scientific article in accordance with the requirements, collection and analysis of theoretical materials;

Yazici H. – work with literature, work on systematization of research materials.

References

1. Law of the Republic of Kazakhstan 'On Migration of the Population' (2011). Available via the link: https://www.refworld.org/sites/default/files/2024-02/english_0.pdf 7. (Accessed: 15 December 2024)
2. Международная организация по миграции (2023). Доступно по ссылке: <https://www.iom.int/msite/annual-report-2023/> (дата обращения: 07 марта 2025 г.)
3. Migration situation in Kazakhstan mobility tracking matrix (2024). Available via the link: <https://dtm.iom.int/reports/kazakhstan-migration-situation-report-6-january-march-2024> (Accessed: 15 December 2024.)
4. Buchvalova, I., Zhanibekova, Z. (2021) 'Migration strategies of youth from Kazakhstan: A review of economic and social drivers', *Central Asian Journal of Social Studies*, 9(2), pp. 34-47.
5. Нургазиев, Т. (2021) «Влияние миграции на политическую систему Казахстана», *Central Asian Economic Journal*, 19(1), стр. 45-58.
6. Jussibaliyeva, A.K., Iskakova, D.M., Duisenbayeva, B.B., Tleuberdiev, S.S., Iskakova D.B. (2022) 'Economic Aspects and Factors of Educational and Labor Migration of Kazakhstan Youth Abroad', *Economy: strategy and practice*, 17(2), pp. 126-145.
7. Kazakhstan - Migration Situation Report 6 (January - March 2024). Available via the link: <https://dtm.iom.int/fr/node/39281> (Accessed: 15 December 2024)
8. Сиддиков, Р. (2022) «Роль образования в формировании миграционных тенденции среди молодежи Казахстана», *Central Asian Studies*, 11(2), стр. 77-92.
9. Nurgaziyev, T. (2021) 'Challenges and opportunities in addressing youth migration in Kazakhstan', *Economic Journal of Central Asia*, 19(1), pp. 67-82.
10. Kazakh Institute of Strategic Studies (2023). *Youth Migration in Central Asia: Impacts and Prospects*. Astana: KISS Publishing.

11. Shymkentov, D. (2022) 'Migration of students from Kazakhstan: An analysis of trends and future projections', Journal of Education and Migration, 8(3), pp. 45-61.
12. Zhanibekov, A. (2021) 'Brain drain and its impact on Kazakhstan's political and economic systems', Kazakhstan Politics and Society, 18(1), pp. 50-62.
13. Kassenova, N. (2020) 'Economic factors influencing youth migration from Kazakhstan', Kazakh Journal of International Relations, 15(4), pp. 108-123.
14. International Organization for Migration (IOM) (2023). Global Migration Trends and Youth Mobility. Retrieved from IOM.
15. Казиханова, С.Н., Каленова, Т.С. (2023) «Қазақстандағы жастардың ішкі көші-қон мәселелері мен болашағы», аль-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы, Философия, мәдениеттану, саясаттану сериясы, 1 (83)-В, бб. 101-111.

С. Нурлан¹, Т.С. Қаленова*¹, Х. Йазыджы²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

²Коджаели университеті, Измит, Түркия

(E-mail: samanta007@bk.ru, kalenovats@mail.ru, hasyaz@hotmail.com)

Жаһандану және жастар: трансұлттық көші-қон саяси өзгерістер факторы ретінде

Аңдатпа. Мақалада көші-қонның азаматтық қоғамды дамытудағы, трансұлттық желілерді қалыптастырудағы және мемлекеттік саясаттың басымдықтарын өзгертудегі рөлі, оның ішінде демократияландыру және жаһандық сын-қатерлерге бейімделу мәселелері анықталады. Зерттеудің мақсаты – жастар көші-қонына әсер ететін себептер мен факторларды анықтай отырып, оның азаматтық қоғамды дамытуға, мемлекеттік саясатты демократияландыруға және трансформациялауға әсерін бағалау. Мақалада жаһандану мен жастардың трансұлттық көші-қонының Қазақстандағы саяси өзгерістерге әсері қарастырылады. Зерттеуде жаһандану процестері, жастардың көші-қон ағындары және мемлекетіміз бен қабылдаушы елдердегі саяси жүйелердің трансформациясы арасындағы байланыстар қарастырылады. Жаһандану жағдайында Қазақстанның көші-қон және жастар саясатын оңтайландыру бойынша ұсыныстар әзірлеуге ерекше назар аударылады. Қазақстандағы жастар көші-қонының ерекшеліктерін, оның ішінде көші-қон процестерінің себептерін, олардың әлеуметтік-экономикалық және саяси салдарын талдауға ерекше назар аударылады.

Зерттеу еліміздің саяси және әлеуметтік-экономикалық жүйесінің ерекшеліктерін ескере отырып, теориялық тұжырымдамаларды, статистикалық деректерді және қазақстандық тәжірибені кешенді талдауға негізделген. Қорытындылар жаһандану жағдайында Қазақстанның тұрақты дамуы үшін жастардың әлеуетін пайдалануға бағытталған тиімді көші-қон және жастар саясаты стратегияларын әзірлеу қажеттілігін айқындайды. Қазақстан жастарының трансұлттық көші-қонының таландыратын негізгі факторлар шетелде білім алу мүмкіндіктері мен экономикалық жағдайды жақсарту, өмір сүрудің жоғары деңгейіне ұмтылу және ел ішінде шектеулі мансаптық перспективалар болып анықталды. Зерттеудің практикалық құндылығы мақалада жинақталған ұсыныстар мен тұжырымдарды Қазақстанның мемлекеттік жастар және көші-қон саясатын әзірлеу және жетілдіру мақсатында пайдалану мүмкіндігінің болуында.

Түйін сөздер: жаһандану, трансұлттық көші-қон, саяси өзгерістер, Қазақстан жастары, көші-қон саясаты, жастар саясаты, әлеуметтік-экономикалық даму.

С. Нурлан¹, Т.С. Каленова*¹, Х. Йазыджы²

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

²Университет Коджаэли, Измит, Турция

(E-mail: samanta007@bk.ru, kalenovats@mail.ru, hasyaz@hotmail.com)

Глобализация и молодежь: транснациональная миграция как фактор политического изменения

Аннотация. В статье определяется роль миграции в развитии гражданского общества, в формировании транснациональных сетей, в изменении приоритетов государственной политики, включая вопросы демократизации и адаптации к глобальным вызовам. Цель исследования – определить причины и факторы, влияющие на молодежную миграцию, и оценить ее влияние на развитие гражданского общества, демократизацию и трансформацию государственной политики. В статье рассматривается влияние глобализации и транснациональной миграции молодежи на политические изменения в Казахстане. В исследовании рассматриваются связи между процессами глобализации, миграционными потоками молодежи и трансформацией политических систем в нашей стране и принимающих странах. Особое внимание уделено разработке предложений по оптимизации миграционной и молодежной политики Казахстана в условиях глобализации. Особое внимание также уделено анализу особенностей молодежной миграции в Казахстане, в том числе причин миграционных процессов, их социально-экономических и политических последствий.

Исследование основано на комплексном анализе теоретических концепций, статистических данных и казахстанского опыта с учетом особенностей политической и социально-экономической системы страны. Сделанные выводы определяют необходимость разработки эффективных стратегий миграционной и молодежной политики, направленных на использование потенциала молодежи для устойчивого развития Казахстана в условиях глобализации. Основными факторами, стимулирующими транснациональную миграцию казахстанской молодежи, были названы возможности получения образования за рубежом и улучшение экономических условий, стремление к более высокому уровню жизни и ограниченные карьерные перспективы внутри страны. Практическая ценность исследования заключается в возможности использования собранных в статье предложений и выводов в целях развития и совершенствования государственной молодежной и миграционной политики Казахстана.

Ключевые слова: глобализация, транснациональная миграция, политические изменения, молодежь Казахстана, миграционная политика, молодежная политика, социально-экономическое развитие.

References

1. Law of the Republic of Kazakhstan 'On Migration of the Population' (2011). Available via the link: https://www.refworld.org/sites/default/files/2024-02/english_0.pdf 7. (Accessed: 15 December 2024)
2. Mezhdunarodnaya organizaciya po migracii (2023). Dostupno po ssylke: <https://www.iom.int/msite/annual-report-2023/> (data obrashheniya: 07 marta 2025 g.). [in Russian]
3. Migration situation in Kazakhstan mobility tracking matrix (2024). Available via the link: <https://dtm.iom.int/reports/kazakhstan-migration-situation-report-6-january-march-2024> (Accessed: 15 December 2024.)
4. Buchvalova, I., Zhanibekova, Z. (2021) 'Migration strategies of youth from Kazakhstan: A review of economic and social drivers', *Central Asian Journal of Social Studies*, 9(2), pp. 34-47.
5. Nurgaziev, T. (2021) Vliyanie migracii na politicheskuyu sistemu Kazakhstana, *Central Asian Economic Journal*, 19(1), str. 45-58. [in Russian]

6. Jussibaliyeva, A.K., Iskakova, D.M., Duisenbayeva, B.B., Tleuberdiyeva S.S., Iskakova D.B. (2022) 'Economic Aspects and Factors of Educational and Labor Migration of Kazakhstan Youth Abroad', Economy: strategy and practice, 17(2), pp. 126-145.
7. Kazakhstan-Migration Situation Report 6 (January - March 2024) Available via the link: <https://dtm.iom.int/fr/node/39281> (Accessed: 15 December 2024)
8. Siddikov, R. (2022) 'Rol' obrazovaniya v formirovaniye migratsionnykh tendentsii sredi molodezhi Kazakhstana', Central Asian Studies, 11(2), str. 77-92. [in Russian]
9. Nurgazyev, T. (2021) 'Challenges and opportunities in addressing youth migration in Kazakhstan', Economic Journal of Central Asia, 19(1), pp. 67-82.
10. Kazakh Institute of Strategic Studies (2023). Youth Migration in Central Asia: Impacts and Prospects. Astana: KISS Publishing.
11. Shymkentov, D. (2022) 'Migration of students from Kazakhstan: An analysis of trends and future projections', Journal of Education and Migration, 8(3), pp. 45-61.
12. Zhanibekov, A. (2021) 'Brain drain and its impact on Kazakhstan's political and economic systems', Kazakhstan Politics and Society, 18(1), pp. 50-62.
13. Kassenova, N. (2020) 'Economic factors influencing youth migration from Kazakhstan', Kazakh Journal of International Relations, 15(4), pp. 108-123.
14. International Organization for Migration (IOM) (2023). 'Global Migration Trends and Youth Mobility', Retrieved from IOM.
15. Kazihanova, S.N., Kalenova, T.S. (2023) 'Kazakstandagy zhastardyn ishki koshi-kon maseleleri men bolashagy', al'-Farabi atyndagy KazYU Habarshysy, Filosofiya, madeniettanu, sayasattanu seriyasy, 1 (83)-B, bb. 101-111. [in Kazakh]

Information about authors:

Nurlan S. – PhD doctoral student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Kalenova T.S. – corresponding author, Associate Professor, Candidate of Historical Sciences, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Yazici H. – Associate Professor, PhD, Kocaeli University, Izmit, Turkey.

Нурлан С. – PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Қаленова Т.С. – хат-хабарға жауапты автор, қауымдастырылған профессор, тарих ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Йазыджы Х. – қауымдастырылған профессор, PhD, Коджаели университеті, Измит, Түркия.

Нурлан С. – PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Каленова Т.С. – автор для корреспонденции, ассоциированный профессор, кандидат исторических наук, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Йазыджы Х. – ассоциированный профессор, PhD, Университет Коджаэли, Измит, Турция.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ГРНТИ 11.01.67

Научная статья

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-153-4-59-69>

Потенциал института медиации в реализации превентивной политики урегулирования межэтнических конфликтов

А.К. Кумысбеков¹, Т.А. Дронзина², А.А. Аяганова*¹

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

²Софийский университет имени Климента Охридского, София, Болгария

(E-mail: Aibek.kumsybekov@gmail.com, dronzina@gmail.com, ayaganova_assel@bk.ru)

Аннотация: Способность Казахстана обеспечить эффективную реализацию превентивной политики в сфере межэтнических отношений – значимый фактор устойчивости государственности. В статье отмечается, в том числе и с опорой на экспертный опрос, недостаток квалифицированных медиаторов в Казахстане.

Доказывается актуальность усиления работы по подготовке квалифицированных медиаторов в рамках работы Ассамблеи народа Казахстана (АНК). Среди основных направлений деятельности медиаторов, требующих совершенствования: усиление международного взаимодействия в аспекте обучения медиаторов; развитие актуальных международных программ и курсов повышения квалификации для медиаторов в рамках системы высшего профессионального образования и другие. Дополнительно следует отметить, что институционализация медиативной деятельности в сфере межэтнических отношений способствует снижению конфликтного потенциала и формированию культуры диалога в обществе. Эмпирические исследования показывают, что профессиональная медиация является эффективным инструментом раннего выявления и предотвращения латентных межэтнических напряжений. В этом контексте важным представляется внедрение единых стандартов подготовки медиаторов, основанных на международных практиках и адаптированных к казахстанским социально-культурным реалиям. Усиление научно-методического сопровождения деятельности медиаторов позволит повысить результативность превентивной политики государства и укрепить общественное согласие.

Ключевые слова: медиация, превентивность, межэтнические конфликты, государственная политика, Ассамблея народа Казахстана, эксперты.

Введение

Межэтнические отношения являются на сегодня одним из главных факторов устойчивого развития любого общества и государства. При этом государственный аппарат и

Поступила: 10.07.2024; Принята: 25.11.2025; Доступна онлайн: 30.12.2025

¹автор для корреспонденции

гражданский сектор в достаточной мере обладают инструментами, которые позволяют купировать возникающие риски. Однако глобальные вызовы, технологический прогресс и возросший в последние годы в Евразии конфликтный потенциал формируют целый каскад внутри- и внешнеполитических вызовов общественной и государственной безопасности.

Базовый параметр развития государства и общества в XXI веке предполагает устойчивое развитие, что формирует общественный запрос на социальную стабильность и защищенность. Это заставляет органы государственной власти и управления в развитых и развивающихся частях мира искать адекватные вопросы на наиболее острые вызовы современности, в том числе и в вопросах межэтнического согласия.

Важность изучения проблемы превентивной политики и мер по предупреждению межэтнических конфликтов в Казахстане определяется прежде всего базовым запросом общества на стабильность.

Глава государства К.-Ж.К.Токаев в ряде своих публичных выступлений сформулировал ключевые тезисы этой политики. «Единство в многообразии», «Мы разные, но мы едины» – это не лозунги, а сама суть нашей повседневной жизни. Тесное переплетение традиций, межэтническое и межконфессиональное согласие, толерантность к другим культурам – наше бесценное достояние [2]. Реализация этих ценностных установок возможна за счет повышения эффективности реализации политики в сфере межэтнических отношений, что актуализирует разговор о роли медиаторов в ней.

В Казахстане, как и других независимых государствах Центральной Азии, в силу исторических и политических причин сложились районы, населенные пункты, в которых компактно проживают представители разных этносов. Как показывает практика, именно в данных районах зачастую происходят конфликты с отчетливо выраженной межэтнической составляющей. В целом данные районы представляют собой потенциальные очаги межэтнического напряжения.

К этому следует добавить наличие социальных проблем населения, монопольное положение и занятие одной этнической группой экономических ниш, следовательно, имеются причины для роста межэтнического и социального напряжения. Поводом для межэтнического конфликта зачастую становятся бытовые ссоры, которые перерастают в столкновения, носящие межэтнический характер.

Официально называемые межэтническими в СМИ и других массмедиа конфликты таковыми не являются, так как не были официально зарегистрированы в качестве таковых. В этом вопросе целесообразно опираться именно на официальную позицию. В то же время межэтническая составляющая в них присутствует чаще всего на бытовом уровне. Однако специфика межэтнических отношений в том, что любой конфликт с участием представителей различных этносов может очень быстро стать этническим. Причиной и поводом для конфликтов в подавляющем большинстве случаев служат бытовые и социальные проблемы.

Достаточно часто нерешенные и накопленные годами проблемы социального характера становятся основой для возникновения межэтнических конфликтов. При этом межэтнические конфликты имеют характер как внутренний, так и внешний. Если при внутреннем конфликте одна из этнических групп будет бороться за свои права и расширение привилегий, то внешний характер конфликта может привести к военному конфликту между двумя государствами.

Казахстан ведет последовательную и взвешенную внешнюю политику, в рамках которой со всеми ближними соседями республика укрепляет и достигает прочных и стабильных партнерских отношений.

Все это в конечном счете создает двойственную ситуацию, когда в обществе происходят конфликты, имеющие ярко выраженный межэтнический характер, но на государственном уровне данную проблему публично не подтверждают.

Такая ситуация приводит к тому, что работа по предупреждению межэтнических конфликтов не ведется на системном уровне, мероприятия, проводимые властями, зачастую носят разовый характер, как правило, это реакция на уже случившиеся конфликты или недовольства, тогда как существующие вызовы и риски требуют активизации превентивных подходов к урегулированию межэтнической напряженности.

При этом государственными органами ведется постоянный регулярный мониторинг, однако в районах, где имеется потенциал возникновения межэтнического конфликта, специальный мониторинг не проводится. То есть не ведется учет экономического, социального расслоения среди населения, не проводятся регулярные анонимные опросы населения, не учитывается криминогенная обстановка и т. п. Эти аспекты делают актуальным медиацию в сфере межэтнических отношений, эффективность применения которой на уровне государственного управления и институтов гражданского общества является востребованной с точки зрения развития государства и общества в Казахстане.

Материалы и методы исследования

Различные аспекты медиации в рамках превентивной политики изучены в работах А.Х.Бижановой [3], Ф.П.Досановой [4], Н.П.Калашниковой [5].

Среди ключевых институтов, занимающихся на системном уровне изучением темы межэтнических отношений, необходимо выделить Ассамблею народа Казахстана (АНК), Институт прикладных этнополитических исследований (ИПЭИ), Казахстанский институт стратегических исследований (КИСИ), Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева и ряд других аналитических и образовательных организаций.

В 2023-2024 гг. проведен экспертный опрос политологов, социологов, специалистов по госуправлению из Казахстана, Кыргызстана и России методом глубинного интервью. Опрос проводился с целью диагностики актуального состояния в сфере межэтнических отношений, оценки параметров управления этой сферой со стороны различных институтов государства с акцентом прежде всего на условия реализации превентивной политики. Всего было опрошено 50 человек.

Результаты и обсуждение

Превентивность – это значимое свойство и функция открытых и закрытых социальных систем. Она предполагает диагностику, предупреждение возникновения и развития процессов, явлений или состояний, которые с точки зрения целей и ценностей, присущих объекту, являются нежелательными, ведущими к дисфункции или энтропии.

Этимологически «превентивный» происходит от французского «preventif» (русскоязычная калька превентивный) и лат. «praevenire» («упрежденный»). Феноменологически «превентивность» как свойство социосистем отсылает к профилактике и активным

действиям, которые направлены на предупреждение и развитие нежелательных состояний и процессов в будущем. Термин активно используется в медицинском дискурсе: в нем превентивность означает чаще всего действия по предотвращению развития заболевания (например, прививку от гриппа или профилактику ОРВИ посредством активного занятия физической культурой).

Превентивная политика в сфере межэтнических отношений – это структурированный набор принципов, идей, практик, технологий, ресурсов и потенциалов, который политический актор (например, государство или международные организации) направляет (или может направить) на профилактику, недопущение или урегулирование на ранних стадиях различных форм межэтнической напряженности. В аспекте государственного управления превентивная политика предполагает способность политического руководства управлять сферой межэтнических отношений и не допускать роста межэтнической напряженности и конфликтов, приобретающих этнический окрас. Способность обеспечить такую политику – значимый фактор устойчивости государств Центральной Азии, особенно если учесть возрастающую турбулентность на постсоветском пространстве.

В этих условиях в Казахстане и других независимых республиках Центральной Азии значительный акцент в государственной политике делается на институт медиаторов. С точки зрения управления процессами потребность в любых формах социальной медиации, в том числе и политической, основывается на модернистской идее развития социальных отношений и прогрессе с точки зрения оптимальности использования ресурсов и достижения результатов. Магистральный модус развития современной социальности, высокий уровень дифференциации социальных институтов, практик и технологий объективно делают востребованной медиацию как способ решения конфликтов и обеспечения оптимального взаимодействия различных субъектов социального действия, в том числе и в политической сфере.

Технологические и социально-технологические возможности применения медиации в политическом процессе расширяются, однако, например, усиление конфронтации на постсоветском пространстве в целом стоит рассматривать как фактор, препятствующий эффективной медиации сложных политических конфликтов.

С точки зрения управления процессами потребность в любых формах социальной медиации, в том числе и политической, основывается на модернистской идее развития социальных отношений и прогрессе с точки зрения оптимальности использования ресурсов и достижения результатов. Иными словами, можно сформулировать так: магистральный модус развития современной социальности, высокий уровень дифференциации социальных институтов, практик и технологий объективно делают востребованной медиацию как способ решения конфликтов и обеспечения оптимального взаимодействия различных субъектов социального действия, в том числе и в политической сфере. С точки зрения Т.А.Нигматуллиной и Л.О.Терновой, медиация – это осуществление примирительной процедуры с помощью нейтрального, беспристрастного третьего лица – медиатора или посредника [7].

Анализируя практики и институты медиации в рамках политического процесса и конкретно в аспекте межэтнических конфликтов, нужно учитывать необходимость избегать излишне, если можно так выразиться, медиационизированных трактовок. Ряд определений медиации, которые есть в социогуманитарной науке (не только в

политологии), склонны преувеличивать значение медиации, например, в аспекте решающей роли медиатора и оттении на второй план остальных факторов, равно как и, например, воли к мирному урегулированию самих участников конфликта.

Основные принципы медиации включают добровольность и нейтральность. Медиатор не принимает решений за стороны, а лишь способствует конструктивному диалогу и взаимопониманию всеми возможными легальными способами.

Полагаем, следует исходить из диалектической взаимозависимости медиатора или медиаторов, участников конфликта, социального контекста и внешних обстоятельств, в рамках которых вызревают, формируются, протекают и завершаются те или иные межэтнические конфликты. Все это нужно рассматривать в диалектической взаимосвязи, и, как следствие, системный политический анализ практик и институтов медиации предполагает не подчеркивание роли медиаторов, особенно в успешных кейсах, а более системное видение. Безусловно, любая политическая медиация предполагает присутствие третьей стороны, но для понимания диалектики медиации и ее практико-технологических возможностей в сфере межэтнических отношений этого явно недостаточно.

В реестре АНК зарегистрировано 1596 медиаторов, из них 1326 общественных и 270 профессиональных медиаторов. Общественные медиаторы проводят свою работу на безвозмездной основе.

Согласно данным на 1 октября 2023 года, «к медиаторам АНК поступило 1724 обращения, из них 161 обращение поступило по направлению от судов, все они разрешены: 1081 консультацией, по 643 заключены медиативные соглашения. Обращения поступали в основном по семейным, трудовым, социально-бытовым вопросам. Обращений по вопросам межэтнического характера в кабинеты медиации АНК не поступало, что подтверждает отсутствие случаев нарушения прав этнических групп и свидетельствует о стабильности межэтнических отношений» [2].

В Казахстане роль АНК в развитии институтов медиаторов приоритетная. Согласно экспертному опросу, роль АНК и институтов медиаторов позитивно оценивает 52% опрошенных. Отрицательные (или, точнее, критические) оценки выразило 36% опрошенных экспертов, которые указали на необходимость повышения роли и статуса АНК, а также повышение авторитета и активности медиаторов. Остальные не определились с оценками и говорят, что ситуация в различных регионах страны отличается. Часть экспертов говорит о том, что в состав АНК нужно избирать настоящих лидеров этнических групп, а не номинальных. Часть экспертов отметили необходимость увеличить финансирование АНК, а также усилить контроль за выделением бюджетных средств на политику в сфере межэтнических отношений.

Применение медиации в межэтнических конфликтах как в аспекте превентивности, так и в аспекте разрешения уже имеющихся конфликтов имеет свою специфику. Возможности медиации должны быть направлены на снижение межэтнического напряжения и конфликтного потенциала прежде всего за счет развития взаимопонимания и поиска компромиссных решений как в рамках подготовки к переговорному процессу, так и в рамках самого переговорного процесса, а также в других форматах (например, внешний арбитраж или судебный процесс).

Экспертный опрос политологов и специалистов по госуправлению в Казахстане, России и Кыргызстане показал, что в сфере межэтнических отношений различного

уровня можно выделить следующие функции медиации как превентивного механизма урегулирования конфликта:

1. Диагностирующая. Активная и беспристрастная медиация – это во многом взгляд со стороны, который позволяет диагностировать причины, предпосылки и поводы межнациональных конфликтов. Иными словами, любая медиация, так или иначе, предполагает диагностику, и этот фактор может быть использован не только для разрешения межэтнических конфликтов, но и стать значимым элементом исследования причин таких конфликтов с целью учета опыта различными политическими субъектами, заинтересованными в разработке и применении алгоритмов разрешения межэтнических конфликтов.

2. Амортизационная. Мы исходим из того, что есть конфликты, в которых медиация, посредничество и другие меры невозможны или очень серьезно затруднены. Это мы можем наблюдать в рамках конфликта на Ближнем Востоке с участием Ливана, Ирана, Палестины и Израиля. Однако даже в рамках такого конфликта идут переговоры, но они в подавляющем большинстве случаев касаются текущих вопросов, а не урегулирования конфликта в принципе. Однако даже в рамках таких глубинных конфликтов есть место для медиации как в рамках деятельности международных организаций, так и в рамках общественной дипломатии. Другое дело, что ее результативность крайне затруднена, однако мы исходим из того, что любые попытки медиации, даже в таких сложнейших конфликтах, способны амортизировать самые жестокие и кровопролитные сценарии развития событий.

3. Акселеративная. Эта функция медиации предполагает, что эффективная медиация может помочь разрешению межнационального конфликта, когда стороны готовы его урегулировать в рамках прямого диалога. В этом плане медиация возможна, например, в рамках урегулирования широкого спектра вопросов, которые стороны конфликта по тем или иным причинам считают второстепенными. Однако практика показывает, что многие очень серьезные конфликты разрешаются за счет символических жестов и готовности вести переговоры. В этом плане медиация может усиливать интенцию сторон конфликта к его разрешению.

4. Ценностно-нормативная функция. Эта функция предполагает, что в любом межнациональном конфликте есть не только сфера реального, но и некая, условно говоря, деонтологическая основа, то есть ценностно-смысловой уровень. В случае если государство или институты гражданского общества способны обеспечить эффективную апелляцию к этому уровню, то превентивные функции медиации актуализируются даже без прямого диалога между участниками конфликта. Эта медиативная функция обеспечивает превентивность в урегулировании межэтнических конфликтов, например, за счет публикаций в СМИ и широкого обсуждения темы, которая, так или иначе, будет формировать у сторон конфликта точку зрения о необходимости разрешить конфликт как по гуманитарным причинам, так и по прагматичным соображениям. В реализации этой функции очень важно, чтобы ценностно-нормативные ориентиры, в том числе и морально-нравственные, разделялись участниками конфликта и их представителями.

5. Властно-управленческая. Эта функция предполагает рассмотрение медиации как технологии превентивного (и не только) урегулирования межэтнических конфликтов. Иными словами, эта функция предполагает, что навыками и компетенциями медиации должны владеть представители власти, в том числе и чиновники регионального и республиканского уровня, ответственные за реализацию этнополитики и курирующие

вопросы внутренней политики в регионах. Это означает, что задача АНК и научного сообщества – заниматься формированием и развитием компетенций медиации у государственных и муниципальных служащих различного уровня.

6. Институциональная. В.А.Колесников и Д.Д.Романенко считают правомерным говорить об управленческом подходе, который более приемлем для комплексного анализа политической системы, институтов государственной власти и управления [6].

Это предполагает конкретизацию и институционализацию медиации не только как практики и технологии, но и законодательно зафиксированного института взаимодействия и способа укрепления или достижения консенсуса госвласти и общества. Иными словами, речь идет о законодательном регулировании практики медиации и необходимости законотворческой деятельности в Казахстане и других республиках Центральной Азии, которая предполагает постоянную доработку имеющихся законодательных норм.

Медиация межэтнических конфликтов требует гибкого и постоянно обновляющегося подхода, который позволит оперативно учитывать культурные, религиозные, социальные и политические аспекты конфликта. Необходимо выделить ряд ограничителей, которые препятствуют эффективной реализации этого процесса и соответствующих практик в Казахстане:

1. Недостаток квалифицированных медиаторов. Этот ограничитель может быть ослаблен за счет усиления работы по подготовке квалифицированных медиаторов в рамках АНК.

2. Ограниченные ресурсы: многие центры медиации не имеют достаточных ресурсов для эффективной медиации в силу различных причин. Как следствие, функции таких медиационных центров остаются во многом символическими.

3. Высокий уровень социального недовольства и протеста. В этих условиях медиационный потенциал, равно как и в условиях высокого уровня межнационального напряжения в той или иной локации, оказывается ограниченным.

4. Фактор культурных барьеров. Он во многом носит инвариантный характер: в случае если культурные, идентификационные и прочие различия слишком значительны, равно как и накопленные противоречия (в том числе и социально-экономические), то формируется недоверие к внешним медиаторам, что осложняет или делает на каком-либо из этапов невозможным медиацию.

При анализе медиации в политической сфере, в том числе и в рамках межэтнических отношений, важно уходить от преувеличения значения медиации и акцентировать на решающей роли медиаторов. Следует исходить из установки о том, что медиация, так или иначе, уместна или желательна в рамках любого межнационального конфликта, но далеко не всегда она оказывается результативной или эффективной. Скорее, нужно выделять медиацию как нормирующий принцип практик в политической сфере, а институциональная и законодательная основа для медиации требует максимального расширения как один из способов урегулирования межэтнических конфликтов.

Заключение

Практики медиации активно используются на всех уровнях (от национального до местного) в Казахстане и других республиках Центральной Азии. Накопленный опыт показывает, что медиация может эффективно предотвращать эскалацию этнической составляющей в различного рода социальных конфликтах в Казахстане.

Выявлены факторы, препятствующие эффективной работе медиаторов: среди них ограниченные ресурсы и дефицит квалифицированных медиаторов.

1. При анализе медиации в политической сфере, в том числе и в рамках межэтнических отношений, важно уходить от преувеличения значения медиации и акцентировать внимание на решающей роли медиаторов. Следует исходить из установки о том, что медиация, так или иначе, уместна или желательна в рамках любого межнационального конфликта, но далеко не всегда она оказывается результативной или эффективной. Скорее, нужно выделять медиацию как нормирующий принцип практик в политической сфере, а институциональная и законодательная основы для медиации требуют максимального расширения как один из способов урегулирования межэтнических конфликтов.

2. Медиация как превентивный механизм урегулирования межэтнических конфликтов выполняет диагностирующие, амортизационные, акселеративные, ценностно-нормативные, властно-управленческие и институциональные функции. Столь разнообразный функциональный набор указывает на целесообразность широкого применения практики медиации в превентивном разрешении межэтнических конфликтов самыми разнообразными акторами. Медиацию как превентивный механизм разрешения межэтнических конфликтов нужно популяризировать, и стимулировать акторов гражданского общества к использованию медиации для разрешения межэтнических конфликтов.

3. Медиация может носить как открытый, так и закрытый (кулуарный характер), а некоторые ее виды могут осуществляться опосредованно. Апелляция к культуре, общечеловеческим ценностям, направленная на прекращение конфликта или смягчение его наиболее острых и жестоких проявлений тоже в какой-то степени является формой политической медиации.

4. Практики медиации активно используются на всех уровнях (от национального до местного) в Казахстане и других республиках Центральной Азии. Накопленный опыт показывает, что медиация может эффективно предотвращать эскалацию конфликтов и способствовать восстановлению стабильности и мира.

5. На основании проведенного анализа можно сформулировать ряд рекомендаций органам госвласти в республиках Центральной Азии, реализация которых поможет повысить эффективность медиации как практики и усилит ее потенциал институционализации. Среди них – поддержка медиационных инициатив, а также усиление международного взаимодействия в аспекте обучения медиаторов; развитие актуальных международных программ и курсов повышения квалификации для медиаторов в рамках системы высшего профессионального образования; развитие институциональных условий для традиционных способов медиации (в том числе и с привлечением представителей диаспор и национальных объединений).

6. На основании проведенного экспертного опроса и его анализа можно сформулировать ряд рекомендаций органам госвласти в республиках Центральной Азии, реализация которых поможет повысить эффективность медиации как практики и усилит ее потенциал институционализации. Среди них – поддержка медиационных инициатив, а также усиление международного взаимодействия в аспекте обучения медиаторов; развитие актуальных международных программ и курсов повышения квалификации для медиаторов в рамках системы высшего профессионального образования; развитие институциональных условий для традиционных способов медиации (в том числе и с привлечением представителей диаспор и национальных объединений).

Вклад авторов:

Кумысбеков А.К. – осуществил концептуализацию исследования, определил теоретико-методологические основы анализа превентивной политики в сфере межэтнических отношений, а также участвовал в интерпретации полученных результатов и формулировании выводов статьи.

Дронзина Т.А. – внесла вклад в разработку аналитической рамки исследования, провела обзор и обобщение отечественных и зарубежных научных источников по проблематике медиации и межэтнического взаимодействия, а также приняла участие в экспертной оценке и научном редактировании текста статьи.

Аяганова А.А. – отвечала за эмпирическую часть исследования, включая организацию и анализ результатов экспертного опроса, систематизацию полученных данных, а также подготовку прикладных рекомендаций по развитию института медиации в рамках АНК.

Список литературы

1. Токаев, К.-Ж.К. (2023 г.) Выступление Главы государства Касым-Жомарта Токаева на XXXII сессии Ассамблеи народа Казахстана «Справедливый Казахстан: единство, стабильность, развитие». Доступно по ссылке: <https://www.akorda.kz/ru/vystuplenie-glavy-gosudarstva-kk-tokaeva-na-xxxii-sessii-assamblei-naroda-kazahstana-spravedlivyy-kazakhstan-edinstvo-stabilnost-razvitiye-273234> (дата обращения: 10 июля 2024 г.)
2. Справка о деятельности кабинетов медиации АНК за третий квартал 2023 г. (2023). Доступно по ссылке: <https://assembly.kz/ru/struktury-ank/mediatsiya-ank/> (дата обращения: 10 июля 2024 г.)
3. Бижанов, А.Х. (2005) Стабильность в Казахстане: состояние и проблемы, Казахстан-Спектр, 1, стр. 19-22.
4. Досанова, Ф.П. (2020) «Некоторые проблемные вопросы медиации по административным спорам в Казахстане», Право и государство: теория и практика, 10 (190), стр. 217-219.
5. Калашникова, Н.П. (2011) «Ассамблея народа Казахстана: новые научные подходы», Государственное управление и государственная служба, 2, стр. 42-46.
6. Колесникова, В.А., Романенко, Д.Д. (2020) «Политическая медиация: идентификация содержания», Теории и проблемы политических исследований, 9, 1А, стр. 180-188.
7. Нигматуллина, Т.А. (2023) Политическая медиация: учебное пособие для вузов / Т. А. Нигматуллина, Л. О. Терновая. Москва: Издательство «Юрайт», с. 327.

А.К. Күмісбеков¹, Т.А. Дронзина², Ә.А. Аяғанова¹

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

²Климент Охридский атындағы София университеті, София, Болгария

Этносаралық жанжалдарды реттеудің алдын алу саясатын іске асырудағы медиация институтының әлеуеті

Аңдатпа. Қазақстанның этносаралық қатынастар саласындағы алдын алу саясатын тиімді іске асыруды қамтамасыз ету қабілеті – мемлекеттілік тұрақтылығының маңызды факторы. Мақалада, оның ішінде сараптамалық сауалнамаға сүйене отырып, Қазақстанда білікті медиаторлардың жетіспеушілігі айтылады.

Қазақстан халықтары Ассамблеясының (ҚХА) жұмысы шеңберінде білікті медиаторларды даярлау жөніндегі жұмысты күшейту өзектілігі дәлелденуде. Жетілдіруді талап ететін медиаторлар қызметінің негізгі бағыттарының арасында: медиаторларды оқыту аспектісінде халықаралық өзара іс-қимылды күшейту; жоғары кәсіптік білім беру жүйесі шеңберінде медиаторлар үшін өзекті халықаралық бағдарламалар мен біліктілікті арттыру курстарын дамыту және басқалары қарастырылады. Қосымша атап өтерлігі, этносаралық қатынастар саласындағы медиативтік қызметті институционализациялау қақтығыс әлеуетін төмендетуге және қоғамда диалог мәдениетін қалыптастыруға ықпал етеді. Эмпирикалық зерттеулер кәсіби медиацияның жасырын этносаралық шиеленістерді ерте анықтау мен алдын алудың тиімді құралы екенін көрсетеді. Осы тұрғыда халықаралық тәжірибеге негізделген және Қазақстанның әлеуметтік-мәдени ерекшеліктеріне бейімделген медиаторларды даярлаудың бірыңғай стандарттарын енгізу маңызды болып табылады. Медиаторлар қызметін ғылыми-әдістемелік тұрғыдан сүйемелдеуді күшейту мемлекеттің превентивтік саясатының нәтижелілігін арттырып, қоғамдық келісімді нығайтуға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: медиация, алдын алу, этносаралық шиеленістер, мемлекеттік саясат, Қазақстан халықтары Ассамблеясы, сарапшылар

A.K. Kumysbekov¹, T.A. Dronzina², A.A. Ayaganova¹

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

²Sofia University Kliment Ohridski, Sofia, Bulgaria

The Potential of the Institution of Mediation in the Implementation of Preventive Policy for the Settlement of Interethnic Conflicts

Abstract. Kazakhstan's ability to ensure effective implementation of preventive policy in the sphere of interethnic relations is a significant factor in the stability of statehood. The article states, including with the support of an expert survey, the lack of qualified mediators. It is proved that it is relevant to strengthen the work on training qualified mediators within the framework of the Assembly of Peoples of Kazakhstan (APK). Among the main areas of activity of mediators that require improvement: strengthening international cooperation in the aspect of training mediators; development of relevant international programs and advanced training courses for mediators within the framework of the higher professional education system, etc. Additionally, it should be noted that the institutionalization of mediation activities in the field of interethnic relations contributes to reducing conflict potential and fostering a culture of dialogue in society. Empirical studies demonstrate that professional mediation is an effective tool for the early identification and prevention of latent interethnic tensions. In this context, the introduction of unified standards for mediator training based on international best practices and adapted to Kazakhstan's socio-cultural realities appears to be particularly important. Strengthening the scientific and methodological support of mediators' activities will enhance the effectiveness of the state's preventive policy and promote social cohesion.

Key words: mediation, prevention, interethnic conflicts, state policy, Assembly of the Peoples of Kazakhstan, experts.

References

1. Tokaev, K.-Zh. K. (2023 g.) Vystuplenie Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokaeva na XXXII sessii Assamblei naroda Kazahstana «Spravedlivyj Kazahstan: edinstvo, stabil'nost', razvitie». Dostupno po ssylke: <https://www.akorda.kz/ru/vystuplenie-glavy-gosudarstva-kk-tokaeva-na-xxxii-sessii-assamblei-naroda-kazahstana-spravedlivyy-kazahstan-edinstvo-stabilnost-razvitie-273234> (data obrashheniya: 10 yulya 2024 g.) [in Russian]
2. Spravka o deyatelnosti kabinetov mediacii ANK za tretij kvartal 2023 g. (2023). Dostupno po ssylke: <https://assembly.kz/ru/struktury-ank/mediatsiya-ank/> (data obrashheniya: 10 yulya 2024 g.) [in Russian]
3. Bizhanov, A.H. (2005) Stabil'nost' v Kazahstane: sostoyanie i problemy, Kazakhstan-Spektr, 1, str. 19-22. [in Russian]
4. Dosanova, F.P. (2020) 'Nekotorye problemnye voprosy mediacii po administrativnym sporam v Kazahstane', Pravo i gosudarstvo: teoriya i praktika, 10 (190), str. 217-219. [in Russian]
5. Kalashnikova, N.P. (2011) 'Assambleya naroda Kazahstana: novye nauchnye podhody', Gosudarstvennoe upravlenie i gosudarstvennaya sluzhba, 2, str. 42-46. [in Russian]
6. Kolesnikova, V.A., Romanenko, D.D. (2020) 'Politicheskaya mediatsiya: identifikatsiya soderzhaniya', Teorii i problemy politicheskikh issledovaniy, 9, 1A, str. 180-188. [in Russian]
7. Nigmatullina, T.A. (2023) Politicheskaya mediatsiya: uchebnoe posobie dlya vuzov / T. A. Nigmatullina, L.O. Ternovaya. Moskva: Izdatel'stvo «Jurajt», s. 327. [in Russian]

Сведения об авторах:

Кумысбеков А.К. – PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Дронзина Т.А. – директор магистерской программы «Political pathologies of the globalized world», Софийский университет имени Климента Охридского, София, Болгария.

Аяганова А.А. – автор для корреспонденции, PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Күмісбеков А.К. – PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Дронзина Т.А. – Климент Охридский атындағы София университеті «Political Pathologies of the Globalized World» магистрлік бағдарламасының директоры, София, Болгария.

Аяғанова Ә.А. – хат-хабарға жауапты автор, PhD докторант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Kumysbekov A.K. – PhD doctoral student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Dronzina T.A. – Director of the Master's Program "Political Pathologies of the Globalized World" at Sofia University Kliment Ohridski, Sofia, Bulgaria.

Ayaganova A.A. – corresponding author, PhD doctoral student, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 11.15.25

Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-153-4-70-82>

Қазақстандағы отбасы саласындағы мемлекеттік саясат: әлеуметтік-саяси аспект

Е.О. Ермакбаева^{ID}, Қ.Д. Жанпейісова^{*1ID}, Р.М. Таштемханова^{ID}

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: Enkosh_86_86@mail.ru, zhanpeissova_kd@enu.kz, tashtemkhanova@mail.ru)

Аңдатпа. Кейінгі уақытта мемлекеттік отбасы саясаты тақырыбы әлемдік жаһанданумен байланысты көптеген ғалымдардың назарында. Қазақстанда бұл тақырып әлі де жеткілікті деңгейде зерттелмегенімен, ғылыми ортада оған деген сұраныс байқалуда. Қазіргі таңда отбасылық және демографиялық мәселелер әлеуметтік, мемлекеттік саясаттың, қоғамның және жалпы ғылымның назарында болуы маңызды. Заманауи отбасының тұрақты болуы мәселелері де назардан тыс қалмауы керек. Бұл мәселе отбасылық ажырасудың жай-күйі мен динамикасынан, олардың әлеуметтік-типологиялық және аймақтық аспектілерінен, ажырасу себептерінен тұрады. Осыған орай, бұл мақалада Қазақстан Республикасындағы отбасының әлеуметтік-саяси аспектілері талданады. Зерттеу барысында ресми статистикалық деректер, мемлекеттік бағдарламалар және әлеуметтік зерттеулер нәтижелері қолданылды. 2019-2023 жылдар аралығындағы некеге тұру мен ажырасу динамикасы, оған әсер ететін әлеуметтік, мәдени және аумақтық факторлар қарастырылады. Отбасы институтының өзгеру динамикасы, неке санының төмендеуіне әсер етуші факторлар, мемлекеттік қолдау шаралары, гендерлік рөлдер мен қоғамдық құндылықтар жүйесіндегі орны сарапталады. Сонымен қатар, Қазақстандағы отбасылардың құқықтарын қорғау, тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу, отбасы мүшелерінің әлеуметтік жағдайын жақсарту және жалпы отбасы институтын нығайтуға бағытталған бірқатар маңызды заңнамалық актілер талданып, қазіргі заманғы жаһандану және урбанизация үдерістерінің отбасылық құрылымға ықпалы да қарастырылған. Мақаланы жазу барысында ұсынылған шаралар мен ұсыныстар отбасылардың әл-ауқатын жақсартуға, балалар мен әйелдердің құқықтарын қорғауды арттыруға, сондай-ақ елде неғұрлым тұрақты және үйлесімді отбасылық ортаны құруға бағытталған мемлекеттік саясаттың тиімділігін арттыру үшін маңызды негіз бола алады.

Түйін сөздер: отбасы, әлеуметтік саясат, отбасы саясаты, демография, әлеуметтік даму, демографиялық саясат, урбанизация, отбасылық құрылым.

Түсті: 03.05.2025; Мақұлданды: 25.11.2025; Онлайн қолжетімді: 30.12.2025

Кіріспе

Қазақстан Республикасы әлеуметтік мемлекет деп танылғандықтан, оның негізгі басымдықтарының бірі болып мемлекеттің отбасы саласындағы саясаты танылады. Елімізде отбасылардың, әсіресе көп балалы отбасылардың өмір сүру жағдайын жақсарту, әлеуметтік қорғауды жақсарту, әйелдер мен балалардың құқықтарын қорғау бойынша бүгінде әртүрлі шаралар қабылдануда. Қазақстанда отбасылық құндылықтар, құрылым және рөлдер елдің тарихи, мәдени және саяси ерекшеліктерімен тығыз байланысты. Қазіргі уақытта әлеуметтік-экономикалық өзгерістер мен урбанизация, жаһандану үдерістері отбасылық қатынастарға елеулі әсер етіп отыр.

Мемлекеттің бірінші кезектегі міндеті – Қазақстан отбасыларының жайлы және бақуатты өмір сүруі үшін барынша қолайлы жағдай жасау. Мемлекет әртүрлі шарттар мен жағдайларды ескере отырып, отбасы саясатын іске асыруға кешенді түрде қарайды. Президент Ұлттық Құрылтайдың «Адал адам – Адал еңбек – Адал табыс» атты үшінші отырысында сөйлеген сөзінде «Біз дәстүрлі отбасы құндылықтарын табанды түрде орнықтыра беруіміз қажет» деп атап көрсетті [1]. Сонымен қатар, мемлекеттің отбасы саясаты демография, әйелдердің рөлі, бала тәрбиесі, әлеуметтік жәрдемақылар сияқты бағыттарды қамтиды. Осы мақалада Қазақстандағы отбасының әлеуметтік-саяси аспектілері талданып, мемлекет саясатының тиімділігі мен қоғамдық құндылықтар жүйесіндегі орны қарастырылады. Сондай-ақ, отбасыны қорғауға және қолдауға арналған «Қазақстан-2050» стратегиясы, 2030 жылға дейінгі отбасылық және гендерлік саясат тұжырымдамасы, 2029 жылға дейінгі ұлттық даму жоспары мен Әлеуметтік кодекс сияқты маңызды құжаттар қарастырылып, ана мен баланы қорғау, көпбалалы отбасыларға көмек көрсету, ер мен әйелдің теңдігін сақтау, баспана мәселесін шешу және психологиялық көмек беру сияқты маңызды мәселелер талданады.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Қазақстандағы отбасылық институт қоғамның әлеуметтік негізі ретінде маңызды рөлге ие. Жаһандану, урбанизация және әлеуметтік құндылықтардың өзгеруі қазіргі заманғы отбасылардың құрылымына елеулі әсер еткендіктен, соңғы жылдары некенің азаюы, ажырасудың көбеюі, бала туу көрсеткішінің төмендеуі, отбасылық зорлық-зомбылық және гендерлік теңсіздік сияқты мәселелердің артуы бұл институттың тұрақтылығына қауіп төндіріп отыр. Сондықтан, бүгінгі таңда отбасылық саясаттың мазмұны мен бағыттарын қайта қарау, ғылыми тұрғыдан кешенді зерттеуді қажет етеді.

Мақаланың негізгі мақсаты – Қазақстан Республикасындағы отбасылық саясаттың қазіргі жағдайына баға бере отырып, оның даму үрдістерін анықтау, әлеуметтік-саяси аспектілерін талдау. Сонымен қатар, отбасы институтын нығайтуға бағытталған мемлекеттік шаралардың тиімділігін қарастыру. Мақаланың зерттеу мақсатына сәйкес міндеттер қойылады. Яғни, мемлекеттік бағдарламалар мен заңнамалардың отбасылық қатынастарға ықпалын бағалау; неке мен ажырасу динамикасын, олардың себептерін және салдарын талдау, неке санының төмендеуіне әсер етуші факторлар, мемлекеттік қолдау шаралары мен гендерлік рөлдердің қоғамдық құндылықтар жүйесіндегі орнын талдау.

Халықаралық деңгейде отбасылық саясат мәселесі XX ғасырдың екінші жартысынан бастап кеңінен зерттеле бастады. Отбасы саясатын жеке сала ретінде қарастырып,

оның теориялық түсінігін қалыптастыру қажеттігі швед саясаткері, әлеуметтанушы Альва Мюрдальдың 1939 жылы Швециядағы отбасының қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған бағдарламаны жасау еңбектерінде көрініс табады [2].

Отбасылық саясатты ғылыми тұрғыдан зерттеудің алғашқы тәжірибесі 1986 жылы КСРО Социологиялық зерттеулер институтының «Отбасы әлеуметтік саясат объектісі ретінде» жинағында және Г.А. Заикинаның «Некелік-отбасылық қатынастарды реттеудің негізгі бағыттары мен әдістері» диссертациясында (1988 ж.) көрсетілген. Бұл жұмыстар отбасылық саясатты жүргізуге арналған тәсілдерді әзірлеуге талпыныс жасады, бірақ олар тек неке-отбасылық қатынастармен шектелді.

1992 жылы «Отбасы эволюциясы және КСРО-дағы отбасылық саясат» атты кітапта отбасылық саясатты қоғамдық қатынастарға мақсатты түрде әсер ету ретінде қарастыруға бағытталған кеңірек тәсіл ұсынылды. 90-жылдары отбасылық саясаттың заңнамалық негізі мен практикалық іске асырылуына арналған қосымша зерттеулер мен жарияланымдар, соның ішінде Г.И.Климантованың еңбектері және «90-жылдардағы СССР-дағы отбасылық саясат» бағдарламасының жобасы ұсынылды [3].

Отбасылық саясатты дамытудың ғылыми негіздері 60-80 жылдары А.И.Бестужев-Лада, В.А.Васильева, Л.Е.Дарский, А.Я.Кваша, И.С.Кон, М.С.Мацковский, Н.М.Римашевская, В.А.Сысенко, Б.Ц.Урланис, А.Г.Харчев, Б.С.Хорев, Н.Г.Юркевич, З.А.Янкова және т.б ғалымдардың зерттеулерінде қалыптасқан.

Посткеңестік кезеңде әлеуметтік және отбасы саясатына байланысты елеулі зерттеулер А.Кошанов, У.Баймуратов, М.Мельдаханова, С.Гайсина, В.Татибеков, В.Елизаров, И.Пивоварова және тағы басқалары сияқты авторлармен қалыптастырылса, қазақстандық зерттеушілер А.Жаназарова, Д.М.Темирбаева, Ж.А.Искакова, Д.А.Калетаева, Г.О.Әбдікєрова, Н.П.Калашникова отбасылық қатынастардың әлеуметтік-мәдени аспектілерін, неке мен ажырасу себептерін, гендерлік теңсіздік пен тұрмыстық зорлық-зомбылықты зерттеген.

Зерттеу мақсатына жету үшін зерттеудің жалпы ғылыми әдістері қолданылды: талдау, синтездеу, тарихи әдіс, контент-талдау, салыстырмалы талдау әдістері. Сондай-ақ, автор Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика бюросының деректерін пайдаланды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Заңнамамен қамтамасыз етілген және бекітілген мемлекеттік отбасы саясатын іске асырудың мақсаттары, тетіктері мен бағыттары Қазақстан Республикасының стратегиялық және бағдарламалық құжаттарымен айқындалады. Осылайша, еліміздегі отбасы саясатының негізгі бағыттарына келесілерді жатқызуға болады:

- көпбалалы отбасыларды қолдау;
- отбасылық және демографиялық бастамалар;
- денсаулық пен білім беруді жақсарту бағдарламалары;
- заңдар мен құқықтық бастамалар;
- тұрғын үй саясаты;
- психологиялық көмек және әлеуметтік қолдау;
- "Бақытты отбасы" бағдарламасы.

Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев отбасы саясатын нығайту мен отбасы құқықтарын қорғаудың маңыздылығын бірнеше рет атап өтті. 2021

жылғы Қазақстан халқына Жолдауында әйелдер мен балаларды қорғауды жақсарту бойынша шараларды күшейту, сондай-ақ халықтың барлық санаттары үшін әлеуметтік қызметтердің қолжетімділігін арттыру қажеттігін, Қазақстан-2050 стратегиясының мақсаттарына неғұрлым тиімді қол жеткізу үшін бағдарламаларды іске асыру тетігіндегі әлеуметтік қызметтерді қайта қарау және жетілдіру қажеттігін атап өтті.

2025 жылғы 14 наурызда Бурабайда өткен Ұлттық құрылтайдың төртінші отырысында Мемлекет басшысы әйелдер мен балалардың құқықтарын қорғау, отбасыларды қолдау – мемлекеттік саясаттың басты басымдықтарының бірі екенін атап өтті. Сонымен қатар, «Қазақстан балалары» бірыңғай бағдарламасын әзірлеу бастамасын қолдап, әлеуметтік осал топтардан шыққан балаларды қолдау қажеттігін және Әйелдердің қамаудағы жағдайын қарастыру туралы мәселелерді көтерді [4].

Осылайша Қазақстанда отбасы саясатын жүзеге асыруды қолдайтын және бағыт-бағдарын белгілейтін стратегиялық және бағдарламалық құжаттар жүйесі қалыптасқан [5].

Мысалы, «Қазақстан-2050» стратегиясы отбасылардың әлеуметтік-экономикалық жағдайын жақсартуға бағытталған кең ауқымды шараларды қамтиды. Оның негізгі міндеттерінің бірі – ана мен баланы, отбасы мен некені қорғау саласындағы заңнаманы қайта қарау, осы саладағы заңнаманы бұзғаны үшін жазаны қатаңдату, сондай-ақ тууды ынталандыру және көп балалы болуды қолдау [6].

Мемлекеттік отбасы саясатын айқындайтын келесі негізгі құжат – Қазақстан Республикасындағы 2030 жылға дейінгі отбасылық және гендерлік саясат тұжырымдамасы. Тұжырымдамада ерлер мен әйелдердің тең серіктестігіне негізделген неке-отбасы қатынастарын қалыптастыру, ата-аналардың балаларды тәрбиелеу, оқыту және дамыту жөніндегі міндеттерін тең бөлу арқылы отбасы институтын нығайтуға айрықша назар аударылған [7].

2024 жылы қабылданған тағы бір бағдарламалық құжат – 2029 жылға дейінгі ұлттық даму жоспары [8]. Құжатта анықталған басым бағыттардың бірі – ана мен бала өлімін азайту бойынша кешенді шаралар қабылдау.

Негізгі бағдарлаушы құжаттар деңгейінде отбасылық саясаттың рөлін осылайша күшейту осы саланы біртіндеп институционализациялаудың жалғасы болып табылады. Мысалы, 2005 жылы консультативтік-кеңесші орган мәртебесіне ие әйелдер істері және отбасылық-демографиялық саясат жөніндегі Ұлттық комиссия құрылды, сондай-ақ Отбасы күні бекітілді. Отбасылардың осал санаттарын әлеуметтік қолдаудың белгілі бір моделі құрылды, жәрдемақылардың бірнеше түрі анықталды, аз қамтылған отбасының әрбір мүшесіне атаулы әлеуметтік көмек (АӘК) төлене бастады. Ана мен баланы әлеуметтік қолдаудың жаңа жүйесі және дамыды [9]. Сонымен қатар, Қазақстандағы отбасы жағдайының перспективалары мен даму бағыттарын айқындайтын жан-жақты зерттеулер жүргізу мақсатында "Қазақстандық қоғамдық даму институты" құрылымында отбасы институтын зерттеу орталығы құрылды.

Қазақстан Республикасының қазіргі отбасы саясатын жүзеге асыруда құқықтық және әлеуметтік қамтамасыз ету жүйесі бірқатар маңызды заңнамалық актілерге негізделеді. Бұл заңдар мен нормативтік актілер Қазақстандағы отбасылардың құқықтарын қорғау, тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу, отбасы мүшелерінің әлеуметтік жағдайын жақсарту және жалпы отбасы институтын нығайтуға бағытталған.

Қазақстан Республикасының негізгі отбасы заңнамалық құжаты болып табылатын «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» Кодексі (2011 жыл) отбасы мүшелерінің құқықтары мен міндеттерін анықтайды. Оның басты ерекшелігі – неке және отбасы

институттарын мемлекет тарапынан қорғау, ер мен әйелдің тең құқықты екенін қамтамасыз ету, балалардың құқықтарын қорғау. Бұл заңнама отбасы институтын нығайту үшін маңызды болып табылады, өйткені ол отбасы мүшелерінің құқықтарын қорғауды қамтамасыз етеді және әлеуметтік әділеттілікті нығайтуға бағытталған. Сонымен қатар, Кодекс ер мен әйелдің тең құқықтарын сақтауға, балаларды тәрбиелеу мен дамытуда ата-аналардың міндеттерін тең бөлуге баса назар аударады [10].

Қазақстандағы отбасы саясаты тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу бойынша маңызды қадамдар жасады. Атап айтқанда, «Тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасы туралы» Заңы тұрмыстық зорлық-зомбылықтың әртүрлі түрлерін, оның ішінде физикалық, психологиялық, сексуалдық және экономикалық зорлық-зомбылықты анықтап, оның салдарынан зардап шеккендерге құқықтық көмек көрсетуге бағытталған [11].

Қазақстандағы отбасылардың құқықтарын қорғауға бағытталған келесі нормативтік құқықтық акт – «Ерлер мен әйелдердің тең құқықтары мен тең мүмкіндіктері туралы» Заңы. Бұл заң ер мен әйелдің құқықтарын теңестіру мақсатында қабылданған және Қазақстандағы гендерлік теңдікті нығайтуға бағытталған маңызды құжат болып табылады. Заңда әйелдердің еңбек құқықтары, әлеуметтік қорғау, отбасы құндылықтарын сақтауға арналған шаралар қарастырылған. Әсіресе, әйелдердің жұмыс орындарында, білім беру жүйесінде және қоғамдық өмірде тең құқықтарға ие болуын қамтамасыз етуге бағытталған шаралар енгізілген [12].

Қазақстан Республикасының Әлеуметтік кодексі де отбасыларды әлеуметтік қолдау және қорғау мәселелерін реттейді. Бұл кодекс әлеуметтік қамтамасыз ету, жәрдемақылар, балаларды және аз қамтылған отбасыларды қолдау бойынша жаңа механизмдерді енгізеді. Ол отбасы мүшелерінің әл-ауқатын жақсартуға, отбасылық қолдау қызметтерін дамытуға, әлеуметтік қызметтерді тиімді іске асыруға бағытталса, Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі де отбасы саясатының құрамдас бөлігі болып табылады, өйткені ол отбасы мүшелеріне, әсіресе ата-аналарға, балаларына немесе тәуелді адамдарға күтім жасау үшін икемді еңбек шарттарын ұсынуға мүмкіндік береді. Жүктілік және бала күтімі кезеңінде еңбек құқықтарының сақталуын қамтамасыз ету отбасылардың әлеуметтік қолдауының маңызды тетігі болып табылады [13-14].

Алайда жасалып жатқан іс-шараларға қарамастан, бүгінде мемлекеттік отбасы саясаты әлі де бірқатар сын-қатерге ұшырауда:

- ажырасулар санының әлі де көптігі;
- некеге тұрудың орташа жасының ұлғаюы;
- әйелдің бірінші баланы туғандағы орташа жасының ұлғаюы және соның салдарынан туу деңгейінің төмендеуі;
- некенің балама түрлерінің көбеюі, құндылықтардың өзгеруі. Мәселен, 2023 жылы ерлер арасында алғашқы некеге тұрудың орташа жасы 27,8 жасты, әйелдер арасында – 25,2 жасты құрады [15]. 2017 жылы ерлер арасында бұл көрсеткіш 27,5 жасты, әйелдер арасында – 25 жасты құраған [16]. Бірінші баланы туудың орташа жасының артуы да осымен байланысты. Осы кезеңде ол 25-тен 29,7 жасқа дейін өсті [17-18]. Төменде 1-суретте бірінші некеге тұрудың орташа жасы келтірілген.

1-сурет. Бірінші некеге тұрудың орташа жасы

Ескерту – ҚР СЖРА ҰСБ деректері негізінде автормен құрылды

Жоғарыда келтірілген мәліметтерге сәйкес, қазақстандықтар отыз жасқа дейінгі өмірлерін білімге, мансапқа, саяхатқа арнайды. Отбасылық өмір салты жеке қажеттіліктерге жол беріп, кейінге қалдырылады, бұл бірінші некеге тұрудың орта жасының өсуіне әкеледі.

Сонымен қатар ажырасу саны бес жыл қатарынан – 2019 жылғы 59 796-дан 2023 жылы 40 227-ге дейін азайып келеді.

1-кестеде елдегі тіркелген некелер мен ажырасулар қарқыны көрсетілген.

Кесте – 1. Қазақстан Республикасында 2019-2023 жылдар бойынша тіркелген некелер мен ажырасулар қарқыны

	2019	2020	2021	2022	2023
Жалпы некелер саны, оның ішінде	139 504	128 839	140 256	128 359	120 851
Қалада тіркелген неке саны	98 230	88 776	99 415	85 339	80 009
Ауылда тіркелген неке саны	41 274	40 063	40 841	43 020	40 842
Жалпы ажырасулар саны, оның ішінде:	59 796	48 002	48 239	44 517	40 227
Қалада тіркелген ажырасулар саны	44 081	34 419	34 825	33 229	29 389
Ауылда тіркелген ажырасулар саны	15 715	13 583	13 414	11 288	10 838
Ескерту – ҚР СЖРА ҰСБ деректері негізінде автормен құрылды					

1-кесте мәліметтерінен, 2019-2023 жылдар аралығында тіркелген некелер санының төмендеу қарқынына ие болып отырғанын байқауға болады (соңғы 5 жыл ішінде 18653 бірлікке азайған). Мұның бір себебі – демографиялық құлдырау. Қазіргі уақытта некеге тұратын ұрпақтардың, елде бала туудың төмендеуі орын алған 1995-2000 жылдары дүниеге келуімен байланысты.

Қорытындылай келе, тіркелген неке санының төмендеуі бірнеше факторларға байланысты болуы мүмкін, атап айтқанда:

– некесіз бірге тұрудың артуы: адамдар бірге өмір сүруді және ресми некесіз қарым-қатынасты қалауы мүмкін, бұл тіркелген неке санына әсер етуі мүмкін.

– әлеуметтік-мәдени өзгерістер мен құндылықтардың өзгеруі адамдардың ресми некеге тұру шешіміне әсер етуі мүмкін. Жастар өздерін дамыта отырып, мансап қуып,

некелесуді кейінге қалдырады. Бұның әлеуметтік себептеріне қаржылық тұрақсыздық, жастардың өмір сапасын жақсарту үшін жеке тұлғалық даму мен білім алуға назар аударуы кіреді.

– әйелдердің рөлі мен мәртебесінің өзгеруі: әйелдердің білімі мен кәсіби дамуының өсуі олардың қоғамдағы рөлі мен некеге деген көзқарасының өзгеруіне әкелуі мүмкін. Әйелдер өздерінің мансаптық мақсаттарын белсенді түрде жүзеге асыра алады және жеке амбицияларына жету үшін некені кейінге қалдыра алады. Ауылдық жерлерде тіркелген некелер саны тұрақты сақталып отыр. Бұл көрсеткіш 2019 жылы 41 274 болса, 2023 жылы 40 842-ге азайған, бірақ азаяды дегенмен, қаламен салыстырғанда өзгеріс өте аз.

Келесі көрсеткіш – ажырасулар саны 2019 жылы 59 796 болған, ал 2023 жылы 40 227-ге дейін (1,5 есеге) азайған. Бұл, бір жағынан, тіркелген некелердің санының азаюына сәйкес келеді.

Қалада тіркелген ажырасулар саны да азайған, 2019 жылы 44 081 болса, 2023 жылы 29 389-ға дейін төмендеген. Бұл қала тұрғындарының ажырасу деңгейінің төмендегенін көрсетеді. Ауылда да ажырасулар саны азайған. 2019 жылы 15 715 ажырасу тіркелсе, 2023 жылы бұл көрсеткіш 10 838-ге дейін төмендеген. Бұл ауылдағы әлеуметтік жағдайлардың жақсаруы немесе қоғамның өзгеруімен байланысты болуы мүмкін.

Нәтижелер көрсеткендей, Қазақстандағы отбасы институты әлеуметтік-экономикалық, мәдени және саяси факторлардың ықпалымен өзгеріп келеді. Қала халқы санының өсуі мен қалалардың кеңеюі процесі, сондай-ақ ауылдық аймақтардан қалаға көшу үрдісі мен жаһандану ықпалы отбасылық құрылым мен құндылықтарға әсер етіп, жаңа рөлдер мен көзқарастардың қалыптасуына әкелуде. Сонымен қатар, мемлекет отбасыларға қолдау көрсететін бағдарламаларды іске асыру арқылы отбасы тұрақтылығын сақтауға тырысуда. Дегенмен, отбасылар арасындағы әлеуметтік теңсіздік, гендерлік мәселелер мен ақпараттандыру деңгейі жеткіліксіздігі сияқты проблемалар да орын алып отыр.

Отбасы – қоғамдағы тұрақтылықтың негізі болғандықтан, бұл саладағы саясатты жетілдіру маңызды. Әсіресе, гендерлік тепе-теңдік, отбасылық тәрбиенің сапасы, жастардың отбасылық өмірге дайындығы және әлеуметтік қорғау тетіктерін жетілдіру – маңызды бағыттар.

Қалада тіркелген некелер мен ажырасулар санының азаюы, қалада жұмыс істейтін жастардың көп болуы, жеке тұрғындардың көптеген әлеуметтік факторларға жауапкершілікпен қарауы, сондай-ақ, қалалық жерлерде білім мен мәдениеттің кеңірек таралуы ықпал етуі мүмкін. Ауылдарда әлеуметтік шектеулер аз болғанымен, ауылдағы адамдардың өмірі әлі де біршама тұрақты болып көрінеді. Ажырасудың төмендеуін талдай отырып, оның бүгінгі күнде жақсаруымен қатар, кейбір жағымсыз себептерін де ескерген жөн. Мысалы, әлеуметтік қолдаудың болмауы – бұл маңызды факторлардың бірі. Егер отбасылар қажетті қаржылық көмек, кеңес беру және психологиялық қолдау алмайтын болса, олар отбасылық өмірде қиындықтармен бетпе-бет келуі мүмкін. Мұндай жағдайда ерлі-зайыптылар қаржылық тәуелділікке немесе басқа ресурстардың жоқтығына байланысты бір-бірімен бірге тұруға мәжбүр болуы мүмкін. Сонымен қатар, мәдени және діни нанымдар да ажырасудың төмендеуіне әсер етуі мүмкін. Ажырасу мен қаржылық тұрақтылықты жоғалту қорқынышы бақытсыз қарым-қатынастардың сақталуына себеп болуы мүмкін. Жалпы, ажырасудың төмендеуі тек отбасылық саясаттың тиімділігін көрсетпейді, өйткені оның артында күрделі әлеуметтік және жеке факторлар тұрады. Әрбір отбасының жағдайы жеке ерекшеліктерге ие және ажырасудың төмендеуі осы жағдайлардың әсерінен де болуы мүмкін.

Жағдайды жақсарту үшін әлеуметтік қолдауды күшейту, отбасыларға қол жетімді кеңестер мен психологиялық көмек көрсету, қаржылық тәуелсіздікті арттыруға және отбасылық қатынастардың сапасын жақсартуға бағытталған бағдарламаларды дамыту қажет. Әсіресе ауылдық және шалғай аудандарда әлеуметтік қызметтерге тең қолжетімділікті қамтамасыз ету бойынша қосымша шараларды әзірлеу қажет.

Қорытынды

Отбасы – қоғамның іргетасын қалыптастыратын негізгі әлеуметтік институттардың бірі бола отырып, мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуының басты тіректерінің бірі ретінде қарастырылады. Сондықтан да отбасылық саясатты жетілдіру мен нығайту, оның институционалдық және құқықтық негіздерін тереңдету – Қазақстанның болашағын қамтамасыз етудегі маңызды стратегиялық міндеттердің бірі болып қала береді.

Жүргізілген талдау нәтижесінде отбасылық құрылым мен құндылықтардың біртіндеп өзгеріп жатқаны анықталды. Бұған жаһандану, жаппай қалаға көшу, мәдениет пен ой-сананың өзгеруі, сондай-ақ әлеуметтік және экономикалық жағдайларға бейімделу әсер етуде. Әсіресе, некеге тұру мен бала туу көрсеткіштеріндегі өзгерістер жастардың өмірлік басымдықтарының өзгеруімен, білім алу мен кәсіби өсімге деген ұмтылыстың күшеюімен, сондай-ақ отбасылық өмірді кейінге қалдыру тенденциясымен тығыз байланысты екендігі айқындалды.

Мемлекеттік статистикалық деректер некеге тұру мен ажырасу динамикасында белгілі бір өзгерістердің барын көрсетеді: 2019-2023 жылдар аралығында ресми тіркелген некелер саны төмендегенімен, ажырасу көрсеткіші де айтарлықтай азайған. Бұл жағдай, бір жағынан, отбасылық саясаттың әсерін көрсетуі мүмкін болса, екінші жағынан, әлеуметтік тәуелділік, мәдени шектеулер немесе ажырасудың әлеуметтік-экономикалық салдарларынан қорқу сияқты факторлардың ықпалымен де түсіндірілуі мүмкін. Демек, некенің сақталуы әрдайым отбасылық әл-ауқаттың немесе қарым-қатынас сапасының жоғары болуын білдіре бермейді.

Ауыл мен қала арасындағы әлеуметтік-мәдени айырмашылықтар да отбасылық құрылым мен динамикаға өз әсерін тигізуде. Қалалық жерлерде некеге тұру мен ажырасу үрдістерінің белсендірек жүруі урбанизация үдерістерімен және өмір сүру салтының өзгешелігімен түсіндірілсе, ауылдық өңірлерде бұл көрсеткіштер анағұрлым тұрақты сипатқа ие, бұл ауылдағы әлеуметтік құрылымның салыстырмалы тұрақтылығын білдіреді.

Қазақстандағы отбасылық саясаттың қазіргі жағдайына жүргізілген кешенді талдау бұл саланың әлеуметтік тұрақтылық пен қоғамдық келісімді қамтамасыз етудегі стратегиялық маңызын дәлелдей отырып, оны жетілдіру қажеттігін айқын көрсетеді. Қолданыстағы мемлекеттік бағдарламалар мен стратегиялық құжаттар отбасы институтын қолдауға бағытталғанымен, олардың практикалық тиімділігін арттыру мақсатында нақты, дәйекті және ғылыми негізделген қадамдар жүйесін енгізу өзекті мәселе ретінде қарастырылуы қажет.

Біріншіден, ауылдық аймақтарда әлеуметтік қызметтерге қолжетімділікті кеңейту – отбасылық саясатты өңірлік теңсіздік тұрғысынан оңтайландырудың маңызды шарты болып табылады. Шалғай өңірлерде тұратын азаматтар үшін әлеуметтік, психологиялық және медициналық қызметтердің сапалы және үздіксіз қолжетімділігін қамтамасыз ету

ауылдағы отбасы институтының тұрақтылығына, әлеуметтік интеграцияға және өмір сапасының артуына ықпал етеді.

Екіншіден, отбасыларға құқықтық, психологиялық және қаржылық қолдау көрсету механизмдерін жетілдіру – әлеуметтік осал топтарды қорғау мен отбасылық дағдарыстардың алдын алу тұрғысынан басымдыққа ие. Бұл бағытта отбасылық кеңес беру орталықтарының, кризистік қызметтердің және медиативтік құрылымдардың жұмысын жандандыру әлеуметтік тұрақтылықты нығайтудың тиімді құралы бола алады.

Үшіншіден, жастардың отбасылық өмірге даярлық деңгейін арттыру – ұлттың болашағын қалыптастыратын отбасылардың сапалық әлеуетін көтерудің маңызды тетігі. Бұл орайда білім беру жүйесіне отбасылық мәдениет, қарым-қатынас психологиясы, қаржылық сауаттылық және ата-аналық жауапкершілікке қатысты білім модульдерін енгізу арқылы жастардың саналы әрі жауапты некелік өмірге қадам басуын қамтамасыз ету қажет.

Төртіншіден, гендерлік теңдікті қамтамасыз ету тетіктерін жүйелі түрде нығайту – отбасылық қатынастарда әлеуметтік әділеттілік орнатуға, ер мен әйелдің тең құқықтары мен мүмкіндіктерін өмірде жүзеге асыруға септігін тигізеді. Гендерлік саясаттың тиімділігі отбасылық қарым-қатынастардағы тепе-теңдікті сақтауға және қоғамдағы инклюзия деңгейін арттыруға негіз бола алады.

Жалпы алғанда, отбасы – әлеуметтік қатынастардың бастапқы буыны және ұлттық тұрақтылықтың іргетасы ретінде қарастырылуы тиіс. Осыған орай, жоғарыда аталған басымдықтарды іске асыру арқылы Қазақстан Республикасындағы отбасылық саясатты институционалдық, құқықтық және әлеуметтік тұрғыда жаңа сапалық деңгейге көтеруге толық мүмкіндік бар. Бұл бағытта жүргізілетін реформалар мемлекеттің демографиялық, әлеуметтік және экономикалық дамуының орнықты негізін қалыптастыруға қызмет етеді.

Авторлардың қосқан үлесі:

Ермекбаева Е.О. – мақаланы зерттеу тақырыбына сай ғылыми негізде жазып, оны техникалық рәсімдеп, деректік материалын толық жинап, жүйелеу;

Жанпейісова Қ.Д. – ғылыми мақаланың жазылуына ғылыми-әдістемелік бағыт-бағдар беріп, зерттеу тұжырымдамасын айқындауға және мазмұнын жетілдіруге жетекшілік ету;

Таштемханова Р.М. – мақаланың мазмұнын ғылыми тұрғыда редакциялап, қорытындыларын нақтылап, рәсімделу талаптарының сақталуын қадағалау.

Әдебиеттер тізімі

1. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Ұлттық құрылтайдың «Адал адам – Адал еңбек – Адал табыс» атты үшінші отырысында сөйлеген сөзі. Сілтеме арқылы қол жетімді: <https://www.akorda.kz/ru/vystuplenieglavy-gosudarstva-ktokaevana-tretem-zasedaniinacionalnogo-kurultaya-1525116> (қаралған күні: 16 сәуір 2025 ж.).

2. Gauthier, A.H. (1997) 'The State and the Family: A Comparative Analysis of Family Policies in Industrialized Countries', Soc. Forces, 76, 2, pp. 729-730.

3. Дармодехин, С.В. (1997) Государственная семейная политика в современной России: автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора социологических наук. Москва, с. 177.

4. Ұлттық құрылтайдың төртінші отырысында әлеуметтік саясат, әйелдер мен отбасы құқықтарын қорғау мәселелері талқыланды. Сілтеме арқылы қол жетімді: <https://ultcom.kz/trpost/39g7ppj9d1-ltti-riltaidi-trtnsh-otirisinda-leumettk> (қаралған күні: 16 сәуір 2025 ж.).
5. «Қазақстан отбасылары» (2024) ұлттық баяндамасы / О. Т. Бейсенбаев, О. В. Николаева, А. Т. Дюсенова, О. Ж. Төремұрат, А. Б. Иманқұл, А. Б. Куанышбаева, Г. Т. Илеуова, А. З. Сагынбаева, А. Н. Родионов, С. А. Калиева, А. Д. Макатова, Б. К. Ермекбаева. Астана қ.: Indesign studio, б. 360.
6. "Қазақстан-2050" Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты Қазақстан Республикасының Президенті - Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы, Астана қ., 2012 жылғы 14 желтоқсан. Сілтеме арқылы қол жетімді: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1200002050> (қаралған күні: 16 сәуір 2025 ж.).
7. Қазақстан Республикасындағы 2030 жылға дейінгі отбасылық және гендерлік саясат тұжырымдамасы 06.12.2016 ж. Сілтеме арқылы қол жетімді: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1600000384> (қаралған күні: 16 сәуір 2025 ж.).
8. «Қазақстан Республикасының 2029 жылға дейінгі ұлттық даму жоспарын бекіту және Қазақстан Республикасы Президентінің кейбір жарлықтарының күші жойылды деп тану туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2024 жылғы 30 шілдедегі № 611 Жарлығы. Сілтеме арқылы қол жетімді: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U240000011> (қаралған күні: 16 сәуір 2025 ж.).
9. Искакова, Ж. (2019) «Государственная семейная политика Казахстана: анализ текущего состояния и тенденции развития», Казахстан Спектр, 92, 4.
10. Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 26 желтоқсандағы № 518-IV Кодексі. Сілтеме арқылы қол жетімді: <https://adilet.zan.kz/> (қаралған күні: 25 наурыз 2025 ж.).
11. Тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасы туралы Қазақстан Республикасының 2009 жылғы 4 желтоқсандағы N 214-IV Заңы. Сілтеме арқылы қол жетімді: <https://adilet.zan.kz/> (қаралған күні: 25 наурыз 2025 ж.).
12. Ерлер мен әйелдердің тең құқықтарының және тең мүмкіндіктерінің мемлекеттік кепілдіктері туралы Қазақстан Республикасының 2009 жылғы 8 желтоқсандағы N 223-IV Заңы. Сілтеме арқылы қол жетімді: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z090000223_/comments (қаралған күні: 25 наурыз 2025 ж.).
13. Қазақстан Республикасының Әлеуметтік Кодексі 2023 жылғы 20 сәуірдегі № 224-VII ҚРЗ. Сілтеме арқылы қол жетімді: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K2300000224> (қаралған күні: 25 наурыз 2025 ж.).
14. Қазақстан Республикасының Еңбек Кодексі 2015 жылғы 23 қарашадағы № 414-ҚРЗ. Сілтеме арқылы қол жетімді: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000414> (қаралған күні: 25 наурыз 2025 ж.).
15. 2023 жылғы некелесу мен ажырасу. Сілтеме арқылы қол жетімді: <https://stat.gov.kz/ru/news/na-1000-brakov-prikhoditsya-333-razvoda-/> (қаралған күні: 25 наурыз 2025 ж.).
16. Алғашқы рет некеге тұрған ер адамның орташа жасы. Сілтеме арқылы қол жетімді: <https://w3.unece.org/PXWeb/ru/Table?IndicatorCode=300> (қаралған күні: 25 наурыз 2025 ж.).
17. Бірінші бала туудың орташа жасы. Сілтеме арқылы қол жетімді: <https://w3.unece.org/PXWeb/ru/Table?IndicatorCode=34> (қаралған күні: 25 наурыз 2025 ж.).
18. 2023 жылы туу көрсеткіші туралы. Сілтеме арқылы қол жетімді: <https://stat.gov.kz/ru/news/o-rozhdaemosti-v-2023-godu/> (қаралған күні: 25 наурыз 2025 ж.).

Е.О. Ермакбаева, К.Д. Жанпейісова, Р.М. Таштемханова

Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

(E-mail: Enkosha_86_86@mail.ru, zhanpeiisova_kd@enu.kz, tashtemkhanova@mail.ru)

Государственная политика в сфере семьи в Казахстане: социально-политический аспект

Аннотация. В последнее время тема государственной семейной политики привлекает внимание большого числа исследователей в контексте глобализации. Несмотря на то что в Казахстане данное направление пока недостаточно изучено, в научном сообществе наблюдается растущий интерес к вопросам семьи. В современных условиях особое значение приобретают семейные демографические проблемы, как важная составляющая государственной и социальной политики. Необходимо уделять внимание и вопросам устойчивости современной семьи, в том числе через анализ динамики разводов, их социальных и региональных характеристик, а также причин распада семей.

В данной статье рассматриваются социально-политические аспекты института семьи в Республике Казахстан. В исследовании использованы официальные статистические данные, государственные программы и результаты социологических опросов. Проанализирована динамика трансформации семейных структур, выявлены факторы, влияющие на снижение числа браков, а также оценены меры государственной поддержки, роль гендерных аспектов и место семьи в системе общественных ценностей. Также рассматриваются законодательные акты, направленные на защиту прав семьи, предотвращение бытового насилия, улучшение социального положения членов семьи и укрепление семейного института в целом. Особое внимание уделено влиянию глобализации и урбанизации на структуру современной казахстанской семьи.

Предложенные в статье рекомендации могут стать основой для повышения эффективности государственной семейной политики, улучшения благосостояния семей, защиты прав женщин и детей, а также формирования устойчивой и гармоничной семейной среды в стране.

Ключевые слова: семья, социальная политика, семейная политика, демография, социальное развитие, демографическая политика, урбанизация, семейная структура.

Y.O. Yermekbaeva, K.D. Zhanpeiisova, R.M. Tashtemkhanova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

(E-mail: Enkosha_86_86@mail.ru, zhanpeiisova_kd@enu.kz, tashtemkhanova@mail.ru)

State Policy in the Sphere of Family in Kazakhstan: Socio-Political Aspect

Abstract. In recent years, the topic of state family policy has attracted increasing attention from researchers worldwide, especially in the context of globalization. Although this field remains relatively underexplored in Kazakhstan, there is a growing demand within the academic community to address family-related issues. Today, family and demographic challenges represent crucial areas for social and public policy, requiring careful scholarly focus. Special attention should also be paid to the stability of the modern family, including divorce dynamics, social and regional typologies, and underlying causes.

This article analyzes the socio-political aspects of the family institution in the Republic of Kazakhstan. The study is based on official statistical data, government programs, and sociological research findings. It explores the transformation dynamics of family structures, identifies factors contributing to the decline in marriage rates, evaluates state support mechanisms, and examines the influence of gender

roles and societal values. Additionally, the paper reviews key legislative acts aimed at protecting family rights, preventing domestic violence, improving the social status of family members, and strengthening the family institution. The analysis also considers the impact of globalization and urbanization on contemporary family configurations in Kazakhstan.

The proposed recommendations offer a foundation for enhancing the effectiveness of state family policy, improving family welfare, safeguarding women's and children's rights, and fostering a more stable and harmonious family environment across the country.

Keywords: family, social policy, family policy, demography, social development, demographic policy, urbanization, family structure.

References

1. Memleket basshysy Kasym-Zhomart Tokaevtyн Yltyk kyryltajdyn «Adal adam – Adal enbek – Adal tabys» atty yshinshi otyrysynda sojlegen sozi. Silteme arkyly kol zhetimdi: <https://www.akorda.kz/ru/vystuplenieglavy-gosudarstva-ktokaevana-tretem-zasedaniinacionalnogo-kurultaya-1525116> (karalghan kyni: 16 sauir 2025 zh.). [in Kazakh]
2. Gauthier, A.H. (1997) 'The State and the Family: A Comparative Analysis of Family Policies in Industrialized Countries', Soc. Forces, 76, 2, pp. 729-730.
3. Darmodehin, S.V. (1997) Gosudarstvennaya semejnaya politika v sovremennoj Rossii: avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni doktora sociologicheskikh nauk. Moskva, s. 177. [in Russian]
4. Yltyk kyryltajdyn tortinshi otyrysynda aleumettik sayasat, ajelder men otbasy kykyktaryн korgau maseleleri talkylandy. Silteme arkyly kol zhetimdi: <https://ultcom.kz/tpost/39g7ppj9d1-ltti-riltaidi-trtnsh-otirisinda-leumettik> (karalghan kyni: 16 sauir 2025 zh.). [in Kazakh]
5. «Kazakstan otbasylary» (2024) yltyk bayandamasy / O.T. Bejsenbaev, O.V. Nikolaeva, A.T. Djusenova, O.Zh. Toremyrat, A.B. Imankyl, A.B. Kuanyshbaeva, G.T. Ileuova, A.Z. Sagynbaeva, A.N. Rodionov, S.A. Kalieva, A.D. Makatova, B.K. Ermekbaeva. Astana: Indesign studio, b. 360. [in Kazakh]
6. "Kazakstan-2050" Strategiysy kalyptaskan memlekettin zhana sayasi bagyty Kazakstan Respublikasynyn Prezidenti - N.A. Nazarbaevtyн Kazakstan halkyna Zholdaу, Astana, 2012 zhylgy 14 zheltoksan. Silteme arkyly kol zhetimdi: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1200002050> (karalghan kyni: 16 sauir 2025 zh.). [in Kazakh]
7. Kazakstan Respublikasyndagy 2030 zhylga dejingi otbasylyk zhane genderlik sayasat tyzhyrymdamasy 06.12.2016 zh. Silteme arkyly kol zhetimdi: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1600000384> (karalghan kyni: 16 sauir 2025 zh.). [in Kazakh]
8. «Kazakstan Respublikasynyn 2029 zhylga dejingi yltyk damu zhosparyн bekitu zhane Kazakstan Respublikasy Prezidentinин kejbir zharlyktaryн kyshi zhojyldy dep tanu turaly» Kazakstan Respublikasy Prezidentinин 2024 zhylgy 30 shildedegi № 611 Zharlygy. Silteme arkyly kol zhetimdi: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U240000011> (karalghan kyni: 16 sauir 2025 zh.). [in Kazakh]
9. Iskakova, Zh. (2019) «Gosudarstvennaja semejnaya politika Kazahstana: analiz tekushhego sostoyaniya i tendencii razvitiya», Kazahstan Spektr, 92, 4. [in Russian]
10. Neke (erli-zajyptylyk) zhane otbasy turaly Kazakstan Respublikasynyn 2011 zhylgy 26 zheltoksandagy № 518-IV Kodeksi. Silteme arkyly kol zhetimdi: <https://adilet.zan.kz/> (karalghan kyni: 25 nauryz 2025 zh.). [in Kazakh]
11. Tyrmystyk zorlyk-zombylyk profilaktikasy turaly Kazakstan Respublikasynyn 2009 zhylgy 4 zheltoksandagy N 214-IV Zany. Silteme arkyly kol zhetimdi: <https://adilet.zan.kz/> (karalghan kyni: 25 nauryz 2025 zh.). [in Kazakh]
12. Erler men ajelderin ten kykyktaryн zhane ten mymkindikterinин memlekettik kepildikteri turaly Kazakstan Respublikasynyn 2009 zhylgy 8 zheltoksandagy N 223-IV Zany. Silteme arkyly kol

zhetimdi: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z090000223_/comments (karalghan kyni: 25 nauryz 2025 zh.). [in Kazakh]

13. Kazakhstan Respublikasynyn Aleumettik Kodeksi 2023 zhylgy 20 sauirdegi № 224-VII ҚРЗ. Silteme arkyly kol zhetimdi: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K2300000224> (karalghan kyni: 25 nauryz 2025 zh.). [in Kazakh]

14. Kazakhstan Respublikasynyn Enbek Kodeksi 2015 zhylgy 23 karashadagy № 414-ҚРЗ. Silteme arkyly kol zhetimdi: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000414> (karalghan kyni: 25 nauryz 2025 zh.). [in Kazakh]

15. 2023 zhylgy nekelesu men azhyrasu. Silteme arkyly kol zhetimdi: <https://stat.gov.kz/ru/news/na-1000-brakov-prikhoditsya-333-razvoda-/> (karalghan kyni: 25 nauryz 2025 zh.). [in Kazakh]

16. Algashky ret nekege tyrgan er adamnyn ortasha zhasy. Silteme arkyly kol zhetimdi: <https://w3.unece.org/PXWeb/ru/Table?IndicatorCode=300> (karalghan kyni: 25 nauryz 2025 zh.). [in Kazakh]

17. Birinshi bala tuudyn ortasha zhasy. Silteme arkyly kol zhetimdi: <https://w3.unece.org/PXWeb/ru/Table?IndicatorCode=34> (karalghan kyni: 25 nauryz 2025 zh.). [in Kazakh]

18. 2023 zhily tuu korsetkishi turaly. Silteme arkyly kol zhetimdi: <https://stat.gov.kz/ru/news/o-rozhdaemosti-v-2023-godu/> (karalghan kyni: 25 nauryz 2025 zh.). [in Kazakh]

Авторлар туралы мәлімет:

Ермекбаева Е.О. – PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Жанпейісова Қ.Д. – хат-хабарға жауапты автор, саяси ғылымдар кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Таштемханова Р.М. – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Ермекбаева Е.О. – PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан.

Жанпейісова Қ.Д. – автор для корреспонденции, кандидат политических наук, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан.

Таштемханова Р.М. – доктор исторических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан.

Yermekbaeva Y.O. – PhD doctoral student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Zhanpeiisova K.D. – corresponding author, Candidate of Political Sciences, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Tashtemkhanova R.M. – Doctor of Historical Sciences, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 11.25.59

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-153-4-83-99>

Ғылыми мақала

Диаспоралардың жаһандық саясаттағы рөлі: Израиль, Қытай, Үндістан және Қазақстан тәжірибесі

Е.К. Чинчалинов¹ , Н.К. Мухлисов² , Г.С. Абдрахманова*¹

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

²Тұран-Астана университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: e-liga11@mail.ru, muhlisgulgara@mail.ru, Gauhar-abdrahmanova@mail.ru)

Аңдатпа. Диаспоралар қазіргі жаһандық саясатта трансұлттық акторлар ретінде маңызды рөл атқарады. Олар Отанымен және қабылдаушы елмен байланыстарын сақтап, саяси және экономикалық ықпалға ие болады. Израиль мемлекетінің құрылуы мен еврей диаспорасымен қарым-қатынасы осы мәселенің айқын мысалы болып табылады. 1950 жылғы «Қайту заңы» арқылы еврейлердің Израильге репатриациялану құқығы заңдастырылып, сионизм идеологиясы бекітілді. 1990-шы жылдардағы репатриациялық саясат дағдарысы диаспорамен өзара іс-қимыл формаларын қайта қарастыруды талап етті. Израиль еврей диаспорасының саяси және экономикалық әлеуетін пайдаланып, АҚШ-тағы ықпалды лобби – АІРАС арқылы сыртқы саясатта маңызды рөл атқарады. Бұл лобби Вашингтон мен БАҚ-тағы ықпалын пайдалана отырып, Израильдің мүдделерін қорғайды және қоғамдағы оң имиджін қалыптастырады.

Қытай диаспорасының ұғымы мен терминологиясы талданып, оның күрделілігі көрсетіледі. Австралиядағы қытай миграциясының тарихы мен себептері, соның ішінде 1970-1990 жылдардағы саяси және экономикалық факторлар қарастырылады. Қытай диаспорасының Австралиядағы әлеуметтік-экономикалық интеграциясы, кәсіпкерлік және білім саласындағы белсенділігі ерекше атап өтіледі. Сонымен қатар, диаспораның Отанымен байланыстары мен экономикалық ықпалы талданады.

Үнді диаспорасының әлемдегі таралуы мен Үндістан үкіметінің олардың жағдайын реттеу саясаты қарастырылады. Шетелдегі үнділердің саны 27 миллионға жуық, олардың негізгі бөлігі АҚШ, Малайзия, Сауд Арабиясы және Біріккен Араб Әмірліктерінде шоғырланған. Үкімет 2000 жылдан бері арнайы комитет пен министрлік арқылы диаспорамен жұмыс істеп, инвестиция тарту мен әлеуметтік мәселелерді шешуге бағытталған бағдарламаларды жүзеге асырады. АҚШ-тағы үнділердің саяси интеграциясына қатысты «қосарлы адалдық» феномені де талданады.

Қазақстанның қазақ диаспорасын қолдау мәселесі «Отандастар қоры» мен «KAZAKH INVEST» ұлттық компаниясының қызметтері арқылы іске

Түсті: 03.12.2024; Мақұлданды: 25.11.2025; Онлайн қолжетімді: 30.12.2025

асырылады. «Қазақ үйі» жобасы әлем бойынша мәдени орталықтар желісін құрып, қазақ тілін, мәдениетін насихаттайды. Халықаралық іс-шаралар мен «Ұлы дала» әдеби байқауы қазақ диаспорасының рухани байланысын нығайтып, мәдени мұраны сақтауға бағытталған. Бұл жұмыстың барлығы қазақ диаспорасының ұлттық болмысын нығайтуға және экономикалық ынтымақтастықты арттыруға ықпал етеді.

Түйін сөздер: диаспора, трансұлттық акторлар, Израиль, еврей диаспорасы, әлеуметтік интеграция, үнді диаспорасы, инвестиция, қосарлы адалдық, Қазақстан, қазақ диаспорасы, мәдени орталықтар, мемлекеттік саясат.

Кіріспе

Диаспоралар қазіргі жаһандық саясатта ерекше маңызға ие трансұлттық акторлар ретінде қарастырылады. Олар өздерінің тарихи Отанымен және қабылдаушы елдермен тұрақты байланыстар орнатып, саяси, экономикалық және мәдени ықпал көрсетеді. Диаспоралардың халықаралық деңгейдегі белсенділігі олардың тек қоныс аударған адамдардың жинағы емес, саяси және экономикалық мүдделерін жүзеге асыратын күшті әлеуметтік институттарға айналғанын дәлелдейді. Қабылдаушы елдерде интеграцияланып, түрлі салаларда, оның ішінде кәсіпкерлік, білім және мәдениетте белсенділік таныту арқылы диаспоралар өздерінің әлеуметтік-экономикалық мәртебесін арттырады. Сонымен қатар, олар Отанымен қарым-қатынастарын сақтай отырып, екі жақты инвестициялар мен экономикалық ынтымақтастықтың дамуына септігін тигізеді. Мемлекеттік деңгейде де көптеген елдер диаспораның әлеуетін пайдаланып, мәдени-гуманитарлық және іскерлік байланыстарды нығайтуға бағытталған арнайы бағдарламалар мен жобаларды іске асырады. Бұл жағдай диаспоралардың ұлттық мәдениетті сақтау мен нығайтудағы рөліне, сондай-ақ олардың халықаралық саяси және экономикалық процестерге әсеріне ерекше назар аударуға мүмкіндік береді. Осы тұрғыда диаспоралар әлемдік саясаттағы жаңа трансұлттық қатысушылар ретінде қарастырылып, олардың рөлі жылдан-жылға артып келеді.

Израиль, Қытай, Үндістан және Қазақстанның шетелдегі диаспораларға қатысты жүргізетін саясаты олардың ұлттық мүдделерін халықаралық аренада қорғау мен дамытуда маңызды рөл атқарады. Бұл елдердің диаспораларымен тиімді жұмыс істеу тәжірибесін зерттеу қазіргі жаһандық саясаттағы трансұлттық акторлардың ықпалын түсінуге және олардың экономикалық, саяси және мәдени байланыстарын нығайтуға бағытталған стратегияларды анықтауға мүмкіндік береді.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Израиль, Қытай, Үндістан және Қазақстанның диаспораларға қатысты саясаттары салыстырмалы талдау әдісі арқылы қарастырылады. Салыстырмалы талдау әр елдің диаспорамен өзара іс-қимыл тәсілдерін, мемлекеттік бағдарламалары мен экономикалық, мәдени ықпалдарын салыстыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, статистикалық талдау диаспоралардың саны, олардың таралу географиясы, әлеуметтік-

экономикалық белсенділігі мен инвестиция көлемін нақты көрсетеді. Бұл әдіс әр елдің диаспоралық саясаттарының тиімділігін және олардың қабылдаушы елдердегі ықпалын сандық тұрғыда бағалауға септігін тигізеді. Жүйелік талдау арқылы диаспоралардың ұлттық және халықаралық деңгейдегі рөлдері, Отанымен және қабылдаушы елдермен байланыстары кешенді түрде қарастырылады. Бұл тәсіл диаспоралардың саяси, экономикалық және мәдени функцияларының өзара байланысы мен әсерін анықтауға мүмкіндік береді. Осылайша, қолданылған үш талдау әдісі мақала тақырыбының күрделілігін жан-жақты түсінуге және әр елдің диаспоралық саясатының ерекшеліктерін айқындауға көмектеседі.

Әлемдік саясатта ықпал ету ресурстары барған сайын жіктеліп, әртүрлі акторлар арасында бөлінуде. Қауымдастықтардың жаһандық саясаттағы рөлі олардың қандай да бір ықпал ету ресурстарына ие болуына байланысты, әлде егер ие болса, ол қандай ресурстар екендігіне байланысты болады. Ірі қауымдастықтар бірегей ықпал ету ресурстарына ие бола алады. Егер диаспоралар осындай ресурстарға ие болып, оларды сыртқы саяси мақсаттарда қолданса, онда оларды әлемдік саясаттың құрылымдық бірліктерінің бірі, поствестфальдық жаңа әлемдік тәртіпті қалыптастырып жатқан үлкен мозаиканың бір бөлігі деп санауға болады. Диаспоралар аясындағы ынтымақ пен саяси жұмылу көбінесе қабылдаушы елдегі ұлтшылдықтың күтпеген әрі көбіне агрессивті дамуына жауап ретінде пайда болады.

Диаспоралардың жаһандық саясаттағы рөлін қарастырғанда, олардың пайда болу негізінде эмоционалдық байланыстар жататынын ерекше атап өту қажет. Бұл байланыстар саяси өзара әрекеттесуге қарағанда анағұрлым күшті болуы мүмкін, бірақ институционалды коммуникациямен салыстырғанда тұрақтылығы аз. Қарапайым тілмен айтқанда, диаспоралар жоғары тиімділікпен әрекет ете алады, бірақ тез «сарқылып» қалуы да ықтимал. Сондықтан диаспора ресурстарын тиімді пайдалану үшін шебер тәсіл қажет.

Диаспоралар бастапқыда шекараларды елемейтін, адамдарды мәдени ортақтық (ынтымақ, сәйкестік, мифтер жиынтығы) негізінде біріктіруге ұмтылатын қауымдастық ретінде қалыптасады. Сондықтан олардың қызметі трансұлттық сипатқа ие, ал ықпалы – трансұлттық тетіктер арқылы жүзеге асады. Осылайша, диаспоралар жаһандық саясаттағы үкіметтік емес (трансұлттық) акторлардың белгілі бір критерийлеріне сәйкес келеді. Трансұлттық акторлардың қызметі көптеген салаларды қамтиды және соншалықты жылдам дамып келеді, ғылыми зерттеу оны толықтай тіркеп, түсіндіруге үлгере бермейді.

Әлемдік саясаттағы үкіметтік емес акторлардың саны көп әрі түрі сан алуан болғанына қарамастан, оларды бірқатар ортақ сипаттар біріктіреді. Зерттеушілер М.Кек пен К.Сиккинг трансұлттық акторларға тән мынадай ерекшеліктерді атап көрсетеді: коммуникация құралдарын креативті қолдану; өзгерістерге қол жеткізуге деген сенімділік; принципшілдікпен қатар күрделі саяси стратегияларды, соның ішінде басқа акторлармен коалиция құруды шебер пайдалану. Сонымен қатар, үкіметтік емес акторлар қажетті шешімге қол жеткізу үшін моральдық беделге және белгілі бір саладағы жоғары ақпараттандырылғандыққа сүйене алады.

Қазіргі уақытта шетелдегі диаспоралармен жұмыс істеу бойынша әлемдік тәжірибеде үш негізгі үлгі бөлініп көрсетіледі: репатриациялық (тарихи отанына көшіру), патерналистік (отандастардың құқықтарын қорғау және оларға материалдық

қолдау көрсету), прагматикалық (диаспораның саяси, экономикалық және лоббистік әлеуетін пайдалану негізіндегі үлгі). Ешбір мемлекет бұл үлгілердің бірін таза күйінде қолданбайды, бұған, мысалы, Израильдің көзқарастарының эволюциясы дәлел бола алады. Еврей диаспорасы мысалында Израиль мемлекеті құрылғаннан бергі кезеңде әлемдік диаспорамен өзара іс-қимыл идеологиясы мен тәжірибесінде бірқатар сапалы өзгерістер болғанын айтуға болады.

Нәтижелер мен талқылаулар

1948 жылы Израиль мемлекеті жарияланған кезде, диаспорадан еврейлердің жаппай эмиграциясы күтілді. Осы мақсатпен 1950 жылдың 5 шілдесінде Кнессет Израильге еврейлердің репатриациялану құқығын жариялайтын «Қайту заңы» қабылдады. Аталған заң еврей диаспорасы мен Израиль мемлекеті арасындағы қатынастарды реттейді. Бұл заң Израиль мемлекетін еврей ұлттық мемлекеті ретінде құру мен оның өмір сүруінің негізінде жатқан сионизм идеологиясын заңды түрде білдіреді. Осы заңға сәйкес, әрбір еврейдің Израильге репатриациялану құқығы бар. Репатриация мәселелерімен айналысатын негізгі орган – Абсорбция министрлігі. Ол репатрианттарды Израильде орналастыру және тиімді бейімдеу мәселелерімен айналысады. Еврей Агенттігі «Сохнут» Израильге еврей репатрианттарын тарту және анықтау үшін арнайы бағдарламаларды әзірлеуге қатысады.

50-80-ші жылдары репатриациялық саясат Израиль мен еврей қауымдастықтары арасындағы қатынастардың негізгі өзегі болды, бұл тек сионистік арманы іске асыру, еврейлерді жинау ұмтылысы ғана емес, сонымен бірге айтарлықтай идеологиялық себептермен түсіндірілді [1, 135-б.].

90-шы жылдардағы репатриациялық саясаттың дағдарысы Израильдің еврей эмиграциясын қабылдауға қабілетсіздігін көрсетті. Сонымен қатар, Израиль мен еврей диаспорасының өзара қатынастары соңғысы маңызды буын болып табылады. Себебі ол Израильге қатысты тек жетекші мемлекеттердің саясатын ғана емес, сонымен қатар оның өмір сүруінің кепілі болып табылады. Сондықтан диаспорамен өзара іс-қимыл концепциясын өзгерту қажет болды. Яғни диаспорамен қарым-қатынаста репатриациялық саясаттың негізгі бағытынан бас тартып, қаржылық, саяси және моральдық қолдау алу бағытындағы өзара іс-қимылға көшу қажет болды.

Шынында да, еврей халқы диаспорада Израильдің мүдделеріне қатысты қандай да бір түрде әсер ететін ұлттық билікке ықпал ете алатын фактор ретінде қарастырылды. Сонымен қатар, диаспора Израиль экономикасына ықтимал инвестор ретінде қарастырылды. Диаспора өкілдері бірлескен кәсіпорындарда қатысып, Израиль тауарларының сыртқы нарықтарға енуіне көмектесіп, елдің бизнес-имиджін қалыптастыруға, технологияларды және шаруашылық ұйымдастырудың модельдерін жаңартуға үлес қосады [1, 134-б.]. Мысалы, Израиль АҚШ-тың Таяу Шығыс саясатын қалыптастыруда еврей лоббиін қалай пайдаланатынын қарастырайық. АҚШ-тағы Израиль лоббиі өте белсенді. Израиль лоббиі негізінен екі ұйымнан тұрады. Өткенде де, қазір де, Израильдің еврей әлеміне қатысты саясатын Америкадағы еврей басшылығы жүргізеді. Ол АҚШ-тың негізгі еврей ұйымдарының президенттер конференциясы арқылы әрекет етеді. Ал Израильдің мүдделерін АҚШ Конгресінде еврей диаспора Американ-израильдік қоғамдық қатынастар комитеті (ЭИПАК) арқылы қорғайды [2].

1973 жылғы Қазан соғысының аяқталуынан бастап, Вашингтон Израильге қолдау көрсетуде басқа елдермен салыстырғанда айтарлықтай көлемді көмек көрсетті. 1976 жылдан бастап Израиль тікелей жыл сайынғы экономикалық және әскери көмек алу бойынша әлемдегі ең ірі елге айналды. Бұл себептерді Израиль лоббиінің орасан зор ықпалынан іздестіруге болады.

Америкалық еврейлер американдық сыртқы саясатқа әсер ету үшін ықпал етуші ұйымдар конгломераттарын құрды. Олардың ішінде AIPAC ең танымал және қуатты ұйым болып табылады. 1997 жылы Fortune журналы конгрессмендер мен олардың көмекшілері арасында сауалнама жүргізді. Оларға Вашингтондағы ең қуатты лоббистік құрылымдарды атап көрсету сұралды. Лоббидің жетістігінің басты факторы оның Конгрестегі күшінде жатыр. Мұнда Израиль іс жүзінде кез келген сыннан толық қорғалған. AIPAC-тың қуатының тағы бір көзі – бұл Конгрестегі Израильге қолдау көрсететін қызметкерлер.

AIPAC Конгреске ықпал ету механизміндегі негізгі құрамдас бөлік болып табылады. Оның жетістігі заң шығарушылар мен парламенттік сайлауға кандидаттарды өз мүдделерін білдіретін етіп көтермелеу және қарсыластарын жазалау мүмкіндігімен байланысты. Ақша американдық сайлау процесінде орасан зор рөл атқарады (бұл туралы біз Джек Абрамовтың лоббистік ісі туралы дауға байланысты еске түсіре аламыз). Аталған ұйым кейбір деректерде өздерінің жақтастарына қаржылық қолдау жасайды деп те айтылады [2].

Лоббидің көзқарасы БАҚ-тарда басымдыққа ие. Жаңалықтар бағдарламалары бағалау тұрғысынан біршама теңдестірілген болып келеді, бұл жартылай репортерлердің объективтілікке ұмтылуынан, жартылай оккупацияланған аймақтардағы жағдайды Израильдің іс-әрекеттерін айтпай көрсетудің қиындығынан туындайды. Лобби өзіне жағымсыз репортаждардың эфирге шығуына кедергі келтіру үшін хаттармен «бөгдеуге» арналған науқандар, демонстрациялар мен жаңалықтарды бойкоттау науқандарын бастайды, мұның мазмұны Израильге қарсы деп саналады.

Произраильдік көзқарас сонымен қатар қоғамдағы пікірталас пен саясатты қалыптастыруда үлкен рөл атқаратын интеллектуалдық мекемелер арасында да басым.

Сонымен, Израиль лоббиі, Тель-Авивтің саяси бағыттарын басшылыққа ала отырып, үш стратегиялық міндетті шешеді. Біріншіден, Вашингтонда үлкен ықпалға ие болып, заң шығарушы және атқарушы билікке қысым жасай отырып, Израиль саясатын АҚШ үшін «ең ақылды» таңдау ретінде көрсету үшін барын салады. Екіншіден, БАҚ-тардағы үлкен ықпалын пайдалана отырып, ғылыми-зерттеу орталықтарын мол қаржыландырып, Конгрестегі өздерінің үгітшілерін белсенді пайдалана отырып, Израиль туралы қоғамдық пікірде тек оң көзқарастарды көрсетуге қол жеткізуге тырысады [2].

Қытайлық мигранттар санының өсуі мен аумақтық шоғырлануы заңды түрде қытай диаспорасының қалыптасу процесін бастады. Бұл диаспораны зерттеуді тарихи қалыптасқан ұғымдық-терминологиялық аппараттың күрделілігі одан әрі қиындатады. ҚХР-дың «Оралған хуацяо мен олардың туыстарының құқықтары мен мүдделерін қорғау туралы» 1990 жылғы 7 қыркүйектегі Заңына сәйкес, шетелде тұратын қытайларға қатысты бірнеше атау мен түсіндірме бар.

«Тунбао» / «отандастар» (қытайша 同胞 – tóngbāo) – Қытай Республикасының аумағында және арнайы әкімшілік аудандарда (Гонконг және Макао) тұратын қытайлар. Олар іс жүзінде қытай диаспорасының өкілдері болып саналмайды.

«Хуацяо» / «қытайлық мигранттар» (қытайша 华侨 – huáqíáo) – Қытайдан тысқары тұрақты тұратын және ҚХР, Қытай Республикасы немесе арнайы әкімшілік аудандардың (Гонконг пен Макао) азаматтығына ие адамдар. Тарихи тұрғыдан бұл ұғым уақытша шетелге қоныс аударған қытайларға қатысты қолданылған және басқа елдерде тұрақты тұратын адамдарды қамтымаған. Бұл термин орыс тілді ғылыми әдебиетте кең таралған [3].

«Вайцзи хуажэнь» / «шетелдік азаматтығы бар қытайлар» (қытайша 外籍华人 – wàijí huárén) – шетелдік азаматтық алған немесе туғаннан бастап ие болған қытайлар, хуацяо және олардың ұрпақтары. Бұл азаматтықты алған сәттен бастап олар ҚХР, Қытай Республикасы немесе арнайы әкімшілік аудандардың азаматтығынан автоматты түрде айырылады. Бұл термин – шетелдік азаматтығы бар қытай текті адамдарды білдіреді. Қысқаша нұсқасы – «хуажэнь» / «қытайлар» (қытайша 华人 – huárén).

«Хуаи» / «қытай ұрпақтары» (қытайша 华裔 – huàyuì) – қытай мигранттарының ұрпақтары, яғни Қытайдан тыс жерде туып-өскен, шетелде білім алып, сол жақта әлеуметтенген, екінші, үшінші буын мигранттар. Хуаи – хуажэнь тобының құрамына кіреді.

«Хайвай хуажэнь» / «шетелдік қытайлар» (қытайша 海外华人 – hǎiwài huárén) – Қытайдан тыс жерлерде тұратын барлық қытайлар мен қытай текті адамдар.

1978 жылғы желтоқсанда өткен Қытай Коммунистік партиясының XI съезінің III пленумы аяқталғаннан кейін, шетелде тұратын қытай диаспорасы (хуацяо) Қытай қоғамының «ажырамас бөлігі» деген бейресми мәртебеге ие болды. Алайда, Қытай Халық Республикасының ұлттық саяси дискурсына хуацяоны оң тұрғыдан енгізу жұмысы 1977 жылы-ақ басталған еді. Сол жылы «Жэньминь жибао» газеті Дэн Сяопиннің хуацяомен қарым-қатынасты қалпына келтіру туралы идеясын қолдап, шетелдегі қытайлармен байланыстарды дамыту қажеттігін атап өтті [4].

Дегенмен, Мао Цзэдун бастаған Қытай басшылығының бірінші буыны билік еткен кезеңде де қытай диаспорасы саяси назарда болды, бірақ мүлде басқа қырынан қарастырылды. Мао Цзэдунның саяси бағдарламасы шетелдегі қытай диаспорасын маоизм идеяларын тарату құралы ретінде қарастырды. Бұл саясат сәтсіздікке ұшырап, екі теріс салдарға әкелді. Біріншіден, хуацяо өздері тұратын елдерде маоистік идеологияны таратушы агенттер ретінде қабылданып, олардың жағдайы күрт нашарлады; екіншіден, бұл саясат диаспора мен Қытайдағы туыстар арасындағы дәстүрлі байланыс арналарының жұмысына кедергі келтіріп, кландық ауылдардың әл-ауқатына және ҚХР экономикасына салынатын инвестицияларға кері әсерін тигізді [4].

Дэн Сяопиннің бағыты Маоның саясатын түбегейлі өзгертті. Ол Қытай мен шетелде тұратын «отандастар» арасындағы дәстүрлі өзара іс-қимыл жолдарын жалғастырып, бірінші буын басшыларының осы салада жіберген қателіктерін ескерді.

1970-жылдардың басында Австралияда орын алған үлкен өзгерістер мен Қытай Халық Республикасымен (ҚХР) дипломатиялық қатынастардың орнауының арқасында Қытайдан ғана емес, Оңтүстік-Шығыс Азияның барлық елдерінен де қытайлық мигранттар Австралияға қайта келе бастады.

Қытайдың шетелдегі диаспорасы – әлемдегі ең ірі диаспора болып табылады: әртүрлі деректер бойынша оның саны 41 миллионнан 50 миллион адамға дейін жетеді. Бұл ретте, шетелдік қытайлардың басым көпшілігі – шамамен 32 миллион адам – Оңтүстік-Шығыс Азия елдерінде тұрады. Хуацяоның этникалық құрамы да қызығушылық тудырады. Эмигранттардың көпшілігі хоккьеньдер (Фуцзянь провинциясынан шыққандар),

чаочжоулықтар (Гуандун провинциясының Чаочжоу уезінен), кантондықтар (ҚХР оңтүстігі мен Сянган), хаккалар (Қытайдың оңтүстігі), сондай-ақ Хайнань аралынан шыққандар.

Сонымен қатар, хуацяоның басым бөлігі шыққан Қытайдың оңтүстік өңірлері – ғасырлар бойы көші-қон дәстүрі қалыптасқан, «цяосан» деп аталатын аймақтар болып саналады. Цяосан – бұл эмигранттық ауылдар, олардың тұрғындары сырт елдерге қоныс аударғанымен, сол ауылмен тығыз қарым-қатынасын үзбейді.

Қытай диаспорасының экономикалық қуатын ерекше атап өткен жөн. Түрлі бағалаулар бойынша, Оңтүстік-Шығыс Азиядағы қытай диаспорасы сол елдер халқының небары 3-4%-ын құрағанымен, тиісті мемлекеттердің ЖІӨ-нің 50-70%-ын иемденіп отыр. Олар өндірістен бастап, қызмет көрсету мен банк секторына дейін көптеген экономикалық салада елеулі табыстарға қол жеткізген [5].

Қытай мен қытай диаспорасы арасындағы тек ҚХР-дың саяси мүдделеріне негізделген өзара қарым-қатынас моделі «Мәдени революция» (1966-1976) кезеңінде тиімсіздігін көрсетті. Дэн Сяопин бастаған хуацяоға қатысты жаңа саяси бағыт ең алдымен өзара қоғамдық-мәдени ықпал мен ортақ экономикалық мүдделерге негізделді.

1978 жылы Австралияға қытайлық студенттер көптеп келе бастады, олар кейін осы жерде тұрақты қоныстанып қалды.

Қытайлық миграцияға бірнеше факторлар әсер етті:

◆ Экономикалық: Австралияда жан басына шаққандағы ЖІӨ Азия елдеріне қарағанда жоғары болды.

◆ Әлеуметтік: Еуропалық мәдениеттен айырмашылығы, қытай мәдениеті – отбасына бағытталған. Сондықтан көптеген қытайлықтар Австралияға өз туыстары мен таныстарына иммиграция жасады.

◆ Саяси: XX ғасырдың екінші жартысында Қытайда Австралияға иммиграция толқындарын тудырған бірнеше оқиға орын алды.

Біріншіден, 1979 жылы Қытайда бір бала саясаты енгізілді. Ерекше жағдайларды есептемегенде, қытай отбасына бір ғана балаға рұқсат етілді. Бұл тыйымды бұзған отбасыларға қатаң шаралар қолданылды, оның ішінде үлкен айыппұлдар да бар еді. Осыған байланысты, егер қытай отбасында Австралия аумағында екінші бала дүниеге келсе, оларға босқын мәртебесі берілетін [6].

Алайда ең маңызды фактор 1989 жылы Тяньаньмэнь алаңында болған оқиғалар болды. Бұл Батыс елдеріне, соның ішінде Австралияға да, жаппай көшуге себеп болды. Тяньаньмэнь алаңындағы оқиғалардан кейін Австралия үкіметі қытайлық миграцияға қатысты саясатының негізін тағы да өзгертті. Боб Хоук үкіметі 1989 жылға дейін Қытайдан Австралияға келген шамамен 40 мың студентке осы жерде қалуға рұқсат беруге шешім қабылдады [7].

1990-жылдардан бастап Қытайдан Австралияға иммиграция арта түсті. Бүгінде қытай диаспорасының саны шамамен 1 177 400 адамды құрайды [8], оның 526 мыңы – бірінші буын мигранттар. Этникалық қытайлар Австралияда азамат, уақытша жұмысшы, студент, кәсіпкер, дипломат, босқын және т.б. ретінде өмір сүруде. Олардың әртүрлілігі қытай диаспорасының күрделілігін және «қытайлық болу» ұғымының шекарасының бұлдырлығын көрсетеді. Сондықтан қытай диаспорасы өкілдерінің нақты санын анықтау қиын.

1980-жылдары Австралия үкіметі Бизнес-миграция бағдарламасын қабылдағаннан кейін, қытай мигранттарының жаңа тобы пайда болды. Бұл кәсіпкерлік тәжірибесі бар

және Австралияда бизнес ашуға капиталы жететін адамдар. Әсіресе қытайлық бизнес-мигранттардың үлкен толқыны 1997 жылы Гонконг Қытайдың юрисдикциясына қайтарылғаннан кейін келді. Бүгінде австралиялықтың этникалық тегін нақты анықтау қиын, себебі халық санағында бұл көрсеткіш қамтылмайды. Дегенмен, сарапшылардың айтуынша, этникалық қытайлардың бизнесі негізінен сауда саласында шоғырланған.

XX ғасыр бойы қытайлар көкөніс пен жеміс-жидек сатуымен сәтті айналысып келді. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін елдің түкпір-түкпірінде қытай кафелері мен мейрамханалары ашыла бастады. Бұл екі бизнес бағыты бүгінгі күнге дейін этникалық қытайлар арасында танымал. Қазіргі таңда қытай кәсіпкерлері көтерме саудамен де айналысуда.

Қытай диаспорасы – Қытайдан шыққан австралиялық кәсіпкерлерді қолдайтын маңызды ресурс. Қытайдан келген кәсіпкерлер қытайлық серіктестерге экономикалық артықшылықтар ұсынады [9]. Бұдан бөлек, олар өздерінің «отанындағы» (достары, туыстары және т.б. арқылы) байланыстарын белсенді пайдаланады. Сондықтан қытайлар Қытай Халық Республикасынан келген компаниялармен бизнес жүргізуде табыстырақ.

Диаспора факторы мигранттардың бейімделуінде де үлкен рөл атқарады. Өйткені көптеген қытай кәсіпкерлері жаңадан келген отандастарына жұмыс табуға көмектеседі. Қытайлардың Австралиядағы басқа да іскерлік мүдделері киім, тоқыма, зергерлік бұйымдар, электроника өндірісі мен туризм салаларында шоғырланған.

Осылайша, қытай халқы жақсы білім алған, ал олардың негізгі жұмыс салалары – ақпараттық технологиялар мен сауда. Қытай диаспорасындағы кәсіпкерлердің арқасында қытай-аустралиялық сауда қатынастары белсенді дамуда. Олардың компаниялары Австралия экономикасына миллиардтаған доллар пайда әкелуде.

Сонымен қатар, этникалық қытайлар елдегі барлық деңгейлерде және дерлік барлық мамандықтарда, соның ішінде саясатта да кездеседі. Мысалы, 2010 жылы Оңтүстік Аустралиядағы Бердвуд қаласында жеті кеңесшінің екеуі қытай текті болды – бірі Лейбористік партиядан, ал екіншісі Либералдық партиядан [7].

Жалпы алғанда, қытайлар – жақсы білімді, экономиканың стратегиялық секторларында шоғырланған, ірі көші-қон қауымдастық [10].

Үндістанның мемлекеттік статистикасы бойынша шетелде тұратын үндістердің (оларды «праваси» деп атайды) саны шамамен 27 миллион адамды құрайды, бұл ел халқының жалпы санының небәрі 0,9%-ын ғана құрайды. Дүниежүзілік банктің бағалауынша, 1990-жылдардың соңынан бастап Үндістаннан 11,4 миллион адам шетелге кеткен [11].

Ең ірі үнді диаспоралары АҚШ-та (2 миллионнан астам), Малайзияда (2 миллион), Сауд Арабиясында (1,78 миллион), Біріккен Араб Әмірліктерінде (1,7 миллион), Шри-Ланкада (1,6 миллион), Ұлыбританияда (1,5 миллион), Оңтүстік Африкада (1,2 миллион), Канадада (1 миллион), Маврикийде (0,8 миллион) тұрады. Шамамен жарты миллион үнді азаматы Тринидад пен Тобагода, Аустралияда, Катарда, Кувейтте, Оман мен Сингапурда өмір сүреді. Бахрейнде, Гайанада, Мьянмада, Фиджиде, Францияның теңіз асу аймақтарында (Реюньон, Гваделупа, Мартиника) әрқайсында үш жүз мыңға жуық үнділер бар [12].

XIX ғасырдағы көші-қонның негізгі толқыны еуропалық отаршылдардың арзан, біліксіз жұмыс күшін Оңтүстік және Шығыс Африкаға, Кариб теңізі аймағына, Фиджи

аралдарына, Оңтүстік-Шығыс Азияға, Шри-Ланкаға «экспорттауымен» байланысты болды. Үндістер Ұлыбританияның Шығыс Африкадағы отарлық аумақтарды игеруіне белсенді қатысып, елді мекендер мен жолдар салуға қаржы салды. «Үнді қолдары» бұл өңір елдерінің экономикалық өмірінің барлық салаларында еңбек етті, соның ішінде Кения, Уганда, Танганьика мен Занзибар әкімшіліктерінде де жұмыс істеді. Британдықтар үнді факторының Шығыс Африкадағы отарлық аумақтарды игерудегі маңызды рөлін мойындауға мәжбүр болды [13].

Миграция мәселелері мен шетелдегі ұлттық диаспораның жағдайы ұзақ уақыт бойы Үндістанның ішкі және сыртқы саясатының басымдықтарына кірмеген. Алайда уақыт өзгерді. Қазіргі ресми көзқарас бойынша, шетелдегі үнділер – «түрлі діндерді, тілдерді, мәдениеттер мен наным-сенімдерді ұстанатын әртүрлі, біркелкі емес әрі эклектикалық қауымдастық» болғанымен, оларды біріктіретін ортақ желі бар. Ол – Үндістан идеясы мен оның ішкі құндылықтары [14].

1998 жылдың жазындағы оқиғалар айқын көрсеткендей, ядролық құрылғылар сынақтан өткізілгеннен кейін халықаралық қауымдастық Үндістанға экономикалық санкциялар саламыз деп сес көрсеткен кезде, үнді диаспорасының патриоттық сезімдері байқалды. Үндістан үкіметінің шетелдегі диаспораға үндеу жасағанынан кейін бір айға жетпейтін уақыт ішінде үнді қауымдастықтарының өкілдері Үндістанды жаңғырту облигацияларына шамамен 4 миллиард доллар көлемінде қаражат салды [14].

2000 жылы Үндістан үкіметі шетелдегі үнді диаспорасы мәселелері жөніндегі Жоғары деңгейлі комитетті (High Level Committee on Indian Diaspora) құрды. Бұл комитет дайындаған баяндама 2002 жылғы 8 қаңтарда Үндістанның премьер-министрі А. Б. Ваджапайе ұсынылды [13]. Үндістанның ұлттық диаспораға қатысты одан арғы мемлекеттік саясаты осы баяндаманың қорытындыларына негізделді. Оған 2004 жылғы мамырда Шетелдегі үндістер істері жөніндегі министрліктің (Ministry of Overseas Indian Affairs – MOIA) құрылуы [14], 9 қаңтарды Шетелдегі үнді күні деп жариялау, сондай-ақ шетелдік диаспораның көрнекті өкілдерін марапаттау бастамалары енді.

MOIA құзыретіне диаспорамен өзара әрекеттесу мәселелері (басым міндеттердің бірі – Үндістанға инвестиция тарту) мен эмиграция және реэмиграция мәселелері кіреді. Министрлік жұмысын Бесжылдық стратегиялық жоспар [15] және шетелдік үндістермен жұмысқа арналған мақсатты бағдарламалар негізінде жүргізеді. 2006 жылдан бастап ол жыл сайын ауқымды есептер жариялап отырады [14].

MOIA (Шетелдегі үндістер істері жөніндегі министрлік) ұлттық диаспора тұрып жатқан елдердің мемлекеттік құрылымдарымен, ең алдымен эмигранттардың әлеуметтік-экономикалық жағдайы мәселелері бойынша, тығыз жұмыс жүргізуде. Осы мақсатта әлеуметтік қамсыздандыру мәселелері жөнінде келісімдер жасалуда (қазіргі уақытта оннан астам елмен осындай келісімдер жасалған), сондай-ақ еңбекпен қамтуға қатысты келісімдер әзірленуде. Еуроодақпен арнайы келісім жасасу жөнінде келіссөздер жүргізілуде.

Министрлік жастармен, соның ішінде Үндістан жоғары оқу орындарында білім алып жатқан шетелдік студенттермен жұмысты (Үндістанның кадрлар және мәдениет министрліктерімен бірлесіп) ерекше назарда ұстайды. MOIA 2006–2007 жылдары басталған «Диаспорадан шыққан балаларға арналған стипендиялар» бағдарламасын жүзеге асыруды жалғастырып келеді. Осы бағдарлама аясында жыл сайын PIO (Persons of Indian Origin – Үнді текті шетел азаматтары) және NRI (Non-Resident Indians – Үндістаннан

тысқары тұратын үнді азаматтары) санатына жататын студенттерге 40 елден (үнді қауымдастықтары ең көп орналасқан елдер) 3600 долларға дейінгі шамада шамамен 100 стипендия байқау негізінде беріледі.

МОИА басқа да мүдделі ұлттық салалық ведомстволармен, сондай-ақ көптеген үкіметтік емес ұйымдармен және қорлармен тығыз байланыста жұмыс істейді. Олардың негізгі мақсаты – Үндістанға шетелдік инвестициялар тарту, тәжірибе алмасу, жұмысқа орналасуға көмектесу және ең алдымен білім беру мен денсаулық сақтау салаларындағы қайырымдылықты дамыту [14]. Диаспора өкілдерімен өзара іс-қимылды жақсарту мақсатында Үндістан Сыртқы істер министрлігінің үйлестіруімен шетелдегі үндістер істері жөніндегі орталықтар (Overseas Indian Centres) құрылуда, әсіресе үнді диаспорасы көп шоғырланған елдерде.

Үндістан үкіметімен түрлі коммерциялық емес ұйымдар белсенді түрде ынтымақтасуда, мысалы, «Indus Entrepreneur» ұйымы – АҚШ пен Ұлыбританияда тұратын үнді кәсіпкерлері құрған бұл ұйым Үндістанның ірі қалаларында өз өкілдіктерін ашқан.

2008 жылғы қаңтарда Үндістан Премьер-министрінің бастамасымен Үнді текті адамдарға арналған Ғаламдық консультативтік кеңестің (Global Advisory Council of People of Indian Origin) құрылғаны жарияланды [15]. Бұл кеңестің мақсаты – шетелде тұрып жатқан Үндістанның үздік ақыл-ойларының тәжірибесі, білімі мен даналығын біріктіру. Бұл жұмыс үнді диаспорасы өкілдерінің Үндістан экономикасына инвестиция тартуына жағдай жасау мақсатында жүргізілмек. Кеңес Үндістаннан тыс тұратын отандастарға қатысты саясат пен бағдарламаларды жүзеге асыруға негіз болатын ұсынымдар әзірлеумен айналысады деп жоспарлануда. Кеңес отырыстары жылына екі рет өткізіледі. МОИА – осы Кеңестің хатшылығы ретінде қызмет атқарады [14].

Шетелдік серіктестермен ынтымақтастық аясында АҚШ-пен байланыстарды нығайтуға ерекше көңіл бөлінуде. Бұл тек осы елдің ғылым мен жоғары технологиялар саласындағы алдыңғы қатарлы орнына ғана емес, сонымен қатар Делидің осы елдегі үнді диаспорасымен байланысының ерекше рөліне де байланысты. АҚШ-та ең жоғары табыс табатын үнді топтарының бірі шоғырланған. Сонымен қатар, АҚШ-та тұратын үндістер жіберетін ақша аударымдары Үндістанның ішкі жалпы өнімінің 4 пайызын құрайды.

АҚШ-тағы үнді диаспорасы өкілдерінің табысқа жетуінің немесе жетпеуінің басты факторы – үнділердің америкалық қоғамға қаншалықты кіріге алғаны және америкалық құндылықтар мен өмір салтын қаншалықты қабылдай алғаны. Саяси салада табысқа жету үшін үнді текті кез келген америкалық өз болмысында үндіден гөрі көбірек америкалық болуы тиіс, бұл саясаткерлерді диаспорадан алшақтауға итермелейді.

Бұған осыған дейін айтылған Бобби Джиндал мысал бола алады. «Бобби» есімін бұл америкалық саясаткер ес білгенде әдейі таңдап, өзінің Пиюш деген есімінен бас тартып, католиктік салт бойынша шоқынған. 2016 жылы ол президенттік сайлауға қатысуға шешім қабылдап, өзін «үнді текті америкалық емес, америкалық болып туғанмын» деп мәлімдеді. Әжесі мен атасы қайтыс болғаннан кейін, оның ата-анасы да Үндістанға баруын доғарды. Джиндалдың саяси ұстанымдарына оның сайлау округі – Луизиана штатының ерекшеліктері әсер етті, мұнда халықтың басым көпшілігі католик сеніміндегі және ультраоңшыл көзқарастағы сайлаушылар болған. Бұл саясаткерді өзінің отбасы тарихына және үнділік тамырына деген көзқарасын қайта қарауға итермелейді.

Никки (Нимрата Рандхава) Хейли де америкалық дәстүрлерде тәрбиеленіп, өз діні – сикхизмнен бас тартып, христиан дінін қабылдады. Бірақ соған қарамастан, ол ешқашан

өз үнді тегінен ұялған емес және одан бас тартпайтынын ашық айтқан. Алайда БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесіндегі АҚШ-тың Тұрақты өкілі ретінде қызмет атқарған кезінде Никки Хейли Үндістанға ерекше жылы қабақ танытқан емес. Ол тек АҚШ үкіметіне есеп береді және бұл Үндістанға қандай да бір жеңілдіктер жасауға мүмкіндік бермейді.

Бұл үнді диаспорасына тән «қосарлы адалдықпен» түсіндіріледі – яғни бір мезгілде тұрып жатқан еліне де, тарихи отанына да адал болу. Бірақ америкалық қоғам жағдайында үнділер өздерінің мәдени бірегейлігін сақтауы мүмкін болғанымен, саяси қызмет тек америкалық құндылықтарға сүйенуге дайын америкалықтар үшін ғана қолжетімді. Бұны Бобби Джиндал мен Никки Хейлидің мысалдары дәлелдейді.

Сондықтан Үндістан үкіметінің АҚШ-тағы диаспораны саяси ықпал ету құралы ретінде қарастыруға қатысты үміттері бір кедергіге – АҚШ-та тұратын кез келген үнді азаматының «американизациялануы» қажеттігіне тіреледі. Жаңа азаматтық алған үндістер өздерінің шыққан тегін ұмытпай, шетелде Үндістанның жағымды бейнесін ілгерілетеді, бірақ АҚШ-тың саяси жүйесіне соншалықты кіріге алмайды, бұл оларға әлемдік держава ретіндегі елдің сыртқы саясатына ықпал етуге мүмкіндік бермейді. Қанша жерден «балқытатын қазан» (melting pot) «салат табағына» (salad bowl) айналды деп айтылғанымен, тіпті Үндістан секілді ұлы өркениеттің өкілдері де америкалық саясатқа араласқан сәтте өз мұраларынан бас тартуға мәжбүр болады [16].

Қазақстанда шетелдегі диаспорамен мәдени-гуманитарлық және іскерлік байланыстарды кеңейту мен нығайтуға бағытталған «Отандастар қорының» басты жобаларының бірі – «қазақ үйі» атты қазақ мәдени-іскерлік үйінің аясында бүкіл әлем бойынша іскерлік үйлер мен мәдени орталықтардың желісін құру болып табылады. Бұл орталықтар қазақ мәдениеті мен дәстүрлерін насихаттауға, ұлттық брендтерді танымал етуге, қазақ тілін сақтауға, қолдау көрсетуге, сондай-ақ қазақстандық өнімді экспортқа шығаруға, бизнес-келісімшарттар жасауға, инновациялық және серпінді жобаларды іске асыру үшін дарынды мамандар мен серіктестерді іздеуге жәрдемдесуге арналған. Қазақстанда инвесторларды тарту бағытында «KAZAKH INVEST Ұлттық компаниясы» акционерлік қоғам қызмет етеді, ол «Бір терезе» қағидаты бойынша қызметтер ұсынады. Компания ақпараттық қолдау көрсетіп, өңірлерге танысу сапарларын ұйымдастырады, сондай-ақ қаржыландыру, субсидиялар, гранттар, преференциялар, рұқсат құжаттарын алу және басқа да мемлекеттік қызметтерді рәсімдеуге көмек көрсетеді. Бұдан бөлек, «KAZAKH INVEST» іскерлік байланыстар орнатуға жәрдемдесіп, инвестициядан кейінгі қолдау жұмыстарын жүргізеді. Компанияның ресми сайтында инвесторларға арналған 150-ден астам инвестициялық ұсыныс жарияланған, бұл ұсыныстар шетелдегі қазақ диаспорасының өкілдері үшін ерекше қызықты болуы мүмкін. «KAZAKH INVEST» Ұлттық компаниясының шетелдік өкілдері қазақ диаспорасы тұратын Қытай, Түркия, Германия және АҚШ сияқты 9 елде жұмыс істейді. «KAZAKH INVEST» ұлттық компаниясы Қазақстан Республикасы Сыртқы істер министрлігінің қарамағындағы ведомстволық бағынысты ұйым болып табылады және «Отандастар» қоры. Екі құрылымда қазақ диаспорасын ұлттық дамуға тарту ісінде тығыз ынтымақтастық үшін әлеуетке ие [17].

«Отандастар қоры» әлемнің 40-қа жуық мемлекетінде орналасқан 200-ден аса қазақ мәдени ұйымдарымен тұрақты әрі тығыз қарым-қатынас орнатып отыр. Бұл жұмыстардың негізгі мақсаты – шетелде тұратын қандастардың тарихи Отанына деген сүйіспеншілігін арттыру, олардың рухани байланысын күшейту және ұлттық мәдениет

пен дәстүрді кеңінен насихаттау болып табылады. Осы бағытта бір жыл ішінде көптеген маңызды іс-шаралар жүзеге асты.

2024 жылы «Отандастар қоры» мамыр айында Мәскеуде, маусым айында Ыстанбұл, Конья және Анкара қалаларында, тамызда Бейжің мен Үрімшіде, ал қазан айында Франкфурт, Залах пен Венада, қарашада Сингапур, Сеул, Инчхон, Токио және Йокогамада тұратын қандастармен кездесу ұйымдастырды. Бұл басқосулар арқылы қазақ халқының рухани бай мұрасы насихатталып, ынтымақтастық пен өзара түсіністікке негізделген маңызды байланыстар орнады.

Сонымен қатар, түркі дүниесінің мәдени астанасы саналатын Түркияның Конья қаласында қазақ мәдениеті мен іскерлік әлеуетінің белгісіне айналған «Abai Üi» мәдени-іскерлік үйі ашылды. Бұл бастама тек мәдениетті қолдап қоймай, сонымен бірге шетелдегі қазақтардың экономикалық мүмкіндіктерін де кеңейтті.

Аталған іс-шаралар шетелдегі қазақ мәдениетінің мәртебесін биіктетіп қана қоймай, отандастардың ұлттық болмысына деген мақтаныш сезімін нығайтуға зор үлес қосты.

Қазақ тілі мен мәдениетін шетелдегі қандастар арасында кеңінен тарату жолындағы тағы бір маңызды қадам – «Отандастар қоры» мен Қазақстан Жазушылар одағы қолға алған «Ұлы дала» халықаралық әдеби байқауы болды. Бұл жоба – шетелдегі этникалық қазақ қаламгерлерінің шығармашылығын қолдауға, олардың туындыларын кең аудиторияға таныстыруға және қазақ мәдениетінің бірегейлігін сақтау мен нығайтуға бағытталған. 2023 жылы байқау аясында шетелде тұратын қазақ ақын-жазушыларының 10 кітабы, ал 2024 жылы тағы 9 кітабы жарық көрді [18].

Қорытынды

Қазіргі жаһандану дәуірінде диаспоралар ұлттық шекаралардан тыс жатқан, бірақ мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатына ықпал ете алатын маңызды трансұлттық акторлар ретінде танылып отыр. Израиль, Қытай, Үндістан және Қазақстанның шетелдегі диаспоралармен жүргізіп отырған саясаттары осының айқын дәлелі бола алады. Бұл мемлекеттер өз диаспораларын ұлттық мүддені қорғау мен жаһандық аренада елдің беделін арттыру жолында стратегиялық ресурс ретінде қарастырады.

Израильдің еврей диаспорасымен байланысы – ең сәтті және жүйелі жүзеге асырылған модельдердің бірі. 1950 жылғы «Қайту заңы» арқылы Израиль еврейлерге өз отанына оралуға құқық беріп, сионистік идеологияны заңдастырды. Сонымен қатар, АҚШ-тағы АІРАС секілді ықпалды лобби арқылы Израиль сыртқы саясатта өз мүдделерін сәтті қорғап келеді.

Қытай болса, тарихи түрде хуацяоға қатысты әртүрлі саясат ұстанғанымен, қазіргі таңда Дэн Сяопин тұсынан бастау алған прагматикалық бағыт арқылы шетелдегі қытайлармен экономикалық және мәдени ынтымақтастықты күшейтуге ерекше мән беріп отыр. Қытай диаспорасы, әсіресе Оңтүстік-Шығыс Азияда, экономикалық тұрғыдан айтарлықтай ықпалға ие болып, жергілікті экономиканың 50-70%-ын бақылайды деген деректер кездеседі. Бұл олардың тек отанымен ғана емес, қабылдаушы елдермен де тығыз байланыста екенін көрсетеді.

Үндістан да диаспорамен қарым-қатынасты жүйелі деңгейде жолға қойған елдердің қатарында. Ел үкіметі шетелдегі үнділермен жұмыс істеу үшін арнайы комитеттер мен министрліктер құрып, олар арқылы инвестиция тарту, мәдени байланыс орнату, сондай-

ақ «қосарлы адалдық» сияқты күрделі мәселелерді шешуге талпынып отыр.

Қазақстан жағдайында шетелдегі қазақ диаспорасына бағытталған саясат соңғы жылдары белсенді дамып келеді. «Отандастар қоры», «Kazakh Invest» ұлттық компаниясы, «Қазақ үйі» жобасы және «Ұлы дала» әдеби байқауы сияқты бастамалар шетелдегі қазақтардың ұлттық болмысын сақтауға, мәдени-рухани байланыстарын нығайтуға және экономикалық ықпалдастықты арттыруға бағытталған.

Осы төрт елдің тәжірибесін салыстыра отырып, диаспорамен тиімді жұмыс істеудің мемлекет үшін тек гуманитарлық қана емес, стратегиялық, экономикалық және саяси пайда әкелетінін көруге болады. Бұл өз кезегінде, мемлекеттердің ұлттық қауіпсіздігін, мәдени мұрасын сақтау мен халықаралық ықпалын арттыру жолында диаспоралардың рөлін одан әрі күшейтуді талап етеді.

Авторлардың қосқан үлесі:

Чинчалинов Е.К. – зерттеу тұжырымдамасын негіздеу (тақырыпты анықтау зерттеу мақсаты мен міндеттерін тұжырымдау), дереккөздерді жинау және талдау, ғылыми мақаланы техникалық рәсімдеу;

Мухлисов Н.К. – мәтінді түзету және өңдеу; тақырыпқа байланысты бағыт-бағдар беру;

Абдрахманова Г.С. – зерттеу материалдарын жүйелеу, нәтижелерді талдау және қорытынды жасау.

Әдебиеттер тізімі

1. Зайцева, О. (2003) «Еврейская политика в диаспоре и диаспоральная политика в Израиле», Востокведный сборник, 5, стр. 133-151.
2. Лернер, М. (2007) «Израильское лобби - это хорошо для евреев?» Tikkun Magazine. Часть 2.
3. Мұсатаев, С.Ш., Оразақынқызы, Ф., Шәмшиев, П.Р. (2021) «Атамекенді дамытудағы шетелдік диаспораның рөлі: қытайлық «Хуацяо» мысалында», ҚазҰУ хабаршысы. Философия, мәдениеттану, саясаттану сериясы, 2 (76), бб. 112-122.
4. Нежданов, В.Л. Китайская диаспора и Китай: общественные и экономические отношения для взаимного политического блага. Доступно по ссылке: https://china.ivran.ru/f/Nezhdanov_V.L._Kitajskaya_diaspora_i_Kitaj.pdf (дата обращения: 3 декабря 2024 г.).
5. Bolt Paul, J. (2000) China and South-East Asia's Chinese. Westport (Conn.), London: Praeger.
6. Каткова, Е.Ю. Роль Китайской диаспоры в формировании новой иммиграционной политики Австралии. Доступно по ссылке: <http://journals.rudn.ru/internationalrelations> (дата обращения: 03 декабря 2024 г.).
7. Jakubowicz, A. (2011) 'Chinese Walls: Australian Multiculturalism and the Necessity for Human Rights', Journal of Intercultural Studies, 32, pp. 691-706.
8. Liu, X. (2016) 'Australia's Chinese and Indian Business Diasporas: Demographic Characteristics and Engagement in Business', Trade and Investment, Melbourne: ACOLA.
9. Success in Sino-Australian Relations. Available via the link: <http://researchrepository.murdoch.edu.au/id/eprint/89/4/02Whole.pdf> (Accessed: 03 december 2024).
10. Кртян, Л.А. Диаспора как инструмент внешней политики государств. Доступно по ссылке: <http://cyberleninka.ru/article/n/diaspora-kak-instrument-vneshney-politiki-gosudarstv> (дата обращения: 03 декабря 2024 г.).

11. Международные мигранты составляют около 3 % населения мира, 20 % из них проживают в США. Доступно по ссылке: <http://demoscope.ru/weekly/2010/0445/barom01.php> (дата обращения: 03 декабря 2024 г.).

12. Ministry Of Overseas Indian Affairs Annual Report (2010-2011). Available via the link: http://moia.gov.in/writereaddata/pdf/Annual_Report_2010-2011.pdf (Accessed: 03 december 2024).

13. Машьянова, Л.Д. (2006) Индийский Национальный Конгресс: защита социально-политических и экономических интересов индийской диаспоры в Британской Восточной Африке: 1885-1934 гг.: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата наук. Владимир, с. 26.

14. Бабурова Н. Диаспоральная политика Индии: формула успеха. Доступно по ссылке: https://ruvek.mid.ru/publications/diasporalnaya_politika_indii_formula_uspekha_8655/ (дата обращения: 03 декабря 2024 г.).

15. Prominent NRIs join PM's Global Advisory Council. Available via the link: <http://overseasindian.in/2009/jan/news/20092401-094458.shtml> (Accessed: 03 december 2024).

16. Индийская диаспора как инструмент мягкой силы Индии и ее влияние на политику США. Доступно по ссылке: <https://internationalstudies.ru/indijskaya-diaspora-kak-instrument-myangkoj-sily-indii-i-ee-vliyanie-na-politiku-ssha/> (дата обращения: 03 декабря 2024 г.).

17. Магауянов, Д.А, Жампеисов, Д.А. Диаспора мен өзара іс-қимылдың халықаралық-құқықтық негіздері мен саясаты: шетелдік тәжірибе және ағымдағы тәжірибені талдау. Сілтеме арқылы қол жетімді: <http://legalitas.semuniver.kz/index.php/main/article/view/122/37> (қаралған күні: 03 желтоқсан 2024 ж.).

18. Қадыров, Д. Шетелдегі қазақтармен байланыс: 2024 жылғы басты жетістіктер. Сілтеме арқылы қол жетімді: <https://egemen.kz/article/379101-sheteldegi-qazaqtarmen-baylanys-2024-dgylggy-basty-dgetistikter> (қаралған күні: 03 желтоқсан 2024 ж.).

Е.К. Чинчалинов¹, Н.К. Мухлисов², Г.С. Абдрахманова¹

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

²Университет Туран-Астана, Астана, Казахстан

(E-mail: e-liga11@mail.ru, muhlisgulgynara@mail.ru, Gauhar-abdrahmanova@mail.ru)

Роль диаспор в глобальной политике: опыт Израиля, Китая, Индии и Казахстана

Аннотация. Диаспоры играют важную роль в современной глобальной политике как транснациональные акторы. Они поддерживают связи с родиной и страной пребывания, оказывая политическое и экономическое влияние. Создание государства Израиль и отношения с еврейской диаспорой являются ярким примером этого процесса. Закон о возвращении 1950 года узаконил право евреев на репатриацию в Израиль, закрепив идеологию сионизма. Кризис репатриационной политики 1990-х годов потребовал пересмотра форм взаимодействия с диаспорой. Израиль использует политический и экономический потенциал еврейской диаспоры через влиятельное лобби АИРАС в США, которое играет важную роль во внешней политике, защищая интересы Израиля и формируя положительный имидж страны в Вашингтоне и СМИ.

Рассматриваются понятия и терминология китайской диаспоры, а также её сложность. Анализируется история миграции китайцев в Австралию, включая политические и экономические факторы 1970-1990-х годов. Особое внимание уделяется социально-экономической интеграции китайской диаспоры в Австралии, её активности в предпринимательстве и образовании, а также экономическим связям с родиной.

Обсуждается глобальное расселение индийской диаспоры и политика правительства Индии по регулированию её положения. Численность индийцев за рубежом составляет около 27 миллионов, основные общины проживают в США, Малайзии, Саудовской Аравии и ОАЭ. С 2000 года правительство реализует программы работы с диаспорой через специализированные комитеты и министерства, направленные на привлечение инвестиций и решение социальных вопросов. Анализируется феномен «двойной лояльности» индийской диаспоры в США.

Политика Казахстана в отношении поддержки казахской диаспоры за рубежом осуществляется через деятельность фонда «Отандастар» и национальной компании «KAZAKH INVEST». Проект «Қазақ үйі» создает сеть культурных центров по всему миру, способствующих популяризации казахского языка и культуры. Международные мероприятия и литературный конкурс «Ұлы дала» укрепляют духовные связи диаспоры и направлены на сохранение культурного наследия. Все эти инициативы способствуют укреплению национальной идентичности казахской диаспоры и развитию экономического сотрудничества.

Ключевые слова: диаспора, транснациональные акторы, Израиль, еврейская диаспора, социальная интеграция, индийская диаспора, инвестиции, двойная лояльность, Казахстан, казахская диаспора, культурные центры, государственная политика.

Y.K. Chinchalinov¹, N.K. Mukhlisov², G.S. Abdrakhmanova¹

¹*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

²*Turan-Astana University, Astana, Kazakhstan*

(E-mail: e-liga11@mail.ru, muhlisgulnara@mail.ru, Gauhar-abdrahmanova@mail.ru)

The Role of Diasporas in Global Politics: The Experience of Israel, China, India, and Kazakhstan

Abstract. Diasporas play a significant role in contemporary global politics as transnational actors. They maintain connections with both their homeland and host countries, exerting political and economic influence. The establishment of the State of Israel and its relationship with the Jewish diaspora serve as a clear example of this process. The 1950 Law of Return legalized the right of Jews to repatriate to Israel, solidifying the ideology of Zionism. The repatriation policy crisis of the 1990s necessitated a reconsideration of interaction forms with the diaspora. Israel leverages the political and economic potential of the Jewish diaspora through the influential AIPAC lobby in the United States, which plays a crucial role in foreign policy by protecting Israel's interests and shaping a positive image of the country in Washington and the media.

The concepts and terminology of the Chinese diaspora are examined, highlighting its complexity. The history of Chinese migration to Australia is analyzed, including the political and economic factors of the 1970s–1990s. Special attention is given to the socio-economic integration of the Chinese diaspora in Australia, their activity in entrepreneurship and education, as well as their economic ties with the homeland.

The global dispersion of the Indian diaspora and the Indian government's policy on regulating its status are discussed. The number of Indians abroad is approximately 27 million, with major communities residing in the USA, Malaysia, Saudi Arabia, and the UAE. Since 2000, the government has implemented programs to work with the diaspora through specialized committees and ministries aimed at attracting investment and addressing social issues. The phenomenon of “dual loyalty” of the Indian diaspora in the USA is also analyzed.

Kazakhstan's policy to support the Kazakh diaspora abroad is implemented through the activities of the "Otandastar" Foundation and the national company "KAZAKH INVEST." The "Қазақ үйі" (Kazakh House) project creates a network of cultural centers worldwide that promote the Kazakh language and culture. International events and the "Ұлы дала" (Great Steppe) literary contest strengthen the spiritual ties of the diaspora and aim to preserve cultural heritage. All these initiatives contribute to strengthening the national identity of the Kazakh diaspora and developing economic cooperation.

Keywords: diaspora, transnational actors, Israel, Jewish diaspora, social integration, Indian diaspora, investments, dual loyalty, Kazakhstan, Kazakh diaspora, cultural centers, state policy.

References

1. Zajceva, O. (2003) «Evrejskaya politika v diaspore i diasporal'naya politika v Izraile», Vostokovednyy sbornik, 5, str. 133-151. [in Russian]
2. Lerner, M. (2007) «Izrail'skoe lobbi - jeto horosho dlja evreev?» Tikkun Magazine. Chast' 2. [in Russian]
3. Mysataev, S.Sh., Orazakynkyzy, F., Shamshiev, P.R. (2021) «Atamekendi damytudagy sheteldik diasporanyn roli: kytajlyk «Huacjao» mysalynda», KazYU habarshysy. Filosofiya, madeniettanu, sayasattanu seriyasy, 2 (76), bb. 112-122. [in Kazakh]
4. Nezhdanov, V.L. Kitajskaya diaspora i Kitaj: obshhestvennye i jekonomicheskie otnosheniya dlya vzaimnogo politicheskogo blaga. Dostupno po ssylke: https://china.ivran.ru/f/Nezhdanov_V.L._Kitajskaya_diaspora_i_Kitaj.pdf (data obrashheniya: 03 dekabrya 2024 g.). [in Russian]
5. Bolt Paul, J. (2000) China and South-East Asia's Chinese. Westport (Conn.), London: Praeger.
6. Katkova, E.Ju. Rol' Kitajskoj diasporы v formirovanii novoj immigracionnoj politiki Avstralii. Dostupno po ssylke: <http://journals.rudn.ru/internationalrelations> (data obrashheniya: 03 dekabrya 2024 g.). [in Russian]
7. Jakubowicz, A. (2011) 'Chinese Walls: Australian Multiculturalism and the Necessity for Human Rights', Journal of Intercultural Studies, 32, pp. 691-706.
8. Liu, X. (2016) 'Australia's Chinese and Indian Business Diasporas: Demographic Characteristics and Engagement in Business', Trade and Investment, Melbourne: ACOLA.
9. Success in Sino-Australian Relations. Available via the link: <http://researchrepository.murdoch.edu.au/id/eprint/89/4/02Whole.pdf> (Accessed: 03 december 2024).
10. Krtyan, L.A. Diaspora kak instrument vneshnej politiki gosudarstv. Dostupno po ssylke: <http://cyberleninka.ru/article/n/diaspora-kak-instrument-vneshney-politiki-gosudarstv> (data obrashheniya: 03 dekabrya 2024 g.). [in Russian]
11. Mezhdunarodnye migranty sostavlyajut okolo 3 % naseleniya mira, 20 % iz nih prozhivayut v SShA. Dostupno po ssylke: <http://demoscope.ru/weekly/2010/0445/barom01.php> (data obrashheniya: 03 dekabrya 2024 g.). [in Russian]
12. Ministry Of Overseas Indian Affairs Annual Report (2010-2011). Available via the link: http://moia.gov.in/writereaddata/pdf/Annual_Report_2010-2011.pdf (Accessed: 03 dekabrya 2024 g.).
13. Mash'yanova, L.D. (2006) Indijskij Nacional'nyj Kongress: zashhita social'no-politicheskikh i jekonomicheskikh interesov indijskoj diasporы v Britanskoj Vostochnoj Afrike: 1885-1934 gg.: avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni kandidata nauk. Vlodimir, s. 26. [in Russian]
14. Baburova N. Diasporal'naja politika Indii: formula uspeha. Dostupno po ssylke: https://ruvek.mid.ru/publications/diasporalnaya_politika_indii_formula_uspekha_8655/ (data obrashheniya: 03 dekabrya 2024 g.). [in Russian]

15. Prominent NRIs join PM's Global Advisory Council. Available via the link: <http://overseasindian.in/2009/jan/news/20092401-094458.shtml> (Accessed: 03 december 2024).

16. Indijskaya diaspora kak instrument myagkoj sily Indii i ee vliyanie na politiku SShA. Dostupno po ssylke: <https://internationalstudies.ru/indijskaya-diaspora-kak-instrument-myagkoj-sily-indii-i-ee-vliyanie-na-politiku-ssha/> (data obrashheniya: 03 dekabrya 2024 g.). [in Russian]

17. Magauyanov, D.A, Zhampeisov, D.A. Diaspora men ozara is-kimyldyn halykaralyk-kykyktyk negizderi men sayasaty: sheteldik tazhiribe zhane agymdagy tazhiribeni taldaу. Silteme arkyly kol zhetimdi: <http://legalitas.semuniver.kz/index.php/main/article/view/122/37> (karalghan kyni: 03 jeltoksan 2024 j.). [in Kazakh]

18. Kadyrov, D. Sheteldegi kazaktarmen bajlanys: 2024 zhylyfy basty zhetistikter. Silteme arkyly kol zhetimdi: <https://egemen.kz/article/379101-sheteldegi-qazaqtarmen-baylanys-2024-dgylggy-basty-dgetistikter> (karalghan kyni: 03 jeltoksan 2024 j.). [in Kazakh]

Авторлар туралы мәлімет:

Чинчалинов Е.К. – PhD докторант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Мухлисов Н.К. – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Тұран-Астана университеті, Астана, Қазақстан.

Абдрахманова Г.С. – тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Чинчалинов Е.К. – PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Мухлисов Н.К. – доктор исторических наук, профессор, Университет Туран-Астана, Астана, Казахстан.

Абдрахманова Г.С. – кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Chinchalinov Y. – PhD doctoral student, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Mukhlisov N.K. – Doctor of Historical Sciences, Professor, Turan-Astana University, Astana, Kazakhstan.

Abdrakhmanova G.S. – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ГРНТИ 11.15.25

Научная статья

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-153-4-100-114>

Международные модели охраны культурного наследия и их адаптация в Казахстане: сравнительный и институциональный анализ

Е.М. Арын*¹ , М. Ekici²

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

²Эгейский университет, Измир, Турция

(E-mail: e-aryn@mail.ru, mekici@yahoo.com)

Аннотация. Статья посвящена комплексному исследованию международных моделей охраны историко-культурного наследия и их адаптации в Казахстане в контексте формирования современной культурной политики и стратегии устойчивого развития.

Цель исследования – определить институциональные механизмы, правовые основы и организационные модели, обеспечивающие эффективное взаимодействие государства, общества и международных структур в сфере охраны культурных ценностей. Методологическая база включает сравнительный, институциональный и структурно-функциональный анализ, а также контент-анализ международных конвенций и нормативных актов.

В статье рассматриваются ключевые особенности европейской и азиатской систем охраны культурного наследия, анализируются модели Франции, Италии, Польши, США, Греции и Японии, в которых успешно реализованы инструменты децентрализации, государственно-частного партнёрства и участия гражданского общества. Отмечается, что данные практики демонстрируют эффективность смешанных моделей управления, объединяющих правовые, экономические и общественные механизмы защиты культурного наследия.

Для Казахстана акцентируется необходимость модернизации институциональной системы и гармонизации национального законодательства с международными стандартами ЮНЕСКО и ЮНИДРУА. Предлагается внедрение гибридной модели, сочетающей государственное регулирование, участие экспертного сообщества, меценатских фондов и креативных индустрий.

Результаты исследования имеют практическую значимость для разработки государственной программы по сохранению культурного наследия, совершенствования нормативно-правовой базы и укрепления культурной дипломатии Казахстана. Итоги анализа способствуют формированию новой парадигмы международного сотрудничества и позиционированию Казахстана как активного участника глобальных инициатив по сохранению культурного многообразия и исторической памяти человечества.

Ключевые слова: культурное наследие, международные модели, ЮНЕСКО, Казахстан, культурная дипломатия, институциональный анализ, культурная политика, устойчивое развитие, международное сотрудничество.

Поступила: 10.03.2025; Принята: 25.11.2025; Доступна онлайн: 30.12.2025

Введение

Определение цивилизационных основ развития человечества неразрывно связано с такими фундаментальными категориями историко-культурной политики, как культурное наследие, культурные ценности и памятники истории и культуры народов. Исторический генезис общества представляет собой процесс постоянного накопления, осмысления и институционализации культурного потенциала, формирующего основу устойчивого развития. Чем глубже исторические корни и прочнее цивилизационная преемственность нации, тем богаче и разнообразнее её архитектурные, культурные и духовные артефакты, являющиеся стратегическим ресурсом в контексте глобальной культурной дипломатии.

С позиций современной политологии и международного культурного права особую значимость приобретает анализ трансформации артефактов и культурных ценностей в институциональные единицы – объекты охраны, включённые в национальные реестры и международные системы, такие, как UNESCO, ICOMOS и ICCROM. Эти организации определяют нормативные стандарты, критерии подлинности и целостности, а также принципы международного взаимодействия в сфере защиты культурного наследия.

В данном контексте особую актуальность приобретает сравнительное исследование зарубежных моделей управления культурным наследием и анализ возможностей их адаптации в национальной политике Республики Казахстан. Усиление процессов глобализации, рост культурной мобильности и расширение транснациональных связей обуславливают необходимость синхронизации национальных подходов с международными стандартами и принципами культурного многообразия.

Речь идёт не только о нормативно-правовой и институциональной гармонизации, но и о переосмыслении методологических основ культурной политики, направленной на интеграцию культурного наследия в стратегии устойчивого развития, культурного туризма и формирование элементов «мягкой силы» государства в международных отношениях.

Материалы и методы исследования

В настоящее время культурная политика Республики Казахстан переживает этап глубокой трансформации, характеризующийся переходом от фрагментарных, событийно-ориентированных инициатив к стратегически выстроенной модели «интегрированного опыта историко-культурного наследия степных цивилизаций». Такая смена парадигмы отражает формирование новой философии культурного развития, в рамках которой наследие рассматривается не только как источник национальной идентичности, но и как драйвер устойчивого роста, социальной сплочённости и международного культурного диалога.

Современный вектор государственной культурной политики направлен на укрепление институциональной и правовой базы, развитие культурных индустрий, цифровизацию культурного пространства и интеграцию объектов культурного наследия в глобальные программы устойчивого развития. Особое внимание уделяется включению наследия степных цивилизаций в международные культурные нарративы и межрегиональные маршруты, продвигаемые под эгидой ЮНЕСКО, Совета Европы и Международного фонда культурного разнообразия (IFCD).

Такой подход соответствует глобальным принципам культурной дипломатии, согласно которым культурное наследие выступает не только объектом охраны, но и инструментом формирования «мягкой силы» государства, укрепляющим его позиции в Евразийском пространстве и способствующим расширению гуманитарного сотрудничества на основе взаимного уважения и культурного многообразия.

Эту позицию в полной мере выразил Президент Республики Казахстан К.К. Токаев, подчеркнув стратегическое значение сохранения и возрождения многовекового историко-культурного наследия казахского народа как основы национальной идентичности и фактора устойчивого развития. В своих выступлениях Глава государства неоднократно отмечал, что культурное наследие Казахстана должно рассматриваться не только как предмет охраны, но и как активный ресурс международного культурного взаимодействия и гуманитарной дипломатии.

Как отметил Президент К.К.Токаев: «От наших предков нам досталось огромное наследие, которое нужно последовательно модернизировать и продвигать во всём мире. Например, мавзолей Ходжи Ахмеда Яссауи считается одним из символов нашей уникальной истории и занимает особое место в системе наших духовных ценностей» [1-4].

Данное высказывание отражает идеологию современной культурной политики Казахстана, в которой наследие трактуется как живой и динамичный феномен, объединяющий традиции и инновации. Оно также подчёркивает приоритетную задачу государства – формирование эффективных механизмов интернационализации культурного наследия, продвижения национальных символов и укрепления имиджа Казахстана как хранителя евразийского цивилизационного наследия.

За последние годы в Республике Казахстан реализован комплекс системных мер, направленных на модернизацию нормативно-правовой базы и институционального механизма сохранения историко-культурного наследия. Среди ключевых инициатив можно выделить:

подготовку семитомного академического издания «История Казахстана», отражающего новую интерпретацию национального исторического нарратива;

– переформатирование государственной программы «Рухани жаңғыру» в направлении долгосрочной стратегии духовного обновления;

– реставрацию и музеефикацию мавзолеев выдающихся деятелей казахского народа;

– формирование обновлённой национальной платформы для интеграции Казахстана в программы ЮНЕСКО «Всемирное наследие» и «Память мира»;

– продвижение историко-культурных брендов Казахстана в международное информационное и культурное пространство;

– обновление концепций проведения национальных праздников и традиционных обрядов (Наурыз мейрамы, юбилейные и религиозные даты);

– институционализацию системы государственных памятных дней, посвящённых выдающимся личностям и событиям (День Абая, День Домбры, День Республики);

– организацию системной работы по поиску и репатриации артефактов и письменных источников, находящихся за рубежом.

Несмотря на достигнутый прогресс, сохраняется ряд структурных вызовов, сдерживающих эффективность национальной системы охраны культурного наследия:

Первое. Существующая система не в полной мере учитывает прогрессивный международный опыт и инновационные подходы к управлению культурным наследием.

Второе. Отсутствует синхронизация между республиканским и региональным уровнями в определении приоритетов и темпов модернизации объектов наследия.

Третье. Не обеспечен баланс между поддержкой материального и нематериального наследия, что ведёт к деформации культурной политики.

Четвертое. Отсутствует чёткая дорожная карта адаптации национальной системы к требованиям международных культурологических организаций.

Пятое. Процесс реформирования законодательной и нормативно-правовой базы с учётом зарубежных объектов казахстанского наследия остаётся незавершённым.

Решение указанных задач требует институциональной перестройки, усиления научно-аналитического потенциала и системного заимствования международных практик управления наследием, что и составляет предмет настоящего исследования.

Решение этих задач требует как институционального пересмотра подходов, так и применения сравнительного анализа международных практик, что и составляет предмет данного исследования.

Цель исследования – провести сравнительный и институциональный анализ международных моделей охраны историко-культурного наследия, определить их адаптационный потенциал и выработать практические рекомендации по модернизации системы управления культурным наследием в Республике Казахстан в соответствии с международными стандартами и принципами устойчивого развития.

Для достижения поставленной цели в работе решаются следующие задачи:

- проанализировать эволюцию международных подходов к охране историко-культурного наследия в контексте глобальных процессов культурной дипломатии и устойчивого развития;
- выявить институциональные, правовые и организационные особенности систем охраны культурного наследия в ведущих странах Европы и Азии (Франции, Италии, Польше, США, Греции, Японии);
- сопоставить европейскую и азиатскую модели управления культурным наследием с точки зрения их структурных принципов, механизмов координации и общественного участия;
- определить ключевые направления адаптации международного опыта в национальную систему охраны культурного наследия Казахстана;
- разработать предложения по совершенствованию нормативно-правовой, институциональной и финансово-экономической базы в сфере сохранения и популяризации культурных ценностей.

Методологическая основа исследования опирается на принципы системного, сравнительного и междисциплинарного подходов, что позволяет рассматривать процессы охраны культурного наследия в контексте взаимодействия национальных и международных моделей. В качестве методологических инструментов применялись:

- сравнительно-исторический анализ, обеспечивающий выявление закономерностей развития систем охраны культурного наследия в различных странах;
- институциональный анализ, позволивший раскрыть механизмы государственного и общественного управления в сфере культурной политики;
- структурно-функциональный подход, использованный для определения роли и взаимодействия субъектов охраны культурных ценностей;
- контент-анализ международных конвенций и программ ЮНЕСКО, включая Конвенцию 1972 г. об охране всемирного культурного и природного наследия, Конвенцию

2003 г. об охране нематериального культурного наследия и Конвенцию ЮНИДРУА 1995 г. о похищенных или незаконно вывезенных культурных ценностях;

– сравнительный анализ национальных стратегий, отражающих опыт стран ЕС, США и Восточной Азии в институционализации охраны культурного наследия.

Эмпирическую базу исследования составили международные правовые акты, национальные законодательные документы Республики Казахстан, государственные программы («Рухани жаңғыру», «Ұлы даланың жеті қыры»), послания Президента страны, а также аналитические и научные материалы международных организаций (UNESCO, ICOMOS, ICCROM, OECD).

Методология и материалы исследования дали возможность выявить пробелы в существующей системе охраны историко-культурного наследия Казахстана, а также сформулировать рекомендации по интеграции лучших мировых практик в национальную модель.

Результаты и обсуждение

Методологически важным принципом данного исследования стало применение сравнительного анализа международных практик охраны и сохранения историко-культурного наследия, сформированных в различных странах мира. Исторически системное решение этих вопросов восходит к середине XIX века (Франция, Греция, Италия, Великобритания) и получает новый импульс во второй половине XX века – с формированием международных институтов, прежде всего ЮНЕСКО, ставшего центром координации глобальной политики в области охраны культурного наследия.

Современные тенденции свидетельствуют о процессах идентификации и частичной унификации национальных стандартов охраны культурных ценностей. Вместе с тем социально-экономические, правовые и политические особенности каждой страны придают системам охраны наследия уникальный характер. Во многих государствах историко-культурное наследие рассматривается не только как ценностная и нравственная категория, но и как элемент национальной безопасности, инструмент культурной дипломатии и «мягкой силы»

Развитие системы охраны культурного наследия во многом было предопределено становлением международных институтов, ключевую роль среди которых играет ЮНЕСКО, созданная в составе Организации Объединённых Наций. Именно деятельность этой организации заложила концептуальные и нормативные основы идентификации, каталогизации и сохранения памятников истории и культуры на глобальном уровне.

Одним из главных трендов современного международного культурного пространства стала унификация и стандартизация национальных систем охраны наследия. Универсальные принципы – такие, как признание культурного наследия частью общечеловеческого достояния, выработка единых критериев аутентичности, целостности и значимости – способствовали сближению национальных подходов к сохранению культурных ценностей.

Тем не менее, несмотря на усиливающуюся международную интеграцию, системы охраны культурного наследия сохраняют национальную специфику, обусловленную историческими, социально-экономическими и правовыми особенностями каждой страны. Для ряда государств вопросы историко-культурного наследия выходят за рамки

культурной сферы и приобретают стратегическое измерение, становясь инструментом защиты национальных интересов, укрепления идентичности и обеспечения культурной безопасности.

Таким образом, процесс «глобализации» всемирного наследия не устранил разнообразия организационных моделей его охраны. Напротив, сформировались различные типы институциональных систем, отражающие цивилизационные традиции и управленческие культуры. В обобщённом виде их можно условно классифицировать на европейскую и азиатскую модели, каждая из которых демонстрирует собственные приоритеты, методы и механизмы сохранения культурных ценностей.

Накопленный мировой опыт показывает, что национальные системы охраны культурного наследия развивались в различных исторических, политических и социокультурных контекстах, что обусловило формирование двух условно обобщённых моделей – европейской (западной) и азиатской. Эти модели различаются не только управленческими подходами, но и философией восприятия культурного наследия как общественного ресурса.

Европейская (западная) модель характеризуется приоритетом сбалансированного и демократического подхода к управлению культурным наследием. Её основные принципы включают:

- равномерное внимание к материальному и нематериальному наследию;
- активное участие гражданского общества, профессиональных ассоциаций и частных инициатив в охране памятников;
- правовую защиту интересов собственников объектов культурного наследия;
- использование международных механизмов реституции и репатриации культурных ценностей в страны их происхождения.

Такой подход опирается на идею культурного наследия как общего достояния общества, а не исключительно государственного ресурса, что позволяет сочетать правовые, общественные и рыночные механизмы в единой системе управления.

Азиатская модель, напротив, отражает более централизованный и государственно ориентированный тип управления, основанный на культурных и философских традициях коллективной ответственности и сакрального отношения к наследию. Её ключевые принципы включают:

- доминирование объектов нематериальной культуры, а также природных и территориальных комплексов;
- ведущую роль государства в вопросах охраны, реставрации и музеефикации объектов;
- незавершённость модернизации законодательных механизмов, регулирующих охрану памятников;
- активное создание охранных зон и развитие музейных комплексов как центров культурной идентичности.

Таким образом, европейская модель стремится к децентрализации и вовлечению общества, тогда как азиатская концентрируется на сохранении преемственности и укреплении государственной ответственности.

В контексте Казахстана возникает закономерный вопрос: в каком направлении зарубежный опыт может быть полезен для совершенствования национальной системы охраны историко-культурного наследия?

Прежде всего, заслуживает внимания уровень институциональной и нормативной проработки вопросов охраны культурного наследия в зарубежных странах.

Так, во Франции в сфере защиты памятников истории и культуры действует несколько национальных законов, полностью адаптированных к международным стандартам ЮНЕСКО. В Германии, Италии и США также внедрены комплексные законодательные акты, регламентирующие порядок реставрации, классификации, собственности и использования объектов культурного наследия. Эти примеры демонстрируют, что международные согласованные правовые нормы способствуют не только сохранению культурных ценностей, но и их активной интеграции в общественное и экономическое развитие.

В этой связи целесообразно рассмотреть возможность внесения новой редакции отдельных положений Закона Республики Казахстан «О культуре» и Закона «Об охране и использовании объектов историко-культурного наследия», с учётом международных конвенций и рекомендаций ЮНЕСКО, ИКОМОС и ЮНИДРУА.

Во-вторых, зарубежная практика также демонстрирует значительное разнообразие в организационной структуре органов, ответственных за сохранение культурного наследия.

Польша использует вертикально интегрированную модель управления, где функции надзора распределены между Министром культуры и национального наследия и воеводами регионов. При этом польское законодательство различает два ключевых понятия – «охрана памятников» (государственный контроль) и «опека над памятниками» (ответственность владельца), что обеспечивает баланс между публичной и частной инициативой.

В Соединённых Штатах Америки ключевые полномочия сосредоточены в Министерстве внутренних дел, в частности, в Национальной службе парков (National Park Service). Отличительной чертой американской модели является широкое вовлечение общественности, университетов, фондов и неправительственных организаций в процедуры охраны и мониторинга объектов культурного наследия [5, с. 253-254].

Во Франции ответственность за реализацию охранных мер преимущественно возложена на коммуны и муниципальные советы, в то время как общий реестр памятников утверждается Министром культуры. В случаях, когда объект находится в частной собственности, любые работы по его реставрации или использованию осуществляются исключительно с согласия владельца.

В Великобритании сохранением недвижимых памятников культуры занимается Министерство окружающей среды [6, с.75-76].

Такая модель обеспечивает сочетание централизованного регулирования и децентрализованного участия местных сообществ.

Анализ показывает, что наиболее устойчивые и результативные модели – это децентрализованные системы управления, основанные на распределении ответственности между государством, регионами и обществом.

Для Казахстана подобный опыт может служить ориентиром в формировании смешанной институциональной структуры, включающей:

- национальный координационный центр при Министерстве культуры и информации;
- региональные управления по охране историко-культурного наследия (в Астане, Алматы, Шымкенте и областях);

– партнёрские механизмы с общественными фондами, ассоциациями и университетами.

Данная модель позволит укрепить связь между государственным регулированием и общественным участием, обеспечить институциональную устойчивость системы охраны культурного наследия Казахстана.

В-третьих, одним из наиболее значимых факторов устойчивости систем охраны культурного наследия является финансово-экономическая модель, обеспечивающая долгосрочное функционирование и модернизацию инфраструктуры сохранения. Международный опыт демонстрирует, что эффективная охрана памятников невозможна без сочетания государственного финансирования, частных инвестиций и благотворительных инициатив.

В этом вопросе для практики Казахстана колоссальное значение имеет опыт создания трастового движения, обеспечивающего сбор средств, привлечение общественности, контроль за сохранением культурного наследия. Трастовые фонды стали драйвером системы в США, Бельгии, Италии, Греции и других странах [7].

В Соединенных Штатах Америки особое развитие получили трастовые фонды и благотворительные организации (National Trust for Historic Preservation, Heritage Fund), которые аккумулируют частные средства и гранты на реставрацию и популяризацию объектов культурного наследия. Эти структуры функционируют на принципах общественного контроля, прозрачности и партнёрства с государственными институтами.

В Греции ключевая роль принадлежит государственно-частному партнёрству и гибким налоговым инструментам. Государство финансирует инфраструктуру и реставрационные работы, а бизнес-структуры получают налоговые послабления за участие в проектах по сохранению национального наследия. Подобные схемы позволяют соединять экономические интересы с культурной миссией.

Для Казахстана данный опыт указывает на необходимость разработки гибридной финансово-экономической модели, включающей:

- создание национального трастового фонда поддержки объектов культурного наследия;
- внедрение системы налоговых преференций для предприятий и физических лиц, инвестирующих в реставрационные работы;
- развитие общественных инициатив, краудфандинга и корпоративной филантропии;
- цифровизацию учёта, мониторинга и популяризации объектов культурного наследия;
- использование потенциала креативных индустрий и культурного туризма для экономической устойчивости памятников.

Данная модель позволит Казахстану перейти от дотационной системы охраны к инновационно-партнёрской, обеспечивая интеграцию культурной сферы в стратегию устойчивого развития и форм.

В-четвертых, международная система охраны культурного наследия в значительной степени формируется под влиянием программ и инициатив ЮНЕСКО, которые задают стандарты глобального взаимодействия и вырабатывают универсальные критерии сохранения культурных ценностей.

Для Казахстана приоритетным направлением является активное включение в такие проекты, как «Память мира» (Memory of the World) и «Всемирное наследие» (World Heritage), где представляется возможным расширить перечень национальных объектов, обладающих историко-цивилизационной и культурной значимостью.

Не менее важным шагом остаётся интеграция международных конвенций ЮНЕСКО в национальное правовое пространство, включая Конвенцию о защите культурных ценностей в случае вооружённого конфликта (1954 г.), Конвенцию об охране всемирного культурного и природного наследия (1972 г.), Конвенцию о мерах, направленных на запрещение и предотвращение незаконного ввоза, вывоза и передачи права собственности на культурные ценности (1970 г.), Конвенцию об охране нематериального культурного наследия (2003 г.), Конвенцию ЮНИДРУА о похищенных или незаконно вывезенных культурных ценностях (1995 г.) [7-11].

Их системная имплементация позволит обеспечить гармонизацию национальных правовых норм с международными обязательствами, а также усилить механизмы охраны и репатриации культурных ценностей.

В-пятых, мировой опыт подтверждает, что для большинства государств центральным элементом культурной политики является формирование «пула» национального достояния – объектов, отражающих идентичность и историческую преемственность нации.

Современные подходы к классификации и охране культурного наследия в различных странах демонстрируют значительное многообразие и зависят от историко-цивилизационного контекста, правовых традиций и культурной философии общества. Несмотря на различия, большинство государств стремится сформировать собственный «пул» объектов национального достояния, представляющих не только материальные, но и духовно-ценностные аспекты идентичности.

Показателен в этом отношении опыт Японии, где в соответствии с концепцией народного культурного достояния (folk cultural properties) акцент делается на сохранении нематериальных форм культуры – традиций, обрядов и повседневных практик. Как отмечают исследователи Л. В. Конькова и А. Е. Шихова, «народное культурное достояние – это обычаи, связанные с одеждой, пищей и жильём, средствами к существованию, верованиями, ежегодными событиями и т. д., народные исполнительские искусства, народные техники, а также одежда, утварь, дома и другие предметы, используемые в этих видах деятельности, которые были созданы и унаследованы людьми в их повседневной жизни» [12, с. 293].

Этот подход отражает философию «живого наследия», при которой культурные практики и формы бытования рассматриваются как динамические носители цивилизационной памяти.

В Греции понятие культурного наследия охватывает не только архитектурные и археологические памятники, но и коллекции, архивы, а также регулирование торговли и экспорта антиквариата. Подобная модель направлена на предотвращение утраты исторических артефактов и сохранение культурных ценностей в национальной юрисдикции.

В Италии, обладающей всемирно признанным культурным потенциалом, национальный перечень включает не только объекты исторического и художественного значения, но и природные ландшафты, парки, сады, виллы и геологически уникальные территории [13, с. 74-77].

Здесь чётко проявляется интегративный подход, основанный на единстве природного и культурного наследия как взаимодополняющих элементов национальной идентичности.

Таким образом, японская, греческая и итальянская модели демонстрируют три ключевых направления развития культурной политики:

1. Гуманизация наследия – признание ценности нематериальных форм культуры и ежедневных традиций как части национального достояния;

2. Институционализация охраны – установление контроля за оборотом культурных ценностей и введение правовых механизмов их защиты;

3. Интеграция природного и культурного начала – переход от охраны отдельных объектов к сохранению целостных культурно-ландшафтных комплексов.

Для Казахстана данные примеры представляют методологическую и практическую ценность. Они указывают на необходимость расширения понимания культурного наследия за пределы архитектурных и археологических объектов, включения в реестр традиционных практик, этнокультурных форм, устного творчества и природных ландшафтов, а также разработки национальной классификации культурных ценностей, отражающей цивилизационное своеобразие степной культуры.

Заключение

Проведенный сопоставительный анализ систем охраны историко-культурного наследия различных стран мира показал, что каждая из них формировалась в условиях собственных исторических традиций, институциональных моделей и социально-экономических реалий. Выбор конкретной модели сохранения наследия определяется не только историческим опытом её становления, но и возможностями адаптации механизмов управления к современным вызовам и международным стандартам.

Для Казахстана наиболее приемлемой представляется смешанная (диверсифицированная) модель управления культурным наследием, объединяющая государственные и частные механизмы поддержки, национальные и региональные уровни регулирования, а также материальные и нематериальные формы культурных ценностей. Такая модель должна базироваться на сочетании организационно-территориальных, финансово-экономических и правовых инструментов, дифференцированных в зависимости от типологии объектов культурного наследия.

В структуре национальной политики целесообразно учитывать несколько ключевых «дихотомий»:

- государственная и частная собственность;
- материальное и нематериальное наследие;
- республиканские и региональные объекты;
- национальные и зарубежные (трансграничные) элементы историко-культурного наследия.

Анализ зарубежного опыта (Франция, Италия, Польша, США, Греция, Япония и др.) позволяет выработать ряд практических рекомендаций для совершенствования системы охраны культурного наследия Казахстана:

- введение чётких юридических норм по охране и содержанию объектов культурного наследия, находящихся в частной собственности;
- предоставление налоговых преференций предприятиям и организациям, участвующим в финансировании реставрационных и консервационных работ;
- присоединение к Конвенции ЮНЕСКО о репатриации артефактов и культурных ценностей, находящихся за пределами страны;
- создание музейно-археологических комплексов на местах проведения раскопок и исторических исследований;

- установление охранных зон вокруг древних городищ и исторических поселений;
- приоритетное продвижение объектов нематериального наследия (фольклор, музыкальные и литературные произведения, традиционные ремёсла, национальная кухня, обряды и ритуалы) для включения в Список всемирного наследия ЮНЕСКО;
- организация международных выставочных туров и культурных обменов, демонстрирующих объекты культурного наследия казахского народа на площадках крупнейших музеев и культурных центров мира.

Очевидным является и необходимость институционального укрепления системы государственного управления в сфере охраны историко-культурного наследия. С учётом её государствообразующей функции следует законодательно закрепить особый статус культурного наследия как стратегического ресурса национального развития.

В целях повышения эффективности координации предлагается рассмотреть возможность создания Государственного комитета (или Департамента) по вопросам историко-культурного наследия при Министерстве культуры и информации Республики Казахстан. Указанная структура могла бы выполнять функции не только национального координатора, но и секретариата Национальной комиссии по делам ЮНЕСКО, обеспечивая институциональную преемственность, международное взаимодействие и реализацию программ в сфере культурного наследия.

Таким образом, Казахстан располагает всеми предпосылками для формирования современной и устойчивой модели охраны культурного наследия, сочетающей национальные традиции, международные стандарты и инновационные механизмы культурной политики, направленные на укрепление идентичности и культурного суверенитета страны.

Анализ в рамках данного исследования показал, что система охраны культурного наследия вступила в этап интернационализации и концептуального сближения национальных моделей с глобальными стандартами. Для Казахстана это означает не только необходимость глубокого осмысления исторического и цивилизационного потенциала степной культуры, но и пересмотр существующих подходов к сохранению как материального, так и нематериального культурного наследия в контексте международных стандартов и принципов устойчивого развития.

Выявленные проблемы – институциональная несогласованность, нормативно-правовая фрагментарность, несбалансированность приоритетов и недостаточная синхронизация с международными инициативами – свидетельствуют о необходимости разработки долгосрочной национальной стратегии в сфере охраны культурного наследия. Такая стратегия должна опираться на междисциплинарные методы, комплексное управление и широкое вовлечение общества. Казахстан располагает значительным культурным и природным потенциалом, который может стать стратегическим ресурсом укрепления национальной идентичности и развития устойчивого культурного туризма.

Оптимизация системы охраны культурного наследия предполагает внедрение инновационных моделей управления, развитие межсекторальных партнёрств, а также активное использование цифровых технологий в сфере инвентаризации, мониторинга и популяризации культурных ценностей. Важным направлением становится формирование единой национальной экспертной платформы, объединяющей научное сообщество, государственные институты и гражданское общество в целях координации и выработки согласованных решений.

Результаты данного исследования могут стать основой для подготовки научно-практических рекомендаций и разработки государственных программ, направленных на модернизацию казахстанской модели охраны культурного наследия. В перспективе это создаст условия для формирования целостной культурной политики, укрепления национальной идентичности и продвижения Казахстана как активного участника глобальных процессов по сохранению культурного многообразия и реализации принципов международного культурного партнёрства.

Финансирование. Данная научная статья подготовлена в рамках реализации научного проекта АР19679949 «Изучение культурного наследия в синергетических парадигмах» по грантовому финансированию фундаментальных и прикладных научных исследований на 2023-2025 годы.

Вклад авторов:

Арын Е. – разработал концепцию исследования, определил его теоретико-методологические основы, выполнил анализ международных моделей охраны культурного наследия, подготовил текст введения, разделы «Актуальность и постановка проблемы», «Цель, задачи и методология исследования», а также итоговые выводы.

Екісі М. – осуществил сбор и систематизацию нормативных и эмпирических материалов, провёл сравнительный анализ правовых механизмов охраны культурного наследия зарубежных стран, подготовил аналитический раздел «Результаты и обсуждение».

Оба автора приняли участие в обсуждении результатов, согласовали окончательную версию рукописи и несут равную ответственность за достоверность представленных данных, корректность интерпретаций и соблюдение норм академической этики

Список литературы

1. Касым-Жомарт Токаев выступил на международном форуме «Взаимосвязь времен и цивилизаций – основа мира и развития». Доступно по ссылке: <https://www.akorda.kz/ru/kasym-zhomart-tokaev-vystupil-na-mezhdunarodnom-forume-vzaimosvyaz-vremen-i-civilizaciy-osnova-mira-i-razvitiya-11929> (дата обращения: 10 марта 2025 г.).
2. Глава государства провел третье заседание Национального курултая. Доступно по ссылке: <https://www.akorda.kz/ru/glava-gosudarstva-provel-trete-zasedanie-nacionalnogo-kurultaya-1525841> (дата обращения: 10 марта 2025 г.).
3. Токаев, К.К. (2024) Независимость превыше всего. Доступно по ссылке: <https://kazpravda.kz/n/polnyy-tekst-stati-tokaeva-nezavisimost-prevyshe-vsego/> (дата обращения: 10 марта 2025 г.).
4. Президент Казахстана выступил на заседании Национального курултая. Доступно по ссылке: <https://www.aa.com.tr/ru/мир/токаев-перечислил-условия-для-достижения-ренессанса-казахстана/2924534> (дата обращения: 10 марта 2025 г.).
5. Bendix, R (2009) Heritage between Economy and Politics: An Assessment from the Perspective of Cultural Anthropology. London: Routledge, p. 253-254.
6. Законы США в области сохранения культурного наследия. Национальный траст США. Доступно по ссылке: <http://www.mainstreet.org.ru> (дата обращения: 10 марта 2025 г.).
7. Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict. The Hague. (14 May 1954). Paris: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, p.18.
8. Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property. (14 november 1970). Paris, p.12.

9. Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage. (16 november 1972). Paris: UNESCO, p.14.
10. Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage. (17 october 2003). Paris: UNESCO, p. 24.
11. UNIDROIT Convention on Stolen or Illegally Exported Cultural Objects. (24 june 1995). Rome: International Institute for the Unification of Private Law, p. 20.
12. Конькова, Л.В., Шихова, А.Е. (2023) «Опыт сохранения культурного наследия в Японии», Журнал Вопросы музеологии, 14 (2), стр. 289-301.
13. Орешина, М. (2016) Сохранение культурного наследия: европейский опыт. Доступно по ссылке: <https://interaffairs.ru/jauthor/material/1784> (дата обращения: 10 марта 2025 г.).

Е.М. Арын*¹, М. Екісі²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

²Еге университеті, Измир, Түркия

(E-mail: e-aryn@mail.ru, mekici@yahoo.com)

Мәдени мұраны қорғаудың халықаралық үлгілері және олардың Қазақстан жағдайына бейімдеу: салыстырмалы және институционалдық талдау

Андатпа. Мақала тарихи-мәдени мұраны қорғаудың халықаралық үлгілерін және оларды Қазақстан жағдайына бейімдеу тетіктерін кешенді түрде зерттеуге арналған.

Зерттеудің мақсаты – мәдени құндылықтарды қорғау саласында мемлекет, қоғам және халықаралық құрылымдар арасындағы тиімді өзара іс-қимылды қамтамасыз ететін институционалдық тетіктерді, құқықтық негіздер мен ұйымдастырушылық модельдерді айқындау. Зерттеудің әдіснамалық негізін салыстырмалы, институционалдық және құрылымдық-функционалдық талдау, сондай-ақ халықаралық конвенциялар мен нормативтік актілерге контенттік талдау құрайды.

Мақалада Еуропа мен Азия елдерінің мәдени мұраны қорғау жүйелерінің негізгі ерекшеліктері қарастырылып, Франция, Италия, Польша, АҚШ, Грекия және Жапонияның тәжірибесі талданады. Бұл елдерде децентрализация, мемлекеттік-жекеменшік әріптестік және азаматтық қоғамның қатысу құралдары табысты іске асырылған. Мұндай тәжірибелер құқықтық, экономикалық және қоғамдық тетіктерді біріктіретін аралас басқару модельдерінің тиімділігін дәлелдейді.

Қазақстан үшін институционалдық жүйені жаңғырту және ұлттық заңнаманы ЮНЕСКО мен ЮНИДРУА халықаралық стандарттарына сәйкестендіру қажеттігі айқындалды. Мемлекеттік реттеу, ғылыми қауымдастық, меценаттық қорлар және креативті индустриялар арасындағы серіктестікке негізделген аралас модель енгізу ұсынылады.

Зерттеу нәтижелері мәдени мұраны сақтау жөніндегі мемлекеттік бағдарламаларды әзірлеуде, нормативтік-құқықтық базаны жетілдіруде және мәдени дипломатияны нығайтуда практикалық маңызға ие. Алынған тұжырымдар Қазақстанның мәдени көптүрлілікті сақтау және халықаралық мәдени ынтымақтастық жүйесіне белсенді қатысуына жол ашады.

Түйін сөздер: мәдени мұра, халықаралық үлгілер, ЮНЕСКО, Қазақстан, мәдени дипломатия, институционалдық талдау, мәдени саясат, тұрақты даму, халықаралық ынтымақтастық.

E.M. Aryn^{*1}, M. Ekici²

¹*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

²*Ege University, Izmir, Turkey*

(E-mail: e-aryn@mail.ru, mekici@yahoo.com)

International models for the protection of cultural heritage and their adaptation in Kazakhstan: a comparative and institutional analysis

Abstract. The article provides a comprehensive study of international models for the protection of historical and cultural heritage and their adaptation in Kazakhstan in the context of modern cultural policy and sustainable development strategies.

The aim of the research is to identify institutional mechanisms, legal foundations, and organizational models that ensure effective interaction between the state, society, and international organizations in the field of cultural heritage preservation. The methodological framework combines comparative, institutional, and structural-functional analysis with content analysis of international conventions and legal frameworks.

The paper examines key features of the European and Asian systems of heritage protection, analyzing the models of France, Italy, Poland, the United States, Greece, and Japan, where tools of decentralization, public-private partnerships, and civic engagement are successfully implemented. These practices demonstrate the effectiveness of hybrid governance models that integrate legal, economic, and social mechanisms for heritage preservation.

For Kazakhstan, the study emphasizes the need to modernize the institutional system and harmonize national legislation with UNESCO and UNIDROIT standards. It proposes a hybrid model combining state regulation, expert participation, philanthropic foundations, and creative industries as sustainable management tools.

The results of the research are of practical significance for the development of a state program on cultural heritage preservation, improvement of the legal framework, and strengthening of Kazakhstan's cultural diplomacy. The findings contribute to shaping a new paradigm of international cooperation and positioning Kazakhstan as an active participant in global initiatives aimed at preserving cultural diversity and the collective memory of humanity.

Keywords: cultural heritage, international models, UNESCO, Kazakhstan, cultural diplomacy, institutional analysis, cultural policy, sustainable development, international cooperation.

References

1. Kasym-ZHOMART Tokaev vystupil na mezhdunarodnom forume «Vzaimosvyaz' vremen i civilizacij – osnova mira i razvitiya». Available via the link: <https://www.akorda.kz/ru/kasym-zhomart-tokaev-vystupil-na-mezhdunarodnom-forume-vzaimosvyaz-vremen-i-civilizacij-osnova-mira-i-razvitiya-11929> (data obrashheniya: 10 marta 2025 g.). [in Russian]
2. Glava gosudarstva provel tret'e zasedanie Nacional'nogo kurultaya. Available via the link: <https://www.akorda.kz/ru/glava-gosudarstva-provel-trete-zasedanie-nacionalnogo-kurultaya-1525841> (data obrashheniya: 10 marta 2025 g.). [in Russian]
3. Tokaev, K.K. (2024) Nezavisimost' prevyshe vsego. Available via the link: <https://kazpravda.kz/n/polnyy-tekst-stati-tokaeva-nezavisimost-prevyshe-vsego/> (data obrashheniya: 10 marta 2025 g.). [in Russian]
4. Prezident Kazahstana vystupil na zasedanii Nacional'nogo kurultaya. Available via the link: <https://www.aa.com.tr/ru/мир/токаев-перечислил-условия-для-достижения-ренессанса-казахстана/2924534> (data obrashheniya: 10 marta 2025 g.). [in Russian]

5. Bendix, R (2009) *Heritage between Economy and Politics: An Assessment from the Perspective of Cultural Anthropology*. London: Routledge, pp. 253-254.
6. Zakony SSHA v oblasti sohraneniya kul'turnogo naslediya. Nacional'nyj trast SSHA. Available via the link: <http://www.mainstreet.org.ru> (data obrashheniya: 10 marta 2025 g.). [in Russian]
7. Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict. The Hague. (14 May 1954). Paris: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, p.18.
8. Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property. (14 november 1970). Paris, p.12.
9. Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage. (16 november 1972). Paris: UNESCO, p.14.
10. Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage. (17 october 2003). Paris: UNESCO, p. 24.
11. UNIDROIT Convention on Stolen or Illegally Exported Cultural Objects. (24 june 1995). Rome: International Institute for the Unification of Private Law, p. 20.
12. Kon'kova, L.V., Shihova, A.E. (2023) 'Opyt sohraneniya kul'turnogo naslediya v Jponii', *ZHurnal Voprosy muzeologii*, 14 (2), pp. 289-301. [in Russian]
13. Oreshina, M. (2016) *Sohranenie kul'turnogo naslediya: evropejskij opyt*. Available via the link: <https://interaffairs.ru/jauthor/material/1784> (data obrashheniya: 10 marta 2025 g.). [in Russian]

Сведения об авторах:

Арын Е.М. – автор для корреспонденции, доктор экономических наук, профессор, главный научный сотрудник Казахстанко-Беларусского центра научно-технического сотрудничества Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Metin Ekici – доктор, профессор Эгейского университета, Измир, Турция.

Арын Е.М. – хат-хабарға жауапты автор, экономика ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Қазақстан-Беларусь ғылыми-техникалық ынтымақтастық орталығының бас ғылыми қызметкері, Астана, Қазақстан.

Metin Ekici – Еге университетінің доктор профессоры, Измир, Түркия.

Aryn E.M. – corresponding author, Doctor of Economic Sciences, Professor, Senior Researcher at the Kazakh-Belarusian Center for Scientific and Technical Cooperation L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Metin Ekici – Dr., Prof. Ege University, Izmir, Turkey.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ГРНТИ 11.01.62

Научная статья

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-153-4-115-130>

Гендерное образование как инструмент формирования культуры равенства и уважения в Республике Казахстан

А.Д. Бекебаева*^{ID}

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

(E-mail: ainash11@mail.ru)

Аннотация. В данном исследовании рассматривается гендерное образование как ключевой механизм трансформации социальных отношений и формирования культуры равенства в современном казахстанском обществе. В контексте глобальных изменений и стремления Республики Казахстан к реализации целей устойчивого развития особую актуальность приобретают вопросы гендерного равенства в образовательной сфере. Исследование раскрывает многогранные аспекты гендерного образования в Казахстане, анализируя как достигнутые успехи, так и существующие вызовы на пути построения справедливого и инклюзивного общества. Несмотря на впечатляющие показатели гендерного паритета в образовании, подтвержденные индексом равенства 1,0 по данным Всемирного экономического форума [1], за этими цифрами прослеживается сложная картина социальных процессов, требующая глубокого анализа и системного подхода.

Автор подробно исследует нормативно-правовую базу страны, современные инициативы и проекты в области гендерного образования, выявляя существующие проблемы и барьеры. Особое внимание уделяется региональным различиям и влиянию традиционных патриархальных установок, особенно в сельских районах.

Исследование предлагает комплексную систему мониторинга и оценки эффективности гендерной образовательной политики, включающую как количественные, так и качественные индикаторы для обеспечения устойчивого развития культуры равенства в казахстанском обществе.

Ключевые слова: гендерное образование, равенство, Казахстан, социальная трансформация, образовательная политика, гендерные стереотипы, инклюзивность.

Введение

Современный мир переживает период интенсивных социальных трансформаций, в центре которых находятся вопросы гендерного равенства и справедливости. Образование, будучи одним из важнейших социальных институтов, играет определяющую роль в

Поступила: 10.03.2024; Принята: 25.11.2025; Доступна онлайн: 30.12.2025

115

¹автор для корреспонденции

формировании ценностных ориентиров и поведенческих моделей будущих поколений. В этом контексте гендерное образование выступает не просто как набор образовательных программ, а как комплексная система воздействия на общественное сознание, направленная на преодоление дискриминации и создание условий для полноценной самореализации всех членов общества независимо от их пола.

Республика Казахстан, находясь на пересечении различных культурных традиций и стремясь к интеграции в глобальное образовательное пространство, представляет уникальный случай для изучения процессов внедрения и развития гендерного образования. Страна демонстрирует парадоксальную ситуацию: с одной стороны, формальные показатели гендерного равенства в образовании достигли максимальных значений, с другой стороны, сохраняются глубокие структурные неравенства в экономической и политической сферах.

Актуальность данного исследования определяется несколькими факторами. Во-первых, Казахстан взял на себя обязательства по достижению Целей устойчивого развития ООН, включая цель №5 по обеспечению гендерного равенства. Во-вторых, страна переживает период активной модернизации образовательной системы, что создает уникальную возможность для интеграции гендерных подходов. В-третьих, казахстанский опыт может стать ценным примером для других стран региона, сталкивающихся с похожими вызовами.

Особый интерес представляет анализ того, как традиционные культурные ценности казахстанского общества взаимодействуют с современными концепциями гендерного равенства. Этот процесс не является простым заимствованием западных моделей, а представляет собой сложную адаптацию универсальных принципов к специфическим социокультурным условиям.

Цель настоящего исследования – проанализировать роль гендерного образования как инструмента формирования культуры равенства и уважения в образовательной системе Республики Казахстан, выявить существующие проблемы и предложить рекомендации по эффективной реализации гендерно-ориентированных программ.

Материалы и методы исследования

В работе применён междисциплинарный подход, сочетающий социологические, педагогические и гендерные исследования. Используются методы контент-анализа нормативных документов и учебных программ, кейс-стади успешных проектов, а также качественные интервью с экспертами и педагогами. Такой комплексный методологический инструментарий позволяет получить глубокое и многоаспектное понимание исследуемой проблемы.

Результаты и обсуждение.

1. Теоретические основы и международный контекст

Гендерное образование как научная и практическая область формировалось под влиянием различных теоретических школ и социальных движений.

Фундаментальный вклад в понимание гендера как социального конструкта внесла Джудит Батлер, предложившая концепцию гендерной перформативности. Согласно этой

теории, гендер не является врожденной характеристикой, а постоянно воспроизводится через повторяющиеся социальные практики и дискурсы. Это понимание открывает возможности для трансформации гендерных отношений через образовательные практики [2].

Роберт Коннелл развил концепцию гегемонистского маскулинитета, показав, как доминирующие модели мужественности влияют на социальные структуры и индивидуальное поведение [3]. Эта теория особенно важна для понимания ситуации в Казахстане, где традиционные представления о мужских и женских ролях продолжают оказывать значительное влияние на образовательные и профессиональные выборы.

Кимберли Креншоу ввела понятие интерсекциональности, подчеркивая необходимость учета пересечения гендера с другими социальными категориями – этнической принадлежностью, классом, возрастом [4]. Этот подход особенно актуален для многонационального Казахстана, где гендерные вопросы тесно переплетаются с этническими и региональными особенностями.

2. Международные рамки и стратегии

Гендерное образование является одним из ключевых направлений международной образовательной политики, что закреплено в ряде глобальных документов и стратегий. ЮНЕСКО в своей стратегии «От доступности к расширению прав и возможностей» подчеркивает необходимость не просто обеспечения равного доступа к образованию для женщин и мужчин, но и создания условий для их полной реализации и расширения прав через образование [5]. В целом, международная нормативная база гендерного образования включает множество документов, начиная от Всеобщей декларации прав человека 1948 года и заканчивая современными стратегиями устойчивого развития. Конвенция о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин (CEDAW), ратифицированная Казахстаном в 1998 году, обязывает государства принимать меры по обеспечению равных возможностей в образовании и устранению гендерных стереотипов.

Пекинская платформа действий 1995 года стала поворотным моментом, призвавшим к интеграции гендерных аспектов во все уровни образования. В Повестке дня в области устойчивого развития до 2030 года гендерное равенство выделено как отдельная цель, что подчеркивает его фундаментальное значение для устойчивого развития человечества.

В Повестке дня в области устойчивого развития до 2030 года (Цели устойчивого развития ООН) гендерное равенство выделено как отдельная цель №5 [6], которая предусматривает устранение дискриминации, насилия и неравенства, а также расширение прав и возможностей женщин и девочек во всех сферах, включая образование.

3. Международные примеры успешных практик

В странах Европы, таких как Швеция и Финляндия, гендерное образование интегрировано во все уровни образования. В Швеции, например, с раннего возраста детям преподают курсы, направленные на понимание гендера как социальной конструкции и на формирование уважения к различиям. В Финляндии реализуются программы, стимулирующие участие девочек в STEM-дисциплинах, что позволяет сокращать гендерный разрыв в технических профессиях.

В Канаде и Австралии широко практикуется подготовка педагогов с учётом гендерной чувствительности, а также регулярный мониторинг образовательных программ на предмет гендерной нейтральности и инклюзивности [7].

В Азии, включая Японию и Южную Корею, гендерное образование становится частью национальной политики по развитию человеческого капитала, с акцентом на равный доступ женщин к науке и технологиям [8].

4. Роль международных организаций в продвижении гендерного образования

Международные организации системы ООН играют фундаментальную роль в развитии гендерного образования в Казахстане, выступая катализаторами системных изменений в образовательной среде. ЮНЕСКО активно участвует в обсуждении вопросов гендерного равенства в образовании, проводя валидационные встречи в рамках проекта "Содействие достижению гендерного равенства и Повестки дня в области устойчивого развития до 2030 года" [9]. Среди ключевых партнеров выделяются ПРООН, которая реализует программы по гендерному равенству через образование и поддерживает лидерские программы для женщин в STEM [10], ЮНИСЕФ, работающий в сфере детского образования, ЮНФПА, специализирующийся на репродуктивных правах и гендерном просвещении, а также структура "ООН-Женщины", которая курирует работу Межведомственной гендерной тематической группы ООН и поддерживает Казахстан в укреплении глобальных норм гендерного равенства. Международные финансовые институты развития, включая Всемирный банк, Азиатский банк развития и Европейский банк реконструкции и развития, также активно поддерживают гендерные инициативы в стране [11].

В области конкретных проектов международные организации обеспечивают методологическую и финансовую поддержку масштабных исследований и образовательных программ. Зарубежными организациями разработаны инструментарии, практикумы и методические пособия по гендерному образованию, которые адаптируются для казахстанского контекста. Реализованы крупные исследовательские проекты, такие как "Феминизация образования в Республике Казахстан" и "Формирование гендерно-толерантной обучающей среды", направленные на разработку гендерных индикаторов для всех уровней образования [12]. Международные организации также поддержали создание специализированных центров, включая Центр гендерного образования КазНУ имени аль-Фараби и общественную организацию "Гендерный информационно-аналитический центр", которая за 14 лет существования реализовала более 30 проектов при поддержке 11 зарубежных доноров, включая Посольство США, ЮНЕСКО, Всемирный банк и другие [12].

Казахстан активно участвует в международном сотрудничестве в области гендерного образования. Партнерство с ЮНЕСКО, ПРООН, ООН-Женщины и другими международными организациями способствует обмену опытом и внедрению лучших практик. Эти организации предоставляют техническую помощь, финансовую поддержку и экспертизу для реализации национальных программ.

Региональное сотрудничество в рамках Шанхайской организации сотрудничества, Евразийского экономического союза и других объединений создает возможности для координации усилий и обмена опытом между странами со схожими вызовами.

Академические обмены и совместные исследовательские проекты способствуют развитию научной базы гендерного образования. Сотрудничество с ведущими университетами мира позволяет казахстанским исследователям участвовать в глобальных дискуссиях и вносить вклад в развитие теории и практики гендерного образования.

5. Казахстанский контекст: достижения и парадоксы.

Анализ ситуации с гендерным образованием в Казахстане выявляет ряд уникальных особенностей и парадоксов. Страна достигла впечатляющих результатов в обеспечении формального равенства в доступе к образованию. По данным 2024-2025 учебного года, в системе высшего образования обучается около 624,5 тысяч студентов [13], из которых женщины составляют 53% (табл.1). Это свидетельствует не только о достижении паритета, но и о небольшом перевесе в пользу женщин.

Таблица 1. Статистические показатели гендерного равенства в образовании Казахстана (2024 г.) [14]

Уровень образования	Общая численность	Доля женщин (%)	Индекс паритета	Динамика (2020-2024)
Дошкольное	856,7 тыс.	49,2	0,97	Стабильный
Начальное	2,1 млн	48,8	0,95	Стабильный
Основное среднее	1,8 млн	49,1	0,96	Стабильный
Общее среднее	456,3 тыс.	50,3	1,01	Стабильный
Техническое и профессиональное	487,2 тыс.	45,7	0,84	Рост участия женщин
Высшее (бакалавриат)	624,5 тыс.	53,0	1,13	Стабильное преобладание
Магистратура	89,4 тыс.	58,2	1,39	Усиление дисбаланса
Докторантура	12,7 тыс.	61,8	1,62	Критический дисбаланс

Более детальный анализ выявляет сложную картину. В послевузовском образовании наблюдается критический гендерный дисбаланс: женщины составляют 58,2% в магистратуре и 61,8% в докторантуре [15]. Этот феномен "обратного гендерного разрыва" кардинально отличается от глобальных тенденций и требует специального изучения.

Причины этого парадокса многообразны. Экономический фактор играет ключевую роль: низкий уровень оплаты труда в образовании и науке (на 23% ниже средне-республиканского) делает эти сферы менее привлекательными для мужчин, традиционно ориентированных на роль основного добытчика в семье. Социокультурные стереотипы также влияют на выбор: в казахстанском обществе академическая деятельность не рассматривается как престижная сфера для мужчин.

Нормативно-правовая база Казахстана в области гендерного равенства развивается динамично. Конституция страны гарантирует равенство прав и свобод всех граждан независимо от пола. Концепция семейной и гендерной политики до 2030 года, утвержденная в 2016 году, определяет стратегические направления развития. В 2024 году разработан план действий на 2024-2027 годы, включающий 60 конкретных мероприятий по четырем основным блокам: образование, здравоохранение, занятость, семейные отношения (табл.2)

Таблица 2. Практические инициативы и проекты в Казахстане (2024-2025 гг.) [16]

Название проекта	Целевая аудитория	Охват	Результаты	Бюджет (млн тенге)
«Школа женского лидерства»	Женщины-лидеры	500 участниц	Развитие управленческих навыков	150
«IT-Aiel»	Безработные женщины, декретницы	18 тыс. женщин	Рост доходов на 45%	800
Центры развития женского предпринимательства	Женщины-предприниматели	17 центров	Консультации и обучение	450
«Күміс жаста жаңа бастама»	Женщины 45+ лет	100+ женщин	24 тренинга, психологическая поддержка	80
Проект STING	Учителя STEM-дисциплин	Педагоги по стране	Гендерная интеграция в STEM	200
Временные убежища	Жертвы гендерного насилия	35 центров	Комплексная поддержка пострадавших	1,200

Практическая реализация гендерных инициатив в Казахстане демонстрирует многоуровневый системный подход с использованием инновационных технологий, комплексной социальной поддержки и различной степенью эффективности в зависимости от целевой аудитории и методологии реализации.

Цифровые образовательные инициативы занимают центральное место в современной стратегии гендерного развития. Флагманский проект "IT-Aiel", реализуемый при поддержке Министерства цифрового развития, инноваций и аэрокосмической промышленности РК, продемонстрировал впечатляющие количественные результаты: охват около 18 тысяч участниц привел к росту их доходов в среднем на 45%, при этом 67% выпускниц программы смогли найти новую работу в IT-сфере или значительно улучшить свои профессиональные позиции [17]. Дополнительный анализ показал, что наибольший эффект программа оказала на женщин в возрасте 25-35 лет с высшим образованием, проживающих в крупных городах. Программа включала не только техническое обучение, но и модули по предпринимательским навыкам, финансовой грамотности и тайм-менеджменту, что обеспечило комплексное развитие участниц.

Лидерские программы и институциональное развитие представляют второй ключевой компонент гендерных инициатив. "Школа женского лидерства", действующая в рамках государственной программы "Рухани жаңғыру", способствовала развитию управленческих навыков у более чем 800 женщин за период 2020-2024 гг., при этом 43% выпускниц в течение двух лет после завершения программы заняли руководящие позиции в государственных структурах или частных компаниях [18]. Программа использует международные стандарты лидерского развития, адаптированные к казахстанскому контексту, включая модули по межкультурной коммуникации, управлению в условиях неопределенности и цифровому лидерству. Создание 20 Центров

развития женского предпринимательства в рамках программы "Бизнес-дорожная карта 2025" обеспечило географическую доступность услуг: каждый центр обслуживает в среднем 150-200 женщин-предпринимательниц ежегодно, предоставляя консультации по бизнес-планированию, доступу к финансированию и правовым вопросам. За четыре года работы центры способствовали созданию более 2,300 новых женских предприятий с совокупным оборотом свыше 8,5 млрд тенге [19].

Социальная адаптация и поддержка уязвимых групп составляют третий важнейший элемент гендерной политики. Особого внимания заслуживает инновационный проект "Күміс жаста жаңа бастама" (Новая инициатива серебряного возраста), который стал пионерским в регионе Центральной Азии по работе с женщинами старше 45 лет, сталкивающимися с возрастной дискриминацией на рынке труда. Более 100 женщин получили индивидуальные 12-месячные программы с коучами и психологами, включающие профессиональную переориентацию, психологическую поддержку и развитие цифровых навыков, что способствовало их социальной адаптации и повышению самооценки. Предварительные результаты показывают, что 78% участниц проекта отметили значительное улучшение психологического благополучия, а 34% смогли найти новую работу или начать собственный бизнес [20]. Программа также включает элементы межпоколенческого обмена, где участницы выступают менторами для молодых женщин, создавая устойчивые сети поддержки.

Мониторинг и оценка эффективности этих инициатив осуществляется через систему ключевых показателей эффективности (KPI), разработанную совместно с экспертами ПРООН и включающую как количественные метрики (охват, трудоустройство, рост доходов), так и качественные индикаторы (удовлетворенность, самооценка, социальная интеграция). Однако аналитики отмечают необходимость улучшения механизмов долгосрочного мониторинга и расширения программ на сельские регионы, где доступ к подобным инициативам остается ограниченным.

6. Вызовы и противоречия

Несмотря на достигнутые успехи, реализация гендерного образования в Казахстане сталкивается с серьезными вызовами. Традиционные стереотипы и предрассудки в обществе продолжают оказывать влияние на образовательные и профессиональные выборы. Исследования показывают, что женщины по-прежнему недостаточно представлены на руководящих должностях, непропорционально заняты в низкооплачиваемых областях, таких как образование, социальные услуги и государственный сектор, и сталкиваются с препятствиями для карьерного роста из-за так называемого «стеклянного потолка». Кроме того, культурные стереотипы играют значительную роль в сохранении этих различий. По данным World Values Survey, более 50% мужчин и 40% женщин в Казахстане считают, что в условиях дефицита рабочих мест приоритет при приеме на работу следует отдавать мужчинам.

Причины этого парадокса многообразны. Экономический фактор играет ключевую роль: низкий уровень оплаты труда в образовании и науке (на 23% ниже среднереспубликанского) делает эти сферы менее привлекательными для мужчин, а также ограничивает экономические возможности женщин и влияет на их жизненные стратегии. Политическое представительство женщин остается критически низким: они составляют лишь 18.9% депутатов парламента и 14,3% министров, что отражает системные проблемы в достижении полного гендерного равенства (табл.3).

Табл.3 Представительство женщин в государственных структурах Казахстана

Сфера государственного управления	Женщины	Общее количество	Доля женщин (%)	Особенности
Парламент	28	148	18,9%	Низкое политическое представительство
Маслихаты	774	3,415	22,7%	Региональные представительные органы
Министры	3	21	14,3%	Здравоохранение, труд и соцзащита, культура и информация
Вице-министры	8	н/д	н/д	В 21 министерстве
Руководители аппарата министерств	3	н/д	н/д	В 21 министерстве
Руководящие позиции в органах при Президенте	6	14	42,9%	Государственные органы, подчиненные Президенту
Судьи	1,248	2,355	53,0%	Преобладание женщин в судебной системе
Государственная служба (общая)	н/д	н/д	55,8%	Женщины составляют большинство госслужащих
Руководящие должности в госсекторе	н/д	н/д	39,1%	Недопредставленность в топ-менеджменте
Политические служащие	н/д	н/д	<10%	Критически низкое представительство

Прим. Создано на основе источников [22]

Недостаточная подготовка педагогических кадров в области гендерной чувствительности остается критическим барьером для эффективной реализации гендерного образования в Казахстане. Исследование 2025 года, охватившее более 5,000 активных образовательных программ, выявило серьезные системные недостатки в подготовке преподавателей. Только 29 университетов по всей стране предлагают 98 гендерно-ориентированных курсов, что свидетельствует о крайне ограниченном охвате специализированной подготовки [23].

Ключевые проблемы включают отсутствие стандартизированных учебных планов, ограниченные ресурсы и непоследовательную институциональную поддержку. Исследования показывают, что преподаватели подчеркивают острую необходимость в профессиональном развитии в области гендерной/феминистской педагогики и важность поддержки университетской администрации программ гендерных исследований. Опрос 247 учителей общеобразовательных школ Карагандинской области показал, что многие педагоги не готовы к полноценному взаимодействию с детьми в контексте современных образовательных вызовов [24].

Региональные различия создают значительные дополнительные сложности в реализации гендерного образования. В сельских регионах Казахстана традиционные

патриархальные установки особенно устойчивы. Исследование 2025 года подтверждает, что "из-за укоренившихся традиций и отсутствия прогрессивных влияний, гендерные стереотипы более распространены в сельских районах Казахстана" [25].

Исследование гендерных диспропорций в казахстанском образовании (2024) подтверждает, что социальные ожидания и гендерно-ориентированные специализации оказывают значительное влияние на образовательные достижения. Несмотря на образовательные реформы, женщины по-прежнему серьезно недопредставлены в высокооплачиваемых, мужских профессиях.

Анализ показывает фундаментальные институциональные проблемы в реализации гендерного образования. Ключевые барьеры включают отсутствие институциональных возможностей для операционализации политики гендерного равенства в линейных министерствах и правительстве. Законодательство о гендерном равенстве плохо соблюдается по всей стране, а все основные стратегические документы, направляющие страну к 2050 году, являются "полностью гендерно-слепыми".

Исследование 2024 года подчеркивает, что гендерное образование в Казахстане сталкивается с множественными вызовами, препятствующими его прогрессу и эффективности [26]. Несмотря на конституционные гарантии равного доступа к образованию, женщины остаются недопредставленными в академических кругах и на рынке труда, особенно в STEM-областях.

Согласно индексу гендерных социальных норм ООН, 96% казахстанцев имеют предрассудки против женщин, что создает дополнительные препятствия для эффективной реализации гендерно-чувствительного образования и требует комплексного подхода к преодолению глубоко укоренившихся социальных установок.

7. Инновационные подходы и цифровая трансформация

Цифровизация образования открывает новые возможности для развития гендерного образования в Казахстане. Онлайн-платформы позволяют преодолевать географические барьеры и обеспечивать доступ к качественным образовательным ресурсам независимо от места проживания. Персонализированные образовательные программы могут учитывать индивидуальные потребности и особенности обучающихся.

Использование больших данных и аналитики позволяет отслеживать прогресс в достижении гендерного равенства в реальном времени и корректировать стратегии на основе объективных данных. Искусственный интеллект может помочь в выявлении скрытых предрассудков в образовательных материалах и процессах.

Однако цифровизация также создает новые риски. Цифровой разрыв может усилить существующие неравенства, особенно в сельских регионах и среди старших возрастных групп. Алгоритмы машинного обучения могут воспроизводить и усиливать существующие предрассудки, если они не разрабатываются с учетом принципов справедливости и инклюзивности.

Социальные сети и медиаплатформы играют возрастающую роль в формировании гендерных представлений молодежи. Это создает как возможности для распространения прогрессивных идей, так и риски усиления негативных стереотипов. Необходимы специальные программы медиаграмотности, которые помогут молодым людям критически анализировать информацию и формировать собственные взгляды.

8. Перспективы развития и стратегические направления

Перспективы развития гендерного образования в Казахстане требуют разработки комплексной национальной стратегии, основанной на принципах межсекторального взаимодействия и системного подхода к трансформации образовательной среды. Теоретической основой данного подхода выступает концепция образовательной экосистемы, предполагающая интеграцию образовательных, экономических, социальных и культурных компонентов в единую систему воздействия на гендерные стереотипы. Образовательные меры должны синхронизироваться с экономическими стимулами, включающими субсидирование работодателей, внедряющих гендерно-чувствительные корпоративные практики, социальными инициативами по расширению инфраструктуры ухода за детьми и культурными проектами, направленными на преодоление гендерных стереотипов через медиакампании.

Решение проблемы гендерного дисбаланса в системе послевузовского образования требует комплексных мер по повышению престижа педагогической и исследовательской деятельности. Базовыми элементами выступают значительное увеличение заработной платы преподавательского состава, предоставление расширенных социальных пакетов и обеспечение доступа к международным грантовым программам. Материальные стимулы должны дополняться системными имиджевыми инструментами: учреждением государственных премий "Педагог-лидер гендерных изменений", созданием медийных нарративов об успешных карьерных траекториях женщин-исследователей и мужчин-педагогов, формированием общественного дискурса о социальной значимости образовательной деятельности. Достижение гендерного баланса предполагает разработку специализированных программ поддержки мужчин в образовании, включающих целевые стипендии, квотируемые места в магистратуре и докторантуре педагогических специальностей, а также менторские программы для формирования профессиональной идентичности.

Преодоление горизонтальной сегрегации в профессиональном выборе требует системного развития STEM-образования для девочек, начиная с уровня начальной школы. Ключевыми компонентами выступают углубленные курсы по естественнонаучным дисциплинам, специализированные летние школы и инновационные лаборатории, ориентированные на девочек. Эффективность STEM-программ усиливается за счет внедрения менторских треков с участием женщин-инженеров и исследователей, демонстрирующих успешные карьерные модели в технических областях, а также квотирования участия школьниц в национальных олимпиадах по физике, информатике и робототехнике. Систематическая профориентационная деятельность должна начинаться на уровне 5-6 классов, где традиционно "мужские" и "женские" профессии презентуются как взаимодополняющие варианты профессиональной реализации.

Учитывая ключевую роль семьи как института первичной социализации, критически важным направлением выступает разработка модульных образовательных курсов для родителей по вопросам гендерно-чувствительного воспитания в очном и дистанционном форматах. Формирование семейной среды, поддерживающей гендерное равенство, предполагает создание специализированных клубов "Семейный STEM-вечер", организацию совместных проектных активностей и развитие семейных образовательных программ, направленных на преодоление стереотипных представлений о гендерных ролях. Включение родительского сообщества в процессы гендерной экспертизы учебных

материалов и оценки школьной среды должно стать обязательным компонентом аккредитации образовательных учреждений.

Эффективная реализация гендерной образовательной политики требует внедрения комплексной двухконтурной системы мониторинга и оценки. Базовый контур включает количественные индикаторы: охват целевых групп специализированными программами, долю педагогов с сертификацией по гендерно-чувствительному образованию, гендерное распределение абитуриентов STEM-специальностей и динамику представительства женщин в технических профессиях. Продвинутый контур ориентирован на качественные метрики: изменение стереотипных установок в образовательной среде, индекс гендерной чувствительности школьного климата, уровень родительской поддержки гендерно-равноправного воспитания и долгосрочные карьерные траектории выпускников. Операционализация системы мониторинга предполагает создание централизованного онлайн-дашборда Министерства образования, обеспечивающего прозрачность данных и возможность оперативной корректировки региональных стратегий, дополненного постоянным научно-исследовательским сопровождением через лонгитюдные исследования и международные сравнительные анализы эффективности различных моделей гендерного образования.

Заключение

Гендерное образование в Республике Казахстан представляет собой сложный и многогранный процесс, отражающий как глобальные тенденции, так и специфические особенности казахстанского общества, где страна, достигнув значительных успехов в обеспечении формального равенства в доступе к образованию, сталкивается с сохраняющимися вызовами, требующими комплексного подхода и переосмысления традиционных стратегий в контексте уникального феномена "обратного гендерного разрыва" в послевузовском образовании. Успех данного процесса зависит от способности общества к диалогу и компромиссу между традиционными ценностями и современными требованиями равенства, что представляет собой сложную задачу, требующую времени, терпения и последовательных усилий всех заинтересованных сторон для создания устойчивой системы, способной адаптироваться к изменяющимся условиям через инвестиции в человеческий капитал, развитие институциональных механизмов и формирование культуры равенства и уважения. Казахстанский опыт может стать ценным примером для других стран региона, демонстрируя возможности достижения гендерного равенства в условиях культурного разнообразия и социальной трансформации, что подчеркивает важность продолжения исследований и обмена опытом в области гендерного образования как на национальном, так и на международном уровне.

Финансирование. Статья подготовлена в рамках реализации научного проекта грантового финансирования молодых ученых по проекту «Жас ғалым» на 2023-2025 годы Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан AP19175765 «Имплементация гендерных подходов в образовательную политику Республики Казахстан».

Список литературы

1. World Economic Forum. Global Gender Gap Report 2023. Kazakhstan Country Profile. Available via the link: https://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2023.pdf 7. (Accessed: 10 March 2024).
2. Butler, J. (1990) Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity. New York: Routledge, p. 92.
3. Connell, R.W. (2005) Masculinities. 2nd ed. Berkeley, CA: University of California Press, p. 362.
4. Crenshaw, K. (1989) "Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics", University of Chicago Legal Forum, pp. 139-167.
5. UNESCO. Gender, Media and ICTs: New Approaches to Research, Education and Training. Available via the link: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000371436> (Accessed: 10 March 2024).
6. United Nations. Sustainable Development Goals. Gender Equality. Available via the link: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/ru/gender-equality/> (Accessed: 10 March 2024).
7. UNESCO. Гендер, СМИ и ИКТ. Новые подходы к исследованиям, образованию и обучению. Доступно по ссылке: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000378415> (дата обращения: 10 March 2024).
8. UNESCO Kazakhstan. Эксперты обсудили вопросы гендерного равенства в образовании Казахстана. Доступно по ссылке: <https://www.unesco.org/ru/articles/eksperty-obsudili-voprosy-gendernogo-ravenstva-v-obrazovanii-kazakhstana> (дата обращения: 10 March 2024).
9. UNDP Kazakhstan. Расширяя права и возможности будущих лидеров: в Астане завершилась программа лидерства для женщин в STEM. Доступно по ссылке: <https://www.undp.org/ru/kazakhstan/news/rasshiryaya-prava-i-vozmozhnosti-buduschikh-liderov-v-astane-zavershilas-programma-liderstva-dlya-zhenschin-v-stem> (дата обращения: 10 March 2024).
10. InBusiness.kz. Открытый диалог: как международные организации поддерживают гендерную политику в Казахстане. Доступно по ссылке: <https://inbusiness.kz/ru/news/otkrytyj-dialog-kak-mezhdunarodnye-organizacii-podderzhivayut-gendernuyu-politiku-v-kazahstane> (дата обращения: 10 March 2024).
11. Science Review. Гендерные исследования в современном Казахстане. Доступно по ссылке: <https://abstract.science-review.ru/ru/article/view?id=659> (дата обращения: 10 March 2024).
12. Министерство науки и высшего образования РК. Развитие гендерного равенства в науке. Доступно по ссылке: <https://www.gov.kz/memleket/entities/sci/press/news/details/999766?lang=ru> (дата обращения: 10 March 2024).
13. Inform.kz. Женщины Казахстана в цифрах: интересные факты. Доступно по ссылке: <https://www.inform.kz/ru/zhenshini-kazakhstana-v-tsifrah-interesnie-fakti-4aaae1> (дата обращения: 10 March 2024).
14. Бюро национальной статистики РК. Статистика образования, науки и инноваций. Доступно по ссылке: <https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/stat-edu-science-inno/publications/196855/> (дата обращения: 10 March 2024).
15. Inform.kz. Развитие гендерного равенства в Казахстане: опубликован план правительства. Доступно по ссылке: <https://www.inform.kz/ru/razvitie-gendernogo-ravenstva-vkazahstane-opublikovan-plan-pravitelstva> (дата обращения: 10 March 2024).
16. TechnoWomen.kz. Более 3000 казахстанских женщин приняли участие в программах развития. Доступно по ссылке: <https://technowomen.kz/более-3000-казахстанских-женщин-приняли/> (дата обращения: 10 March 2024).
17. UltCom.kz. The National Commission on Women and Family-Demographic Policy under the President of the Republic of Kazakhstan Summarized Its Work for 2024 and Outlined Key Objectives for

2025. Available via the link: <https://ultcom.kz/tpost/6altbeed71-the-national-commission-on-women-and-fam> (Accessed: 10 March 2024).

18. Правительство РК. Развитие женского предпринимательства в Казахстане. Доступно по ссылке: <https://www.gov.kz/memleket/entities/economy/press/news/details/694161?lang=ru> (дата обращения: 10 March 2024).

19. Министерство труда и социальной защиты населения РК. Доступно по ссылке: <https://www.gov.kz/memleket/entities/enbek/press/news/details/759243?lang=kk> (дата обращения: 10 March 2024).

20. Nazarbayev University. Gender Inequality Costs Kazakhstan Billions: MNU Study. Available via the link: <https://mnu.kz/news/gender-inequality-costs-kazakhstan-billions-mnu-> (Accessed: 10 March 2024).

21. Nur.kz. Сколько женщин занимают руководящие должности на госслужбе в Казахстане. Доступно по ссылке: <https://www.nur.kz/society/2226098-bolee-treti-rukovodyashchih-dolzhnostey-na-gossluzhbe-v-kazahstane-zanimayut-zhenshchiny/> (дата обращения: 10 March 2024).

22. Nazarbayev University. Gender Perspectives in Higher Education: Enhancing Gender Studies in Kazakhstan. Available via the link: <https://research.nu.edu.kz/en/publications/gender-perspectives-in-higher-education-enhancing-gender-studies-> (Accessed: 10 March 2024).

23. Nurmaganbetova, R.K., Kaldybayeva, A.T., Sartbekova, N.K., Umirbekova, A.K., Akhmetshin, E.M. (2020) "Formation of Readiness of Future Teachers of the Republic of Kazakhstan for Implementation of Education in the Inclusive Environment", Journal of Intellectual Disability - Diagnosis and Treatment, 8, 2, pp. 205-210. doi: 10.6000/2292-2598.2020.08.02.16.

24. Igissinova, A., Kossymova, G., Mamyrkhanova, Z. (2025) "Gender stereotype: the features of development and functioning in the Kazakh language", Lodz Papers in Pragmatics, 21, 1, pp. 83-100. doi: 10.1515/lpp-2024-0007.

25. Aksit, E.E., Salimzhanova, A.S. (2024) "Current issues on gender studies education in Kazakhstan", Bulletin of Kazakh National Women's Teacher Training University, 1, pp. 23-34. doi: 10.52512/2306-5079-2024-97-1-23-34.

26. CABAR.asia. Kazakhstan: How Gender Stereotypes Prevent Women from Building a Career. Available via the link: https://longreads.cabar.asia/gender_stereotypes (Accessed: 10 March 2024).

А.Д. Бекебаева

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: ainash11@mail.ru)*

Қазақстан Республикасында теңдік пен құрмет мәдениетін қалыптастыру құралы ретінде гендерлік білім беру

Аңдатпа. Бұл зерттеуде гендерлік білім беру заманауи қазақстандық қоғамда әлеуметтік қатынастарды түрлендірудің және теңдік мәдениетін қалыптастыру тетігі ретінде қарастырылады. Ғаламдық өзгерістер мен Қазақстан Республикасының тұрақты даму мақсаттарына ұмтылуы жағдайында білім беру саласындағы гендерлік теңдік мәселелері ерекше өзектілікке ие болуда. Зерттеуде Қазақстандағы гендерлік білім берудің көпқырлы аспектілері ашылады, қол жеткізілген жетістіктер мен әділетті әрі инклюзивті қоғам құру жолындағы бар кедергілер талданады. Білім берудегі гендерлік паритеттің 1,0 теңдік индексімен расталған әсерлі

көрсеткіштеріне қарамастан (Дүниежүзілік экономикалық форумның деректері бойынша), осы сандардың артында терең талдау мен жүйелік тәсілді қажет ететін күрделі әлеуметтік үдерістер жатыр.

Автор елдің нормативтік-құқықтық базасын, гендерлік білім беру саласындағы заманауи бастамалар мен жобаларды егжей-тегжейлі зерттей отырып, бар мәселелер мен тосқауылдарды анықтайды. Айрықша назар аймақтық айырмашылықтарға және дәстүрлі патриархалдық көзқарастардың, әсіресе ауылдық жерлерде, әсеріне аударылған.

Зерттеу гендерлік білім беру саясатының тиімділігін кешенді түрде бақылау және бағалау жүйесін ұсынады, бұл жүйе қазақстандық қоғамда теңдік мәдениетінің тұрақты дамуын қамтамасыз ету үшін сандық және сапалық көрсеткіштерді қамтиды.

Түйін сөздер: гендерлік білім беру, теңдік, Қазақстан, әлеуметтік трансформация, білім беру саясаты, гендерлік стереотиптер, инклюзивтілік.

A.D. Bekebayeva

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

(E-mail: ainash11@mail.ru)

Gender education as a tool for fostering a culture of equality and respect in the Republic of Kazakhstan

Abstract. This study examines gender education as a key mechanism for transforming social relations and forming a culture of equality in contemporary Kazakhstani society. In the context of global changes and the Republic of Kazakhstan's aspiration to achieve sustainable development goals, issues of gender equality in the educational sphere acquire particular relevance. The research reveals multifaceted aspects of gender education in Kazakhstan, analyzing both achieved successes and existing challenges on the path to building a just and inclusive society. Despite impressive indicators of gender parity in education, confirmed by an equality index of 1.0 according to World Economic Forum data, behind these figures lies a complex picture of social processes requiring deep analysis and a systematic approach.

The author thoroughly investigates the country's regulatory and legal framework, contemporary initiatives and projects in the field of gender education, identifying existing problems and barriers. Special attention is paid to regional differences and the influence of traditional patriarchal attitudes, particularly in rural areas.

The study proposes a comprehensive system for monitoring and evaluating the effectiveness of gender educational policy, including both quantitative and qualitative indicators to ensure sustainable development of a culture of equality in Kazakhstani society.

Keywords: gender education, equality, Kazakhstan, social transformation, educational policy, gender stereotypes, inclusivity.

References

1. World Economic Forum. Global Gender Gap Report 2023. Kazakhstan Country Profile. Available via the link: https://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2023.pdf 7. (Accessed: 10 March 2024).
2. Butler, J. (1990) Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity. New York: Routledge, p. 92.

3. Connell, R.W. (2005) *Masculinities*. 2nd ed. Berkeley, CA: University of California Press, p. 362.
4. Crenshaw, K. (1989) "Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics", *University of Chicago Legal Forum*, pp. 139-167.
5. UNESCO. Gender, Media and ICTs: New Approaches to Research, Education and Training. Available via the link: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000371436> (Accessed: 10 March 2024).
6. United Nations. Sustainable Development Goals. Gender Equality. Available via the link: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/ru/gender-equality/> (Accessed: 10 March 2024).
7. UNESCO. Gender, SMI i IKT. Novye podhody k issledovaniyam, obrazovaniyu i obucheniyu. Dostupno po ssylke: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000378415> (data obrashheniya: 10 March 2024). [in Russian]
8. UNESCO Kazakhstan. Jeksperty obsudili voprosy gendernogo ravenstva v obrazovanii Kazakhstana. Dostupno po ssylke: <https://www.unesco.org/ru/articles/eksperty-obsudili-voprosy-gendernogo-ravenstva-v-obrazovanii-kazakhstana> (data obrashheniya: 10 March 2024). [in Russian]
9. UNDP Kazakhstan. Rasshiryaya prava i vozmozhnosti budushhih liderov: v Astane zavershilas' programma liderstva dlya zhenshin v STEM. Dostupno po ssylke: <https://www.undp.org/ru/kazakhstan/news/rasshiryaya-prava-i-vozmozhnosti-budushchikh-liderov-v-astane-zavershilas-programma-liderstva-dlya-zhenshin-v-stem> (data obrashheniya: 10 March 2024). [in Russian]
10. InBusiness.kz. Otkrytyj dialog: kak mezhdunarodnye organizacii podderzhivayut gendernuyu politiku v Kazakhstane. Dostupno po ssylke: <https://inbusiness.kz/ru/news/otkrytyj-dialog-kak-mezhdunarodnye-organizacii-podderzhivayut-gendernuyu-politiku-v-kazakhstane> (data obrashheniya: 10 March 2024). [in Russian]
11. Science Review. Gendernye issledovaniya v sovremennom Kazakhstane. Dostupno po ssylke: <https://abstract.science-review.ru/ru/article/view?id=659> (data obrashheniya: 10 March 2024). [in Russian]
12. Ministerstvo nauki i vysshego obrazovaniya RK. Razvitie gendernogo ravenstva v nauke. Dostupno po ssylke: <https://www.gov.kz/memleket/entities/sci/press/news/details/999766?lang=ru> (data obrashheniya: 10 March 2024). [in Russian]
13. Inform.kz. Zhenshhiny Kazakhstana v cifrah: interesnye fakty. Dostupno po ssylke: <https://www.inform.kz/ru/zhenshini-kazakhstana-v-tsifrah-interesnie-fakti-4aaae1> (data obrashheniya: 10 March 2024). [in Russian]
14. Byuro nacional'noj statistiki RK. Statistika obrazovaniya, nauki i innovacij. Dostupno po ssylke: <https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/stat-edu-science-inno/publications/196855/> (data obrashheniya: 10 March 2024). [in Russian]
15. Inform.kz. Razvitie gendernogo ravenstva v Kazakhstane: opublikovan plan pravitel'stva. Dostupno po ssylke: <https://www.inform.kz/ru/razvitie-gendernogo-ravenstva-vkazakhstane-opublikovan-plan-pravitelstva> (data obrashheniya: 10 March 2024). [in Russian]
16. TechnoWomen.kz. Bolee 3000 kazahstanskih zhenshin prinyali uchastie v programmah razvitiya. Dostupno po ssylke: <https://technowomen.kz/bole-3000-kazahstanskih-zhenshin-prinjali/> (data obrashheniya: 10 March 2024). [in Russian]
17. UltCom.kz. The National Commission on Women and Family-Demographic Policy under the President of the Republic of Kazakhstan Summarized Its Work for 2024 and Outlined Key Objectives for 2025. Available via the link: <https://ultcom.kz/tpost/6altbeed71-the-national-commission-on-women-and-fam> (Accessed: 10 March 2024).
18. Pravitel'stvo RK. Razvitie zhenskogo predprinimatel'stva v Kazakhstane. Dostupno po ssylke: <https://www.gov.kz/memleket/entities/economy/press/news/details/694161?lang=ru> (data obrashheniya: 10 March 2024). [in Russian]

19. Ministerstvo truda i social'noj zashhity naseleniya RK. Dostupno po ssylke: <https://www.gov.kz/memleket/entities/enbek/press/news/details/759243?lang=kk> (data obrashheniya: 10 March 2024). [in Russian]
20. Nazarbayev University. Gender Inequality Costs Kazakhstan Billions: MNU Study. Available via the link: <https://mnu.kz/news/gender-inequality-costs-kazakhstan-billions-mnu-> (Accessed: 10 March 2024).
21. Nur.kz. Skol'ko zhenshin zanimayut rukovodyashhie dolzhnosti na gosslozhibe v Kazahstane. Dostupno po ssylke: <https://www.nur.kz/society/2226098-bolee-treti-rukovodyashchih-dolzhnostey-na-gosslozhibe-v-kazahstane-zanimayut-zhenshchiny/> (data obrashheniya: 10 March 2024). [in Russian]
22. Nazarbayev University. Gender Perspectives in Higher Education: Enhancing Gender Studies in Kazakhstan. Available via the link: <https://research.nu.edu.kz/en/publications/gender-perspectives-in-higher-education-enhancing-gender-studies-> (Accessed: 10 March 2024).
23. Nurmaganbetova, R.K., Kaldybayeva, A.T., Sartbekova, N.K., Umirbekova, A.K., Akhmetshin, E.M. (2020) "Formation of Readiness of Future Teachers of the Republic of Kazakhstan for Implementation of Education in the Inclusive Environment", Journal of Intellectual Disability - Diagnosis and Treatment, 8, 2, pp. 205-210. doi: 10.6000/2292-2598.2020.08.02.16.
24. Igissinova, A., Kossymova, G., Mamyrkhanova, Z. (2025) "Gender stereotype: the features of development and functioning in the Kazakh language", Lodz Papers in Pragmatics, 21, 1, pp. 83-100. doi: 10.1515/lpp-2024-0007.
25. Aksit, E.E., Salimzhanova, A.S. (2024) "Current issues on gender studies education in Kazakhstan", Bulletin of Kazakh National Women's Teacher Training University, 1, pp. 23-34. doi: 10.52512/2306-5079-2024-97-1-23-34.
26. CABAR.asia. Kazakhstan: How Gender Stereotypes Prevent Women from Building a Career. Available via the link: https://longreads.cabar.asia/gender_stereotypes (Accessed: 10 March 2024).

Сведения об авторах:

Бекебаева А.Д. – PhD, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Бекебаева А.Д. – PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Bekebaeva A.D. – PhD, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ГРНТИ 11.15.25

Научная статья

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-153-4-131-143>

Механизмы выборности акимов как инструмент повышения демократичности местного самоуправления в Республике Казахстан

И.А. Калиев^{ID}, А.Т. Серикбаева*^{1ID}

Торайгыров университет, Павлодар, Республика Казахстан

(E-mail: kaliev7719@mail.ru, a.serikbaeva@mail.ru)

Аннотация. В статье рассматривается процесс выборности акимов в качестве фактора демократизации общества. Целью статьи является актуализация процессов децентрализации как приоритетного направления государственной политики по усилению управленческой системы в Республике Казахстан. Анализируется опыт проведения перехода от не прямых к прямым выборам акимов района в городе, города районного значения, поселках, селах, сельских округах. Определены перспективы реализации изменений в избирательное законодательство Казахстана относительно предстоящих прямых выборов акимов районов города областного значения. Методология исследования базируется на аналитическом кластере и состоит из системного, сравнительного, прогнозистического и контент-анализа механизмов выборности акимов. Результаты исследования позволяют оценить соответствие модели назначения и избрания акимов принципам целостности демократических инициатив. Указывается на приверженность руководства страны принципу «слушающего государства» при реформировании системы местного управления. Актуализируется важность выбора планомерного либерального формата для повышения демократичности местного самоуправления, что соответствует требованиям современных социокультурных реалий и культурно-исторических традиций народа Казахстана. Концептуальные составляющие процесса выборности акимов предусматривают: точное соответствие Конституции Республики Казахстан и законам, регламентирующим избрание акимов; актуализацию инициатив руководства страны по усовершенствованию процесса формирования местных органов управления; реагирование на запросы местного сообщества относительно регулирования норм избирательного права. Определяются механизмы организации выборов в органы местного управления и их сравнение с подобными моделями стран ближнего и дальнего зарубежья. Отмечается необходимость соответствия норм избирательного законодательства Республики Казахстан рекомендациям ООН и ОБСЕ в сегменте децентрализации власти. В целом проведение выборов 2021 года и конституционные изменения в 2022 году ознаменовали начало совершенствования процесса выборности акимов и сформировали основы для полного

Поступила: 10.09.2024; Принята: 25.11.2025; Доступна онлайн: 30.12.2025

131

¹автор для корреспонденции

перехода к прямым выборам органов самоуправления. Перспективы исследования концентрируются вокруг вопроса о дифференциации избирательного законодательства относительно акимов разных уровней и об унификации выборности всех акимов, включая области, города республиканского значения и столицу.

Ключевые слова: Конституция Республики Казахстан, децентрализация, локальная демократия, избирательная система, аким, выборность, местное управление, самоуправление, административное управление, гражданское общество.

Введение

Актуальность исследования обусловлена необходимостью проанализировать опыт, который сформировался после проведения прямых выборов акимов на низшем административном уровне в Казахстане в преддверии выборов на среднем административном уровне страны. Избирательный процесс позволил зафиксировать институционные и организационные особенности, необходимые для понимания построения целостной архитектуры местного управления в Республике Казахстан. Выборность является механизмом, который формирует фундаментальные основы легитимности избранных представителей органов местного управления.

Децентрализация характеризуется сложными управленческими алгоритмами, но для ее актуализации нужны всего две составляющие: политическая воля, которая предусматривает готовность к запуску процессов распределения власти и полномочий между государственным аппаратом и органами местного управления [13] и политические инструменты, задачей которых является формирование местного управления согласно демократическим принципам открытости и свободы [9].

Механизм выборности позиционируется как проявление политической воли в контексте предоставления гражданам права избирать представителя органа местного самоуправления. В то же время избирательная активность предусматривает необходимость формирования нормативно-правового сопровождения формата выборов акимов. Выборность акимов фактически идентифицируется как политический инструмент реализации демократических принципов.

Материалы и методы исследования

Вопрос выборности акимов в Республике Казахстан регулируется Конституцией с позиции институционного порядка и «Законом о выборах», где прописаны механизмы практической модели избрания органа государственного местного управления. Государственная политика Республики Казахстан определяет децентрализацию основным форматом построения системы местного управления [16]. Для обеспечения такой модели необходима актуализация демократических механизмов, которые должны обеспечивать равенство, права и свободы граждан во всех проявлениях [1].

Система выборности органов местного самоуправления является ключевым показателем демократических основ децентрализации. Организация прямых выборов представителей местного управления предоставляет право избирателям самостоятельно делегировать полномочия по развитию региона, неся общую ответственность. Такой

формат соответствует целостности демократических принципов, объединяя права и ответственность в единую парадигму.

Для Казахстана проблема выборности акимов особенно актуальна в контексте изменений законодательства, инициированных в 2022 году. Реформирование системы власти, утвержденное на республиканском референдуме, предусматривает не точечные реформы различных ее ветвей, а предполагает создание новой архитектуры власти [17]. Исходя из таких общественно-политических реалий, механизмы выборности акимов стоит рассматривать в контексте общей стратегии развития институции местной государственной власти.

Цели исследования сконцентрированы на позиционировании механизма выборности акима в парадигме государственной политики децентрализации власти. Задачей статьи является выяснение целостности институции акимов из-за отсутствия унифицированной модели выборности этого органа местной власти для разных административных уровней. Дифференциация назначения/избрания акимов вносит неопределенность в структуру построения органов местного управления и требует четких определений по поводу указанных различий.

Научные исследования проблемы выборности акимов в Казахстане актуализировались, начиная с 2021 года после реализации конституционных инициатив, которые предусматривали переход от не прямых к прямым выборам акимов сельского и районного уровня. В научно-административном понимании этот шаг получил разные оценки: от констатации формального характера изменений до идей о начале реформирования институции местного управления в стране.

Масштабное реформирование всех ветвей власти в 2022 году коснулось и акимов, изменив механизм выборности для одного из административных уровней данного органа местного управления. Этот процесс отобразился в научных работах ученых, которые пытались толковать изменения механизма выборности как отдельно взятого инструмента управленческой системы [18] или же презентовать этот факт, как часть системных изменений в стратегии децентрализации органов местного управления.

Среди основной тематики, затрагиваемой в научном дискурсе по вопросам выборности акимов, отмечаются такие аспекты, как: общественно-политические факторы, влияющие на механизмы выборности акимов [9]; социальные аспекты организации избирательного процесса на выборах акимов [8]; административные особенности построения модели местного управления путем волеизъявления местного сообщества [11]; организационные проблемы обеспечения выборов акимов [14]; институционные характеристики выборности акимов [17].

Классическим и фактически безальтернативным источником для исследования вопросов, связанных с выборами, являются Конституция Республики Казахстан [5] и законы, регулирующие все моменты организации избирательной кампании [3; 4]. Также стоит отметить востребованность анализа (как системного, так и сравнительного) законодательных инициатив, выдвигаемых Президентом [14].

Главным исследовательским вопросом, который актуализирован в статье, является определение уровня соответствия механизма выборности акимов демократическим принципам. Основная научная гипотеза исследования заключается в вопросе дифференциации механизмов избрания акимов разных уровней, предлагая два тезиса:

1) механизм выборности акимов на низшем и среднем управленческом уровне постепенно будет актуализирован и для высшего уровня путем взвешенного подхода и трансформации конституционных норм;

2) назначение акимов областного и республиканского значения Президентом остается приоритетным и востребованным форматом, который предусматривает сохранение структурности вертикали власти.

Для достижения цели и задач исследования использовался методологический общенаучный арсенал. Ключевым методологическим инструментом стал аналитический кластер, который представлен:

- структурно-системным анализом, который позволяет исследовать элемент выборности в управленческой парадигме на общегосударственном уровне;
- сравнительным анализом, который даёт возможность сопоставить специфику избрания органов местного управления в разных странах и политических системах;
- формально-правовым анализом законодательной системы как фактора легитимности избрания акимов;
- контент-анализом, благодаря которому формируется представление о формате децентрализации власти и механизмах обеспечения этого процесса;
- прогностическим анализом, предусматривающим моделирование избирательной системы относительно выборности акимов всех уровней.

Для установления причинно-следственных связей использовались диалектический подход и принципы синергии. Формирование демократической среды возможно двумя путями – радикальным, в котором ключевым принципом развития становится противостояние (диалектика и либеральным, основой становления которого является взаимодействие или синергетика).

Результаты и обсуждение. Инициативы высших институтов власти Республики Казахстан относительно трансформации органов местного управления можно разделить на три условных периода:

1) постсоветский этап развития Республики Казахстан – продолжение политики жесткого административного контроля над акимами;

2) период «суперпрезидентской» модели – попытки становления институции акимов с уклоном на развитие местного управления при сохранении влияния со стороны центральной власти;

3) период «слушающего государства» – реальные шаги по созданию формата локальной демократии с предоставлением местным общинам возможностей волеизъявления путем прямого избрания акимов.

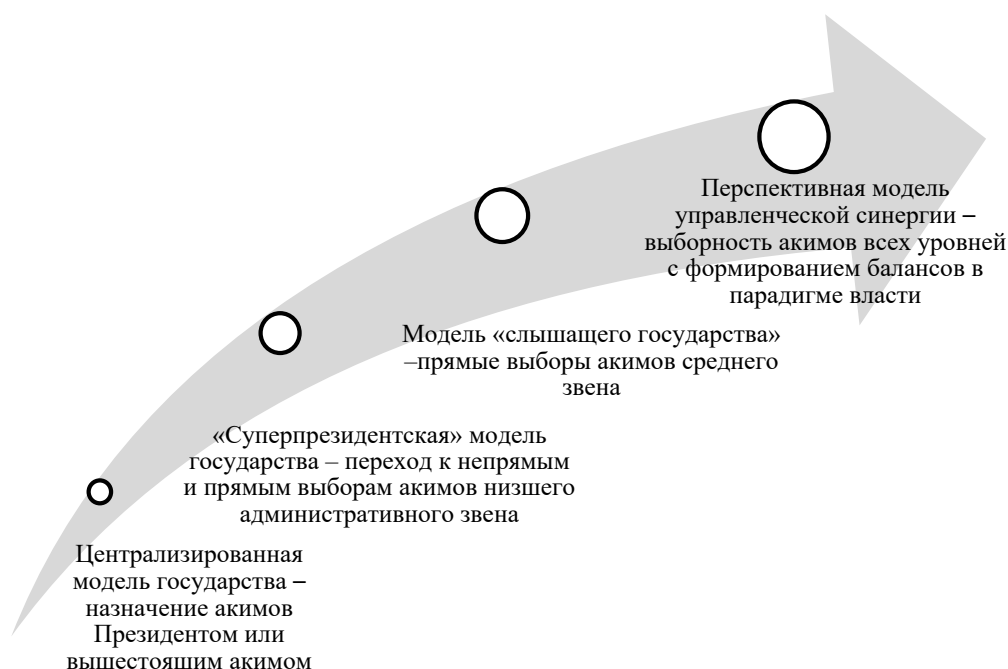
Политические инициативы руководства страны относительно реформирования институции акимов определяются либеральностью и плановостью решений. Выборность акимов как одна из ключевых проблем формирования этой управленческой структуры тоже рассматривалась постепенно, без радикального подхода [6]. Даже в момент общественных потрясений в Казахстане в 2022 году и последующих шагов реформирования управленческой системы государства в целом, кардинальные изменения выборности акимов не предусматривались.

Алгоритмы реформирования институции акимов, соответствующие культурно-историческим традициям народа Казахстана, отвергают слепое следование современным трендам управленческих трансформаций, несмотря на их популярность в разных

странах. Исходя из таких реалий, механизмы избрания акимов в Казахстане формируются согласно принципу «шаг за шагом».

Эволюция выборности акимов (рис. 1) началась с внедрения формата избрания акимов путем непрямого избрания маслихатами, который заменил безальтернативное назначение акимов Главой государства или же вышестоящим акимом. Дальнейший процесс децентрализации предусматривал замену не прямых выборов на прямые выборы акимов низшего административного уровня в Казахстане [2]. Реализация следующего этапа должна стартовать в 2025 году – проведением прямых выборов акимов районного и городского (районного) значения.

Рисунок 1. Развитие формата выборности акимов разных уровней в Республике Казахстана

Важным моментом процессов децентрализации в стране считается корреляция с соответствующими международными стандартами. В имеющемся контексте выборность не является организационно-функциональным инструментом [18], а позиционируется на концептуальном уровне, выступая механизмом, обеспечивающим принцип демократичности.

Международные руководящие принципы децентрализации и доступа к базовым услугам для всех гласят: «Выборные местные органы власти, как и национальные, и региональные органы власти, являются ключевыми субъектами демократического правления и руководства, которые не только сотрудничают с национальными и региональными органами власти, но и принимают государственные решения в своих собственных автономных областях» [7].

Такое позиционирование согласно стандартам ООН в сфере децентрализации выборности местных властей указывает на приверженность государственной политики в сфере местного управления демократическим стандартам на уровне Организации Объединённых Наций.

Фактически нормы действующего законодательного кластера Республики Казахстан соответствуют децентрализационному вектору. Однако демократические преобразования не копируют опыт других политических систем в становлении органов самоуправления. Ключевым отличием в архитектуре местного управления в Казахстане является уровневая дифференциация акимов (табл. 1).

Таблица 1. Специфика назначения/избрания акимов в Республике Казахстан

Административный уровень	Формат вступления в должность акима	Уровень соответствия принципам децентрализации
Область, город республиканского значения и столица	Ст. 87. п. 4. Конституции Республики Казахстан: «Акимы областей, городов республиканского значения и столицы назначаются на должность Президентом Республики с согласия депутатов маслихатов, расположенных на территории области, или депутатов маслихатов городов республиканского значения и столицы соответственно».	Права и полномочия в структуре исключительно исполнительной ветви власти и отсутствие прямой принадлежности к системе местного самоуправления не противоречат традиционным принципам децентрализации.
Район, город областного значения	«Аким района (города областного значения) избирается на должность в соответствии с Конституционным законом Республики Казахстан «О выборах в Республике Казахстан».	Модель выборности акимов, полномочий и контроля их деятельности в единой системе местного самоуправления полностью соответствует принципам децентрализации.
Город районного значения, село, поселок, сельский округ	«Аким города районного значения, села, поселка, сельского округа избирается на должность в соответствии с Конституционным законом Республики Казахстан «О выборах в Республике Казахстан».	

Источник: Конституция Республики Казахстан.

Анализ специфики соответствия норм действующего законодательства Республики Казахстан международным стандартам децентрализации власти относительно выборности местного управления подчеркивает некую двойственность государственной политики. Дифференциация акимов по административному принципу разделяет их на выборные и назначаемые должности. Если выборные должности отвечают в полной мере принципам децентрализации, то назначение акима как представителя исполнительной власти на местном уровне организационно не противоречит им. Однако с точки зрения влияния центральной власти и административного контроля

концептуально-институционные измерения акимов республиканского и областного уровня усовершенствованы и согласованы с демократическими константами.

Законодательная норма, которая предусматривает назначение акимов высшего административного уровня, вносит неопределенность, поскольку противоречит ст. 3, п. 5 Европейской Хартии местного самоуправления, где сказано, что «право на самоуправление осуществляется советами или собраниями, члены которых свободно избираются тайным голосованием на основе прямого, равного, всеобщего избирательного права».

Закон «О местном государственном управлении и самоуправлении в Республике Казахстан» говорит о том, что «аким области, района, города, района в городе, сельского округа, поселка и села, не входящего в состав сельского округа, наряду с функциями государственного управления осуществляет функции органов местного самоуправления» [3]. Отмечается, что аким республиканского и областного уровня прямыми функциями местного самоуправления не наделен, поскольку относится к кластеру местного государственного управления. Подобные тонкости законодательства определяют ценностно-целевые аспекты, согласно которым отсутствие принципа выборности акима высшего административного уровня не противоречит международным стандартам построения местного управления.

Выборность акимов предусматривает актуализацию ряда юридических и организационных аспектов и ограничений для кандидатов на должность [11]. Главным условием для возможности избрания акимом соответствующей административной единицы является понимание проблем региона и наличие стратегии развития местной общины.

Принципы децентрализации, осуществляемые в европейских государствах, указывают на необходимость продолжения процесса переадресации прав и полномочий в пользу местных властей. Среди ключевых позитивных моментов концентрации власти на местах следует отметить следующие:

- оперативность решения срочных проблем общины (что особенно актуализировалось в период пандемии COVID-19, когда скорость принятия и реализации решений играла определяющую роль);

- гибкость социально-экономического сегмента управленческой активности, которая предусматривает распределение ресурсов и его коррекцию в зависимости от решений стратегического и тактического планирования;

- фундаментальность, когда формула «сильные регионы – сильное государство» (на примере таких стран, как Германия), демонстрирует высокие результаты эффективности во всех сферах общественной деятельности.

Отдельным аспектом, который имеет фундаментальное влияние на архитектуру местной власти, являются вопросы формирования местного бюджета. Аким позиционируется ключевым исполнителем реализации бюджетных программ, выполняя следующую активность:

- планирование показателей местного бюджета;
- инициативность при наполнении доходной части;
- контроль над расходной частью бюджета;
- перераспределение средств и определение финансирования перспективных направлений развития региона.

Стоит отметить стереотипное мнение на постсоветском пространстве, которое ассоциирует деятельность местной исполнительной власти с административно-бюджетной функцией. Однако современные реалии социокультурного развития предполагают актуализацию инициативности акима по вопросам социально-экономического развития региона.

Прогностический анализ выборности акимов возможен после обработки статистических параметров роста социально-экономических показателей как результата работы избранного акима [8]. Уровень эффективности будет во многом определять дальнейшую стратегию развития местного государственного управления в Казахстане [15].

Важно понимать, что сущность институции местного самоуправления ориентирована на множество аспектов общественной жизни. Система же местного государственного управления как часть исполнительной власти оценивается прежде всего по показателям эффективности: социального, экономического и инновационного характера [12]. Такие требования предполагают соответствующую активность акимов, которые в своей работе балансируют между интересами государства и запросами местного сообщества. Главным фактором в этой дихотомии является концепт потенциала, который определяет формат инициатив акима:

- ориентированность на возможности и обеспечение со стороны государства;
- попытки актуализации внутреннего потенциала региона и сообщества.

Избранный вектор деятельности акима во многом предопределяет уровень зависимости (прежде всего финансовой) от центральной власти. Исходя из таких реалий, программы кандидатов на предстоящих выборах акимов разного уровня будут базироваться на векторе развития региона и общин и предполагаемой активизации внутреннего потенциала.

Заключение

Выборность акимов рассматривается в системном ключе, предполагая структурированность архитектуры власти в стране. В то же время избрание акима на выборах предусматривает возможность определения для местной общины вектора развития своего региона.

Таким образом, выборность не только декларирует демократические нормы, прописанные в Конституции Республики, но и предлагает реальные шаги относительно развития региона.

В нормах законодательства Республики Казахстан четко прописаны механизмы реализации прав человека (в частности, права на волеизъявление) путем активизации избирательного процесса в органы местного самоуправления, функции которого, согласно закону, исполняет аким низшего и среднего административного уровня. С другой стороны, назначение акимов высшего административного уровня Президентом формально противоречит концепции локальной демократии. Но поскольку акимы республиканского и областного уровня являются органами государственной исполнительной власти, то их не выборность, а назначаемость не противоречит принципам децентрализации органов местного самоуправления.

Перспективным направлением научного анализа децентрализационных процессов, связанных с выборностью акимов в Республике Казахстан, является формулирование

рекомендаций относительно эффективности акимов. При этом необходима дифференциация акимов, которые избирались и назначались, с дальнейшим конкретным сравнением результатов развития регионов в период их полномочий. При позитивной динамике развития региона и положительных оценках местной общины стоит рассмотреть вопрос унифицированной системы выборности акимов всех уровней.

Вклад авторов:

Калиев И.А. – определил общую научную концепцию исследования, обозначил актуальность темы, сформулировал цель и задачи статьи, а также задал основные направления анализа;

Серикбаева А.Т. – принимала участие в разработке содержания статьи, анализе эмпирических и нормативно-правовых материалов, обобщении полученных результатов и оформлении выводов исследования.

Список литературы

1. Абдуллаев, А., Кадырова, М., Ыдырыс, С., Момбекова, Г. (2024) «Модернизация системы местного управления Республики Казахстан: перспективы развития и механизмы реализации», Статистика, учет и аудит, 4, стр. 66-79.
2. Гаипов, З., Тынышбаева, А., Кабылганиева, М., Идрисова, А. (2023) «Совершенствование инструментов выборов акимов посёлков, сел и сельских округов», Вестник Карагандинского университета. Серия История. Философия, 112, стр. 209-219.
3. Закон Республики Казахстан от 23 января 2001 года № 148 «О местном государственном управлении и самоуправлении в Республике Казахстан». Доступно по ссылке: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z010000148_ (дата обращения: 10 сентября 2024).
4. Конституционный закон Республики Казахстан от 28 сентября 1995 года № 2464 «О выборах в Республике Казахстан». Доступно по ссылке: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1004029&pos=3;-88#pos=3;-88 (дата обращения: 10 сентября 2024).
5. Конституция Республики Казахстан. Доступно по ссылке: https://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution (дата обращения: 10 сентября 2024).
6. Кошербаев, Д., Мусатаева, А. (2023) «Прямые выборы сельских акимов: необходимость и проблемы», Государственное управление и государственная служба, 3, стр. 14-24.
7. Международные руководящие принципы децентрализации и доступа к базовым услугам для всех. Доступно по ссылке: https://unhabitat.org/sites/default/files/2021/11/3145_alt.pdf (дата обращения: 10 сентября 2024 г.).
8. Пупышева, Т., Филюк, Н., Ставбуник, Е. (2023) «Проблемы и перспективы развития местного самоуправления в сельских округах Казахстана», Мемлекеттік аудит – государственный аудит, 61, стр. 72-82.
9. Czachor, R. (2024) "Democratic Transition or Autocratic Adjustment? Constitutional Amendments in Kazakhstan and Uzbekistan in 2022–2023", Review of European and Comparative Law, 56, 1, pp. 187-205. <https://doi.org/10.31743/recl.17105>.
10. European Charter of Local Self-Government. Available via the link: <https://rm.coe.int/european-charter-for-local-self-government-english-version-pdf-a6-59-p/16807198a3> (Accessed: 10 September 2024).

11. Ibrayeva, N. (2022) "Impact of the pandemic on the improvement of the electoral system and electoral legislation of the Republic of Kazakhstan in view of the elections held", BULLETIN of L.N. Gumilyov Eurasian National University Law Series, 140, 3, pp. 21-31.
12. Kassen, M. (2020) "Politicization of e-voting rejection: reflections from Kazakhstan", Transforming Government: People, Process and Policy, 14, 2, pp. 305-330.
13. Mishra, M. (2022) "Democratic reforms in the political space of Kazakhstan: Recent developments and challenges", Bulletin of KazNU. International Relations and International Law Series, 100, 4, pp. 15-24.
14. Prorokovic, D. (2023) "Constitutional Reforms in Kazakhstan: The Transformation of the Political System Under the Leadership of Kassym-Jomart Tokayev", The Review of International Affairs, 74, pp. 57-78.
15. Serikbayeva, B., Abdulla, K. (2022) "Good governance matters for well-being: the case of Kazakhstan", Transforming Government: People, Process and Policy, 16, 1, pp. 140-164.
16. Sheriyazdanov, B., Kalenova, T., Mukhlisov, N., Tulebayeva, M., Esimova, Z. (2022) "Establishment and development of local self-governance in Kazakhstan during its independence", Viešoji politika ir administravimas, 4, pp. 466-475.
17. Tisheyar, M., Shayegan, M. (2022) "The Impact of the 2022 Constitutional Referendum on the Political Structure of the Republic of Kazakhstan", Central Eurasia Studies, pp. 1-35.
18. Zhumashov, Y. (2023) "An Exploration of Vertical and Social Accountability in the Elected Tier of Local Government: Evidence from Kazakhstan", Journal of Eurasian Studies, 14, 2, pp. 179-193.

И.А. Қалиев, А.Т. Серикбаева

*Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан
(E-mail: kaliev7719@mail.ru, a.serikbaeva@mail.ru)*

Қазақстан Республикасында жергілікті өзін-өзі басқарудың демократиялылығын арттыру құралы ретінде әкімдерді сайлау тетіктері

Аңдатпа. Мақалада қоғамды демократияландыру факторы ретінде әкімдерді сайлау процесі қарастырылады. Мақаланың мақсаты Қазақстан Республикасында басқару жүйесін күшейту жөніндегі мемлекеттік саясаттың басым бағыты ретінде орталықсыздандыру процестерін өзектендіру болып табылады. Қаладағы аудан, аудандық маңызы бар қала, кент, ауыл, ауылдық округ әкімдерінің жанама сайлаудан тікелей сайлауға көшу тәжірибесі талданады. Облыстық маңызы бар қала аудандарының әкімдерін алдағы тікелей сайлауға қатысты Қазақстанның сайлау заңнамасына енгізілген өзгерістерді іске асыру перспективалары айқындалды. Зерттеу әдістемесі аналитикалық кластерге негізделген және әкімдердің сайлау тетіктерін жүйелі, салыстырмалы, болжамды және контент-талдаудан тұрады. Зерттеу нәтижелері әкімдерді тағайындау және сайлау моделінің демократиялық бастамалардың тұтастығы қағидаттарына сәйкестігін бағалауға мүмкіндік береді. Жергілікті басқару жүйесін реформалау кезінде ел басшылығының «халық үніне құлақ асатын мемлекет» қағидатына бейілділігі көрсетіледі. Қазақстан халқының қазіргі әлеуметтік-мәдени шындықтары мен мәдени-тарихи дәстүрлерінің талаптарына сәйкес келетін жергілікті өзін-өзі басқарудың демократиялылығын арттыру үшін жоспарлы либералдық форматты таңдаудың маңыздылығы өзекті болып отыр. Әкімдерді сайлау процесінің тұжырымдамалық құрамдас бөліктері: Қазақстан Республикасының

Конституциясына және әкімдерді сайлауды регламенттейтін Заңдарға дәл сәйкестігін көздейді; жергілікті басқару органдарын қалыптастыру процесін жетілдіру жөніндегі ел басшылығының бастамаларын өзектендіру; сайлау процесінің нормаларын реттеуге қатысты жергілікті қоғамдастықтың сұрау салуларына ден қою. Жергілікті басқару органдарына сайлауды ұйымдастыру тетіктері және оларды жақын және алыс шет елдердің осындай үлгілерімен салыстыру айқындалады. Билікті орталықсыздандыру сегментінде Қазақстан Республикасының сайлау заңнамасы нормаларының БҰҰ және ЕҚЫҰ ұсынымдарына сәйкестігі қажеттігі атап өтіледі. Жалпы, 2021 жылғы сайлауды өткізу және 2022 жылғы конституциялық өзгерістер әкімдерді сайлау процесін жетілдірудің басталуын белгіледі және өзін-өзі басқару органдарын тікелей сайлауға толық көшу үшін негіз қалыптастырды. Зерттеудің перспективалары әртүрлі деңгейдегі әкімдерге қатысты сайлау заңнамасын саралау және облыстарды, республикалық маңызы бар қалаларды және астананы қоса алғанда, барлық әкімдердің сайлануын біріздендіру туралы мәселенің төңірегінде шоғырланады.

Түйін сөздер: Қазақстан Республикасының Конституциясы, орталықсыздандыру, жергілікті демократия, сайлау жүйесі, әкім, сайланбалылық, жергілікті басқару, өзін-өзі басқару, әкімшілік басқару, азаматтық қоғам.

I.A. Kaliyev, A.T. Serikbayeva

Toraigyrov University, Pavlodar, Kazakhstan

(E-mail: kaliev7719@mail.ru, a.serikbaeva@mail.ru)

Mechanisms of Electing Akims as a Tool for Increasing the Democracy of Local Self-Government in the Republic of Kazakhstan

Abstract. The article examines the process of electing akims as a factor in the democratization of society. The purpose of the article is to update the processes of decentralization as a priority area of state policy to strengthen the management system in the Republic of Kazakhstan. The article analyzes the experience of the transition from indirect to direct elections of district akims in a city, a city of regional significance, a village, a village, a rural district. The prospects for the implementation of amendments to the electoral legislation of Kazakhstan regarding the upcoming direct elections of akims of districts of the city of regional significance have been determined. The research methodology is based on an analytical cluster and consists of a systematic, comparative, predictive, and content analysis of the mechanisms of akim election. The results of the study allow us to assess the compliance of the model of appointment and election of akims with the principles of integrity of democratic initiatives. The commitment of the country's leadership to the principle of a "listening state" in reforming the local government system is pointed out. The importance of choosing a planned liberal format for increasing the democracy of local government, which meets the requirements of modern socio-cultural realities and cultural and historical traditions of the people of Kazakhstan, is being actualized. The conceptual components of the process of electing mayors provide for: exact compliance with the Constitution of the Republic of Kazakhstan and the laws governing the election of mayors; updating the initiatives of the country's leadership to improve the process of forming local government bodies; responding to requests from the local community regarding the regulation of the electoral process. The mechanisms of organizing elections to local government bodies and their comparison with similar models in neighboring and far-abroad countries are determined. It is noted that the norms of the electoral legislation of the Republic of

Kazakhstan must comply with the recommendations of the United Nations and the OSCE in the area of decentralization of power. In general, the holding of the 2021 elections and the constitutional amendments in 2022 marked the beginning of an improvement in the process of electing mayors and formed the basis for a full transition to direct elections of local governments. The prospects of the study focus on the issue of differentiation of electoral legislation in relation to akims of different levels and on the unification of the electability of all akims, including regions, cities of republican significance and the capital.

Keywords: Constitution of the Republic of Kazakhstan, decentralisation, local democracy, electoral system, akim, electability, local governance, self-government, administrative management, civil society.

References

1. Abdullaev, A., Kadyrova, M., Ydyrys, S., Mombekova, G. (2024) «Modernizaciya sistemy mestnogo upravleniya Respubliki Kazahstan: perspektivy razvitiya i mehanizmy realizacii», Statistika, uchet i audit, 4, str. 66-79. [in Russian]
2. Gaipov, Z., Tynyshbaeva, A., Kabylganieva, M., Idrisova, A. (2023) «Sovershenstvovanie instrumentov vyborov akimov posyolkov, sel i sel'skih okrugov», Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya Istoriya. Filosofiya, 112, str. 209-219. [in Russian]
3. Zakon Respubliki Kazahstan ot 23 yanvarya 2001 goda № 148 «O mestnom gosudarstvennom upravlenii i samoupravlenii v Respublike Kazahstan». Dostupno po ssylke: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z010000148_ (data obrashheniya: 10 sentyabrya 2024). [in Russian]
4. Konstitucionnyj zakon Respubliki Kazahstan ot 28 sentyabrya 1995 goda № 2464 «O vyborah v Respublike Kazahstan». Dostupno po ssylke: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1004029&pos=3;-88#pos=3;-88 (data obrashheniya: 10 sentyabrya 2024). [in Russian]
5. Konstituciya Respubliki Kazahstan. Dostupno po ssylke: https://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution (data obrashheniya: 10 sentyabrya 2024). [in Russian]
6. Kosherbaev, D., Musataeva, A. (2023) «Pryamye vybory sel'skih akimov: neobhodimost' i problemy», Gosudarstvennoe upravlenie i gosudarstvennaja sluzhba, 3, str. 14-24. [in Russian]
7. Mezhdunarodnye rukovodjashhie principy decentralizacii i dostupa k bazovym uslugam dlya vseh. Dostupno po ssylke: https://unhabitat.org/sites/default/files/2021/11/3145_alt.pdf (data obrashheniya: 10 sentyabrya 2024). [in Russian]
8. Pupysheva, T., Filjuk, N., Stavbunik, E. (2023) «Problemy i perspektivy razvitiya mestnogo samoupravleniya v sel'skih okrugah Kazahstana», Memlekettik audit – gosudarstvennyj audit, 61, str. 72-82. [in Russian]
9. Czachor, R. (2024) “Democratic Transition or Autocratic Adjustment? Constitutional Amendments in Kazakhstan and Uzbekistan in 2022–2023”, Review of European and Comparative Law, 56, 1, pp. 187-205. <https://doi.org/10.31743/recl.17105>.
10. European Charter of Local Self-Government. Available via the link: <https://rm.coe.int/european-charter-for-local-self-government-english-version-pdf-a6-59-p/16807198a3> (Accessed: 10 sentyabrya 2024).
11. Ibrayeva, N. (2022) “Impact of the pandemic on the improvement of the electoral system and electoral legislation of the Republic of Kazakhstan in view of the elections held”, BULLETIN of L.N. Gumilyov Eurasian National University Law Series, 140, 3, pp. 21-31.
12. Kassen, M. (2020) “Politicization of e-voting rejection: reflections from Kazakhstan”, Transforming Government: People, Process and Policy, 14, 2, pp. 305-330.
13. Mishra, M. (2022) “Democratic reforms in the political space of Kazakhstan: Recent developments and challenges”, Bulletin of KazNU. International Relations and International Law Series, 100, 4, pp. 15-24.

14. Prorokovic, D. (2023) "Constitutional Reforms in Kazakhstan: The Transformation of the Political System Under the Leadership of Kassym-Jomart Tokayev", *The Review of International Affairs*, 74, pp. 57-78.
15. Serikbayeva, B., Abdulla, K. (2022) "Good governance matters for well-being: the case of Kazakhstan", *Transforming Government: People, Process and Policy*, 16, 1, pp. 140-164.
16. Sheriyazdanov, B., Kalenova, T., Mukhlisov, N., Tulebayeva, M., Esimova, Z. (2022) "Establishment and development of local self-governance in Kazakhstan during its independence", *Viešoji politika ir administravimas*, 4, pp. 466-475.
17. Tisheyar, M., Shayegan, M. (2022) "The Impact of the 2022 Constitutional Referendum on the Political Structure of the Republic of Kazakhstan", *Central Eurasia Studies*, pp. 1-35.
18. Zhumashov, Y. (2023) "An Exploration of Vertical and Social Accountability in the Elected Tier of Local Government: Evidence from Kazakhstan", *Journal of Eurasian Studies*, 14, 2, pp. 179-193.

Сведения об авторах:

Калиев И.А. – кандидат политических наук, ассоциированный профессор, профессор кафедры Философия и социальные науки НАО «Торайгыров университет», Павлодар, Казахстан.

Серикбаева А.Т. – PhD, ассоциированный профессор кафедры Философия и социальные науки НАО «Торайгыров университет», Павлодар, Казахстан.

Калиев И.А. – саяси ғылымдар кандидаты, қауымдастырылған профессор, «Торайғыров университет» КеАҚ Философия және әлеуметтік ғылымдар кафедрасының профессоры, Павлодар, Қазақстан.

Серикбаева А.Т. – PhD, «Торайғыров университет» КеАҚ Философия және әлеуметтік ғылымдар кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Павлодар, Қазақстан.

Kaliyev I. – PhD, Associate Professor, Professor of the Department of Philosophy and Social Sciences at the Non-profit joint-stock company "Toraighyrov University", Pavlodar, Kazakhstan.

Serikbayeva A. – PhD, Associate Professor of the Department of Philosophy and Social Sciences at the Non-profit joint-stock company "Toraighyrov University", Pavlodar, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ГРНТИ 11.01.65

Научная статья

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-153-4-144-153>

Этнические анклавы на территории государств Центральной Азии: факторы устойчивости и их потенциальная конфликтогенность

Р.К. Досмурзин¹ , Н.С. Пусырманов*¹

Институт истории государства, Астана, Казахстан

(E-mail: rustem.dosmurzinov@mail.ru, nurbekp89@gmail.com)

Аннотация. В статье представлены результаты исследования этнических анклавов на территории стран центрально-азиатского региона. Целью исследования стало выявление факторов устойчивости этнических анклавов и их потенциала конфликтности. Основным методом выступил исторический метод, в исследовании широко раскрывается предыстория этнических анклавов.

Главным фактором устойчивости этнических анклавов определено то, что анклавы являются сельскими населенными пунктами, в которых население, в основном, занимается сельским хозяйством. На основе разработанная автором исследования шкалы конфликтогенности была проанализирована ситуация в этнических анклавах, в которых были отмечены конфликты. В ходе исследования было выявлено то, что большую роль в развитии ситуации в этнических анклавах играют СМИ. Таким образом, этнические анклавы Центральной Азии представляют собой сложное социально-территориальное явление, сформировавшееся под воздействием исторических, политических и экономических факторов. Их устойчивость во многом обеспечивается сельским характером расселения, высокой социальной сплочённостью и ориентацией населения на традиционные формы хозяйствования. Одновременно дефицит ресурсов, незавершённость процессов демаркации границ и политизация этничности усиливают конфликтный потенциал отдельных анклавов. Существенную роль в эскалации либо сдерживании напряжённости играют средства массовой информации и современные коммуникационные каналы. В целом эффективное урегулирование ситуации вокруг этнических анклавов требует комплексного межгосударственного подхода, учитывающего как историческую специфику региона, так и современные социально-политические реалии.

Ключевые слова: Центральная Азия, этнические анклавы, общая численность населения, межэтнические конфликты, средства массовой информации.

Поступила: 03.03.2025; Принята: 25.11.2025; Доступна онлайн: 30.12.2025

Введение

Почти на всей территории пяти государств Центральной Азии (ЦА), ставших после распада СССР на путь развития национальной государственности, оказались расположены так называемые этнические анклавы. В научном обороте данный термин начал применяться относительно недавно и обозначает это территорию и географическую среду, на которой компактно проживают представители преимущественно одной этнической (нетитульной) группы. Население этнического анклава обладает высокой культурной однородностью и языковым единством.

Переходя к теоретическому обоснованию этнических анклавов, отметим, что концепт «этнического анклава» должен быть тесно связан с теорией этноса. Многие исследования социологов, культурологов (культурных антропологов) и экономистов, проведенные прежде всего в США и Европе, остановились на экономических и культурологических аспектах феномена, не принимая в особое внимание теоретические разработки этноса и этничности.

В совместной статье Кеннет Л. Уилсона и А. Портеса (1980), в которой был представлен анализ кубинских анклавов в Майами, развивается т.н. «анклавная гипотеза». Согласно данной гипотезе, этническая концентрация оказывает защитное воздействие на внешнее окружение (как правило, враждебное) анклава [1]. Защитные эффекты анклавов во многом связаны с концентрацией экономической мощи для поддержки социального, культурного и политического развития иммигрантских общин, стремящихся поддерживать жизнь сообщества в стране, где образовался анклав [2].

В коллективном исследовании П.-А. Эдина, П. Фредрикссона, О. Аслунда (2003) был проведен проанализирован «эксперимент» в отношении иммигрантов в Швеции, когда государственные органы этой страны распределяли беженцев-иммигрантов по локациям. Проживание в анклавах улучшает условия рынка труда для менее квалифицированных иммигрантов: прирост заработка, Члены этнических групп, обладающие более высоким доходом, «выигрывают» больше от проживания в анклав, нежели члены этнических групп с низким доходом [3]. В статье М. Кадира и С. Кумара (2006), посвященной раскрытию социальной сплоченности этнических анклавов, обращается внимание на то, что этнические анклавы имеют яркую коммерческую и сервисную инфраструктуру. Определено, что для этнических анклавов характерен высокий уровень социальной солидарности. Социальная сплоченность в значительной степени поощряется через равенство экономических возможностей, открытое общество и государственное образование [4].

В статье М. Андерссона, Й. Ларссона, О. Онер (2020) показано, что характеристики этнического анклава могут оказать влияние на распространение samozанятости иммигрантов. Samozанятость рассматривается не только в качестве средство для иммигрантов выйти на рынок труда, но также и как сила, которая может создавать рабочие места для других иммигрантов. Интеграция иммигрантов в новых странах проживания зависит от характеристик самого этнического анклава [5].

Почему и как формируются этнические анклавы? Что вынуждает отдельные части одного этноса мигрировать на территорию иной страны? При каких условиях и как происходит развитие этнических анклавов? Приведенные выше исследования в целом не дают полного ответа на данные вопросы.

Учитывая подобный «прагматизм» зарубежных научных исследований, следует добавить, что данный тренд характерен и для исследований центральноазиатского региона. Кроме того, региональные исследования характеризует большое влияние политической оценки. Так, в работах кыргызских ученых С.К. Аламанова и А. Уметалиевой даны предложения – комплексно решить проблему при приоритетности ускорения процессов делимитации и демаркации границ на условиях равноправных консультаций, взаимопонимания и взаимной уступчивости, а также принять соглашение о режиме анклавов, учитывающее интересы каждой стороны [6, с. 172], [7, с. 458]. В работе А.Я. Бабаджанова, С.И. Чернявского приводится вывод о том, что «Средняя Азия продолжает оставаться латентным конфликтогенным регионом» [8]. Большую роль в исследовании отводится Узбекистану и его позиции по ключевым вопросам. В коллективной статье Ш.К. Зипатолла, Ж.М. Кенжегали, М.К. Хуррамова (2022) была изучена роль СМИ в освещении конфликта между кыргызами и таджиками в анклаве Ворух в 2021 году [9].

Таким образом, дискурсы исследований этнических анклавов в ЦА отличаются от мировых тенденций, что обусловлено локальными особенностями и спецификой. Следует принимать во внимание, что условия и история формирования этнических анклавов ЦА иные, чем в странах Запада. В 1924-1925 гг., на территории региона, ранее входившего в имперские административные структуры, были установлены новые границы в соответствии с национальными автономиями и принадлежавшими им землями [10]. Этот процесс, получивший название «национально-территориального размежевания», не был завершен до конца и его последствия не учитывали веками развивавшийся симбиоз между кочевым и оседлым, сельским и городским населением. В течение последующих лет советского периода государств ЦА вопрос об этнических анклавах не имел большого значения, поскольку все страны региона находились в Советском Союзе. В 90-е гг. XX в. «молодые» государства Центральной Азии, занимаясь определением государственных границ, по существу, столкнулись с проблемой этнических анклавов как объективной реальностью.

Материалы и методы исследования

Целью исследования стало выявить условия и причины устойчивого существования этнических анклавов на территории государств ЦА, определить существует ли в целом и в какой степени (уровне) в этнических анклавах сохраняется конфликтность (если существует) в современный период.

Источниковую базу исследования составили материалы статистики и средств массовой информации (СМИ). Главными методами исследования, помимо общенаучных методов анализа, синтеза и обобщения, выступили исторический метод и метод контент-анализа публикаций.

Потенциальная конфликтогенность этнических анклавов определяется по разработанной нами следующей шкале:

- история взаимоотношений и хозяйственных связей этносов – от 0 до 5 баллов (от 0 до 3 баллов – низкий уровень конфликтогенности; 3-4 балла – средний уровень конфликтогенности; 5 баллов – высокий уровень конфликтогенности);
- степень культурной близости (дистанцированности) этносов – от 0 до 5 баллов (от 0 до 3 баллов – низкий уровень конфликтогенности; 3-4 балла – средний уровень конфликтогенности; 5 баллов – высокий уровень конфликтогенности);

– экономическая и политическая ситуация как в этнических анклавах, так и окружающих его странах – от 0 до 10 баллов (от 0 до 3 баллов – низкий уровень конфликтогенности; от 3 баллов до 6 баллов – средний уровень конфликтогенности; от 7 до 10 баллов – высокий уровень конфликтогенности).

Результаты и обсуждение

Основным фактором устойчивости этнических анклавов (эксклавов) выступает то, что они являются сельскими поселениями. Большинство населения в них занимается сельским хозяйством. В таких поселениях, как правило, выше уровень социальной солидарности и темпы прироста населения, чем в городах.

Главным параметром выделения населения этнического анклава от остального этнического массива является политическая и экономическая ситуация в той стране или на той территории, которая была местом изначального исхода. Представители этнического анклава осознают свою идентичность с основным этносом, имеющим свою государственность, но в некоторой степени отличают себя и от него. Тем не менее данный тезис требует проведения дальнейших исследований, в том числе изучения идентичности членов этнических анклавов.

Сведения о количестве этнических анклавов в Центральной Азии противоречивы и зависят от общей оценки. У границ Кыргызстана расположены 4 анклава Узбекистана – Сох, Шахмардан, Чонкара (Чонгара)-Галча, Таш-Тепе, а также 2 анклава Таджикистана – Ворух, Курук-Сай. У пограничья Узбекистана, Кыргызстана и Таджикистана находятся анклавы Барак и Сарваксай [6, с. 156]. По данным других исследований, в Кыргызстане расположено 3 узбекских анклава, а в Узбекистане – 7 кыргызских [8].

В Казахстане этнические анклавы официально не признаны и в стране намерены бороться с анклавизацией на политическом уровне [10]. Оценки вновь разнятся. Тем не менее на обширной территории страны, являющейся «домом» для 125 этносов, существуют районы, близкие к характеристикам этнических анклавов. Русские компактно проживают в Северном и Восточном Казахстане, составляя большинство в некоторых районах, однако в целом многие населенные пункты данных регионов полиэтничны и данный факт обусловлен историей этнических и миграционных процессов. Узбекская диаспора, являющаяся третьей по численности в стране, представлена в крупных населенных пунктах юга страны – Сайрам, Карабулак, Карамурт, Манкент, Икан [11]. В южном Казахстане существуют компактные районы проживания уйгуров (населенные пункты Уйгурского р-на области Жетысу) и дунган (населенные пункты Кордайского р-на Жамбылской области).

Развитие отношений между кочевниками и оседлыми жителями, скотоводами и торговцами, горожанами, тюрками-кочевниками, тюркоязычными горожанами и «сартами» шире проблемы анклавизации и являются предметом отдельного исследования.

В Узбекистане высока концентрация казахов в Тамдынском (Навоийская область) и Бостанлыкском (Ташкентская область) районах, последняя из которых была передана из Казахской ССР в состав Узбекской ССР в 1956 году, а также в Республике Каракалпакстан (в 1925-1929 гг. находившейся в качестве автономной области составе Казахской АССР). Темпы миграции казахов из Узбекистана лишь нарастают [12].

В истории Туркмении практически не было периодов, когда на ее территории проживало бы этнически однородное население. В современный период крупнейшей этнической группой в стране, кроме туркмен, являются узбеки.

Представители узбекской диаспоры, насчитывающая более чем пятисотлетнюю историю, преимущественно проживают в приграничных районах Лебапского и Дашогузского велаятов. К настоящему времени, по данным Joshua Project, численность узбеков Туркмении составляет приблизительно 461 000 человек [13]. О каких-либо конфликтах между туркменами и узбеками в Туркмении неизвестно. Тем не менее по материалам, распространенным в сети Интернет, среди узбеков Туркменистана ускорились процессы эмиграции [14].

В Таджикистане численность узбеков, по данным Joshua Project, равна 1216000 человек, что составляет 11,8 % от всего населения страны [15]. По многим данным, количество узбекской диаспоры в стране уменьшается. Так, в 1989 г. узбеки составляли 23,5% от общего населения, в 2000 году – 17 % всего населения [16]. Происходит данный процесс также, потому что власти страны указывают в паспортах нацменьшинств название титульной нации, т.е. проводят ассимилятивную политику [17].

Наибольшую конфликтность имеют анклав Сох (Узбекистан – Кыргызстан; таджикское население села Сох, узбекские пограничники и кыргызы из близлежащих поселений) и Ворух (Кыргызстан – Таджикистан; таджики села Ворух и кыргызское население из окрестных сёл), в которых противоречия переходили в активную фазу, близкой к открытому военному противостоянию между странами. Ограниченность ресурсов (земли, воды), политическая ангажированность СМИ приводили к многочисленным стычкам между сторонами и усугублению межэтнических конфликтов в анклавах. Конфликтогенность в данных этнических анклавах из возможных 20 баллов оценивается нами в 15 баллов (анклав Сох – 3 балла по показателю истории межэтнических взаимодействий, 4 балла – по показателю культурной дистанции, 8 баллов – по показателю политической и экономической ситуации) и 16 баллов (анклав Ворух – 4 балла по показателю истории межэтнических отношений, 3 балла – по показателю культурной дистанции, 9 баллов – по показателю политической и экономической ситуации) соответственно.

Складывается картина, в которой этнические анклавные территории выступают ареалом беззакония и транзитивными сообществами, в которых господствуют архаичные нормы. Поэтому государства Центральной Азии должны принять различные меры по урегулированию ситуации в этнических анклавах. Тем не менее политическая и общественно-политическая риторика относительно этнических анклавов весьма противоречива. Так, например, власти Таджикистана заявили о том, что Ворух «никогда не был анклавом» Кыргызстана [18], [19]. Данный тезис активно используется в материалах различных СМИ.

Недавно на политическом уровне обеими сторонами были предприняты встречные шаги. В результате согласование и описание границ стало возможным, в том числе, благодаря обмену территориями на спорных участках [20]. Ситуация вокруг анклавов Сох и Чонгара-Галча осложняется тем, что на их территории были разведаны нефтяные месторождения, добываются нефть и газ. Кыргызстан нередко заявлял о необходимости потребовать плату от узбекской стороны за использование ресурсов месторождений, окруженных Баткенской областью республики [21].

Заключение

В большинстве своем, этнические анклавы в ЦА представляют собой сельские населенные пункты. Население этнических анклавов растет и становится все больше, а ресурсов, напротив, становится все меньше. Под влиянием политики той или иной страны ЦА, представители этнических групп избирают разные стратегии адаптации и сохранения идентичности: миграция (миграция казахов из Узбекистана и узбеков из Туркмении), вооруженная борьба (анклавы Сох, Ворух), ассимиляция среди титульного этноса (узбеки в Таджикистане). В этой связи, характер межэтнических отношений в странах ЦА оказывает прямое воздействие на ситуацию в этнических анклавах.

Конечно, не все территории, на которых проживают представители того или иного народа, являются этническими анклавами. В строгом смысле, этнические анклавы должны быть окружены границами однозначно, относящимися к другой стране и народу. Политические (межэтнические отношения) и экономические условия оказывают решающую роль в развитии ситуации вокруг этнических анклавов.

Большую роль в развитии конфликтности в этнических анклавах СМИ и современные средства коммуникации и связи, которые нередко формируют устойчивые представления и оказывают влияние на развитие этничности населения, не говоря уже о ее мобилизации.

Вклад авторов:

Досмурзинов Р.К. – осуществил концептуализацию исследования, определил теоретико-методологические основы анализа, а также участвовал в интерпретации полученных результатов и формулировании выводов статьи.

Пусырманов Н.С. – внес вклад в разработку аналитической рамки исследования, а также принял участие в экспертной оценке и научном редактировании текста статьи.

Список литературы

1. Wilson, K., Portes, A. (1980) "Immigrant Enclaves: An Analysis of the Labor Market Experiences of Cubans in Miami", University of Chicago Press, 86, 2, pp. 295- 319.
2. Espinoza-Kulick, M.A., Fennelly, M., Beck, K., Castañeda, E. (2021) "Ethnic Enclaves", Oxford Bibliographies. New York: Oxford University Press. Available via the link: <https://www.oxfordbibliographies> (Accessed: 3 March 2025).
3. Edin, P-A., Frederiksson, P., Åslund, O. (2003) "Ethnic enclaves and the economic success of immigrants – evidence from a natural experiment", Quarterly Journal of Economics, 118, 1, pp. 329-357.
4. Qadeer, M., Sandeep, K. (2006) "Ethnic Enclaves and Social Cohesion", Canadian Journal of Urban Research, 15, 2. pp. 1-17.
5. Andersson, M., Larsson, J., Öner, O. (2021) "Ethnic enclaves and self-employment among Middle Eastern immigrants in Sweden: ethnic capital or enclave size?", Regional Studies, 55, pp. 590-604.
6. Аламанов, С.К., Уметалиева, А. (2014) «Трансграничные конфликты: Обзор трансграничных конфликтов на государственной границе Кыргызской Республики с сопредельными государствами», Опыт Кыргызской Республики в управлении кризисными ситуациями: уроки для будущего. – Женева – Бишкек – Рига – София: Женевский центр демократического контроля над вооруженными силами и Центр по менеджменту безопасности и обороны при Институте информационно-коммуникационных технологий Болгарской Академии наук, Альманах, 2, с. 260.

7. Аламанов, С.К. (2018) «Анклавы в Центральной Азии: история вопроса и современные проблемы», Постсоветские исследования, 5, 1, стр. 451-459.
8. Бабаджанов, А.Я., Чернявский, С.И. (2010) «Проблемы межгосударственных отношений в Центральной Азии (на примере таджикско-узбекских и киргизско-узбекских отношений)», Вестник МГИМО-Университета, 4, стр. 33-36.
9. Zipatolla, S.K., Kenzhegali, Zh.M., Khurramov, M. (2022) "How did the media cover the 2021 conflict in the Vorukh exclave?", Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия», 4, pp. 72-79.
10. Государство будет беспощадно бороться с провокаторами межнациональных конфликтов. Доступно по ссылке: <https://time.kz/news/politics/2021/10/21/kasym-zhomart-tokaev-anklavu-ne-nash-put> (дата обращения: 3 марта 2025 г.).
11. Байдаров, Е. (2016) Роль узбекской общины в социокультурном пространстве Казахстана. Алматы: Eurasian Research Institute of Khoca Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, с. 34.
12. Казахи из Узбекистана все чаще переезжают в Казахстан. Доступно по ссылке: <https://orda.kz/kazahi-iz-uzbekistana-vse-chasche-pereezzhajut-v-kazahstan-390423/> (дата обращения: 3 марта 2025 г.).
13. Joshua Project. Country: Turkmenistan. Available via the link: <https://joshuaproject.net/countries/tx> (Accessed: 3 March 2025).
14. Узбеки Туркменистана стали чаще переезжать на историческую родину. Доступно по ссылке: <https://uz.kursiv.media/2023-11-15/uzbeki-iz-turkmenistana-stali-chashhe-pereezhat-na-istoricheskuyu-rodinu/> (дата обращения: 3 марта 2025 г.).
15. Joshua Project. Country: Uzbekistan. Available via the link: <https://joshuaproject.net/countries/tx> (Accessed: 3 March 2025).
16. Демоскоп Weekly. Итоги переписи Таджикистан. Доступно по ссылке: <https://www.demoscope.ru/weekly/037/evro04.php> (дата обращения: 3 марта 2025 г.).
17. Ergasheva, Z., Shams, B. Таджикистан: реалии жизни узбекской общины. Доступно по ссылке: <https://iwpr.net/ru/global-voices/tadjikistan-realii-zhizni-uzbekskoy-obshchiny> (дата обращения: 3 марта 2025 г.).
18. Ворух – не анклав, а исконно таджикская территория. Доступно по ссылке: <http://www.guliston.tj/navid/2629-2019-09-30-10-04-06> (дата обращения: 3 марта 2025 г.).
19. Власти Таджикистана вновь заявили, что Ворух – не анклав в Кыргызстане. Доступно по ссылке: <https://www.currenttime.tv/a/vlasti-tadjikistana-otkazalis-priznat-voruh-anklavom-kyrgyzstana/32041491.html> (дата обращения: 3 марта 2025 г.).
20. В Кыргызстане заявили об окончательном определении госграницы с Таджикистаном. Доступно по ссылке: <https://ustinka.kz/strana-i-mir/politika/106844.html> (дата обращения: 3 марта 2025 г.).
21. В Кыргызстане депутат потребовал, чтобы Узбекистан заплатил за нефть. Доступно по ссылке: <https://kun.uz/ru/63656128#!> (дата обращения: 3 марта 2025 г.).

Р.К. Досмурзинов, Н.С. Пұсырманов

Мемлекет тарихы институты, Астана, Қазақстан
(E-mail: rustem.dosmurzinov@mail.ru, nurbekp89@gmail.com)

Орталық Азия мемлекеттері аумағындағы этникалық анкластар: тұрақтылық факторлары және олардың қақтығыстар әлеуеті

Аңдатпа. Зерттеуімізде этникалық анкластардың жан-жақты сипаттары талданған. Зерттеудің басты мақсаты этникалық анкластардың үстемделігін және олардың арасында қақтығыс пайда болып кетуіне әлеуетін анықтау болып табылды. Негізгі әдістің орнына тарихи әдіс қолданылды. Зерттеуімізде этникалық анкластардың тарихы кеңінен көрсетілген.

Этникалық анкластардың басты қозғаушы күші ретінде олардың ауылдық мекендер болғаны анықталды. Осы аймақтардағы халықтың көбі ауыл шаруашылығымен айналысады. Зерттеу барысында этникалық анкластардағы ахуалына бұқаралық ақпараттар үлкен рөл атқаратыны белгіленді. Осылайша, Орталық Азиядағы этникалық анкластар тарихи, саяси және экономикалық факторлардың ықпалымен қалыптасқан күрделі әлеуметтік-аумақтық құбылыс болып табылады. Олардың тұрақтылығы негізінен қоныстанудың ауылдық сипатына, жоғары әлеуметтік ынтымақтастыққа және халықтың дәстүрлі шаруашылық түрлеріне бағдарлануына байланысты қамтамасыз етіледі. Сонымен қатар ресурстардың тапшылығы, шекараларды делимитациялау үдерістерінің аяқталмауы және этничностың саясаттандырылуы жекелеген анкластардың қақтығыс әлеуетін күшейтеді. Кернеудің өршуі немесе бәсеңдеуінде бұқаралық ақпарат құралдары мен заманауи коммуникация арналары елеулі рөл атқарады. Жалпы алғанда, этникалық анкластар төңірегіндегі жағдайды тиімді реттеу аймақтың тарихи ерекшеліктері мен қазіргі әлеуметтік-саяси шындықтарын ескеретін кешенді мемлекетаралық тәсілді талап етеді.

Түйін сөздер: Орталық Азия, этникалық анкластар, халықтың жалпы саны, этностар арасында қақтығыстар, бұқаралық ақпарат құралдары.

R.K. Dosmurzinov, N.S. Pussyrmanov

History State Institute, Astana, Kazakhstan
(E-mail: rustem.dosmurzinov@mail.ru, nurbekp89@gmail.com)

Ethnic enclaves on the territory of Central Asian states: sustainability factors and their conflictogenic potential

Abstract. The article presents the results of the study of ethnic enclaves on the territory of the countries of the Central Asian region. The aim of the study was to identify the factors of stability of ethnic enclaves and their potential for conflict. The main method was the historical method; the study broadly reveals the background of ethnic enclaves.

The main factor of sustainability of ethnic enclaves was determined to be the fact that enclaves are rural settlements where the population is mainly engaged in agriculture. On the basis of the conflictogenicity scale developed by the author of the study, the situation in ethnic enclaves were observed. The study revealed that the media play a major role in the development of the situation in ethnic enclaves. Thus, ethnic enclaves in Central Asia constitute a complex socio-territorial phenomenon shaped by historical, political, and economic factors. Their stability is largely ensured by the rural pattern of settlement, a

high level of social cohesion, and the population's orientation toward traditional forms of economic activity. At the same time, resource scarcity, the incompleteness of border delimitation processes, and the politicization of ethnicity increase the conflict potential of certain enclaves. Mass media and modern communication channels play a significant role in either escalating or containing tensions. Overall, effective regulation of the situation surrounding ethnic enclaves requires a comprehensive interstate approach that takes into account both the historical specificity of the region and contemporary socio-political realities.

Keywords: Central Asia, ethnic enclaves, total population, inter-ethnic conflicts, mass media.

References

1. Wilson, K., Portes, A. (1980) "Immigrant Enclaves: An Analysis of the Labor Market Experiences of Cubans in Miami", University of Chicago Press, 86, 2, pp. 295- 319.
2. Espinoza-Kulick, M.A., Fennelly, M., Beck, K., Castañeda, E. (2021) "Ethnic Enclaves", Oxford Bibliographies. New York: Oxford University Press. Available via the link: <https://www.oxfordbibliographies> (Accessed: 3 March 2025).
3. Edin, P-A., Frederiksson, P., Åslund, O. (2003) "Ethnic enclaves and the economic success of immigrants – evidence from a natural experiment", *Quarterly Journal of Economics*, 118, 1, pp. 329-357.
4. Qadeer, M., Sandeep, K. (2006) "Ethnic Enclaves and Social Cohesion", *Canadian Journal of Urban Research*, 15, 2, pp. 1-17.
5. Andersson, M., Larsson, J., Öner, O. (2021) "Ethnic enclaves and self-employment among Middle Eastern immigrants in Sweden: ethnic capital or enclave size?", *Regional Studies*, 55, pp. 590-604.
6. Alamanov, S.K., Umetalieva, A. (2014) «Transgranichnye konflikty: Obzor transgranichnyh konfliktov na gosudarstvennoj granice Kyrgyzskoj Respubliki s sopredel'nymi gosudarstvami», *Opyt Kyrgyzskoj Respubliki v upravlenii krizisnymi situatsiyami: uroki dlya budushhego*. Zheneva – Bishkek – Riga – Sofiya: Zhenevskij centr demokraticeskogo kontrolja nad vooruzhennymi silami i Centr po menedzhmentu bezopasnosti i oborony pri Institute informacionno-kommunikacionnyh tehnologij Bolgarskoj Akademii nauk, Al'manah, 2, s. 260. [in Russian]
7. Alamanov, S.K. (2018) «Anklavy v Central'noj Azii: istoriya voprosa i sovremennye problemy», *Postsovetskie issledovaniya*, 5, 1, str. 451-459. [in Russian]
8. Babadzhanov, A.Ja., Chernjavskij, S.I. (2010) «Problemy mezhgosudarstvennyh otnoshenij v Central'noj Azii (na primere tadzhiksko-uzbekskih i kirgizsko-uzbekskih otnoshenij)», *Vestnik MGIMO-Universiteta*, 4, str. 33-36. [in Russian]
9. Zipatolla, S.K., Kenzhegali, Zh.M., Khurramov, M. (2022) "How did the media cover the 2021 conflict in the Vorukh exclave?", *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya «Istoriya. Filosofiya»*, 4, pp. 72-79.
10. Gosudarstvo budet besposhhadno borot'sja s provokatorami mezhnacional'nyh konfliktov. Dostupno po ssylke: <https://time.kz/news/politics/2021/10/21/kasym-zhomart-tokaev-anklavy-nenash-put> (data obrashheniya: 3 marta 2025 g.). [in Russian]
11. Bajdarov, E. (2016) Rol' uzbekskoj obshhiny v sociokul'turnom prostranstve Kazahstana. Almaty: Eurasian Research Institute of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, s. 34. [in Russian]
12. Kazahi iz Uzbekistana vsjo chashhe pereezzhajut v Kazahstan. Dostupno po ssylke: <https://orda.kz/kazahi-iz-uzbekistana-vse-chashe-pereezzhajut-v-kazahstan-390423/> (data obrashheniya: 3 marta 2025 g.). [in Russian]
13. Joshua Project. Country: Turkmenistan. Available via the link: <https://joshuaproject.net/countries/tx> (Accessed: 3 March 2025).

14. Uzbeki Turkmenistana stali chashhe pereezhat' na istoricheskuyu rodinu. Dostupno po ssylke: <https://uz.kursiv.media/2023-11-15/uzbeki-iz-turkmenistana-stali-chashhe-pereezhat-na-istoricheskuyu-rodinu/> (data obrashheniya: 3 marta 2025 g.). [in Russian]
15. Joshua Project. Country: Uzbekistan. Available via the link: <https://joshuaproject.net/countries/tj> (Accessed: 3 March 2025).
16. Demoskop Weekly. Itogi perepisi Tadzhikistan. Dostupno po ssylke: <https://www.demoscope.ru/weekly/037/evro04.php> (data obrashheniya: 3 marta 2025 g.). [in Russian]
17. Ergasheva, Z., Shams, B. Tadzhikistan: realii zhizni uzbekskoy obshhiny. Dostupno po ssylke: <https://iwpr.net/ru/global-voices/tadzhikistan-realii-zhizni-uzbekskoy-obshhiny> (data obrashheniya: 3 marta 2025 g.). [in Russian]
18. Voruh – ne anklav, a iskonno tadzhikskaya territoriya. Dostupno po ssylke: <http://www.guliston.tj/navid/2629-2019-09-30-10-04-06> (data obrashheniya: 3 marta 2025 g.). [in Russian]
19. Vlasti Tadzhikistana vnov' zayavili, chto Voruh – ne anklav v Kyrgyzstane. Dostupno po ssylke: <https://www.currenttime.tv/a/vlasti-tadzhikistana-otkazalis-priznat-voruh-anklavom-kyrgyzstana/32041491.html> (data obrashheniya: 3 marta 2025 g.). [in Russian]
20. V Kyrgyzstane zayavili ob okonchatel'nom opredelenii gosgranicy s Tadzhikistanom. Dostupno po ssylke: <https://ustinka.kz/strana-i-mir/politika/106844.html> (data obrashheniya: 3 marta 2025 g.). [in Russian]
21. V Kyrgyzstane deputat potreboval, chtoby Uzbekistan zaplatil za neft'. Dostupno po ssylke: <https://kun.uz/ru/63656128#!> (data obrashheniya: 3 marta 2025 g.). [in Russian]

Сведения об авторах:

Досмуринов Р.К. – PhD, Институт истории государства КН МНВО Республики Казахстан, Астана, Казахстан.

Пусырманов Н.С. – автор для корреспонденции, PhD, Институт истории государства КН МНВО Республики Казахстан, Астана, Казахстан.

Досмуринов Р.К. – PhD, Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті жанындағы Мемлекет тарихы институты, Астана, Қазақстан.

Пұсырманов Н.С. – хат-хабарға жауапты автор, PhD, Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті жанындағы Мемлекет тарихы институты, Астана, Қазақстан.

Dosmurzinov R.K. – PhD, History State Institute of the Committee of Science of Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.

Pussyрманов N.S. – corresponding author, PhD, History State Institute of the Committee of Science of Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ГРНТИ 11.01.65

Научная статья

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-153-4-154-167>

The regional dimension of trade-economic cooperation between Uzbekistan and Russia

A.Z. Katpenova*^{}

PromSpecStroy, Astana, Kazakhstan

(E-mail: assel.katpenova@gmail.com)

Abstract. This study examines the intricate dynamics of trade and economic collaboration between Uzbekistan and Russia within a regional framework. It offers a historical analysis of their relationship from the Soviet era to the contemporary period, and scrutinizes bilateral agreements, trade patterns, and investment trends. Furthermore, it addresses impediments such as geopolitical tensions and regulatory obstacles, while emphasizing opportunities arising from regional integration initiatives like the Eurasian Economic Union (EAEU). By capitalizing on their geographic proximity and complementary strengths, Uzbekistan and Russia have the potential to leverage regional cooperation to advance innovation, connectivity, and inclusive growth. This research expands upon existing scholarly works by providing a more comprehensive understanding of the complexities inherent in the economic partnership between Uzbekistan and Russia, offering insights into the influence of regional dynamics, particularly the role of organizations such as the Eurasian Economic Union, in steering the direction of trade and economic cooperation between these nations. Moreover, it considers the impact of historical legacies and contemporary geopolitical strategies on bilateral relations, and how these factors shape political decisions. The study also examines the potential for economic diversification, technological transfers, energy cooperation, and cultural exchange, emphasizing the prospects for joint initiatives and sustainable development. An interdisciplinary methodology is applied, combining both qualitative and quantitative instruments: the analysis of policy documents, economic indicators, expert assessments, and concrete cases of sectoral partnership. Taking into account the strategic geographical position of both states and their complementary economic interests, the research highlights the opportunities for strengthening regional connectivity, fostering innovation, and broadening mutually beneficial cooperation. This analysis aims to inform policymakers, academics, and business leaders about the potential pathways for sustainable and mutually beneficial economic development in the region.

Keywords: trade, economic cooperation, bilateral agreement, regional integration, geopolitical dynamics, investment patterns, infrastructure, cultural ties, market accessibility, sustainable growth.

Received: 26.11.2024; Accepted: 25.11.2025; Available online: 30.12.2025

Introduction

In the intricate world of global diplomacy, regional dynamics play a crucial role in shaping economic alliances and geopolitical relationships. Uzbekistan and Russia hold significant positions in Central Asia and Eurasia, with longstanding historical ties and strategic interests that have influenced their trade and economic collaboration [1]. Since the dissolution of the Soviet Union, both countries have worked to redefine their economic partnership in response to changing regional dynamics by establishing diplomatic relations, creating bilateral agreements, engaging in trade, and making cross-border investments [2].

This article aims to investigate and evaluate the regional aspects of trade and economic cooperation between Uzbekistan and Russia. It will examine their historical development, key agreements, trade trends, investment patterns, and the challenges and opportunities within the broader context of Central Asia and Eurasia. This research seeks to enhance our understanding of the factors that influence the economic partnership between Uzbekistan and Russia, providing valuable insights for policymakers, businesses, and stakeholders interested in fostering sustainable cooperation within the regional framework [3].

Using a multidisciplinary approach that includes historical analysis, quantitative data, qualitative research, and expert perspectives, this article aims to contribute to the academic discourse on regional economics and international relations. The goal is to identify ways to promote mutual benefits, inclusive growth, and sustainable development in the ever-evolving landscape of Central Asia and Eurasia [4].

Research methods

Despite the considerable potential for mutually beneficial trade and economic cooperation between Uzbekistan and Russia, the development of bilateral relations remains constrained by a range of structural challenges rooted in both domestic and external conditions. Contemporary geo-economic trends, global market volatility, political uncertainty, and the ongoing transformation of regional integration frameworks have created a complex environment that hinders sustainable economic interaction between the two nations. The absence of strong institutional harmonization, divergences in economic policy frameworks, and disparities in digital transformation levels continue to obstruct deeper collaboration. Persistent barriers – such as customs duties, technical regulations, and administrative inefficiencies – further complicate the expansion of trade and investment ties.

The regional context plays a critical role in shaping these dynamics. Initiatives such as the Eurasian Economic Union (EAEU), the Shanghai Cooperation Organization (SCO), and China's Belt and Road Initiative (BRI) present new avenues for regional engagement, but also pose challenges that require a balanced and strategic approach from both countries. However, the existing academic literature and policy analysis do not fully capture the multifaceted nature of these interactions or the implications of rapidly shifting geopolitical realities in Central Asia and the broader Eurasian region.

Therefore, there is a pressing need for a comprehensive and interdisciplinary investigation that explores the institutional, historical, and regional underpinnings of the Uzbekistan – Russia economic partnership. Such a study should assess the role of regional integration, identify existing obstacles, and propose actionable strategies for achieving long-term, resilient, and mutually advantageous economic collaboration.

Results and discussions

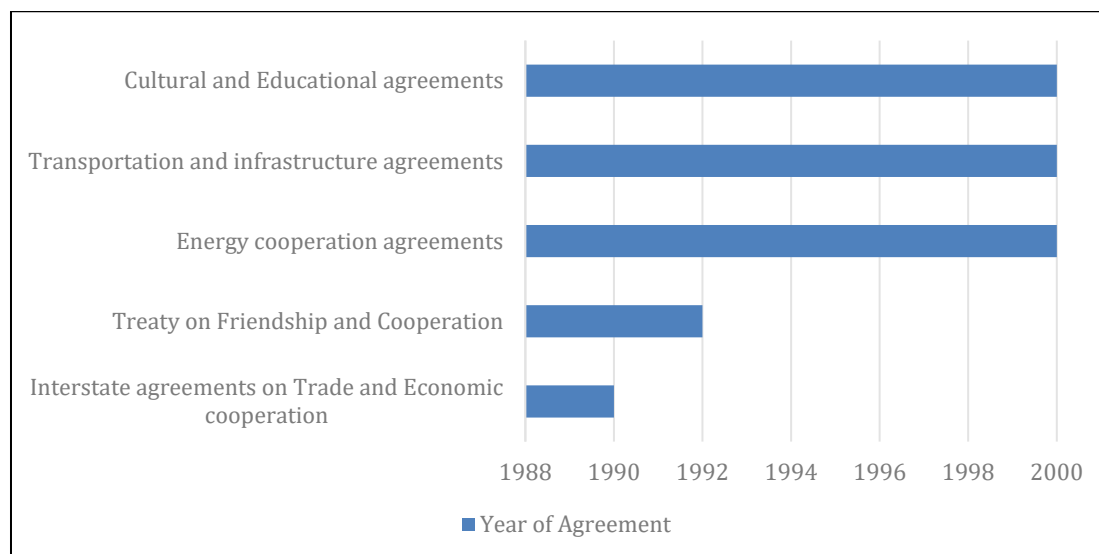
This article provides a detailed analysis of the trade and economic relationship between Uzbekistan and Russia within a regional context. It delves into their historical ties, bilateral agreements, trade patterns, and investment trends. Additionally, the article addresses challenges such as geopolitical tensions and regulatory barriers, while also highlighting the potential brought about by regional integration initiatives like the Eurasian Economic Union (EAEU). By leveraging their geographical proximity and complementary strengths, Uzbekistan and Russia can work together to foster innovation, connectivity, and inclusive growth through regional cooperation. Ultimately, this article offers valuable insights into the intricacies and potential of regional collaboration in advancing trade and economic ties between Uzbekistan and Russia.

Uzbekistan and Russia have a long and intricate history that dates back many centuries, influenced by the ancient Silk Road, the Soviet era, and more. Trade, culture, and geopolitics have been significant factors in shaping the interactions between these two nations. Historical events like the Mongol invasions and the Great Game have contributed to the complexity of their relationship [3]. During the Soviet era, both countries experienced notable changes and interactions that impacted their populations, economies, and cultures [5]. Following the dissolution of the Soviet Union, Uzbekistan and Russia entered a new phase in their relationship, establishing diplomatic connections and working towards partnerships in various sectors. However, despite their shared history and common interests, the post-Soviet transition brought about new challenges and complexities in their relationship [6].

This study takes a comprehensive approach to investigate the economic collaboration and regional trade between Uzbekistan and Russia. The research begins by conducting a detailed analysis of relevant literature, including academic research and policy documents, to establish the historical context, important treaties, and regional factors that have influenced their partnership. It gathers both quantitative data on trade, investment, and economic indicators from reliable sources and qualitative insights on bilateral agreements, regional integration initiatives, and geopolitical aspects from official reports and expert analyses. The analytical framework focuses on the regional perspective, emphasizing factors like geographical proximity, transportation infrastructure, and cultural connections that impact trade and economic cooperation. It also assesses the impact of regional integration efforts such as the Eurasian Economic Union (EAEU) on their economic relations. Furthermore, the study includes case studies of specific industries or investment projects and incorporates insights from interviews with policymakers, business leaders, and experts knowledgeable about regional dynamics [2].

Bilateral Agreements and Frameworks. Since establishing diplomatic ties in 1992, Uzbekistan and Russia have concluded numerous agreements focused on enhancing their trade and economic collaboration. These agreements encompass various sectors such as energy, agriculture, transportation, and finance (diagram 1). Of particular importance are the accords on customs cooperation, investment protection, and the prevention of double taxation, which form a strong legal basis for promoting cross-border trade and investment. Bilateral agreements and structures have been instrumental in shaping the trade and economic partnership between Uzbekistan and Russia, providing a legal and institutional groundwork for their cooperation. These agreements span a wide range of areas, including trade, investment, energy, transportation, culture, and security, highlighting the diverse aspects of their relationship. Understanding the historical progression, key provisions, and impact of these agreements is crucial for comprehending their significance in bilateral cooperation [4].

Diagram 1. Key bilateral agreements and frameworks between Uzbekistan and Russia

1. Treaty on Friendship and Cooperation (1992)

After the Soviet Union's collapse, Uzbekistan and Russia established diplomatic relations in 1992 through the signing of the Treaty on Friendship and Cooperation. This agreement set the stage for a broad partnership built on mutual respect, sovereignty, and non-interference in internal matters. It involved commitments to enhance economic connections, foster cultural interchange, and collaborate on shared interests. Furthermore, the treaty emphasized the significance of upholding peace, stability, and security in the region, reflecting the aligned strategic concerns of both nations. This foundational treaty has played a vital role in strengthening bilateral ties and has influenced subsequent accords and joint endeavors.

2. Interstate agreements on Trade and Economic Cooperation

Recently, Uzbekistan and Russia have entered into several interstate agreements aimed at enhancing bilateral trade, investment, and economic integration. These agreements cover areas such as customs regulations, investment protection, avoidance of double taxation, and support for small and medium-sized enterprises (SMEs). The 1992 Interstate Agreement on Trade Relations serves as a cornerstone for trade relations between the two countries, providing a framework for resolving trade disputes and enhancing bilateral trade cooperation. Other agreements on investment protection and promotion aim to create a favorable investment climate and facilitate cross-border investment flows by safeguarding investors' rights, resolving disputes, and offering incentives for investment. Additionally, agreements on customs cooperation and mutual recognition of standards and certifications are designed to streamline trade procedures and reduce barriers to trade between Uzbekistan and Russia.

3. Energy cooperation agreements

Energy sector collaboration has been a significant component of the bilateral relationship between Uzbekistan and Russia, focusing on the oil, gas, and electricity industries. These agreements seek to foster joint efforts in energy exploration, production, transportation, and distribution to improve energy security and diversify energy sources. The Gas Sector Cooperation Agreement is particularly noteworthy, outlining plans for joint exploration and development of

natural gas reserves and the transportation of natural gas through Uzbekistan to Russia and beyond. Additionally, agreements related to electricity trading and infrastructure development aim to enhance cooperation in the electricity sector and facilitate cross-border electricity trade. These agreements also include provisions for constructing transmission lines, interconnections, and power plants to support electricity market integration and the advancement of renewable energy sources.

4. Transportation and Infrastructure agreements

Enhancing transportation and infrastructure cooperation between Uzbekistan and Russia is crucial for promoting trade, investment, and people-to-people exchanges. Collaborative efforts span road, rail, air, and maritime transportation, as well as the development of transportation infrastructure and logistics networks. The recent Transport Cooperation Agreement sets the framework for joint initiatives in developing transportation infrastructure, facilitating transit trade, and harmonizing transportation regulations. Agreements related to air transport, railway cooperation, and customs facilitation also aim to enhance connectivity and reduce transit times between the two nations. These agreements include measures such as liberalizing air transport services, streamlining customs procedures, and coordinating railway operations to ensure smooth transportation links.

5. Cultural and Educational Agreements

The collaboration between Uzbekistan and Russia in education, science, culture, and tourism plays a crucial role in promoting mutual understanding and safeguarding cultural heritage. The two nations have entered into agreements covering a range of areas including education, language teaching, and cultural exchange programs. The Agreement on Cooperation in Education and Science is particularly noteworthy, as it encourages joint endeavors in higher education, research, and academic exchange programs. This agreement encompasses collaborative research projects, student exchanges, and the recognition of academic qualifications. Furthermore, agreements on cultural exchange, language instruction, and tourism cooperation aim to strengthen interpersonal connections and foster cultural appreciation. These agreements include the organization of cultural events, language courses, and tourist exchanges to deepen understanding of each other's cultures.

In summary, bilateral agreements and frameworks are crucial for shaping the trade and economic cooperation between Uzbekistan and Russia. They establish a legal and institutional foundation for their bilateral relationship, covering various aspects including trade, investment, energy, transportation, culture, and education. These agreements underscore the diverse nature of their partnership and the shared commitment to enhancing bilateral cooperation and regional integration.

Trade Flows and Investment Patterns. The trade and investment partnership between Uzbekistan and Russia is greatly affected by their geographical proximity, transportation infrastructure, and cultural ties. These factors enable significant two-way trade, with Uzbekistan mainly exporting natural gas, cotton, and textiles to Russia and importing machinery, equipment, and chemicals. Both countries also make mutual investments, particularly in energy, manufacturing, and infrastructure. The historical connections, close geographical location, economic synergies, and policy frameworks have played a crucial role in shaping these trade and investment trends. A thorough examination of the main sectors, trends, challenges, and opportunities that define their economic interactions is necessary to fully comprehend their economic partnership.

The trade collaboration between Uzbekistan and Russia encompasses a wide range of products. Uzbekistan primarily exports cotton, textiles, agricultural produce, minerals, and natural gas to Russia, while Russia exports machinery, equipment, chemicals, metals, and

consumer goods to Uzbekistan. This trading pattern underscores the distinctive economic strengths and specializations of both nations. Uzbekistan's expertise in agriculture and textiles positions it as a major exporter of these goods to Russia, meeting the demand for raw materials. Conversely, Russia's strong manufacturing and technology sectors enable it to supply machinery, equipment, and industrial goods that support Uzbekistan's industrial and infrastructure development requirements [3].

The trade relationship between Uzbekistan and Russia has faced obstacles like logistical issues, tariffs, and regulatory discrepancies, limiting its full potential. Overcoming these challenges by implementing trade facilitation measures, customs collaboration, and regulatory alignment is essential for maximizing bilateral trade benefits. Additionally, investment patterns between the two nations have been influenced by economic reforms, privatization, and specific industry focuses. Russian investors have displayed interest in Uzbekistan's energy, telecommunications, banking, and manufacturing sectors, driven by the country's abundant natural resources, strategic location, and promising market opportunities.

Uzbekistan is focused on attracting foreign investments, especially from Russia, to assist in the modernization and diversification of its economy. The country is focusing on key sectors such as energy, infrastructure, agriculture, and tourism, where Russian companies have relevant expertise. Despite the potential, investment flows between Uzbekistan and Russia have been obstructed by bureaucratic hurdles, legal ambiguities, and political risks. In order to encourage greater investment from Russia and other nations, it's essential to enhance the investment environment, strengthen legal safeguards, and simplify bureaucratic procedures.

Organizations like the Eurasian Economic Union (EAEU) and the Commonwealth of Independent States (CIS) play a crucial role in influencing trade and investment between Uzbekistan and Russia. As a member of the EAEU, Russia enjoys advantages from favorable trade deals and a customs union with other member states, which helps to facilitate trade and investment with Uzbekistan. Despite this, there are certain obstacles that still hinder investments between the two countries. Improving the investment climate, strengthening legal protections, and streamlining administrative procedures are essential for attracting more investment from Russia and other countries into Uzbekistan [7].

Uzbekistan's participation in regional alliances allows it to access a larger market, reduce trade barriers, and strengthen economic connections with Russia and other participating nations. However, issues such as aligning regulations, developing infrastructure, and mitigating regional geopolitical tensions must be resolved in order to promote further integration and collaboration.

Despite these obstacles, the trade and investment partnership between Uzbekistan and Russia shows great potential for mutual benefit and cooperation. Both countries possess complementary strengths and resources in sectors like energy, infrastructure, agriculture, manufacturing, and technology, offering numerous opportunities for collaboration. To fully capitalize on this potential, it is essential to enhance connectivity, streamline trade procedures, and improve institutional frameworks. Additionally, leveraging regional integration efforts and reinforcing economic ties within Central Asia and Eurasia can generate new possibilities for collaboration and partnership between Uzbekistan and Russia.

In general, the trade and investment links between Uzbekistan and Russia are shaped by their historical relationship, economic compatibility, and regional dynamics. Despite the challenges, there are numerous prospects for increased collaboration and mutual gains, which could lead to a stronger economic partnership and greater prosperity for both countries in the future.

Challenges, opportunities and strategies. The trade and economic collaboration between Uzbekistan and Russia offer great potential for both countries, but it encounters various regional challenges. Geopolitical rivalries, regulatory obstacles, and inadequate infrastructure may impede the efficient exchange of goods and services. Furthermore, economic disparities and unequal market entry across the region require deliberate actions to promote fair growth and enduring cooperation. It is crucial for policymakers, businesses, and other involved parties to understand these hurdles and prospects to effectively handle the intricacies of their economic ties and fully capitalize on the advantages they offer [2].

1. Challenges

The trade and economic relationships between Uzbekistan and Russia face significant challenges on multiple fronts. Geopolitical tensions, stemming from historical conflicts, territorial disputes, and rivalries among neighboring countries, can impede cooperation and create uncertainty for businesses and investors. Regulatory barriers such as customs procedures, import/export regulations, and bureaucratic hurdles further complicate cross-border trade and investment. Inconsistent enforcement of regulations, unclear legal frameworks, and administrative inefficiencies add to the difficulties faced by businesses operating in this environment.

Infrastructure limitations present another major challenge. The lack of adequate transportation systems, logistical hurdles, and energy shortages hinder trade and investment between the two nations. Aging infrastructure, poor connectivity, and insufficient investment in critical sectors such as transportation, energy, and telecommunications impede economic integration and reduce competitiveness.

Market entry challenges also pose significant obstacles. Both Uzbekistan and Russia employ tariffs, non-tariff barriers, and trade restrictions that can stymie business expansion. Complex regulatory frameworks, protectionist measures, and trade disputes further hinder companies seeking to enter or grow in these markets.

Political uncertainty exacerbates these challenges. Both countries experience political instability marked by domestic conflicts, social unrest, and governance issues. This instability creates a volatile environment for businesses and investors. Leadership changes, regime shifts, and geopolitical developments can disrupt economic activities and undermine confidence in the business environment, leading to decreased investment and trade.

Overall, addressing these multifaceted challenges is crucial for enhancing the trade and economic partnership between Uzbekistan and Russia.

2. Opportunities

The strategic positioning of Uzbekistan as a crossroads between Central Asia and Eurasia offers new prospects for trade and transit, linking Europe, Asia, and the Middle East. Given its role as a key hub for regional trade and energy, Uzbekistan has the potential to use its geographical location to become a vital regional center for transportation, logistics, and trade facilitation.

Uzbekistan is endowed with abundant natural resources, including minerals, energy, and agricultural products. This presents numerous opportunities for trade and investment partnerships with Russia. Uzbekistan's rich reserves of natural gas, oil, gold, and cotton create potential for collaborative projects, resource development efforts, and export-oriented industries that could be mutually beneficial.

Moreover, the ongoing economic transformations and diversification efforts in Uzbekistan present exciting prospects for collaboration with Russia across various sectors such as manufacturing, technology, tourism, and services. As Uzbekistan focuses on modernizing its economy, attracting foreign investment, and nurturing new industries, Russian businesses can contribute their expertise, technology, and investment to support these initiatives.

Furthermore, the participation of both Uzbekistan and Russia in the Eurasian Economic Union (EAEU) and the Shanghai Cooperation Organization (SCO) provides avenues for increased economic cooperation and strengthened ties. Membership in these regional organizations enables both nations to take advantage of tailored trade agreements, unified regulations, and improved regional connectivity.

Lastly, cultural exchange and personal connections have the potential to significantly enhance mutual understanding, promote goodwill, and strengthen bilateral relations between Uzbekistan and Russia. Initiatives such as educational exchanges, cultural festivals, and tourism programs hold promise in fostering bonds between the two countries and advancing cultural diplomacy.

3. Strategies

To facilitate trade and investment between Uzbekistan and Russia, it is essential to implement policy reforms aimed at addressing regulatory obstacles, simplifying customs processes, and enhancing transparency. Creating a conducive environment for business growth and investment requires streamlining regulatory frameworks, reducing bureaucratic hurdles, and promoting transparency and predictability in governance.

Investing in infrastructure, particularly in transportation, energy, and digital connectivity, is crucial for overcoming existing challenges and enhancing regional links between Uzbekistan and Russia. Upgrading road and rail networks, energy pipelines, and telecommunications systems can significantly promote trade, transportation, and economic integration in the region.

Improving trade facilitation measures, such as customs cooperation, trade finance, and logistics networks, can reduce trade costs, streamline processes, and open up new market opportunities for businesses in both countries. Enhancing border controls, modernizing trade-related infrastructure, and introducing electronic customs systems can make cross-border trade and investment activities more efficient.

Additionally, encouraging economic diversification and fostering innovation through investments in technology, research and development, and human capital can enhance the competitiveness and resilience of Uzbekistan's and Russia's economies. Developing knowledge-based sectors, supporting entrepreneurial ventures, and cultivating innovation ecosystems can create new opportunities for trade and investment partnerships in both nations.

Regional cooperation and integration initiatives, like the Eurasian Economic Union (EAEU), the Shanghai Cooperation Organization (SCO), and the Belt and Road Initiative (BRI), can bolster economic collaboration between Uzbekistan and Russia. By improving regional connectivity, aligning regulatory frameworks, and facilitating trade and investment, these programs can generate synergies and opportunities for both countries.

So, through policy reforms, infrastructure development, improved trade facilitation, diversification, and regional cooperation, Uzbekistan and Russia can significantly enhance their economic partnership and create a robust framework for sustainable growth and development.

Prospects for Trade-Economic Cooperation. In the years ahead, there are significant opportunities to bolster trade and economic connections between Uzbekistan and Russia within a regional framework. Current initiatives to integrate into the Eurasian Economic Union (EAEU) are establishing a foundation for deeper economic collaboration, promoting trade openness and regulatory alignment. By capitalizing on their distinct strengths and strategic geographic locations, Uzbekistan and Russia can utilize the regional framework to spur innovation, enhance connectivity, and fully realize the potential of their partnership [8].

The prospects for trade and economic cooperation between Uzbekistan and Russia are bright, with mutual benefits and collaboration anticipated. This positive outlook is driven by changing geopolitical dynamics, economic reforms, and regional integration efforts [9]. Both nations aim to build on their strengths, overcome challenges, and take advantage of new opportunities, which will shape the economic landscape of Central Asia and Eurasia in the coming years.

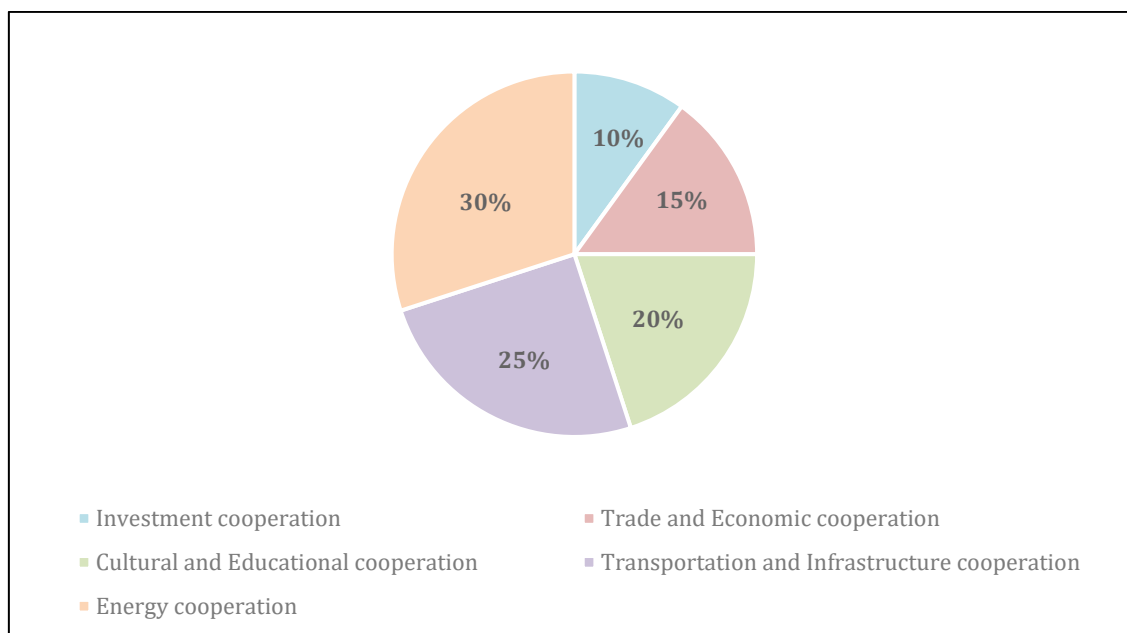
Uzbekistan is actively working on diversifying and modernizing its economy, creating opportunities for collaboration with Russia in various sectors such as manufacturing, technology, agriculture, and services. As Uzbekistan aims to reduce its reliance on traditional industries like cotton and natural resources, there is significant potential for joint ventures, technology transfers, and investment partnerships with Russian companies in rapidly expanding sectors (diagram 2).

By investing in infrastructure, digitalization, and innovation, Uzbekistan can enhance its competitiveness and productivity, creating new opportunities for trade and investment collaboration with Russia. Collaborative ventures in fields like renewable energy, information technology, pharmaceuticals, and consumer goods have the potential to spur economic growth, create jobs, and support sustainable development in both nations.

The potential for energy cooperation between Russia and Uzbekistan is significant, with opportunities to enhance energy security, diversify sources, and boost regional integration. Uzbekistan's rich reserves of natural gas and renewable energy resources offer numerous possibilities for collaboration with Russia in energy exploration, production, and transportation.

The energy sector offers numerous opportunities to enhance bilateral relations, enable technology transfers, and foster regional stability and prosperity through strategic alliances, joint ventures, and infrastructure initiatives. Investing in energy infrastructure, including pipelines, power plants, and transmission networks, can boost connectivity and facilitate energy trade not only between Uzbekistan and Russia but also with neighboring countries [9].

Diagram 2. Main fields of cooperation between Uzbekistan and Russia

By investing in infrastructure, digitalization, and innovation, Uzbekistan can enhance its competitiveness and productivity, creating new opportunities for trade and investment collaboration with Russia. Collaborative ventures in fields like renewable energy, information technology, pharmaceuticals, and consumer goods have the potential to spur economic growth, create jobs, and support sustainable development in both nations.

The potential for energy cooperation between Russia and Uzbekistan is significant, with opportunities to enhance energy security, diversify sources, and boost regional integration. Uzbekistan's rich reserves of natural gas and renewable energy resources offer numerous possibilities for collaboration with Russia in energy exploration, production, and transportation.

The energy sector offers numerous opportunities to enhance bilateral relations, enable technology transfers, and foster regional stability and prosperity through strategic alliances, joint ventures, and infrastructure initiatives. Investing in energy infrastructure, including pipelines, power plants, and transmission networks, can boost connectivity and facilitate energy trade not only between Uzbekistan and Russia but also with neighboring countries [9].

Maximizing the benefits of their economic collaboration requires significant improvements in trade facilitation and connectivity between Uzbekistan and Russia. This can be achieved by streamlining customs processes, reducing trade barriers, and harmonizing regulatory frameworks to lower costs, improve market access, and encourage cross-border trade and investment. Additionally, investing in transportation infrastructure – including roads, railways, airways, and maritime networks – can strengthen connectivity and facilitate the movement of goods, services, and people between the two nations. Improving logistical efficiency, creating trade corridors, and advancing multimodal transportation links can open new prospects for trade, transit, and economic collaboration in the region.

Regional organizations such as the Eurasian Economic Union (EAEU), the Shanghai Cooperation Organization (SCO), and the Belt and Road Initiative (BRI) offer exciting prospects for strengthening economic cooperation and integration between Uzbekistan and Russia. Participation in these regional groups allows both countries to benefit from preferential trade agreements, harmonized regulations, and improved connectivity across the area.

Utilizing regional integration efforts provides opportunities for creating synergies and fostering collaboration in trade, investment, infrastructure development, and regional security. Initiatives led by regional organizations, along with cooperative projects and investment partnerships, have the potential to drive economic growth, stability, and prosperity across Central Asia and Eurasia, benefiting both Uzbekistan and Russia [9].

In the 21st century, digitalization and innovation are essential for economic growth and competitiveness, offering new avenues for collaboration between Uzbekistan and Russia. By investing in digital infrastructure, technology startups, and innovation ecosystems, both nations can promote entrepreneurship, create jobs, and diversify their economies. Joint efforts in information technology, cybersecurity, e-commerce, and digital finance can open new trade and investment opportunities. Furthermore, collaborative research and development, technology transfers, and talent exchanges can accelerate innovation, foster knowledge sharing, and strengthen bilateral relations in the digital era.

Highlighting the significance of cultural exchange and personal connections is crucial for fostering mutual understanding, trust, and collaboration between Uzbekistan and Russia. Programs such as exchange initiatives, cultural activities, and tourism promotions can enhance cultural diplomacy, generate goodwill, and strengthen bilateral relations. Investing in cultural

infrastructure, promoting tourism, and enhancing language education can facilitate cross-cultural interactions and collaboration in education, the arts, and tourism. By strengthening cultural ties and promoting mutual respect, Uzbekistan and Russia can build a lasting partnership and friendship, bridging the gap between their societies.

The economic partnership and trade outlook between Uzbekistan and Russia are promising, driven by shared interests, complementary strengths, and a common vision for regional development and prosperity. By embracing new opportunities, addressing challenges, and strengthening collaboration in areas such as economic diversification, energy, trade facilitation, regional integration, digital innovation, and cultural exchange, Uzbekistan and Russia can open new pathways for mutual benefit, sustainable growth, and collective well-being in Central Asia and Eurasia.

The regional context significantly influences the trade and economic relationship between Uzbekistan and Russia. By adopting a comprehensive approach that considers geopolitical factors, historical ties, and economic complementarities, these nations can effectively manage regional complexities and collaborate towards achieving mutual prosperity and sustainable long-term development.

Conclusion

The geographical closeness shares cultural ties, and complementary strengths of Uzbekistan and Russia offer a promising foundation for enhanced economic cooperation, despite obstacles such as geopolitical tensions, regulatory hurdles, and infrastructure constraints. By participating in regional integration efforts like the Eurasian Economic Union (EAEU) and forming strategic alliances with neighboring countries, both nations can promote increased trade, investment, and innovation.

Furthermore, through the implementation of specific policy measures, regulatory reforms, and infrastructure investments, Uzbekistan and Russia can address their challenges, mitigate risks, and strengthen the resilience of their economic partnership within the regional context. Efforts to promote cultural diplomacy, educational initiatives, and interpersonal exchanges will further solidify the bonds of friendship and understanding between the two nations, creating a foundation for sustainable long-term development.

To navigate the complexities of the regional landscape, it is crucial for policymakers, businesses, and other stakeholders to adopt a collaborative and forward-thinking approach that emphasizes inclusivity, innovation, and mutual respect. Leveraging regional cooperation, Uzbekistan and Russia have the chance to foster shared prosperity and stability at the vibrant intersection of Central Asia and Eurasia.

Focusing on partnership and solidarity, efforts should be directed towards building a future where the regional dimension acts as a driving force for peace, development, and prosperity for all nations and peoples in Central Asia and Eurasia. In summary, the economic cooperation between Uzbekistan and Russia is significantly shaped by the regional environment, presenting both challenges and opportunities for mutual growth and development. This article has provided an in-depth analysis of the complex factors influencing their economic partnership, considering historical developments, bilateral agreements, trade patterns, investment trends, and regional dynamics within the broader context of Central Asia and Eurasia.

References

1. Countries at crossroads: UK engagement in Central Asia, Foreign affairs Committee report, the UK Parliament. 2023. Available at: <https://publications.parliament.uk/pa/cm5803/cmselect/cmaff/1158/report.html> (accessed 26.11.2024). - Official report
2. Gussarova A., Aminjonov F., Khon Y. The Eurasian Economic Union and the Silk Road Economic Belt: competition or convergence? Implications for Central Asia, Vierteljahresberichte, Forschungsinstitut der Friedrich-Ebert-Stiftung. 2020. 1-28. P. 23 - 26. - Journal article
3. Gonzalez J. The Eurasian Economic Union: institutional structure, competences and relations with the exterior, Journal of the Spanish Institute for Strategic Studies, No. 17. 2021. P. 435-452. - Journal article
4. Saud A. Changing dynamics of Uzbekistan's foreign policy under Shavkat Mirziyoyev: prospects for Central Asian regional economic integration, Central Asia Journal No. 82. 2018. - Journal article
5. Yu Zh., Le Su, Warren J., Yunan Y. The Impact of globalization on renewable energy development in the countries along the Belt and Road based on the moderating effect of the digital economy, Sustainability 14, No. 10: 6031. 2022. Journal article
6. Cormier Ch., Singh J. The transition to sustainable heating in Central Asia is critical and achievable, The Diplomat. 2023. Available at: <https://thediplomat.com/2023/11/the-transition-to-sustainable-heating-in-central-asia-is-critical-and-achievable/> (accessed at 26.11.2024). - Internet resources
7. Taliga H. Belt and Road Initiative in Central Asia. Desk study, ITUC. 2021. Available at: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.ituc-csi.org/IMG/pdf/belt_and_road_initiative_in_central_asia.pdf (accessed 26.11.2024). - Internet resources
8. Usov A. Central Asian economies to record strong growth despite natural disasters in the region, European Bank for Reconstruction and Development. 2024. Available at: <https://www.ebrd.com/news/2024/central-asian-economies-to-record-strong-growth-despite-natural-disasters-in-the-region.html> (accessed 26.11.2024). - Internet resources
9. CSAG strategic paper: Central Asia – challenges and opportunities for regional stability, Near East South Asia: Center for strategic studies. 2024. Available at: <https://nesa-center.org/csag-strategy-paper-central-asia-challenges-and-opportunities-for-regional-stability/> (accessed 26.11.2024). - Internet resources

А.З. Катпенова

PromSpecStroy, Астана, Қазақстан

(E-mail: assel.katpenova@gmail.com)

Өзбекстан мен Ресей арасындағы сауда-экономикалық ынтымақтастықтың аймақтық өлшемі

Андатпа. Бұл зерттеу Өзбекстан мен Ресей арасындағы аймақтық шеңбердегі сауда-экономикалық ынтымақтастықтың күрделі динамикасын зерттейді. Онда олардың кеңестік дәуірден қазіргі кезеңге дейінгі қарым-қатынасына тарихи талдау жасалып, екіжақты келісімдер, сауда үлгілері мен инвестициялық тенденциялар мұқият зерттеледі. Сонымен қатар, ол Еуразиялық экономикалық одақ (ЕАЭО) сияқты аймақтық интеграциялық бастамалардан туындайтын мүмкіндіктерге баса назар аудара отырып, геосаяси шиеленіс пен реттеуші кедергілер сияқты кедергілерді қарастырады. Өздерінің географиялық жақындығы мен бір-бірін толықтыратын күшті жақтарын пайдалана отырып, Өзбекстан мен Ресей инновацияларды, байланыстарды және инклюзивті өсуді ілгерілету үшін аймақтық ынтымақтастықты пайдалану мүмкіндігіне ие. Бұл зерттеу Өзбекстан мен Ресей арасындағы экономикалық серіктестікке тән күрделіліктерді жан-

жақты түсінуді қамтамасыз ете отырып, аймақтық динамиканың ықпалын, әсіресе Еуразиялық экономикалық одақ сияқты ұйымдардың рөлі туралы түсінік беру арқылы қолданыстағы ғылыми еңбектерді кеңейтеді. осы елдер арасындағы сауда-экономикалық ынтымақтастықтың бағыты. Сонымен қатар, ол тарихи мұралар мен қазіргі геосаяси стратегиялардың екі-жақты қарым-қатынастарға әсерін және бұл факторлардың саяси шешімдерді қалай қалыптастыратынын қарастырады. Жұмыс сонымен қатар экономиканы әртараптандыру, технологиялар трансферті, энергетикалық ынтымақтастық және мәдени алмасу әлеуетін талдап, бірлескен жобалар мен тұрақты даму мүмкіндіктерін атап көрсетеді. Зерттеуде сапалық және сандық әдістерді біріктіретін пәнаралық тәсіл қолданылады: бағдарламалық құжаттарды, экономикалық көрсеткіштерді, сараптамалық бағалауларды және салалық серіктестіктердің нақты жағдайларын зерттеу. Екі елдің стратегиялық географиялық орналасуын және олардың бір-бірін толықтыратын экономикалық мүдделерін ескере отырып, аймақтық байланысты нығайту, инновацияларды ілгерілету және өзара тиімді ынтымақтастықты кеңейту әлеуеті ерекше атап өтілген. Бұл талдау саясаткерлерді, ғалымдарды және бизнес көшбасшыларын аймақтағы тұрақты және өзара тиімді экономикалық дамудың әлеуетті жолдары туралы ақпараттандыруға бағытталған.

Түйін сөздер: сауда-экономикалық ынтымақтастық, екіжақты келісім, аймақтық интеграция, геосаяси динамика, инвестициялық үлгілер, инфрақұрылым, мәдени байланыстар, нарыққа қолжетімділік, тұрақты өсу.

А.З. Катпенова

PromSpecSroy, Astana, Kazakhstan

(E-mail: assel.katpenova@gmail.com)

Региональное измерение торгово-экономического сотрудничества Узбекистана и России

Аннотация. Данное исследование рассматривает сложную динамику торгового и экономического сотрудничества между Узбекистаном и Россией в рамках регионального подхода. Работа предлагает исторический анализ их отношений от советской эпохи до современного периода, а также анализирует двусторонние соглашения, торговые модели и инвестиционные тенденции. Кроме того, исследование рассматривает препятствия, такие как геополитическая напряженность и регуляторные барьеры, при этом подчеркивая возможности, возникающие благодаря региональным интеграционным инициативам, таким как Евразийский экономический союз (ЕАЭС). Воспользовавшись их географической близостью и взаимодополняемыми сильными сторонами, Узбекистан и Россия могут использовать региональное сотрудничество для продвижения инноваций, улучшения связности и инклюзивного роста. Дополнительно статья изучает, как эти страны могут преодолеть инфраструктурные и логистические проблемы для усиления их экономической взаимозависимости, тем самым способствуя более устойчивой региональной экономике. Настоящее исследование расширяет существующие научные работы, предоставляя более полное понимание сложностей, присущих экономическому партнерству между Узбекистаном и Россией, и предлагает взгляды на влияние региональной динамики, особенно роли таких организаций, как Евразийский экономический союз, в направлении торгового и экономического сотрудничества между этими странами. Более того, автор рассматривает влияние исторического наследия и современных геополитических стратегий на двусторонние отношения и то, как эти факторы формируют политические решения. Работа

также анализирует потенциал диверсификации экономики, технологических трансферов, энергетического сотрудничества и культурного обмена, выделяя возможности для совместных проектов и устойчивого развития. В исследовании использован междисциплинарный подход, сочетающий качественные и количественные методы: изучение политических документов, экономических показателей, экспертных оценок и конкретных кейсов отраслевого партнерства. Учитывая стратегическое географическое положение обеих стран и их взаимодополняющие экономические интересы, подчеркивается потенциал для укрепления региональной связности, продвижения инноваций и расширения взаимовыгодного сотрудничества. Этот расширенный анализ направлен на информирование политических деятелей, академиков и бизнес-лидеров о потенциальных путях устойчивого и взаимовыгодного экономического развития в регионе.

Ключевые слова: торговля, экономическое сотрудничество, двустороннее соглашение, региональная интеграция, геополитическая динамика, модели инвестирования, инфраструктура, культурные связи, доступность рынков, устойчивый рост.

Сведения об авторе:

Katpenova A.Z. – PhD, HR Business Partner at «PromSpecStroy» LLP, Astana, Kazakhstan.

Катпенова А.З. – PhD, «PromSpecStroy» ЖШС HR бизнес серіктес, Астана, Қазақстан.

Катпенова А.З. – PhD, HR бизнес партнер ТОО «PromSpecStroy», Астана, Қазақстан.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

IRSTI 11.25.91

Scientific article

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-153-4-168-176>

Global South: political phantom or new reality

V.Yu. Slavetskiy^{id}, Ye.T. Yelzhanova^{*1 id}, A.I. Faizulin^{id}

A. Myrzakhmetov Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan

(E-mail: slavetskiy_77@mail.ru, elzhanovae@mail.ru, ar.fa230295@gmail.com)

Abstract. Today, and in the near future, the problem of world order re-transformation from unipolar to multipolar will be one of the most relevant topics in scientific and analytical publications. In the scientific and expert communities, there is a genuine interest in the processes and projects associated with geopolitical changes in the balance of power and control over world resources. Today, the concept of the "global south" has firmly entered scientific terminology. It reflects the significant changes taking place in world politics, whose influence and impact on political reality today cannot be ignored in the implementation of foreign policy on the world stage. A new geopolitical process is a unique phenomenon in terms of its metaphysics. Both the participants themselves and the observers still do not have a clearly formulated idea of what should happen and what will happen in the end. Objectively, the increasing degree of influence of this geopolitical process on world affairs, coupled with its lack of research and novelty, forms the need to begin a comprehensive study. Without a doubt, its understanding and comprehension will contribute to increased control and, consequently, a higher degree of transparency for all participants in the world political process.

Here are three academically styled sentences in English that can be added to the text: From a theoretical perspective, the emergence of multipolarity challenges classical paradigms of international relations, particularly realist and liberal approaches that were formed under conditions of bipolarity and unipolar dominance. The growing role of the Global South not only restructures economic and political hierarchies but also introduces alternative models of development, governance, and regional integration. Therefore, systematic and interdisciplinary research of these transformations is essential for forecasting global stability and for developing adaptive foreign policy strategies in an increasingly complex international system.

Key words: Global South, geopolitical processes, multipolar world, confrontation of the 21st century, conditional East.

Introduction

The concept of the "Global South" as a conventional designation of the new geopolitical process in the world has currently become one of the most commonly used phrases in foreign

Received: 23.11.2024; Accepted: 25.11.2025; Available online: 30.12.2025

policy analytics, geopolitical research and expert opinions. Its appearance in the scientific research space is a reflection of significant geopolitical changes occurring in the world. All participants and observers closely monitor any actual or expected changes in this process that are capable of influencing the current international situation to one degree or another.

At the same time, both the participants in the new geopolitical process themselves and observers still do not have a clearly formulated idea of what processes should be operated and their outcomes. The increasing degree of influence of this geopolitical process on world affairs and lack of its research and novelty create the need to begin a comprehensive study.

The article presents the analysis results of some aspects of the development and influence of the new geopolitical process on international affairs and its assessment by experts. The goal is to determine the degree of influence and the possibilities of changing the existing world system. This article is one of the attempts in the Republic of Kazakhstan to analyze the new world geopolitical process and form a certain idea of the degree of its influence on world political processes, which determines the novelty of the study.

Research methods. The study has implemented theoretical methods such as comparative, structural-functional analysis and inductive-deductive analysis. Structural-functional analysis was used primarily to determine the degree of its influence of the new world geopolitical process on international politics. Comparative and inductive-deductive analysis was used to consider expert assessments.

Results and discussions. The nature of the origin of the global geopolitical process that is developing before our eyes is initially a reflection of a certain group of participants in international relations on the emerging conditions in the world arena. Reflection on it can also be traced in scientific research and expert opinions. The reflective nature of the process initially makes it difficult to study and predict, both in the short-term and long-term context. The beginning of the 21st century, after the collapse of the Soviet Union and the collapse of the bipolar system, undoubtedly passed under the sign of significant political dominance of the United States in the world. The powerful potential of the US economy and the NATO block allowed it to impose its will on the rest of the world in many ways. Such a development of events, naturally, caused a response from states and their elites who did not want to recognize the right of the United States to impose its individual and collective Western will.

Objectively, Russia, China, and India were the top three leaders dissatisfied with the US hegemony in the international political arena. The elites of each state had their own reasons for wanting to change the current situation in the world arena. A certain part of the Russian elite in the late 90s, dissatisfied with the dominance of the West, liberalism and the loss of its former status (a striking example is the U-turn of Primakov's plane over the Atlantic) [1] came to a consensus within themselves regarding their strategic goals, which led to V.V. Putin coming to power as a compromise figure. The Chinese elite undoubtedly could not forgive the bombing of the Chinese embassy in Belgrade [2]. It is difficult to find such a public fact of disregard for diplomatic norms in modern history. Undoubtedly, a certain leitmotif of the Chinese foreign policy line in its eastern tradition was determined after such events, just as the strategy of the Chinese state for a thousand years does not imply Western dominance.

Part of the Indian political elite, not integrated into the global political space through pro-Western structures, also sought to take a place under the sun on the political Olympus in accordance with its growing and constantly increasing potential. In addition, it had and still has a double historical grievance against the Western (Anglo-Saxon) political elite. Firstly, the colonial past constantly reminds of itself through Jammu and Kashmir [3] and Pakistan itself [4]. Secondly, the stake on another part of the elite and its integration into the global political space [5] in the modern reality in a patriarchal caste society can only cause such a reaction.

Defining the strategic line of foreign policy of the designated states required careful analysis and planning of prospective actions that had to combine previously considered incompatible components and conditions from the point of view of implementing foreign policy. The key moment that formed the necessary condition for combining what was previously incompatible was reflection on the established reality. Countries, as well as their elites, who set about resolving the emerging aspiration, initially relied on the reflex of self-preservation and the creation of all necessary conditions for this soon. It was this that ensured a high degree of negotiability and compromise in decisions at the initial stage.

It is important to note that initially China, India and Russia acted covertly, even from each other, trying not to involve the participants in the dialogue in their true intentions, which objectively slowed down the process at the initial stage. In our opinion, the reason is, first, that the leadership of the countries understood perfectly well that, if necessary, the Kissinger model [6], which was successfully implemented by the USA against the USSR, would be applied to any of the countries. China, as one of the participants in that process, understands perfectly well today that only an anti-Chinese position by Russia can ensure a guaranteed victory for the West over it. In the absence of such, even if the West manages to defeat China in the "confrontation of the 21st century," as Western journalists have dubbed it, it will be a "Pyrrhic victory," in which Russia will be the main beneficiary. No one doubts that this will be the West's main condition for Russia if the conflict in Ukraine ends unsuccessfully for Russia. Some analysts note that a very significant number of factors show that this is precisely the main strategic goal of the West in its confrontation with Russia.

Calculations, consultations, negotiations and numerous high-level meetings have gradually led all participants to the understanding that the solution of the strategic goal is possible only through a change in geopolitical reality. Undoubtedly, the solution of such problems has already occurred in the history of international relations in the 17th-18th-19th centuries [7], but the difference in relation to the current situation is that all participants in the process with their numerous and often contradictory interests should become beneficiaries.

Structurally, the initiators of the process at the initial stage of its organization had to solve several key problems that could ensure the functionality of the project in the future. Firstly, the leaders of the three countries needed to develop a strategic principle of geopolitical change that would consider the interests of all and ensure a stable partnership of the participants without serious conflicts and contradictions. The concept of multipolarity became such a principle. Its popularity was undoubtedly ensured by V.V. Putin. He first spoke with it at the Munich Security Conference on February 10, 2007. In its first version, it did not fully reflect the vision of this principle by India and China, as well as the horizons for new participants, so a repeated presentation of the concept of "multipolarity 2.0" took place in the Valdai speech [8] on October 24, 2014.

Secondly, initially the implementation of such a nature of the project, which will undoubtedly have many strong opponents and adversaries, required the participants to synchronize the secrecy of their actions at least at the initial stage. For these purposes, the BRIC organization was created in June 2006 within the framework of the St. Petersburg Economic Forum with the participation of the ministers of economy of Brazil, Russia, India, and China. Initially, its creation was a routine practice in international relations, to which few people in the world paid attention. In that stream of various international organizations and integration associations created in the first decade of the 21st century, it was virtually impossible to trace a potential threat with evidence. It also seems that the creators of the association themselves could not say 100% accurately about the potential trends and results of subsequent development.

The BRIC project received its first impetus for modernization in 2010 with the accession of South Africa [9]. The experience proved to be positive, and the existing model was improved to the

BRICS+ format. Objectively, in addition to the announced goals and objectives, the new model had two unspoken functions, which have already entered the public space today. Firstly, BRICS became a consultative platform for supporters of the new principle of world order, conventionally called today a "multipolar world". It should be noted that there are also many disputes in scientific and expert circles around the development trends of BRICS. Variations of development range from an anti-Western military-political bloc to completely fantastic ones, such as an alternative to the UN. Secondly, the main players in the new geopolitical process needed a showcase in which an alternative to the existing world order and its successes would be demonstrated.

The battle for minds and attracting new participants are undoubtedly just part of a larger plan to change the geopolitical alignment in the world. It is in this direction that significant success has been achieved. The XVI BRICS summit in Kazan on October 22-24, 2024, became a kind of a leading line in several key processes. The logic of the development of the process in this direction from the point of view of the metaphysics of the process is quite clear. Based on the laws of dialectics formulated by G.V.F. Hegel (the transition of quantity into quality), at the first stage there was a desire for a simple increase in the number of participants, which was the primary beginning of changing geopolitical reality.

The summit in Kazan gave a start to both the second stage of BRICS+ development and the second act of geopolitical confrontation to build a multipolar world. It would be objective to note that such a successful expansion of BRICS without demonstrating its capabilities and potential in practice would have been impossible. Russia took on the role of the demonstrator, which to a certain extent ensures its leading positions in the project. On September 30, 2015, Russia launched the Syrian operation. There are still many opinions and assessments about it, but from the practical side, first of all, it demonstrated the BRICS performance in practical real-time conditions.

The bulk of observers from opposing camps and a huge mass of those deciding on the future in the early 20s of the 21st century was interested in the question of how effective and durable this structure is in its performance. The opportunity for demonstration presented itself very soon. The failure of the confrontation in the Syrian case required the West to transfer it to another theater. The choice fell on Ukraine, where active preparations for the clash were underway. Western countries not only transferred the theater of operations, objectively believing that reducing logistics costs and directly influencing those who hesitated would strengthen their positions, but also relied on direct indirect participation, which guaranteed a demonstration of force through support and economic pressure for all observers.

Vladimir Putin's February 2022 trip to China coordinated the actions of the main players in the organization. Russia's actions in Ukraine, its withdrawal from measures to contain it by Western countries became an excellent demonstration for everyone of the effectiveness of BRICS and its transformation into the "global south". This trend is most dangerous for the conceptual implementation of the principle of a unipolar world, since in addition to the military, economic, and political confrontation, it forms the opening of an ideological confrontation, which is much more costly and unpredictable.

The real beginning of the practical transformation of BRICS into the "global south" can be considered the successful use of BRICS by Russia as a tool for breaking through and countering the political isolation of Russia and its leadership in the world. The ICC warrant issued in the name of Vladimir Putin became the embodiment of practical actions for diplomatic isolation. Initially, the order as a tool began to work out the isolation component. The Russian leader even missed several BRICS summits. The Kazan summit is objectively an event to demonstrate the capabilities of the "global south". Among many other demonstrations, there was a demonstration of the impossibility of complete political isolation of a BRICS+ participant in the global political process.

In fact, the "global south" is a conventional designation, a cliché used by Western journalists and experts to designate a group of countries seeking to change the geopolitical structure of the world in their favor. Notable successes in this direction forced them to turn their attention to the processes taking place outside Europe. The foreign policy of the BRICS countries, focused on the implementation of a new project soon, will only intensify changes in geopolitical reality. Despite numerous twists and turns, it is the inertia of foreign policy, the impossibility of its immediate change of course, that allows us to say that this process will proceed in waves, as it began. At the same time, from the point of view of analysts, Western countries have very limited time to counter the global south.

The "Global South" is not a "political phantom" and will definitely develop soon, varying and changing the paths and directions of development depending on the emerging conjecture on the world stage, during which it will pursue the goal of becoming a new geopolitical reality:

1. It is already clear to scientists and experts today that the "global south", as a geopolitical project, is not a political phantom. It was created to solve a very specific strategic task of the states implementing it today. This circumstance is confirmed by global practice, according to which the most viable foreign policy projects are a working tool for the implementation and protection of vital interests, on which not just the future of individual countries, but their very existence objectively depends.

2. The trends, paths and variations of the development of the "Global South" as a geopolitical product will most likely not be able to be predicted even by its initiators. Its development depends on a large number of objective and subjective factors and coincidences. Also, a certain complexity in calculating and determining both the directions of development and the impact on global processes is undoubtedly introduced by the speed of development, flow and change of events in the global foreign policy space. The turbulence and disorder of foreign policy fluctuations that arise as a result of this form an objective impossibility of determination and forecasting.

3. The collapse of the "global south" in the near future is unlikely. Now, as developments show, this is the only effective tool in the hands of the countries of the conditional "East" in the competitive confrontation with the West, which has demonstrated its efficiency in practice. It is also a product and result of this confrontation with a clear relationship with the very process of competition of the main opponents and, accordingly, is associated with the development of events, either until their completion, or until a new tool is developed. The intensity of contradictions within the "global south" in the period under review will not be serious even on fundamental issues. The contradictions themselves will not reach the point of possible collapse of the project, since the threat from the West will act as a restraining factor for the ambitions of the participants, with no chance of a successful outcome in a single clash.

4. The development of the BRICS+ format and the "global south" in the near future will be on the rise due to serious disappointment with the West's policy in the world. The emergence of an alternative against the backdrop of individual egoistic foreign policy actions inevitably led to a revision of their foreign policy priorities by individual states. The opening opportunities and prospects of economic, investment and political formats are forcing the leaders of a large number of countries from various regions to increasingly look to the conditional "East" in search of resources for their development, moving from negotiation formats to direct membership.

5. In a favorable confluence of situations and circumstances, the countries implementing the concept of coordinated actions and the position of the "global south" will undoubtedly strive to move to the next level of implementation of the new geopolitical project, to transform it into a dominant geopolitical reality. The successful functioning of a multipolar world, as the next form

of world order, is actually possible only in a rebuilt system of international coordinates formed under the interests of the US hegemon.

These aspirations are undoubtedly dictated by both the desire to obtain practical results in the confrontation with the hegemon and the formation of the necessary conditions for themselves (Russia ensuring its own security and returning the borders of contact with NATO to their original acceptable positions; China world economic leadership, the pillar of civilization). Therefore, the expenditure of resources and efforts in the designated direction may even begin to increase depending on the actions of the opponent in accepting these or compromise conditions.

Conclusion

Thus, with a high degree of confidence, it can be assumed that the concept of a "multipolar world" in a short period of time by historical standards has not only acquired its supporters in the world in the form of the conventional "East" or "global south", but has also acquired a fully functional toolkit, which is objectively beginning to form the conditions for its successful implementation. Moreover, in favor of its practical implementation in the near future is the fact that it is being improved and modernized in accordance with the requirements of the time. In fact, we are now dealing with the project "multipolar world 2.0"

Today, based on the analysis of events developing in the world arena, the project "global south", as a system for changing the geopolitical balance of power, has finally entered the phase of its practical implementation with a component of expansion in breadth with a subsequent transition to expansion in depth (results of the Kazan summit), dictated by the conjecture of the world political situation and the upcoming subsequent strengthening of the confrontation with the united West for dominance in the world and control over world resources.

Contribution of the authors:

Slavetskiy V.Yu. – collection and analysis of materials, compilation of a scientific article in accordance with the requirements, collection and analysis of theoretical materials;

Yelzhanova Ye.T. – definition of the goals and objectives of the scientific article, work with the use of research materials and methods.

Faizulin A.I. – work with literature, work on systematization of research materials.

References

1. Баунов, А.Г. (2020) От личного к общественному. Доступно по ссылке: <https://cyberleninka.ru/article/n/ot-lichnogo-k-obschestvennomu> (дата обращения: 23 ноября 2024 г.).
2. Moore, G.J. (2010) "Not Very Material but Hardly Immaterial: China's Bombed Embassy and Sino-American Relations", *Foreign Policy Analysis*, 6, 1, pp. 23-41.
3. Лихачев, К.А. (2011) Особенности развития терроризма в Республике Индии во второй половине XX века. Доступно по ссылке: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-razvitiya-terrorizma-v-respublike-indii-vo-vtoroy-pолоvine-hh-veka> (дата обращения: 23 ноября 2024 г.).
4. New Era in Pakistan's Foreign Policy: Problems and Prospects. Available via the link: <https://pjia.com.pk/index.php/pjia/article/view/38/37> (Accessed: 23 November 2024)
5. Jivanta Schoettli and Markus Pohlmann. A "New" Economic Elite in India: Transnational and Neoliberal? Available via the link: <https://journals.openedition.org/samaj/4320> (Accessed: 23 November 2024)

6. Sarah, Lu. (2019) Henry Kissinger and the Roots of Shuttle Diplomacy: Realpolitik, Bilateral Relations, and Domestic Motivations. Available via the link: <https://yris.yira.org/column/henry-kissinger-and-the-roots-of-shuttle-diplomacy-realpolitik-bilateral-relations-and-domestic-motivations/> (Accessed: 23 November 2024)

7. Schroeder, P.W. (1986) "The 19th-Century International System: Changes in the Structure", World Politics, 39, 1, pp. 1-26. JSTOR. doi.org/10.2307/2010296.

8. Саква, Р. (2015) Украинский кризис и кризис Европы. Доступно по ссылке: <https://cyberleninka.ru/article/n/ukrainskiy-krizis-i-krizis-evropy-perevod-n-k-rozhanovskoy> (дата обращения: 23 ноября 2024 г.)

9. Шубин, В.Г. (2015) ЮАР в БРИКС: последняя по очереди, но не по важности. Доступно по ссылке: <https://cyberleninka.ru/article/n/yuar-v-briks-poslednyaya-po-ocheredi-no-ne-po-vazhnosti> (дата обращения: 23 ноября 2024 г.)

В.Ю. Славецкий, Е.Т. Елжанова, А.И. Файзулин

*А. Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, Қазақстан
(E-mail: slavetskiy_77@mail.ru, elzhanovae@mail.ru, ar.fa230295@gmail.com)*

Жаһандық Оңтүстік: саяси фантом немесе жаңа шындық

Аңдатпа. Әлемдік құрылғыны монополярлық форматтан көпполярлыққа қайта түрлендіру мәселесі бүгінгі күні және жақын болашақта ғылыми және аналитикалық басылымдардағы ең өзекті мәселелердің бірі болады. Геосаясат саласындағы ғылыми және сараптамалық қауымдастықтардағы күштер мен әлемдік ресурстарды бақылаудың әдеттегі арақатынасын өзгертетін процестер мен жобалар шынайы қызығушылық тудырады. Қазірдің өзінде «жаһандық оңтүстік» ұғымы ғылыми терминологияға берік енді. Ол әлемдік саясатта болып жатқан елеулі өзгерістерді көрсетеді. Олардың саяси шындыққа әсері мен әсерін бүгінде әлемдік аренада сыртқы саяси бағытты жүзеге асыруда елемуге болмайды.

Жаңа геосаяси процесс, оның метафизикасы тұрғысынан ерекше құбылыс. Қатысушылардың өздері де, бақылаушылар да әлі де нақты тұжырымдалған идеяға ие емес, бұл не болуы керек және ақыр соңында не болады. Бұл геосаяси процестің әлемдік істерге әсер ету дәрежесінің артуы және оның зерттелмеуі мен жаңалығы жан-жақты зерттеуді бастау қажеттілігін объективті түрде қалыптастырады. Оның түсінігі мен түсінігі сөзсіз бақылаудың артуына және нәтижесінде әлемдік саяси процестің барлық қатысушылары үшін транспаренттіліктің жоғары деңгейіне ықпал етеді.

Теориялық тұрғыдан алғанда, көпполярлықтың қалыптасуы халықаралық қатынастардың классикалық парадигмаларына, әсіресе биполярлы және униполярлы үстемдік жағдайында қалыптасқан реалистік және либералдық тәсілдерге сын-қатер тудырады. Жаһандық Оңтүстіктің рөлінің артуы экономикалық және саяси иерархияларды қайта құрылымдап қана қоймай, сонымен қатар дамудың, басқарудың және өңірлік интеграцияның балама үлгілерін ұсынады. Осыған байланысты аталған трансформацияларды жүйелі әрі пәнаралық тұрғыда зерттеу жаһандық тұрақтылықты болжау және барған сайын күрделене түскен халықаралық жүйе жағдайында бейімделген сыртқы саяси стратегияларды әзірлеу үшін аса маңызды болып табылады.

Түйін сөздер: жаһандық Оңтүстік, геосаяси процестер, көпполярлы әлем, ХХІ ғасырға қарсы тұру, шартты Шығыс.

В.Ю. Славецкий, Е.Т. Ельжанова, А.И. Файзулин

*Кокшетауский университет имени А. Мырзахметова, Кокшетау, Казахстан
(E-mail: slavetskiy_77@mail.ru, elzhanovae@mail.ru, ar.fa230295@gmail.com)*

Глобальный Юг: политический фантом или новая реальность

Аннотация. Проблема перетрансформации мирового устройства с монополярного формата в многополярный, на сегодняшний день и в ближайшей перспективе будет одной из самых актуальных в научных и аналитических публикациях. Процессы и проекты, которые в сфере геополитики изменяют привычную расстановку сил и контроля за мировыми ресурсами в научном и экспертном сообществах вызывают неподдельный интерес. Уже сегодня понятие «глобальный юг» прочно вошло в научную терминологию. Оно отображает те существенные изменения, которые происходят в мировой политике. Их влияние и воздействие на политическую реальность уже сегодня нельзя игнорировать в реализации внешнеполитического курса на мировой арене.

Новый геополитический процесс, явление уникальное с точки зрения своей метафизики. Как у самих участников, так и у наблюдателей до сих пор нет четко сформулированного представления, о том, что должно получиться, и что получится в конечном итоге. Увеличивающаяся степень влияния данного геополитического процесса на мировые дела и его не исследованность и новизна объективно формирует потребность начала всестороннего изучения. Его понимание и осмысление несомненно поспособствует увеличению контроля и как следствие более высокой степени транспарентности для всех участников мирового политического процесса.

С теоретической точки зрения формирование многополярности ставит под сомнение классические парадигмы международных отношений, прежде всего реалистский и либеральный подходы, которые складывались в условиях биполярного и однополярного доминирования. Возрастающая роль Глобального Юга не только трансформирует экономические и политические иерархии, но и способствует формированию альтернативных моделей развития, управления и региональной интеграции. В связи с этим систематическое и междисциплинарное исследование данных трансформаций является необходимым условием для прогнозирования глобальной стабильности и разработки адаптивных внешнеполитических стратегий в условиях усложняющейся международной системы.

Ключевые слова: Глобальный Юг, геополитические процессы, многополярный мир, противостояние XXI в., условный Восток.

References

1. Baunov, A.G. (2020) Ot lichnogo k obshchestvennomu. Dostupno po ssylke: <https://cyberleninka.ru/article/n/ot-lichnogo-k-obshchestvennomu> (data obrashheniya: 23 noyabrya 2024 g.). [in Russian]
2. Moore, G.J. (2010) "Not Very Material but Hardly Immaterial: China's Bombed Embassy and Sino-American Relations", *Foreign Policy Analysis*, 6, 1, pp. 23-41.
3. Lihachev, K.A. (2011) Osobennosti razvitiya terrorizma v Respublike Indii vo vtoroj polovine HH veka. Dostupno po ssylke: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-razvitiya-terrorizma-v-respublike-indii-vo-vtoroy-polovine-hh-veka> (data obrashheniya: 23 noyabrya 2024 g.). [in Russian]
4. New Era in Pakistan's Foreign Policy: Problems and Prospects. Available via the link: <https://pjia.com.pk/index.php/pjia/article/view/38/37> (Accessed: 23 November 2024)
5. Jivanta Schoettli and Markus Pohlmann. A "New" Economic Elite in India: Transnational and Neoliberal? Available via the link: <https://journals.openedition.org/samaj/4320> (Accessed: 23 November 2024)

6. Sarah, Lu. (2019) Henry Kissinger and the Roots of Shuttle Diplomacy: Realpolitik, Bilateral Relations, and Domestic Motivations. Available via the link: <https://yris.yira.org/column/henry-kissinger-and-the-roots-of-shuttle-diplomacy-realpolitik-bilateral-relations-and-domestic-motivations/> (Accessed: 23 November 2024)

7. Schroeder, P.W. (1986) "The 19th-Century International System: Changes in the Structure", World Politics, 39, 1, pp. 1-26. JSTOR. doi.org/10.2307/2010296.

8. Sakva, R. (2015) Ukrainskij krizis i krizis Evropy. Dostupno po ssylke: <https://cyberleninka.ru/article/n/ukrainskiy-krizis-i-krizis-evropy-perevod-n-k-rozhanovskoy> (data obrashheniya: 23 noyabrya 2024 g.) [in Russian]

9. Shubin, V.G. (2015) JuAR v BRIKS: poslednyaya po ocheredi, no ne po vazhnosti. Dostupno po ssylke: <https://cyberleninka.ru/article/n/yuar-v-briks-poslednyaya-po-ocheredi-no-ne-po-vazhnosti> (data obrashheniya: 23 noyabrya 2024 g.). [in Russian]

Information about authors:

Slavetskiy V.Yu. – PhD, Senior Lecturer at the Department of International Relations, History and Social Work A. Myrzakhmetov Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan.

Yelzhanova Ye.T. – corresponding author, Senior Lecturer at the Department of International Relations, History and Social Work A. Myrzakhmetov Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan.

Faizulin A.I. – Master of Social Science, Lecturer at the Department of International Relations, History and Social Work A. Myrzakhmetov Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan.

Славецкий В.Ю. – PhD, Халықаралық қатынастар, тарих және әлеуметтік жұмыс кафедрасының аға оқытушысы, А. Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, Қазақстан.

Елжанова Е.Т. – хат-хабарға жауапты автор, Халықаралық қатынастар, тарих және әлеуметтік жұмыс кафедрасының аға оқытушысы, А. Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, Қазақстан.

Файзулин А.И. – әлеуметтік ғылымдар магистрі, Халықаралық қатынастар, тарих және әлеуметтік жұмыс кафедрасының оқытушысы, А.Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, Қазақстан.

Славецкий В.Ю. – PhD, старший преподаватель кафедры международных отношений, истории и социальной работы, Кокшетауский университет имени А. Мырзахметова, Кокшетау, Казахстан.

Елжанова Е.Т. – автор для корреспонденции, старший преподаватель кафедры международных отношений, истории и социальной работы, Кокшетауский университет имени А. Мырзахметова, Кокшетау, Казахстан.

Файзулин А.И. – магистр социальных наук, преподаватель кафедры международных отношений, истории и социальной работы, Кокшетауский университет имени А. Мырзахметова, Кокшетау, Казахстан.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

IRSTI 11.25.91
Scientific article

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-153-4-177-191>

Традиционализм и его роль в традициях современных японцев

А.Б. Раисова*¹

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

(E-mail: aliyaoshakbaeva@gmail.com)

Аннотация. В данной статье рассматриваются традиции Японии, за основу которых берется такое социально-философское направление как традиционализм, что, несомненно, присуще современному японскому обществу и играет основную роль в его повседневной жизни. Можно заметить, что, какие бы процессы не происходили в современном мире, японское общество не теряет установившиеся веками нормы поведения, этикет, манеры речи, сформированные через призму истории. Статья представляет с собой исследование влияния традиций в современном обществе Японии, которые отражаются в повседневном образе жизни, в частности, в семейно-бытовых и коллективных отношениях, в поведении в обществе, в культуре и искусстве, в политическом и экономическом курсе государства. Цель настоящего исследования – провести глубокий анализ влияния традиционализма на формирование национальных традиций Японии, которые затрагивают различные аспекты общественной жизни, такие, как культурные, религиозные территориально-ареальные, социальные, а также семейные. В статье продемонстрированы примеры воспроизведения и адаптации древних традиций в современном японском обществе, индивидуальные аспекты японского способа определения культурных ценностей, которые легли в фундамент традиции. В данном исследовании рассматривается, как японцы воспринимают своё культурное наследие, традиционные нормы поведения, а также специфические особенности национального мышления. Показано, как каждый индивид в Японии чувствует свою связь с определённой социальной группой, которая может быть связана с семьёй, образовательным процессом или профессиональной деятельностью. Результаты, изложенные в данной статье, подчеркивают необходимость всестороннего понимания взаимодействия и влияния между традиционализмом и японскими традициями, сформированными в различных аспектах и культурных условиях.

Ключевые слова: традиция, традиционализм, семья, Япония, японское общество, глобализация, менталитет, культура, искусство, Даосизм, Конфуцианство.

Поступила: 24.05.2024; Принята: 25.11.2025; Доступна онлайн: 30.12.2025

Введение

Для раскрытия основной сути понятия «традиция» (от лат. *trāditiō* «предание», обычай) следует отметить, что в большинстве случаев оно употребляется как «установленная анонимно накопленным опытом система норм, артикулированных правил и образцов, воображается в ее поведении довольно большой и устойчивой группой индивидов. Традиции передаются из поколения в поколение и служат регулятором социальных связей» [2].

В Новейшем философском словаре традиция определяется как «универсальный метод фиксации, консолидации и избирательного сохранения отдельных частей социокультурного опыта, а также универсальный механизм его передачи, гарантирующий устойчивую историческую и генетическую преемственность в социокультурных процессах» [1, с. 724]. Суть понятия подтверждается этимологией слова «традиция»: оно имеет латинское происхождение и берет начало от слова *tradere* – «передавать», «устанавливать связь», «быть связанным». В Большой советской энциклопедии давалось следующее определение традиции – это компоненты социального и культурного наследия, передаваемые из поколения в поколение и поддерживаемые в определенных культурах, классах и социальных группах в течение длительного времени. Традиции охватывают определенные социальные институты, поведенческие нормы, верования, концепции, обычаи, ритуалы и подобные элементы.

Термин «традиция» используется повсеместно, поскольку он охватывает аспекты, происходящие из прошлого и оказывающие влияние на современную жизнь. «Традиция в контексте исторической науки обозначает совокупность исторических памятников, служащих фактическими источниками. Это охватывает как устные, так и письменные формы легенд, а также подчеркивает аспекты историчности, преемственности и динамики, присущие традиции» [4].

Французский социальный психолог и социолог Ж. Лебон определяет традицию как важнейший компонент, влияющий как на индивидуальную, так и на коллективную психологию в историческом процессе. «Традиции заключают в себе идеи, потребности и эмоции истории расы, воплощая ее сущность, которая обременяет нас своей значимостью. Значительная трансформация произойдет в исторической науке, поскольку концепция влияния прошлого получит более широкое признание. Население – это сущность, сформированная историей, и, подобно любому существу, оно может быть преобразовано только обширными наследственными накоплениями. Индивиды легко поддаются влиянию традиций, особенно в коллективной обстановке, когда легко трансформируются даже поверхностные аспекты. При отсутствии традиций ни национальная идентичность, ни цивилизация не могут существовать» [5].

Польский социолог Е. Шацкий утверждал о необходимости отвлечения от термина «традиция». «Мы хотим не столько дать обзор дефиниций, сколько представить наиболее важные точки зрения, подходы к проблеме связи современности с прошлым, которые мы обобщенно можем именовать проблемой традиции» [6, с. 283]. «Традиция не тождественна историческому сознанию, но представляет собой его особую разновидность, связанную с преобразованием неоднозначных фактов прошлого в однозначные ценности настоящего» [6, с. 434].

Традиция – это многогранная структура, которая глубоко влияет на социальную динамику различных аспектов общественной жизни. Она служит механизмом для

продвижения различных процессов внутри социальной системы. Ученые все больше сходятся во мнении, что дихотомия между традиционными и рациональными цивилизациями, а также между традицией и инновацией неустойчива; традиция служит почти универсальной основой для оценки культуры и познания.

Материалы и методы исследования

Исследователи японской традиции были твердо убеждены, что в Японии с древних времен было установлено прочное эстетическое наследие, основные категории которого развивались из общих идеологических, теологических и философских корней буддизма, конфуцианства, даосизма и синтоизма. Эти учения оказали глубокое влияние на образованные слои населения, включая дворянство, самураев и монахов, а впоследствии и городскую элиту.

Работы Т.П.Григорьевой являются одними из самых значимых и тщательных научных исследований японских традиций в России. В первую очередь, необходимо подчеркнуть ее основополагающую работу «Японская художественная традиция», в которой исследуются самобытность японских традиций как целостной системы, традиционализм, влияние дзен-буддизма и древнекитайских философий на японское художественное восприятие, а также характеристики национальной эстетической традиции как важнейшего аспекта японской культуры.

Профессор Тесса Моррис-Судзуки из Школы тихоокеанских и азиатских исследований Австралийского национального университета в своей книге «Новое открытие Японии: Время, пространство, нация» анализирует процесс формирования нации-государства и национальной идентичности в Японии как в Новое время, так и в современности. Она уделяет значительное внимание взглядам японских ученых и мыслителей на этот процесс, тем самым исследуя интеллектуальную историю страны. Обращая внимание на японскую культуру, автор утверждает, что «нецелесообразно говорить о единой концепции, именуемой «японской культурой», а следует рассматривать разнообразие традиций, которые составляют интеллектуальный репертуар различных групп в Японии, хотя их интерпретации могут различаться у разных людей». Также среди известных исследователей традиций Японии можно назвать, Араки Ёсио, Р. Х. Брауэра, Итико Тэйдзи, Кавагути Хисао, Дж. Китагава, Кубота Дзэн, У.А.Маккалоу, Хисамацу Сэнъити, Исида Эйитиро, Абэ Акио, Д.Кина и др.

Если перейти к исследованиям социально-философского направления традиционализма, которое берется за одну из главных основ в национальных традициях Японии, его проявления были замечены еще в античной мифологии. Наиболее ярким примером этого можно отметить философия Платона. В платонизме присутствует социальное деление общества на различные группы и предопределенность судьбы, также предпосылки возможного последующего исторического пути. Основная формула политической программы Платона звучала: «Задержите все политические перемены!» [7, 123]. Данное изречение может быть представлено как одно из ключевых социально-политических показателей традиционализма.

Рене Генон как основоположник традиционализма сквозь это течение формирует собственную сравнительно-философскую концепцию, в которой осуществляется критика Западной цивилизации, выделяется культурно-историческое значение Востока, а через феномен традиции определяются предпосылки межкультурного диалога.

«Востокоцентризм» Генона показан в его известных трудах, таких, как «Восток и Запад» (1924), «Человек и его осуществление согласно Веданте» (1925), «Кризис современного мира» (1927), «Царство количества и знамения времени» (1945), а также в таких посмертных изданиях трудов философа, как «Взгляд на христианский эзотеризм» (1952), «Очерки об индуизме» (1966) и «Заметки об исламском эзотеризме и даосизме» (1973). Генон стал приближен к Востоку не только в своих философских взглядах, а также и в религиозных, доказательством тому послужило, что он принял Ислам, в дальнейшем он принимает решение стать суфием.

Как одного из наиболее крупных представителей традиционализма необходимо отметить датского профессора Марка Сэджвика, который написал фундаментальный труд «Наперекор современному миру: Традиционализм и тайная интеллектуальная история XX века», который был издан в 2004 году. В своей работе Сэджвик, обращаясь к генезису и становлению традиционализма, определяет его происхождение от перенниализма или «Вечной философии» итальянского философа и гуманиста периода раннего Возрождения М. Фичино [9, 39], являвшегося основателем флорентийской Платоновской академии. О «Вечной философии», или «Philosophia Perennis», ранее также писал и индийский философ-традиционалист А. Кумарасвами [10, 108], который внес огромный вклад в знакомство Западного мира с индийской культурой. Генон же определял ее как «Sanatana Dharma», как понятие, которому невозможно найти похожих аналогий в Западной культуре [11].

Сэджвик продолжает проводить исследования по традиционализму и делать различные публикации. Так, в одной из последних работ «Генонианский традиционализм в южноамериканской литературе и академических кругах» Сэджвиком рассматривается влияние традиционализма на южноамериканскую литературу, в особенности на литературную и художественную среду Аргентины 1920-х годов [12].

Как известно, традиционализм главным образом проявлен в социально-политическом устройстве и жизни Восточных цивилизаций и культур, где влияние феномена традиции на общественную жизнь складывалось веками. На Востоке традиции бесменно играли важную роль в повседневной жизни, являясь неизменными элементами в противовес социополитическому устройству общества Западного мира.

Если рассматривать восточную философию, то конфуцианский традиционализм выражался в известном изречении Конфуция: «Я продолжаю – не творю; я верю в древность и люблю ее чистосердечно» [13, 36]. Эти высказывания дают понять основной корень любого традиционалистского общества, к чему относятся: стремление к основам прошлого, сохранение того, что было создано ранее и лишь его дополнение, а не создание нового. Кроме этого, данное учение не предполагало каких-либо преобразований в социальной сфере и придерживалось четкой системы социальной иерархии, поскольку «каждый должен заниматься своим делом и занимать свое место».

Даосизму также были присущи элементы традиционализма, и одним из его основных принципов было «у-вэй», то есть «недеяние». Основной постулат даосизма заключается в том, что «человек следует законам земли, земля следует законам неба, небо следует законам дао, а дао следует самому себе» [16]. Лао Цзы учил своих последователей не противостоять своей судьбе и о необходимости следовать «пути» (дао), всё сущее должно следовать (мир и люди) «дао». Также необходимо отметить, что в даосизме знание воспринимается «вредной привычкой», а «новые же знания ведут к излишнему

вмешательству, посягательству на естественный порядок вещей» [14, 32]. Из этого следует, что в даосизме так же, как и конфуцианстве, не приветствуются перемены, так как они способствуют разрушению «изначального единства».

Философия традиционализма возникает также и в таких учениях, как индуизм, ислам и суфизм и т.д. Древнеиндийская философия также проникнута духом традиционализма, который реализуется в социальном устройстве, в институте каст, которые являются характерной особенностью социальной структуры Древней Индии [15, 134]. С. Радхакришнан отмечал, что институт каст сыграл большую роль в сохранении культуры Индии, но при этом касты «не помогали прогрессу нации как целого». Если рассматривать культурные традиции исламского мира, то в них также заметно проявление феномена «предзаданности». Так, М.Степанянц отмечает, что «в исламском мире, например, источником всякого закона, в том числе и морального порядка, признается только Аллах. Отсюда отрицание за человеком права на законотворчество, требование неукоснительного следования закону Аллаха – шариату» [14, 62]. Религия всегда имела важное значение в социокультурной жизни большинства обществ, и по сей день различные религиозные учения оказывают огромное влияние на различные сферы жизни, и чаще всего традиционализм имеет тенденцию проявляться через религию.

Глубокие исследования традиционализма начались относительно не так давно, были изданы различные труды в данном направлении философской науки. В настоящее время в эпоху глобализации, где в многочисленных культурах тесно переплетаются вестернизация и традиционализм, особо остро проявляются проблемы дихотомии «Восток-Запад». Среди различных путей глобального развития современного общества понятие традиционализма становится особенно актуальной и проявлено в исследованиях в различных социально-гуманитарных науках, таких, как история, востоковедение, культурология, социология, политология, регионоведение и т.д.

В данной работе были использованы общенаучные методы такие, как сравнение, аналогия, обобщение, контент-анализ. В различных аспектах использовался метод системно-исторического анализа, синтеза, индукции и дедукции, абстрагирование, классификации и описания. В исследовании традиций японцев мы исходили от общего понимания проблемы к частному анализу, беря за основу традиционализм, особо присущий японской нации.

Результаты и обсуждение

Упоминая об японском «чуде», стоит отметить, что здесь не предполагается, что Япония, противостоявшая внешним воздействиям, в конце XIX века отошла от своих вековых традиций и сравнялась в своих достижениях с Западными странами. Очевидно, что современная западная цивилизация, просочившись в Японию, изменила привычные элементы в национальных традициях и культуре. Изменения, пришедшие извне в эту страну, главным образом затронули прежде сферу науки и техники, принеся с собой прогресс. Принимая и внедряя в повседневную жизнь достижения научно-технического прогресса, являющегося, главным образом, продуктом Западного мира, Япония сумела сохранить свою уникальную культуру.

На протяжении длительного периода Япония находилась под значительным влиянием китайской культуры, повлиявшей на многие аспекты японского общества, а затем

последовало мощное воздействие западной культуры, которое привело к формированию современных японских обычаев. Однако долгие периоды изоляции благоприятствовали сохранению своей традиционной культуры, а также внедрению и осваиванию приобретенного, преобразованию и адаптации его к сложившемуся привычному образу жизни и дальнейшему развитию. На сегодняшний день Япония является страной, которая смогла создать неповторимое культурное наследие, в котором проявляется тонкая связь минувшего и современного.

Традиционализм, присущий Японии является особым феноменом, который редко можно встретить в какой-либо иной культуре. Данное явление присуще философской традиции и повседневному образу жизни японского народа, которое плотно внедрилось во все сферы жизнедеятельности японцев. В японском обществе сформировались традиции, в которых ярко прослеживается лейтмотив преемственности устоявшихся канонов из поколения в поколение, веками укрепляя неповторимую национальную особенность. Японцы особенно преклоняются и хранят свое историческое наследие, даже такие известные элементы японской культуры, как чайная церемония, борьба сумо, кендо, икебана, минимализм в архитектуре, столь популярные в Японии, стали объектами восхищения и перенимания в мировой глобальной культуре.

Исторически японцы чужую культуру воспринимали довольно спокойно, они не демонстрировали каких-либо негативных проявлений, также не было замечено фанатичного поклонения перед новым. Обычно они принимали ее в какой-то мере безмятежно и бесстрастно, это превращалось в культурное взаимодействие, что в дальнейшем стало основной особенностью японской культуры. Незнакомые ранее иностранные традиции постепенно перенимались и со временем превращались в повседневную рутину японцев и частью их культуры.

Японцы заимствовали у иноземцев элементы, являющиеся особенно актуальными в определенные отрезки истории и далее адаптировались к местным условиям [17]. Таким образом, несмотря на то, что в японское общество вошла вестернизация, главным образом под влиянием американской культуры, Япония осталась верна своей национальной самобытности и уникальности.

В настоящее время японцы чтут свои традиции и бережно относятся к своей истории, к древним памятникам культуры. Это наглядно демонстрируется в их отношении к культурному наследию, сложившимся веками нормам поведения, этикету, особому национальному мышлению, где каждый гражданин относит себя к какой-либо социальной группе, которая может иметь отношение к семье, учебе или работе. Каждый японец ставит на первое место интересы группы, не допуская мысли об отделении от нее, так же, как и в какой-либо сложной ситуации группа всевозможно окажет поддержку и помощь члену своей группы. Система отношений внутри социальных групп главным образом построены на покорности воле старших, верности и строгой субординации в отношениях с вышестоящими по группе.

Огромное влияние для образования существующей с давних времен системы отношений в Японии сыграло зародившееся в Китае учение Конфуцианство, которое сыграло значительную роль в истории, культуре и политической системе и также в целом построении философской мысли. «Конфуцианский дискурс подчеркивает основные проблемы ценностей (добродетелей), лежащих в основе социальных связей, динамики отношений между правителями и подданными, а также взаимодействия государства и

общества» [24]. Согласно учению Конфуция, любое объединение не может процветать и укрепляться, если члены данного общества не следуют довольно строгим моральным принципам. Существовало примерно около 20 принципов. К основным относятся следующие каноны: долг, традиция, умение, гуманизм, честность.

Сторонники Конфуция утверждают, что государство и общество неразрывно связаны, и что отношения внутри обоих должны основываться на традиционных семейных принципах. Государство функционирует как большая семья; аналогично любая структурированная группа, например, рабочее место, также может рассматриваться как семья. Лидер государства (или организации) является отеческой фигурой, которая обладает абсолютным и неоспоримым контролем над жителями или сотрудниками, которые относятся к нему с почтением; взамен они могут ожидать поддержки и защиты. Общие цели и интересы заменяют индивидуальные.

«Для конфуцианства важно внешнее проявление благопристойности, ритуализированность поведения. Отсюда необычайная вежливость японцев, достаточно жесткий трудовой этикет, распространенность зримых символов корпоративной культуры – исполнение гимна, флажки, униформа» [25].

Согласно учению Конфуция образование является дорогой, которая, несомненно, приведет любого человека в верхние слои общества при условии, что он будет усердно стремиться получать знания и навыки. Именно конфуцианство послужило основой идеи инвестиции в «человеческий капитал» в современной Японии.

«Принципы Конфуция очевидны в политической культуре Японии: гармоничное управление, взаимное доверие между правителями и управляемыми, почтение к старшим, патерналистские взгляды и непоколебимая преданность вышестоящим. Концепция благородного и образованного сановника стала основополагающей для японской правительственной мысли. Учения Конфуция сформулировали понятие поглощения личности коллективом, отличительную черту политической системы Японии. В Европе фундаментальным аспектом социально-культурного наследия является четкое разделение общественной и частной сфер; напротив, в Японии личная сфера рассматривается не как область индивидуальной свободы, а как место для выполнения коллективных целей. Поэтому можно утверждать, что вклад конфуцианства в традиционную культуру Японии является существенным» [18]. Учение Конфуция отразилось во многих важных аспектах жизни японцев, что особенно проявилось в национальных традициях.

Также к значимому элементу традиционной культуры Японии относится культура самураев – воинского сословия, существовавшего с XII и во многом повлиявшего на традиции Японии. Кодекс бусидо, сборник поведенческих норм и условностей, имел первостепенное значение в духовной культуре самураев, будучи полностью утвержденным как кодекс самурайской этики в XVI-XVII веках. Образ жизни и этическое поведение самураев проявлялись в их языке и культуре.

Т. Улиценко в предисловии к "Кодексу бусидо" приводит значение этого термина: Слово «бусидо» состоит из трех иероглифов. Первые два компонента образуют термин «буси», который является единственным словосочетанием из множества в японском языке, наиболее точно отражающим характер воина. Начальный иероглиф «бу», означающий «военный» или «воин», представлен иероглифом, обозначающим «остановка». Второй компонент символа представляет собой сжатое представление

идеогаммы, означающей «копье». Древнекитайский словарь «Шу Вэнь» дает следующее определение: «Бу подразумевает способность нейтрализовать оружие и, следовательно, остановить копье». Другой древнекитайский источник, «Книга Цзы Чуань», дает более полное толкование, утверждая, что «бу» включает в себя «бун», что относится к литературе, каллиграфии и, в более широком смысле, ко всем невоенным навыкам. «Бу» запрещает насилие и подавляет использование оружия – «останавливает копье».

Иероглиф «си» в современном японском языке означает «военный», «воин», «мужчина» и «дворянин». Первоначально в Китае этим термином обозначали тех, кто обладал знаниями в определенной области и достиг своего социального статуса благодаря академическим достижениям, но при этом был готов вступить в бой, если потребуются. Следовательно, буси – это человек, способный сохранять мир как художественными, так и боевыми методами.

Третий иероглиф – «до» – означает «Путь», фундаментальное понятие в нескольких восточных философских учениях, которое в данном контексте объединяет, казалось бы, противоречивые атрибуты бун и бу в образе жизни «идеального мужчины» [19].

Верность и обязательства составляли фундаментальные компоненты моральных и этических устоев самурая. Понятие верности было неразрывно связано с обязательствами перед господином; с точки зрения самурая, непоколебимая верность сюзерену представляла собой осязаемое проявление духовной задолженности самурая перед своим сюзереном за его благосклонность, вознаграждение и предоставление земли. Более того, в соответствии с конфуцианской традицией отношения «господин-вассал» были аналогичны отношениям «отец-сын», когда сюзерен считался «отцом» своих вассалов. Следовательно, обязательства самурая перед сюзереном воспринимались как форма «сыновнего долга», требующая полного и безоговорочного подчинения господину, сродни долгу перед собственным отцом, независимо от поведения последнего. Аналогичная позиция была создана на основе доктрины Конфуция о сыновней почтительности и архетипа идеального правителя [20, с. 38].

Лояльность в военной элите в основном проявлялась как ревностный долг перед своим сюзереном и кланом. Понятие долга было сформулировано посредством слияния понятий «он» и «гири». «На» означает чувство признательности и глубокого уважения, которое человек испытывает к людям, занимающим более высокое положение в иерархической структуре, которые проявляют внимание, заботу и почтение. «На» означает выражение благодарности за блага, дарованные божествами, начальством, родителями и воспитателями. Более того, эта благодарность будет длиться вечно. Понятие "гири" обозначает моральные обязательства перед вышестоящим лицом и правила, которых индивид должен придерживаться в социальных взаимодействиях, часто между вассалом и сюзереном. Первоначально этот термин обозначал фундаментальные и неотъемлемые обязательства перед родителями, старейшинами, обществом и любимыми. Со временем концепция гири расширилась, включив в себя обязательства перед своим господином, что оказало значительное влияние на этические рамки класса воинов. Гири – это моральное обязательство, которое иногда вынуждает кого-либо действовать вопреки собственным желаниям или интересам. Гири – это моральное обязательство, не основанное ни на абстрактных понятиях добра и зла, ни на жестко определенных правилах межличностных отношений, но требующее соответствующих действий в определенных контекстах. Известный японский трудоголизм коренится в огромном чувстве ответственности, традиционной дисциплине и терпении.

Вот как описывал основатель первой миссии ордена иезуитов в Восточной Азии Алессандро Валиньяно: «Гири, или долг чести, проявляется, во-первых, по отношению к окружающим (как разновидность нашего понятия «совесть»), а во-вторых, по отношению к самому себе, к собственной репутации (что во многом соответствует тому, что мы называем самолюбием). Ошибочно полагать, что один аспект этой добродетели требует благодарности, а другой – мстительности. Обязанность чести по отношению к себе простирается дальше необходимости отомстить за оскорбление. Гири советует японцам избегать обстоятельств, которые могут привести к взаимному унижению или позору для него и других. Японцы с замечательной изобретательностью стремятся обойти случаи прямой конкуренции, когда предпочтение одной из сторон может привести к «потере лица» для другой. Взаимное опасение «потери лица» требует привлечения третьей стороны или посредника, которого японцы считают необходимым для всех обсуждений, начиная от сватовства и заканчивая заключением торговых соглашений» [23].

Необходимо подчеркнуть, что до сегодняшних дней принципы «он» и «гири» неизменно играют важную роль в коммуникационной системе современной Японии. Главным образом эти принципы заметно отражаются в отношениях, которые проявляются «вертикальными связями», например, «учитель – ученик», «руководитель – подчиненный».

В настоящее время педагогам в Японии оказывается значительное уважение, иногда превосходящее то, которое оказывают родителям, поскольку Бусидо утверждает, что учитель (сенсей) передает важную информацию, необходимую для выживания в этом мире [22, стр. 245-246]. В современной Японии корпоративное достоинство и непоколебимая приверженность своей организации имеют значительную ценность, даже если они противоречат личным устремлениям или отрицательно влияют на межличностные отношения.

Понятие «гири» заметно в политической системе Японии. Фракционная политическая борьба в Японии представляет собой противостояние между различными группами, члены которых связаны связями гири. Некоторые ученые видят параллели между ней и клановым конфликтом в феодальной Японии, подчеркивая сопоставимые связи внутри клана. Сопоставимые связи также существуют между журналистами, авторами и практиками прикладного искусства. Передача мастерства от учителя к ученику может рассматриваться как проявление гири.

Опросы общественного мнения показывают, что основным источником стресса на рабочем месте среди японцев является воспринимаемое моральное обязательство перед своей организацией. Большой страх у служащих компаний - это совершить что-то, что может привести к моральному или материальному ущербу, который грозит какими-либо негативными последствиями для компании.

Следует отметить, что особенностью японского менталитета является коллективное мышление, которое сохранилось в наши дни. Как известно, самая близкая человеку группа – это семья, что является очень важной и значимой группой для каждого японца.

В рамках семьи люди приобретают культурные ценности, а также воплощают в себе социальный аспект. Динамика внутри семьи развивается одновременно с изменениями в преобладающих общественных структурах и статусе женщин в этих рамках. В период Хэйан (794-1185) в аристократическом классе поведение родителей передавалось их отпрыскам по наследству. Затем эта профессия превратилась в семейное предприятие.

Фирма наследовалась исключительно старшим сыном и передавалась из поколения в поколение. В результате возникла система «Иэ», характеризующаяся патрилинейным происхождением и централизованным принятием решений лидером клана. Лидер «Иэ» осуществлял неизменный контроль и власть над членами семьи. С юных лет японцев учили осознавать свое положение в строгой иерархии семьи. Глава семьи неизменно стремился к привилегированному статусу, и, как правило, о нем заботились другие родственники. Например, его неизменно приветствовали на пороге, и его место за столом было неизменно самым заметным, в отличие от других. Он также обладал финансовой властью, поскольку полностью контролировал семейный бюджет по праву прямого наследования.

В современной Японии до сих пор весомое значение имеют элементы патриархального общества. Во многих семьях главным или единственным добытчиком является мужчина, женщина занимается ведением домашнего хозяйства и воспитанием детей. Жизнь современной японской женщины связана с выбором между семейными обязанностями и построением карьеры. Однако в период упадка экономики зародилась традиция временной работы на неполный рабочий день, которое получило название «арбайто». У множества женщин появилась возможность совмещать семейную жизнь и трудовую деятельность. В настоящее время уже неудивительно встретить женщин, строящих успешную карьеру в государственном управлении и политике, экономике, медицине, средствах массовой информации и других сферах жизнедеятельности. Бесспорно, такой уклад жизни демонстрирует отход от древних традиций, однако в эпоху глобализации данные изменения происходят как что-то естественное и играющее важную роль в общественной жизни Японии.

Также на протяжении многих веков в японских семьях не меняется традиция воспитания детей. Родителями обеспечивается особое привилегированное положение ребенка до 5 лет, которое также включает не только родственников, но и другое внешнее окружение. Ребенок избегает какого-либо наказания, негласно запрещено повышать на него голос, ругать и что-либо запрещать. Важным элементом воспитания является демонстрации положительных примеров поведения. В данный период в жизни ребенка мать играет важную роль, полностью посвящая ему свое внимание и время.

По достижении ребенком 6-летнего возраста происходят кардинальные изменения в системе воспитания. Ребенка резко скидывают с так называемого пьедестала и подключают жесткую дисциплину и повиновение старшим. Также в этот период ребенок через школу учится быть членом группы и приучается не выделяться из толпы через страх общественного порицания и осуждения. Давно не секрет, что для японского общества коллективизм играет доминирующую роль в формировании большинства аспектов в становлении современной Японии. Отделение от общества и отчуждение является главным проклятием для любого японца. Поэтому и вся система воспитания построена на принципах коллективизма, быть как все – главное правило для ребенка. В случае, если ребенок пытается идти против сверстников в каком-либо вопросе, он может быть подвержен гонениям и травле, и даже есть риск стать изгоем, что почти смертельно для каждого японца.

На сегодняшний день в Японии несмотря на то, что весь остальной мир стремится следовать принципам равноправия для всех слоев общества, и особенно гендерного равенства, до сих пор придерживаются традиций в воспитании мальчиков и девочек,

которые являются различными. Мальчиков воспитывают гораздо строже, больше нагрузка в школе, также после уроков они заняты дополнительными занятиями. В то же время мальчикам запрещено выполнять какую-либо домашнюю работу, касающуюся ведения хозяйства, находиться на кухне и участвовать в приготовлении пищи. Данная деятельность – это полностью прерогатива женского пола. Юноша – это прежде всего опора семьи, девочки же обязаны взять на себя полное ведение хозяйства, и в то же время у нее гораздо меньше прав, их готовят в дальнейшем полностью взять на себя обязанность ведения дома, воспитания ребенка и быть надежным тылом для супруга.

Японская семья в наши дни является надежным и крепким институтом с сохранением устоев патриархального общества и вековых культурных традиций, передающихся из поколения в поколение. Бессменным остается факт существования иерархии между мужчинами и женщинами, старшими и младшими, и особого статуса главы семьи. Клановая система «иэ» представляла собой нечто вечное и стойкое, где с каждым новым поколением передавались по наследству социальное положение, имущество, знания и ремесла. Преемственность поколений была исключительно важна в системе «иэ». Осознание каждого члена клана, что он принадлежит к одной общей семье, создавало настроение сплоченности и преданности, что также давало нацеленность на взаимодействие и поддержку, а также усиление и укрепление связей внутри клана.

Заключение

Растущий интерес к восточной культуре и традициям в последнее время вполне объясним. Запад, имеющий глубокие корни античной и христианской традиций, всегда был заинтересован в изучении загадочных и отличных от него культур других народов. Япония, со своей самобытной и мистической культурой, особенно привлекала внимание европейцев. В японской культуре сосредоточено множество традиций, обычаев и устоев, которые отличают эту уникальную страну. Её глубина, уникальность и оригинальность всегда поражали и вызвали желание исследовать эту самобытную культуру великих умов со всего мира.

Традиционализм свойствен общественному строю Восточных цивилизаций, где исторически традиции всегда оказывали влияние на социальную жизнь общества. На Востоке традиции являются значимой частью ежедневного быта, будучи непоколебимой основой в противовес инновационному миру у западного общества. Основы традиционализма прослеживаются в таких учениях и религиозных течениях, как ислам, даосизм, индуизм, конфуцианство. В эпоху глобализации традиции приобретают новое значение, и теперь они являются предметом изучения, а также исследуются в рамках множества социальных и гуманитарных наук. Японский традиционализм представляет собой особое явление. Он проник в поведение и познание японского населения, став важнейшей характеристикой его идентичности. Японский подход к иностранным культурам не определяется ни отвержением, ни некритическим признанием, а скорее воплощает разговор, который является внутренним принципом японской культуры. Несмотря на глобализацию, японцы стремятся поддерживать традиции и поведенческие стандарты, переданные предыдущими поколениями. Японский национальный характер отличается утонченной эстетической чувствительностью, приверженностью традиционным ритуалам, глубоким уважением к природе, приверженностью к доб-

росовестному приобретению знаний, дисциплиной, сильным чувством долга и непоколебимой преданностью иерархической власти.

Вклад автора:

Раисова А.Б. – сформулировала цели и задачи статьи, а также определила методологическую основу. Ею был проведен углубленный анализ научной и историко-культурной литературы по теме, осуществлены сбор и систематизация материала. Особое внимание было уделено интерпретации полученных данных, обобщению результатов и выявлению ключевых тенденций аспектов. Кроме того, автор осуществила редактирование и структурное оформление текста в соответствии с академическими стандартами, обеспечив логическую связность и аргументированность научного изложения.

Список литературы

1. Грицанов, А.А. (1998) Новейший философский словарь. – Минск: В.М. Скакун, с. 896
2. Традиция. Доступно по ссылке: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D1%80%D0%B0%D0%B4%D0%B8%D1%86%D0%B8%D1%8F>– (дата обращения: 24 мая 2024)
3. Большая советская энциклопедия (1977). Т. 26. Москва: Советская энциклопедия, с. 624.
4. Кофанов, Л.Л. (1996) «Традиция о древнейших источниках по праву архаического Рима: легенда или реальность?»: материалы международной конференции «Проблемы исторического познания», Москва: ИВИ РАН, стр. 34–35.
5. Лебон, Г. (2015) Психология масс. Москва: Академический проект, с. 240.
6. Шацкий, Е. (1990) Утопия и традиция. М.: Прогресс, с. 456.
7. Поппер, К. (1992) Открытое общество. Том 1. Чары Платона. Москва: Феникс, с. 123.
8. Ивасаки, М. (2011) Традиционное культурное образование в современной Японии. Проблемы и рекомендации. Доступно по ссылке: <https://kogakkan.repo.nii.ac.jp/records/229> (дата обращения: 24 мая 2024).
9. Sedgwick, M. (2004) 'Against the Modern World: Traditionalism and the Secret Intellectual History of the Twentieth Century', Oxford: Oxford University Press.
10. Кумарасвами, А. (2012) О смысле смерти / Генон Р., Эвола Ю., Шюон Ф. Свет и тени. Тамбов, стр. 108-111.
11. Генон, Р. (2003) Очерки об индуизме. Москва: Беловодье, с. 304.
12. Sedgwick, M. (2021) 'Guenonian Traditionalism in South American literature and academia', International Journal of Latin American Religions, pp. 164-180.
13. Конфуций (2000). Изречения. Москва: АСТ, с. 36.
14. Степанянц, М.Т. (2020) Межкультурная философия: истоки, методология, проблематика, перспективы. Москва: Наука, с. 32.
15. Радхакришнан, С. (1994) Индийская философия. Том 1. Санкт-Петербург: Стикс, с. 134.
16. Васильев, Л.С., Поршнева, Е.Б. (1982) Дао и Даосизм в Китае. М.: Наука, с. 288.
17. Пронников, В.А., Ладанов, И.Д. (1996) Японцы (этнопсихологические очерки). Доступно по ссылке: <http://historic.ru/books/item/f00/s00/z00000006/index.shtml> (дата обращения: 24 мая 2024).
18. Мякочина, М.С. (2017) Влияние конфуцианства на культурную и политическую жизнь Японии. Доступно по ссылке: <https://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-konfutsianstva-na-kulturnuyu-i-politicheskuyu-zhizn-yaponii/viewer> (дата обращения: 24 мая 2024).

19. Улищенко, Т. (2004) Хагакуре. Кодекс Бусидо. Москва, стр. 7-9.
20. Конфуций (2007). Суждения и беседы. СПб.: Азбука-классика, с. 38.
21. Мацумура, А. (1988) Дайдзирин. Токио: Сансэйдо, с. 653.
22. Кинг, У.Л. (1999) Дзэн и путь меча. Опыт постижения психологии самурая. СПб.: Евразия, стр. 245-246.
23. Алессандро, В. (1642) История деятельности ордена иезуитов в Восточной Азии. Ватикан.
24. Фомина, М.Р. (2016) История философии хозяйства: хозяйственная этика протестантизма и конфуцианства. Доступно по ссылке: <https://www.econ.msu.ru/ext/lib/Category/x78/x87/30855/file/fh1.pdf> (дата обращения: 24 мая 2024).
25. Башлыков, Т. (2022) Социокультурные основы японского менеджмента. Доступно по ссылке: https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialno-kulturnye-osnovy-yaponskogo-menedzhmenta?utm_source=chatgpt.com (дата обращения: 24 мая 2024)
26. Japan connect. Available via the link: <https://www.japanconnected.com/culture> (Accessed: 24 may 2024).
27. Morris-Suzuki Tessa (1998) Reinventing Japan: Time, space, nation. N.Y., M.E. Sharpe, p. 236.

Ә.Б. Раисова

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: aliyaoshakbaeva@gmail.com)*

Дәстүршілдік және оның қазіргі жапондар дәстүріндегі рөлі

Аңдатпа. Бұл мақалада қазіргі жапон қоғамына тән және оның күнделікті өмірінде үлкен рөл атқаратын традиционизм сияқты әлеуметтік-философиялық бағытқа негізделген Жапонияның дәстүрлері қарастырылады. Қазіргі әлемде қандай үдерістер орын алса да, жапон қоғамы ғасырлар бойы қалыптасқан, тарих призмасы арқылы қалыптасқан мінез-құлық, әдептілік, сөйлеу мәнері нормаларын жоғалтпайтынын атап өтуге болады. Мақалада қазіргі жапон қоғамындағы дәстүрлердің күнделікті өмірде, атап айтқанда, отбасылық, тұрмыстық және ұжымдық қарым-қатынаста, қоғамдағы мінез-құлықтағы, мәдениет пен өнердегі, саяси және экономикалық даму барысында көрініс тапқан ықпалы зерттеледі. күй. Бұл зерттеудің мақсаты – мәдени, діни, аумақтық, әлеуметтік, отбасылық сияқты әлеуметтік өмірдің әртүрлі аспектілеріне әсер ететін Жапониядағы ұлттық дәстүрлердің қалыптасуына дәстүршілдіктің ықпалына терең талдау жасау. Мақалада қазіргі жапон қоғамындағы көне дәстүрлерді жаңғырту және бейімдеу мысалдары көрсетілген. дәстүрдің негізін қалаған мәдени құндылықтарды анықтаудың жапондық тәсілінің жеке аспектілері. Бұл зерттеу жапондықтардың өздерінің мәдени мұрасын, дәстүрлі мінез-құлық нормаларын, сондай-ақ ұлттық ойлау ерекшеліктерін қалай қабылдайтынын зерттейді. Жапониядағы әрбір адам отбасымен, оқу процесімен немесе кәсіптік қызметпен байланысты болуы мүмкін белгілі бір әлеуметтік топқа байланысты сезінетінін көрсетеді. Осы мақалада баяндалған тұжырымдар әртүрлі аспектілер мен мәдени контексттер арқылы қалыптасқан дәстүршілдік пен жапон дәстүрлері арасындағы өзара әрекеттесулер мен әсерлерді жан-жақты түсіну қажеттілігін көрсетеді.

Түйін сөздер: дәстүр, дәстүршілік, отбасы, Жапония, жапон қоғамы, жаһандану, менталитет, мәдениет, өнер, Даосизм, Конфуциандық.

A.B. Raisova

*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
(E-mail: aliyaoshakbaeva@gmail.com)*

Traditionalism and Its Role in the Traditions of Modern Japanese People

Abstract. This article examines the traditions of Japan, which are based on such a socio-philosophical trend as traditionalism, which is undoubtedly inherent in modern Japanese society and plays a major role in its everyday life. It can be noted that no matter what processes occur in the modern world, Japanese society does not lose the norms of behavior, etiquette, manners of speech established over centuries, formed through the prism of history. The article is a study of the influence of traditions in modern Japanese society, which are reflected in everyday life, in particular in family and household and collective relations, in behavior in society, in culture and art, in the political and economic course of the state. The purpose of this study is to conduct a deep analysis of the influence of traditionalism on the formation of national traditions of Japan, which affect various aspects of public life, such as cultural, religious, territorial-areal, social, and family. The article demonstrates examples of the reproduction and adaptation of ancient traditions in modern Japanese society. individual aspects of the Japanese way of defining cultural values that formed the foundation of tradition. This study examines how Japanese people perceive their cultural heritage, traditional norms of behavior, and specific features of national thinking. It shows how each individual in Japan feels connected to a certain social group, which can be related to family, educational process, or professional activity. The results presented in this article highlight the need for a comprehensive understanding of the interaction and influence between traditionalism and Japanese traditions formed in various aspects and cultural conditions.

Keywords: tradition, traditionalism, family, Japan, Japanese society, globalization, mentality, culture, art, Taoism, Confucianism.

References

1. Gricanov, A.A. (1998) *Novejshij filosofskij slovar'*. Minsk: V.M. Skakun, s. 896. [in Russian]
2. Tradiciya. Dostupno po ssylke: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D1%80%D0%B0%D0%B4%D0%B8%D1%86%D0%B8%D1%8F>– (data obrashheniya: 24 maya 2024). [in Russian]
3. Bol'shaya sovetskaya jenciklopediya (1977). T. 26. Moskva: Sovetskaya jenciklopediya, s. 624. [in Russian]
4. Kofanov, L.L. (1996) 'Tradiciya o drevnejshih istochnikah po pravu arhaicheskogo Rima: legenda ili real'nost'?' materialy Mezhdunarodnoi konferencii «Problemy istoricheskogo poznaniya», Moskva: IVI RAN, str. 34-35. [in Russian]
5. Lebon, G. (2015) *Psihologiya mass*. Moskva: Akademicheskij proekt, s. 240. [in Russian]
6. Shackij, E. (1990) *Utopiya i tradiciya*. M.: Progress, s. 456. [in Russian]
7. Popper, K. (1992) *Otkrytoe obshchestvo*. Tom 1. Chary Platona. Moskva: Feniks, s. 123. [in Russian]
8. Iwasaki, M. (2011) *Tradicionnoe kul'turnoe obrazovanie v sovremennoj Japonii*. Problemy i rekomendacii. Dostupno po ssylke: <https://kogakkan.repo.nii.ac.jp/records/229> (data obrashheniya: 24 maya 2024). [in Russian]
9. Sedgwick, M. (2004) *Against the Modern World: Traditionalism and the Secret Intellectual History of the Twentieth Century*. Oxford: Oxford University Press.
10. Kumarasvami, A. (2012) *O smysle smerti* / Genon R., Jevola Ju., Shuon F. Svet i teni. Tambov, str. 108-111.

11. Genon, R. (2003) Ocherki ob induizme. Moskva: Belovod'e, s. 304.
12. Sedgwick, M. (2021) 'Guenonian Traditionalism in South American literature and academia', International Journal of Latin American Religions, pp. 164-180.
13. Конфуций (2000). Izrecheniya. Moskva: AST, s. 36. [in Russian]
14. Stepanjanc, M.T. (2020) Mezhhkul'turnaya filosofiya: istoki, metodologiya, problematika, perspektivy. Moskva: Nauka, s. 32. [in Russian]
15. Radhakrishnan, S. (1994) Indijskaya filosofiya. Tom 1. Sankt-Peterburg: Stiks, s. 134. [in Russian]
16. Vasil'ev, L.S., Porshneva, E.B. (1982) Dao i Daosizm v Kitae. M.: Nauka, s. 288. [in Russian]
17. Pronnikov, V.A., Ladanov, I.D. (1996) Japoncy (jetnopsihologicheskie ocherki). Dostupno po ssylke: <http://historic.ru/books/item/f00/s00/z00000006/index.shtml> (data obrashheniya: 24 maya 2024). [in Russian]
18. Myakochina, M.S. (2017) Vliyanie konfucianstva na kul'turnuyu i politicheskuyu zhizn' Japonii. Dostupno po ssylke: <https://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-konfutsianstva-na-kulturnuyu-i-politicheskuyu-zhizn-yaponii/viewer> (data obrashheniya: 24 maya 2024). [in Russian]
19. Ulishhenko, T. (2004) Hagakure. Kodeks Busido. Moskva, str. 7-9. [in Russian]
20. Конфуций (2007). Suzhdeniya i besedy. SPb.: Azbuka-klassika, s. 38. [in Russian]
21. Macumura, A. (1988) Dajdzirin. Tokio: Sansjeido, s. 653. [in Russian]
22. King, U.L. (1999) Dzjen i put' mecha. Opyt postizheniya psihologii samuraya. SPb.: Evraziya, str. 245-246. [in Russian]
23. Alessandro, V. (1642) Istoriya deyatel'nosti ordena iezuitov v Vostochnoj Azii. Vatikan. [in Russian]
24. Fomina, M.R. (2016) Istoriya filosofii hozyajstva: hozyajstvennaya jetika protestantizma i konfucianstva. Dostupno po ssylke: <https://www.econ.msu.ru/ext/lib/Category/x78/x87/30855/file/fh1.pdf> (data obrashheniya: 24 maya 2024). [in Russian]
25. Bashlykov, T. (2022) Socio-kul'turnye osnovy yaponskogo menedzhmenta. Dostupno po ssylke: https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialno-kulturnye-osnovy-yaponskogo-menedzhmenta?utm_source=chatgpt.com (data obrashheniya: 24 maya 2024). [in Russian]
26. Japan connect. Available via the link: <https://www.japanconnected.com/culture> (Accessed: 24 maya 2024).
27. Morris-Suzuki Tessa (1998) Reinventing Japan: Time, space, nation. N.Y., M.E. Sharpe, p. 236.

Сведения об авторе :

Раусова А.Б. – PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Раусова Ә.Б. – PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Raisova A.B. – PhD doctoral student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 16.21.47

Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-153-4-192-202>

Мәмлүк қыпшақтары лексикасының қазіргі қазақ тіліндегі қолданысы («Китаб-и межму-и тержуман-и турки ве ажеми ве мугали» еңбегі негізінде)

Н.Қ. Шалғынбай¹, Г.А. Бегимова*¹, М. Оразбек¹

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: shalgynbai_nurbek@list.ru, gukjik_76@mail.ru, makpal_zere@mail.ru)

Аңдатпа. Қазіргі таңда түркітану саласында қыпшақ тіліне қатысты зерттеулер көптеп жүргізіле бастады. Оның бір себебі қыпшақ тіліне қатысты жазба ескерткіштердің табылмауы және зерттелмеуі. Қыпшақ жазба ескерткіштері түрлі географиялық аумақтарда түрлі елдердің жазуымен таралды. Қыпшақ тілі орта ғасырларда халықаралық тіл қызметін атқарды. Қыпшақ жазба ескерткіштерінің бір тобы мәмлүк қыпшақтарына қатысты болып келеді. Олар негізінен араб әріптерімен жазылып, негізінен Мысыр мен Сирия жеріндегі жергілікті халықтарға арналған болатын. Мұндай жазба ескерткіштерінің қатарында сөздіктер, грамматикалық анықтамалықтар, оқу құралдары болды. Олардың жазылу себебі жергілікті халыққа қыпшақ тілін үйрету болатын. Мемлекетте мәмлүк қыпшақтарының саяси билікті иеленуі қыпшақ тіліне деген қажеттілікті тудырды. Қажеттілікте байланысты еңбектер жазылды. Олардың бір тобы жоғалып кетсе, кейбірі сақталып бізге жетіп отыр. Қазіргі таңда түркі тілдерінің бір тобын қыпшақ тілдері құрайды. Қыпшақ халықтарының ұлтқа бөлінісі бірнеше ұлттық тілдердің де пайда болуына алып келді. Қазіргі қазақ тілінің байырғы лексикасы бірнеше қабаттан тұрады. Қыпшақ тілі лексикасы қазіргі қазақ тілінің негізін құрайтын қабат. Оның зерттелуі қазіргі қазақ тілінің даму тарихын сипаттап береді. Сонымен қатар орта ғасырлардағы қыпшақ тіліне қатысты ескерткіштер тілі толық зерттелмеген. Оларды ғылыми айналымға енгізу кеш іске асырылып келеді. Қазіргі таңда аталған тарихи мәтіндер өзінің құндылығымен және бейтаныс құпияларымен назар аудартып отыр. Тарихи мәмлүктік қыпшақ жазба ескерткіштерінің қазіргі қазақ тілі тұрғысынан зерттеулі маңызды болып саналады.

Түйін сөздер: қыпшақтану, қыпшақ тілі, мәмлүк қыпшақ жазба ескерткіштері, қазіргі қазақ тілі, лексика.

Кіріспе

Орта ғасырлардағы қыпшақ халықтары мен қазіргі қыпшақ тілдері тобына қатысты зерттеулер түркітанудың ішінде қыпшақтану саласын қалыптастырады. Қыпшақтану тарихи тұрғыдан әрі қазіргі тіл білімі тұрғысынан маңызды салаға айналды. Қыпшақ

Түсті: 03.05.2025; Мақұлданды: 25.11.2025; Онлайн қолжетімді: 30.12.2025

жазба ескерткіштері орыс, армян, араб жазуларымен және басқа да таңбалармен жазып қалдырылған. Олардың ауқымды бөлігі араб жазуымен жазылған мұралар. Ғылымда олар мәмлүк қыпшақтарының жазба ескерткіштері деп аталады. Қазақ тіл біліміне мұндай ескерткіштер белгілі болғанымен оларды жинақтау, қазақ тіліне аудару, тілдік тұрғыдан зерттеу істері толық жасалмай келеді. Толықтай зерттелмеген мәмлүктік қыпшақ ескерткіштерінің бірі - «Китаби-и межму-и тержуман-и турки ве ажеми ве мугали». Еңбектің жазылу мақсаты Мысырдағы араб халқына қыпшақ тілін меңгерту болып саналады. Еңбектің бұрынғы тәжірибені ескеріп жазылғандығы, әдістемелік жағынан ізденіс жасалғандығы, сөздік қорды барынша жинақтағандығы оның негізгі артықшылығы болып саналады. Бұл еңбек өз заманында грамматикалық оқулық әрі көп тілді сөздік қызметін атқарған. Қыпшақ лексикасының қазіргі қазақ тіліндегі сақталуы мен қолданысын талдау үшін еңбектің сөздік бөлімін нысан етіп белгілеуіміз қажет. Еңбектің сөздік бөлімінде халықтың тұрмыс-тіршілігіндегі маңызды салаларға қатысты сөздер жинақталған. Түркі тіліне қатысты қыпшақ және оғыз диалектілері кездеседі. Сөздік қордың қазақ тілінде сақталып, қазіргі таңдағы қолданысы да әртүрлі. Оларды лексика-семантикалық топтарға жіктей отырып, талдау жүргізу маңызды.

Көне қыпшақ тілі орта ғасырларда Орталық Азия жерін мекен еткен жергілікті тайпалардың тілі болғандығы белгілі. Қыпшақ тайпаларының әртүрлі елдер құрамында болуына, саяси-әлеуметтік, мәдени орталықтарға қатысына қарай ғылыми еңбектерде Орта Азия қыпшақтары, Алтын Орда қыпшақтары, Қырым қыпшақтары, Қазақстан қыпшақтары секілді шартты атаулар да қолданылып жүреді [1, 45]. Олардың тілі ерте орта ғасырда өмір сүрген көне қыпшақ тілі болып саналады. Қазіргі таңдағы қыпшақ тілдер тобы орта ғасырлардан бері қарай көне қыпшақ тілінің негізінде пайда болды деуге болады. Қыпшақ тілі жөніндегі алғашқы ғылыми пікірлер М. Қашқари еңбегінде кездеседі [1, 45]. Ол қыпшақ тілінің грамматикалық ерекшеліктерін көрсете отырып, қыпшақ лексикасының мысалдарын ұсынған. Тіл қолданысы мәселесіне келсек, қыпшақ тілі кең таралған тіл ретінде танылған.

Қыпшақ тілінде тараған тарихи жазба ескерткіштердің географиялық ауқымы да кең. Қыпшақ мұраларын ғалымдар бірнеше топта қарастырады. Ғ.Айдаров, Ә.Құрышжанов, М.Томанов сияқты ғалымдар қыпшақ ескерткіштерін қандай жазумен жазылғандығына қарай бес топқа бөлген. Оларға XIII-XIV ғасырларға тиесілі ежелгі готикалық көне әріппен жазылған ескерткіштер, XI-XIV ғасырлар кезеңінде араб әліпбиімен жазылған ескерткіштер, XV-XVI ғасырлар шенінде армян жазуларымен берілген ескерткіштер, XI-XIII ғасырларға қатысты орыс әрпімен жазылған ескерткіштер және Шығыс Еуропа жеріндегі халықтардың тілдерінде сақталған, сол елдердің жазуымен беріліп жүрген әр деңгейдегі материалдар, кісі аттары, жер-су атаулары сияқты сөздер жатады [1, 45]. Аталған топтардағы жазба ескерткіштердің басым көпшілігінің авторлары басқа халықтардың өкілдері болған десек те болады. Дегенмен кей араб тіліндегі мұралардың жазушылары қыпшақ болуы мүмкін. Жазба ескерткіштердің бірыңғай келуі белгілі бір мәдени орталыққа тән екенін білдіреді. Географиялық аумақ, атау, ортақ саяси-әлеуметтік орта, тіл жазба ескерткіштерін жүйелеп топтауға мүмкіндік береді. Соған байланысты ғалымдар Ғ. Айдаров, Ә. Құрышжанов, М. Томанов өз жіктелімінде қыпшақ тіліне байланысты туған ескерткіштерді куман қыпшақтары тіліндегі ескерткіштер, половец қыпшақтары тіліндегі ескерткіштер, Алтын Орда қыпшақтары тіліндегі ескерткіштер, мәмлүк қыпшақтары тіліндегі ескерткіштер ретінде қарастырған.

Түркі тілдерін салыстыра зерттеу мен сөздік жасау ісі М. Қашқари кезеңінен кейін мәмлүк қыпшақтарында орын алған деуге болады. Мәмлүк қыпшақтарының кезеңінде өзге ұлт өкілдеріне тіл үйрету ісі де қолға алынғанын еңбектерден қарауға болады. Мұндай грамматикалық және лексикографиялық еңбектер қазақ тіл білімі тұрғысынан зерттеу нысанына айналмай келеді. Мәмлүктер этникалық жағынан әркелкі болғанымен, олар қыпшақ сұлтанына бағынып, қарым-қатынас құралы ретінде қыпшақ тілі қолданылған [2, 9]. Осындай себептерге байланысты қыпшақ тілі мемлекеттік және халықаралық тіл қызметін атқара бастады. Қыпшақ тілін үйренуге деген талап жоғарылайды. Мәмлүктер иелігінде болған жерлерде қыпшақша-арабша, қыпшақша-парсыша, қыпшақша-парсыша-моңғолша сөздіктер жасалып, қыпшақ тілін үйретуге арналған грамматикалық оқулықтар жазылады.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Орта ғасырларға тән «Китаби-и межму-и тержуман-и турки ве ажеми ве мугали» еңбегі қыпшақ тілі лексикасын танытатын негізгі жазба ескерткіштің бірі. Қыпшақ жазба мұралары дәуірі мен жазуы, құрылымы мен жазылу уәждемесі жөнінен айырмашылық жасайды. Ескерткіштің сипаты мен тарихи орнын, кезеңі мен құрылымын танытуда Ғ. Айдаров, Ә. Құрышжанов, М. Томановтардың ғылыми жіктемі негізге алынады. Еңбектің сөздік бөлімі көп тілді тізімнен тұрады. Сондықтан А. Н. Гаркавецтің аударма басылымына сүйенеміз. Жазба ескерткіштің сөздік қорын талдау үшін лексика-семантикалық топтарға жіктеуіміз шарт. Қазіргі қазақ тілі мен қолданысын талдау үшін бірліктерді салыстыра қарауымыз керек. «Китаби-и межму-и тержуман-и турки ве ажеми ве мугали» ескерткішінің лексикалық қорын таныту үшін қыпшақ тілі мен қазіргі қазақ тілін салыстыру, тілдік бірліктерді сипаттау және мағыналық тұрғыдан сипаттау әдістері қолданылады.

Нәтижелер мен талқылаулар

«Китаби-и межму-и тержуман-и турки ве ажеми ве мугали» еңбегінің лексикалық қорына талдау жасау негізінде бірнеше лексика-семантикалық топ жіктелді. Олар: 1) адам, адам ағзасына қатысты және адам сипатына қатысты сөздер; 2) туыстық атаулар мен әлеуметтік мәртебеге қатысты сөздер; 3) сан есімдер мен санау жүйесіне тән бірліктер; 4) уақыт өлшемдеріне байланысты сөздер; 5) жануарлар мен аң атаулары; 6) түр-түс атаулары.

Қыпшақ тілі лексикасының қазіргі қазақ тілінде сақталуы жөнінен адам және оның ағзасына қатысты сөздер, сан және санау жүйесі, уақыт өлшемдері, жануарлар мен аң атаулары, түр-түс атаулары басымдыққа ие. Адам сипаты және әлеуметтік мәртебеге қатысты сөздердің басым бөлігі қазіргі қазақ тілінде сақталған дей алмаймыз.

Қыпшақ тілі мен қазіргі қазақ тілінің лексика-семантикалық тұрғыдан өзгешелігі түр-түс атауларынан білінеді. Түр-түс атаулары негізінен қыпшақ тілінде реңк атауы емес, жылқының сипаты ретінде басым қолданылған. Ал қыпшақ тілі мен қазіргі қазақ тілінің лексикасы тығыз байланыстылығын дене мүшелері арқылы жасалған өлшем атаулары, саны жағынан көп болып келетін дене мүшелерінің көпше түрде берілуі, түр-түс атауларының күшейтпелі шырайда берілуі, басым көпшілік сөздердің түбірінің сақталуы және тағы басқа да құбылыстар дәлелдейді.

Мәмлүк қыпшақтарына тиесілі ауқымды грамматикалық оқулық әрі сөздік «Китаби-и межму-и тержуман-и турки ве ажеми ве мугали» жазба ескерткіші саналады. Ғалымдар Ә. Қайдар және М. Оразов «Китаби-и межму-и тержуман-и турки ве ажеми ве мугали» ескерткішін бір данасы сақталған және авторы белгісіз болып келген мұралар қатарына қосқан [3, 26]. Сол жалғыз нұсқа Голландияның Лейден кітапханасында сақталған. Сондықтан осы еңбекті голландиялық ғалым М. Т. Хоустма 1894 жылы жария еткен болатын. Қазіргі таңға дейін осы еңбек жайлы айтылып келген тұжырымдар осы жарияланымға сүйенілген болатын. Осы басылым бойынша, Б. Флемингтің тұжырымдауы бойынша еңбек 1343 жылы 25 қаңтар күні жазылған. Мұсылмандардың жыл санауына сәйкес хижралық 743 жылы шабан айының 27 күні жазылуы аяқталған деп көрсетілген [3, 26]. Ескерткіштің авторы ретінде Халил ибн Мухаммад ибн Исуф ал-Коневи жазылған. Бұл мәселеде ғалымдардың арасында осы тақырып жөнінде дау туып, пікірлері бір арадан шыға бермейді. Ғалымдардың бірі Халил ибн Мухаммад ибн Исуф ал-Коневиді көшіріп жазушы адам деп атаса, бір тобы оны ескерткіш авторы деп санайды.

Аталған еңбектің зерттелуі қыпшақтану саласын толықтырады. Қыпшақтану – орта ғасырларда өмір сүрген қыпшақ тайпалары мен қазіргі қыпшақ тілдер тобындағы халықтар туралы зерттеулердің жиынтығы. Қазіргі қазақ тілінің лексикалық қорындағы қыпшақ сөздік қорын таныту маңызды. Осы мақсатта «Китаби-и межму-и тержуман-и турки ве ажеми ве мугали» еңбегінің сөздік бөлімін талдауымыз қажет. Сөздікті талдау барысында қыпшақтық және оғыздық диалектінің қатар жұмсалатын жағдайларына мән беруіміз қажет. Мысал келтірсек, қазақ тіліндегі «жаңбыр» сөзі қыпшақ тілінде «уамғир» болса, оғыз диалектісінде «уағтир» түрінде, «найзағай» сөзі қыпшақ тілінде «уашин», оғыз тілінде «yulđırm» нұсқаларымен қатар жүрген [4, 321].

«Китаби-и межму-и тержуман-и турки ве ажеми ве мугали» ескерткішінің сөздік қорында адам және адам ағзасының мүшелеріне қатысты сөздер орын алған. Қыпшақ тілінде адам сөзі «кіші» түрінде берілген. Адам мінезін «қиліқ» деп атаған. Адам дене мүшелері қай тілде болса да байырғы лексиканы құрайды. Бұл тілдегі жай құбылыс емес, себебі адам болмысын тануды өзін танудан және салыстыра танудан бастайды. Қазақ тіліндегі этнографизмдерді жинақтаған ғалым Ә. Қайдар адамның дене мүшелеріне қатысты атауларды адамның сырт тұлғасына байланысты және адамның дене кемістіктері деп қарастырған [5, 196-205]. Сөздікте қамтылған дене мүше атауларының басым көпшілігі дыбыстық өзгеріске түскенімен, қазіргі қазақ тілінде сақталған деуге болады. Мысалы, baş (бас), eñsä (желке), saş (шаш), tulum (тұлым), qulağ (құлақ), köz (көз), kirpik (кірпік), burun (мұрын), ağız (ауыз), erin (ерін), tiş (тіс), saqal (сақал) сияқты сөздер бастапқы мағынасында қазіргі қазақ тіліне сақталған. «Китаби-и межму-и тержуман-и турки ве ажеми ве мугали» жазбасының авторы аталған топтағы сөздердің мағынасын барынша толық беруге тырысқан. Мысал келтірсек, бір ғана barmaq (саусақ) сөзін берумен шектелмей, ulu barmaq (бас бармақ), soq barmaq (сұқ саусақ), orta barmaq (ортаңғы саусақ), adsız barmaq (аты жоқ саусақ), cıclaq (ең кіші саусақ) сияқты саусақ түрлерін санамалай берген. Сонымен қоса саны жағынан көп болып келетін дене мүшелерін көпше түрде берген. Мысалы, «barmaqlar» – саусақтар, «tırnaqlar» – тырнақтар сияқты сөздер көптік жалғауымен берілген. Септік жалғауларының -лар, -лер, -тар, -тер, -дар, -дер қосымшалары арқылы буын үндесіп, фонологияның құрылымында жүйелі түрленуінен морфеманың альтернаттық морфтары қалыптасқан [6, 68]. Ескерткіштің сөздік бөлімінде дене мүшелерінің қатысымен жасалатын өлшем атауларын да осы

топтан көруге болады. Мысалы, сөздік мәтініндегі «adım» – қадам, «құлаш» – құлаш, «қарғиш» – қарыс сөздерін атауға болады болады. Қарыс деп бас бармақ пен ортаңғы саусақтың толығымен керілген жеріне сәйкес келетін, саусақ ұштарының аралығын атайды [7, 102]. Бұл өлшем атауы қазақ этнографиясында белгілі ұғымдардың бірі. Адым – жүру кезіндегі екі аяқтың ара қашықтығы яғни қадам [8, 85]. Бұл сөз дәстүрлі өлшем жүйесінің бірі болып, басқаша «қадам» деп те аталады. Құлаш – адам екі қолын екі жаққа жазғандағы ұзындықтың атауы [9, 96]. Бұл сөз тек қазақ тілінде ғана емес, қазіргі түркі тілдерінде де сақталған. Мысалы, қазақ тіліндегі құлаш-құлаш қайталама қос сөзі есепсіз, шексіз деген мағынаны білдіруде қолданылады. Негізінен қазақ тіліндегі дәстүрлі өлшем жүйелерінің дене мүшелеріне қатыстылары қол өлшемдеріне қатысты туған. Кейбірі ғана аяққа қатысты пайда болған. Мұндай дәстүрлі өлшемдердің көне қыпшақ тілінде болуы халқымыздың ұзақ уақыттық мәдени жалғастығын түсіндіре алады. Ескерткіш тілінде берілген дене мүше атаулары қазақ тілінде сақталып қана қоймай, салаға қатысты терминдік мағыналарға да ие болған.

Қай тілде болса да адам сипатына байланысты сөздер лексиканың белсенді қабатын құрайды. Ескерткіште адамның сипаты мен жеке қасиеттеріне байланысты сөздер жинақталған. Жалпы адам сипаты мәніндегі сөздерді ер адамға қатысты және әйел адамға қатысты деп іштей бөлуге болады. Мәмлүк қыпшақтары тілінде «är, erkä» сөздері ер адам, еркек деген мағынада жұмсалған. Одан басқа еңбекке енген üyit (жігіт), oğlan (ер жігіт), keñç oğlan (кіші бала), aғuz oğlan (бала) сөздері ер адамға қатысты айтылатын сөздер. Әйелдерге қатысты қолданылған бір топ сөзді атауға болады. Мысалы, қыз (қыз), қыз oğlan (қыз бала), ерсі (біреудің әйелі), tul ерсі (тұл әйел, жесір әйел), ayly, үyklü (жүкті әйел) сөздері мәмлүк қыпшақтары тілінде әйелдердің сипатын білдірген. Жеке адамның қасиеттеріне қатысты сөздерден «қазақ» сөзін ұшыратуға болады. Қазіргі таңдағы этноним саналатын бұл сөз басы бос, еркін адам мағыналарында қолданылған. Одан басқа, baştaқ (бойдақ, отбасы жоқ), құlaғuz (нұсқаушы), tıgraq (білімді, білікті), özdän (құрметті, сыйлы), tügma (қу), oғrı (ұры) сөздері мәмлүк қыпшақтарында адамның сипатын білдіруде пайдаланылған. Осы топтағы сөздерді қазіргі қазақ тілінде сақталды деу қиын. Лексикалық топтың басым көпшілігі оғыз тілдер тобында сақталған.

Туыстық атаулар және әлеуметтік мәртебеге қатысты сөздер де ескерткіш мәтінінде кездеседі. Мәмлүктер тілінде де ата-ана мағынасын білдіретін сөздер – «ata-ana». Адамның туған ер бауырын «қarındaş» деп атаса, «қız қarındaş» деген сөз қыз бауырларына қатысты қолданылады. Қазіргі қазақ тілінде мағынасы тарылған. Мәмлүк қыпшақтары тілінде kälın (келін), küyägü (күйеу, күйеу бала), ınaқ (дос), қonşı (қоңсы), қonақ (қонақ), bılış (таныс, біліс), ögäy (өгей), öksüz (жетім) секілді туысқандық және өзара қарым-қатынасты көрсететін сөздер қолданылған. Қайын жұртқа қатысты туысқандық атауларының алдынан «қауın» сөзі қазіргі қазақ тіліндегідей айтылған. Атақ-дәреже мен әлеуметтік мәртебеге қатысты бірнеше сөздер қолданылған. Мысалы, ие, басшы мағынасында парсының «қоса» сөзі көрсетілген. Сөздікте құl (құл), қatun (ханым), қırnaқ (күң) мағынасындағы сөздер берілген. Бұл топтағы басым көп сөз қазіргі қазақ тілінде белсенді қолданылмағанымен, байырғы лексикадан орын алады.

Ескерткіште қыпшақтарға тән сан есімдер мен санау жүйесі де қамтылған. Сан есімдердің этимологиясы қазіргі қазақ тілі үшін маңызды тақырып. Сондықтан ескерткіштегі сан есімдер қолданысын талдау қажет. Түркі тілдерінде сан атаулары ертеден пайда болып, санау жүйесі қалыптасқан. Түркі тіліндегі сан есімдер нақты зат есімдерден

туындап, адамзаттың математикалық санға қажеттілігі негізінде қалыптасқан деген пікірге ғылымда қарама-қайшы пікірлер жоқ деуге болады [10, 20]. «Китаби-и межму-и тержуман-и турки ве ажеми ве мугали» ескерткішінде мәмлүк қыпшақтары тіліндегі сан есімдер сөздік үлгісінде берілгендіктен, аудармасымен ұсынылған. Сөздікте берілген қыпшақ сан есімдерінің қазіргі қазақ тілінен айырмашылық жасайды деп айту қиын, сан есімдер түбір күйінде сақталған.

Көне қыпшақ тілінде санды «sanamaq» деп атаса, есепті «sağış» сөзімен берген. Сөздікте bir (бір), yeki (екі), üç (үш), dört (төрт), beş (бес), altı (алты), yeti (жеті), sekiz (сегіз), toqız (тоғыз) тәрізді бірлік сан есімдері түгел қамтылған. Ондық сан есімдеріне келетін болсақ, on (он), yigirmi (жиырма), otuz (отыз), kırq (қырық), elli (елу), altmış (алпыс), yetmiş (жетпіс), seksen (сексен), toqsan (тоқсан) түрінде өсу реттілігімен ұсынылған. Қыпшақ тілінде жүздікті «yüz» сөзімен, мыңдықты «mıñ» сөзімен берген. Қолданыста санды қажеттілігіне қарай жүздік, мыңдықтың алдына бірліктерді қосып айтқан. Сан есімдерді тіркестіруінде қазіргі қазақ тілімен салыстырғанда қандайда бір айырмашылық жоқ деуге болады. Белгілі бір уақыттың, санның жартысын атауда қолданылатын «buşıq» сөзі де сөздікте берілген. Қазіргі қазақ тілінде сақталмаған. Бірақ оғыз тілдері тобынан кездестіруге болады. Дегенмен өзгеріссіз, түбір күйіндегі мағынасын сақтап, қазіргі қазақ тілінде қолданыста жүрген осы сан есімдер деуге болады. «Бір» саны барлық тілде өлшемнің басты бірлігі екені белгілі. Бір саны айтылған жерде зат бар, айтылмаған жерде зат жоқ яғни нөлге тең [11, 616]. Бұл санның қазақ тіліндегі өлшем жүйесінен алар орны ерекше. Ә. Қайдар қазақ тіліндегі қазан сүт, салым ет, тістем нан секілді сөздерді тіркестірсек мағынасының мәнсіз болатынын, ал оларға бір сөзін тіркеп бір қазан сүт, бір салым ет, бір тістем нан түрінде берсек, мұның барлығы өлшемдік мағынаға ие болатынын айтады [11, 616]. «Екі» саны тіркескен жағдайда сөздер тек санды ғана емес, сапалық мағынаны да беруге септегін тигізеді. Мысалы, «екі дегенім егеу», «екі қолға бір күрек» десек, екі сан есімі сапалық мағынаны білдіруге әсер етіп тұр. Сонымен қоса «үш» саны сандық мағынадан бөлек, астарлы, символдық, сакральдық мағыналарға ие сан есім. Қазіргі қазақ тілінде үш санының ұйытқы болуымен жасалған мақал-мәтел, тұрақты сөз тіркестері көп. Сол сияқты, төрт, бес, алты, жеті, сегіз, тоғыз сан есімдері қазіргі қазақ тілінде этнографиялық ақпаратқа, сапалық мағынаға, сакральді мәнге, ұлттық танымға ие. Ондық сан есімдері де қазақ тілінің тарихи лексикасына тән екендігі дәлелденіп отыр.

«Китаби-и межму-и тержуман-и турки ве ажеми ве мугали» еңбегінде уақыт өлшемдеріне қатысты да лексикалық топ қарастырылған. Бұл топтағы лексикалық бірліктерді де тіліміздің көне лексикасына тән деп қарауға болады. Ескерткіште қыпшақ тілінің уақыт мағынасын беруде қолданылатын сөз – «kerüt». Бұдан басқа қыпшақ тіліндегі уақыт атаулары қазіргі қазақ тіліндегі баламасымен сәйкеседі деуге болады. Ескерткіш тіліндегі күн (күн, бір күн), ау (ай), yıl (жыл), düş (түс), ақşam (кеш, ақшам), emdi (қазір), bu şān (қазір), tün (түн), күндüz (күндіз) тәрізді сөздер уақыт атауларын білдіреді. Мұнда айта кететін мәселе осы уақыт, ағымдағы ай мен осы жылды атауда «bu» – бұл сілтеу есімдігін қолданған. Мысалы, bu yıl – бұл жыл, bu ay – осы ай, bu keşä – осы түн, бүkün - бүгін сөздерін айтуға болады. Ғалымдардың пікірінше өте ертеден келе жатқан «о» және «бу» сілтеу есімдіктері заттардың аралық қарым-қатынасын білдіру ұстанымында жүйеленуі керек деп біледі [12, 31]. Лексикалық топ уақыт атаулары болғандықтан өткен және келер шақ атауларын бөле қарауымыз керек. Мысалы, biltır (былтыр, өткен жыл), keşkän ay (өткен ай), tün күн (кешегі күн), esrägü күн (бір күн

бұрын, алдыңғы күн) сияқты сөздер өткен шақтық мағынада жұмсалған. Келер шақтық мағынадағы атаулар да біршама кездеседі. Сөздікте ұсынылған *kelgän yıl, kelesäk yıl* – (келер жыл), *kelgän ay* (келесі ай), *yağın* (ертең), *birsi күн* (арғы күн, ертеңнен кейін) сөздері келер шаққа қатысты атаулар болып табылады.

Сөздікте жабайы аңдар мен жануарларға қатысты сөздер берілген. Мәмлүк қыпшақтары тілінде жабайы аңдардың жалпы атауы – «*keyik*». Жыртқыш аңдар қатарында *aslan* (арыстан), *qarlan* (жолбарыс), *sırtlan* – (сырттан, гиена), *bögü* (қасқыр), *tülkü* (түлкі), *bölçek* (қасқырдың бөлтірігі), *bars* (барыс) сөздерді ескерткіштен көруге болады. Осының ішінде *qurt* (қасқыр) түрікмен диалектісі кездеседі. Еңбекте бұдан басқа дала мен орманда, тау-таста тіршілік ететін *ilik* (елік), *sağın* (бұғы), *qulan* (құлан), *ayraq* (тауешкі), *toғuz, çoққа* (тоңыз, шошқа) *teyін* (тиін) тәрізді жан-жануарлардың атаулары енгізілген. Сонымен бірге берілген бір топ атауды үй жануарлары деуге болады. Олардың қатарында *it* (ит), *körek it* (аула иті), *қаңсіқ* (ұрғашы ит, қаншық), *küçük* (күшік), *тасі* (мысық) сияқты атаулар жатады.

Еңбекте түр-түс атауларының қамтылуы өзгеше көрініс береді. Мәмлүктер тілінде түр-түстің жалпы атауын білдіретін сөз – «*boya*». Еңбекте *aq, қара, kızıl, sarı, kök, yaşıł* (ақ, қара, қызыл, сары, көк, жасыл) сөздері түс атаулары ретінде көрсетілген. Басқа да түс атауларын жануарларға қатысты рең атаулары ретінде көреміз. Мысалы бір топ түс атаулары жылқы реңін беруде актив қолданылып, сол топтағы лексикалық бірліктерге қосылып кеткен. Олардан *boz* (боз, көк-сұр), *al* (қызыл), *torı, dorı* (торы), *қара* (қара), *yaғız* (қара қоңыр), *sarı* (сары), *құла* (құла), *шұбар* (шұбар) және тағы басқа сөздерді атауға болады. Түс атаулары қазақ тілінің байырғы лексикасын құрап, қазіргі таңда өзгеріссіз сақталып отыр. Қазақ халқында да малды түстеп тануға және ерекшелігін анықтай сөйлеуге бейім болған. Түстеуден жылқы төлінің ерекше орын алғаны да белгілі. Бұл дәстүрдің мүмлүк қыпшақтарымен байланысты екенін ескерткіш қолданысындағы сөздер дәлелдейді. Тарихи тұрғыдан мағынасы қалыптасқан түс атаулары астарлы мәнге ие. Мысалы, «көк» сөзін алсақ, аспанды, өсіп-өніп жасқан жер бетіндегі өсімдік әлемін, суды да атауда қатар қолданылған [13, 291]. Кейіннен бұл түс қазақ тарихында этномәдени мәнге, тотемдік рәмізге септескенін білеміз.

Түр-түс атаулары тақырыбында назар аударатынымыз күшейткіш буындар болмақ. Еңбекте күшейтпелі шырай ерекше қолданыс тапқан. Оларға *ар-ақ, қар-қара, қыр-қызыл, sar-sarı, kön-kök, уам-yaşıł* (аппақ, қап-қара, қып-қызыл, сап-сары, көкпенбек, жап-жасыл) сияқты күшейткіш буынды рең атауларын жатқызуға болады. Қыпшақ тіліндегі грамматикалық категориялардың қазіргі қазақ тілімен салыстырғанда өзіндік ерекшеліктері бар. Алайда, лексикалық қор тұрғысынан ол қазіргі қазақ тіліне жақын [14, 219]. Осы мысалдардан күшейтпелі шырайдың қалыптасуы ертеден басталғанын түсінеміз.

Қорытынды

«Китаби-и межму-и тержуман-и турки ве ажеми ве мугали» еңбегі орта ғасырлардағы мәмлүк қыпшақтарының лексикасын таныта алатын негізгі еңбек деп тануға толық негіз бар. Мұндай еңбектердің бір бөлігі сақталмаған. Сақталған жазба мұралардың мәтіндері мен типтері әртүрлі. Оларды жинақтау, дәуірлеу қыпшақтанудың негізгі міндеті болып тұр. Табылған еңбектер қазақ тіліне аударылмай және тілдік тұрғыдан

толық зерттелмей келеді. Осы мәселелерді ескере отырып, біз мәмлүк қыпшақтары жазба ескерткіштері негізінде мәмлүк қыпшақтары тілінің сөздігін жасауды ұсынамыз.

Жоғарыдағыталданғанмысалдарнегізіндежалпымәмлүкқыпшақтарылексикасының қазіргі қазақ тіліне қатысына қарай бірнеше топтарды ажыратуға болады. Олар: 1) қазіргі қазақ тілінде сақталған сөздер; 2) қазіргі қазақ тілінде сақталмаған сөздер; 3) өзгеріске түсе отырып сақталған сөздер. Тілдің тарихи дамуында өзгеріске түсу негізінде сақталған сөздердегі өзгерістерді екі топта қарауға болады. Олар: 1) фонетикалық өзгеріс негізінде сақталған сөздер; 2) семантикалық өзгеріс негізінде сақталған сөздер;

Мәмлүктік қыпшақ жазба ескерткіштері тілінің зерттелуі қазіргі қазақ тілінің қыпшақтық қабатын толық зерттеуге мүмкіндік береді. Осының негізінде қазақ тілінің сөздік қоры жөнінде нақты пікірлер беруге болады. Кейбір лексикалық топтардың этимологиясын тануға да мүмкіндік береді. Қазіргі қазақ тілінің лексикалық қорын мәмлүктік қыпшақтардың тілінде болған бірліктермен толықтыру мүмкіндігі де бар. Осы себептерге байланысты мәмлүк қыпшақтары мұраларының тіл білімінде зерттелуі маңызды саналады.

Қаржыландыру. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі бекіткен АР19679974 «Мәмлүк қыпшақтары жазба ескерткіштерінің тілі» атты гранттық жобасы аясында дайындалды.

Авторлардың қосқан үлесі:

Шалғынбай Н.Қ. – мақаланың тұжырымдамасына, мақала тақырыбына қатысты материалдарды оқып, ғылыми еңбектерді зерделеуге, мақаланың рәсімделуіне өз үлесін қосты;

Бегимова Г.А. – мақала материалдарын саралап, талдау жасауға пайдалы деректер жинақтауға ат салысты;

Оразбек М. – мақала материалдарын саралап, талдау жасауға пайдалы деректер жинақтауға ат салысты.

Әдебиеттер тізімі

1. Айдаров, Ғ., Құрышжанов, Ә., Томанов, М. (1971) Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. Алматы: «Мектеп», 276 б.
2. Боранбаев, С. (2005) «Түрік және қыпшақ тілінің туыстығы туралы жинақ» жазба ескерткішінің тілі (XIII-XV ғғ.). Шымкент, 177 б.
3. Қайдар, Ә., Оразов, М. (2004) Түркітануға кіріспе. Алматы: «Арыс», 360 б.
4. Гаркавец, А.Н. (2019) Китаб-и Маджму-и Тарджуман-и Турки ва Аджами ва Мугали ва Фарси. «Сводная книга переводчика по-тюркски, и по-персидски, и по-монгольски, и на фарси» Халила бин Мухаммада бин Йусуфа ал-Кунави / При участии О. О. Туякбаева. Алматы: «Баур», 600 с.
5. Қайдар, Ә. (2009) Қазақтар ана тілі әлемінде: этнолингвистикалық сөздік. Т:1. Алматы: «Дайк-Пресс», 784 б.
6. Қалыбаева, А., Оралбаева, Н. (1986) Қазіргі қазақ тілінің морфемалар жүйесі. Алматы: «Ғылым», 192 б.
7. Қазақтың этнографиялық категориялар (2012), ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Т:3. Алматы: «РПҚ Слон DPS», 736 б.
8. Қазақ әдеби тілінің сөздігі (2011). Т:1. Алматы, 752 б.

9. Ысқақов, А., Сыздықова, Р., Сарыбаев, Ш. (1966) Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. Алматы: «Ғылым», 240 б.
10. Оралбаева, Н. (1988) Қазіргі қазақ тіліндегі сан есімнің сөзжасам жүйесі. Алматы: «Ғылым», 104 б.
11. Қайдар, Ә. (2013) Қазақтар ана тілі әлемінде: этнолингвистикалық сөздік. Т:2. Алматы: «Сардар», 728 б.
12. Ибатов, А. (1961) Қазақ тіліндегі есімдіктер. Алматы, 63 б.
13. Қазақтың этнографиялық категориялар (2017), ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Т:3. Алматы: «Алем Даму Интеграция», 856 б.
14. Кенжалин, К.К., Бегимова, Г.А., Құлжанова, Б.Р. (2022) «Мәмлүк қыпшақтары мәтіндерінде өсімдік атауларының берілуі («Китаб-и межму-и тержуман-и турки ве ажеми ве мугали» еңбегі негізінде)», Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық Университетінің Хабаршысы. Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркология сериясы, 4 (141), бб. 217-223. DOI:<https://doi.org/10.32523/2616-6887/2022-141-4-217-224>

Н.К. Шалғынбай, Г.А. Бегимова, М. Оразбек

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
(E-mail: shalgynbai_nurbek@list.ru, gukjik_76@mail.ru, makpal_zere@mail.ru)*

**Современное казахское использование мамлюкской кыпчакской лексики
(на основе работы «Китаб-и межму-и тержуман-и турки ве ажеми ве мугали»)**

Аннотация. В настоящее время в области тюркологии проводится большое количество исследований, касающихся кыпчакского языка. Одной из причин этого является то, что письменные памятники, относящиеся к кыпчакскому языку, не найдены и не исследованы. Кыпчакские письменные памятники распространились по разным географическим территориям с надписями разных стран. Кыпчакский язык служил международным языком в Средние века. Группа памятников кыпчакской письменности относится к мамлюкским кыпчакам. Они были написаны в основном арабскими буквами и предназначались в основном для коренных народов Египта и Сирии. Среди таких письменных памятников были словари, грамматические справочники, учебные пособия. Причина их подписки заключалась в том, чтобы научить местное население кыпчакскому языку. Приобретение политической власти мамлюками в государстве создало потребность в кыпчакском языке. По необходимости были написаны связанные работы. Одна из их групп пропала, некоторые остались и до нас дошли. В настоящее время одну группу тюркских языков составляют кыпчакские языки. Разделение кыпчакских народов на нации также привело к появлению нескольких национальных языков. Коренная лексика современного казахского языка состоит из нескольких слоев. Словарный запас кыпчакского языка составляет основу современного казахского языка. Его изучение описывает историю развития современного казахского языка. Кроме того, язык памятников, относящихся к кыпчакскому языку средневековья, ещё не был полностью изучен. Их введение в научный оборот осуществляется с опозданием. В настоящее время указанные исторические тексты привлекают внимание своей ценностью и неизвестными тайнами. Исторические памятники мамлюкской кыпчакской письменности имеют важное значение с точки зрения современного казахского языка.

Ключевые слова: кыпчаковедение, кыпчакский язык, памятники мамлюкской кыпчакской письменности, современный казахский язык, лексика.

N.K. Shalgynbay, G.A. Begimova, M. Orazbek

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

(E-mail: shalgynbai_nurbek@list.ru, gukjik_76@mail.ru, makpal_zere@mail.ru)

**The Use of Mamluk Kipchak Vocabulary in Modern Kazakh Language (Based on the Work
«Kitab-i Majmu-i Turjuman-i Turki wa Ajami wa Mughali»)**

Abstract. Currently, research on the Kipchak language has begun to be carried out in the field of Turkology. One of the reasons is that written monuments related to the Kipchak language are not found and studied. Monuments of Kipchak writing spread in different geographical territories with inscriptions from different countries. Kipchak served as an international language in the Middle Ages. A group of Kipchak written monuments refers to the Mamluk Kipchaks. They were written mainly in Arabic letters and were intended mainly for the local peoples of the lands of Egypt and Syria. Among the monuments of such writing were dictionaries, grammatical reference books, teaching aids. The reason for their writing was to teach the Kipchak language to the local population. The possession of political power by the Mamluk Kipchaks in the state created a need for the Kipchak language. In need, related works were written. A group of them disappeared, some of them were saved and reached us. Currently, one of the groups of Turkic languages is the Kipchak languages. The division of the Kipchak peoples into nationalities also led to the emergence of several national languages. The indigenous vocabulary of the modern Kazakh language consists of several layers. The vocabulary of the Kipchak language is a layer that forms the basis of the modern Kazakh language. Its study describes the historical development of the modern Kazakh language. In addition, the language of the monuments related to the Kipchak language of the Middle Ages has not been fully studied. Their introduction into academic circulation has been delayed. Today, these historical texts attract attention due to their value and the mysteries they still hold. Historical monuments of the Mamluks Kipchak script are considered to be of great research importance from the point of view of the modern Kazakh language.

Keywords: Kipchak studies, Kipchak language, Mamluk Kipchak written monuments, modern Kazakh language, vocabulary.

References

1. Ajdarov, G., Kyryshzhanov, A., Tomanov, M. (1971) Kone tyrki zhazba eskertkisherinin tili. Almaty: «Mektep», 276 b. [in Kazakh]
2. Boranbaev, S. (2005) «Tyrik zhane kypshak tilinin tuystygy turaly zhinak» zhazba eskertkishinin tili (XIII-XV gg.). Shymkent, 177 b. [in Kazakh]
3. Kajdar, A., Orazov, M. (2004) Tyrkitanuga kirispe. Almaty: «Arys», 360 b. [in Kazakh]
4. Garkavec, A.N. (2019) Kitab-i Madzhmu-i Tardzhuman-i Turki va Adzhami va Mugali va Farsi. «Svodnaya kniga perevodchika po-tjurkski, i po-persidski, i po-mongol'ski, i na farsi» Halila bin Muhammada bin Jusufa al-Kunavi / Pri uchastii O. O. Tujakbaeva. Almaty: «Baur», 600 s. [in Kazakh]
5. Kajdar, A. (2009) Kazaktar ana tili aleminde: jetnolingvistikalık sozdik. T:1. Almaty: «Dajk-Press», 784 b. [in Kazakh]
6. Kalybaeva, A., Oralbaeva, N. (1986) Kazirgi kazak tilinin morfemalar zhyjesi. Almaty: «Gylym», 192 b. [in Kazakh]
7. Kazaktyn jetnografijalyn kategorijalar (2012), ygymdar men ataularynyn dastyrlı zhyjesi. T:3. Almaty: «RPK Slon DPS», 736 b. [in Kazakh]

8. Kazak adebi tilinin sozdigi (2011). T:1. Almaty, 752 b. [in Kazakh]
9. Yskakov, A., Syzdykova, R., Sarybaev, Sh. (1966) Kazak tilinin kyskasha jetimologijalyk sozdigi. Almaty: «Gylym», 240 b. [in Kazakh]
10. Oralbaeva, N. (1988) Kazirgi kazak tilindegi san esimnin sozzhasam zhyjesi. Almaty: «Gylym», 104 b. [in Kazakh]
11. Kajdar, A. (2013) Kazaktar ana tili aleminde: jetnolingvistikalyk sozdik. T:2. Almaty: «Sardar», 728 b. [in Kazakh]
12. Ibatov, A. (1961) Kazak tilindegi esimdikter. Almaty, 63 b. [in Kazakh]
13. Kazaktyn jetnografyalyk kategoriyalar (2017), ygymdar men ataularynyn dastyrly zhyjesi. T:3. Almaty: «Alem Damu Integraciya», 856 b. [in Kazakh]
14. Kenzhalin, K.K., Begimova, G.A., Kyzhanova, B.R. (2022) «Mamlyk kypshaktary matinderinde esimdik ataularynyn berilui («Kitab-i mezhmu-i terzhuman-i turki ve azhemi ve mugali» eңbegi negizinde)», L.N. Gumilev atyndagy Euraziya ылтык Universitetinin Habarshysy. Sayasi gylymdar. Ajmaktan. Shygystanu. Tyrkologiya seriyasy, 4 (141), bb. 217-223. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2022-141-4-217-224>. [in Kazakh]

Авторлар туралы мәлімет:

Шалғынбай Н.Қ. – PhD докторант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Бегимова Г.А. – хат-хабарға жауапты автор, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Оразбек М. – филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Шалғынбай Н.К. – PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Бегимова Г.А. – автор для корреспонденции, кандидат филологических наук, доцент, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Оразбек М. – доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Shalgynbay N.K. – PhD doctoral student, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Begimova G.A. – corresponding author, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Orazbek M. – Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

IRSTI 81.93.25

Scientific article

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-153-4-203-215>

Changes of Nuclear Energy Policy During Moon Jae-In's Administration and its Impact on the Energy Industry Ecosystem of South Korea

Z.A. Kozhakhmetova¹, S. Myong*²

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

(E-mail: k.zhaniyaaa@mail.ru, okmyong@gmail.com)

Abstract. The study examines the rapid changes in nuclear energy policy under South Korea's Moon Jae-in administration and its impact on the Energy Industry Ecosystem by analyzing news from Korean official news sites, as well as comparing the efficiency of nuclear and renewable energy on economic growth and carbon emissions. The implementation of a new policy that prioritized renewable energy instead of nuclear energy, which accounts for 40% of Korea's electricity production, divided Korean society into pro- and anti-nuclear power plants.

This study focuses on the consequences of the implementation of Moon Jae-in's nuclear energy policy in the period from 2017 till 2022 and suggests possible solutions to minimize negative consequences of this policy.

In conclusion, the Moon administration's policy of halting and closing nuclear power plant construction resulted in the ecosystem of the nuclear energy industry being damaged due to the drain of specialized brains. Additionally, the promotion of renewable energy such as solar panels not only did not suit Korea's environment and climate but caused environmental pollution.

Considering the negative impact of expanding the use of renewable energy, the study suggests the previous investments in the nuclear energy industry should be rolled back and the proportion of green energy and nuclear energy should be reasonably adjusted to suit Korea's special environment.

Keywords: South Korea, Moon administration's energy policy, Energy Industry Ecosystem, renewable energy.

Introduction

In the recent past, more than half of Korea's energy supply depended on imported energy resources and was produced by coal and hydroelectric power plants. Today, all power plants in Korea can ensure the country's domestic needs. And nuclear power plants contribute to this to a large extent - they generate more than 40% of the energy consumed in the country. Currently, Korea's energy sector is a well-developed sector of the country's economy. 24 nuclear power reactors are now in operation in the Republic of Korea, and four more are being built.

Received: 02.05.2025; Accepted: 25.11.2025; Available online: 30.12.2025

¹corresponding author

Active development in this field began in 1957, when Korea joined the International Atomic Energy Agency. This was an important step, due to the small reserves of extracted fuel, which are not enough to meet growing domestic needs. Energy poverty had no effect on the ever-increasing energy consumption. If before the 90s the growth was not significant, then in the following years the growth figure increased sharply about 9% per year. Thus, the development of energy in the Republic of Korea rested on two things - reliable suppliers of resources and its own production of cheap electricity. At the initial stage of industrialization, energy shortages were avoided by using own available resources and constantly increasing imports of crude oil. Its share in the structure of primary energy consumption was constantly growing, and in the early 70s it already amounted to 47.2%. By the end of that decade, the figure had increased to 63.3%, and South Korea's energy sector was heavily dependent on security of supply. Two global oil crises have led to the obvious conclusion about the need to diversify the country's energy balance. Natural gas production grew, but the main step towards energy independence was the decision to commission a sufficient number of nuclear power plants. The production of electrical energy on a significant scale began only in 1978, when the Korea-1 power unit was launched at full capacity. From that moment on, energy development in the Republic of Korea followed the path of its own independence [1].

However, after the Chernobyl accident in 1986 and the Fukushima nuclear accident in 2011, the dangers of nuclear power were exposed through the media, and opposition movements often emerged in the selection of nuclear power plant sites and radioactive waste disposal sites, attracting much attention to global energy policy trends. In addition, there were public worries and rising doubts about the safety of nuclear power after earthquakes in Pohang and Gyeongju where nuclear facilities are situated [2].

It is known that Western environmental movements traditionally have a bad attitude towards nuclear energy - although in fact it has been said more than once that such anti-nuclear sentiments contradict the basic ideas of the environmental movement, since nuclear power plants cause significantly less total harm to the environment than their main competitor - thermal power stations. In this case, it is supposed that South Korean sentiments were influenced by statements from the Western countries' "green supporters" [3].

A landslide victory (41% of the vote) was won by Moon Jae-in in May 2017 as a result of early presidential elections. A progressive-minded, optimistic liberal, Moon Jae-in, whose program was significantly different from the previous governments. From the first days of his presidency, Moon Jae-in began to actively implement his election promises, setting a course for deactivating the nuclear power plant and introducing a green economy.

The "Coal and Nuclear power phase-out" policy, which was formalized as <8th Basic Electricity Supply and Demand Plan (December 2017)> were announced after Moon Jae-in assumed presidency in 2017, it must be noted that this policy has been controversial from the very beginning. The Moon Jae-in administration's energy policy have been promoted under titles such as "Coal and Nuclear Power Phase Out", "Renewable Energy 3020", "Energy Transition" and "Carbon Neutrality Policy". The goals and core content of the energy policy are to phase out nuclear power at the same time as phasing out coal and achieving a 20% renewable energy production level by 2030. Ultimately, the goal was to achieve carbon neutrality by 2050 [4].

The Moon Jae-in administration's energy policy's aim was to lay the groundwork for an energy paradigm shift by phasing out nuclear power and coal. While the focus of energy policy in the past has been on economic efficiency and stability of supply and demand, and they assert that it

is time to proactively pursue a “clean and secure energy transition” in the future by prioritizing sustainability and public safety.

The second category explores public protests against the policy changes, particularly concerning usage of large amounts of electricity, especially during summer 2018 when there was insufficient power for air conditioning. It also investigates issues with installation of solar panels which threaten food security on agricultural land.

The final category delves into the crisis within the nuclear industry, which has been a cornerstone of development for many years. It discusses the perspectives of scientists and industry workers regarding the policy changes, including their concerns and the phenomenon of scientists leaving for countries that continue to develop nuclear capabilities. Additionally, it addresses controversies surrounding the construction of nuclear stations in the United Arab Emirates, contrasting the decision to close plants domestically while supporting nuclear development abroad [5].

Research methods

This paper analyzes the previous administration's changes in nuclear power policy and identifies the new policy's impact on the South Korean nuclear power industry ecosystem. Through a content analyzing textual data from news articles and governmental announcements which were collected from key government websites of Ministry of Trade, industry and energy (MOTIE), Ministry of Economy and Finance; news sources such as Korea Nuclear Power Times and Yonhap News Agency providing information about nuclear energy policy decisions and strategies under the Moon Jae-in's administration.

Results and discussions

The annual reports of changes in the nuclear energy sector were investigated from Nuclear Energy Data and World Energy Outlook which was issued by The Organization for Economic Co-operation and Development (OECD).

The history of nuclear energy development in South Korea and data collection about new innovations in the nuclear industry were adopted from Korea Atomic Energy Research Institute (KAERI), as well as from the National Archives of Korea (Nuclear energy policy).

The expert opinions and criticism of independent experts from engineers of Korean Hydro and Nuclear Energy, members of the Nuclear Policy Center of Seoul National University, and General Secretary of the Environmental Movement Action Council were also considered. Furthermore, an interview with Kim Hak Do, the head of the Energy Resources Department of the Ministry of Trade, industry and energy was examined in which he explained the government's position.

The study was driven by the following research questions:

- 1) What major changes have occurred since the enforcement of the “Nuclear power phase-out” and “Energy Transition” policy?
- 2) How did this policy influence the subsequent development of nuclear power plants and science in this area?
- 3) What financial setbacks came about as a result of this policy's implementation?

South Korea's achievements in nuclear energy sector: Successful Past

Considering the changes being carried out in the nuclear industry and their perception in South Korea, it is impossible not to take into account the significantly rapid development

and establishment of nuclear energy, which played a key role in the economic recovery of the country. Diving into the history of the South Korean nuclear industry, it becomes obvious how much effort was spent on its development [1].

Korea has achieved significant growth in its nuclear industry over the past 40 years following the commissioning of the country's first nuclear power plant. While noting the achievements of South Korean nuclear energy, it is worth noting the main developments hence Korean nuclear power plants operate successfully.

Centrifugal turbocharger, an important component of the power generation system, has been successfully designed and manufactured with its own forces in Korea. Since 1997, KAERI has been developing the System-Integrated Modular Advanced Reactor (SMART), an advanced integrated pressurized water reactor (PWR) that can be used for seawater desalination or heat generation, as well as electricity [1].

The APR1400 is a high power pressurized water reactor designed to meet the latest regulatory requirements, producing 1400 MW of electricity.

Korea's experience in building and operating optimized power reactors has led to internationally competitive construction technologies and outstanding operation and maintenance capabilities [6].

Here is several internal factors which contributed to such rapid development of nuclear safety in Korea:

- In 1969 Policy development and R&D to enhance nuclear safety intensified. The development of nuclear power plants has gradually expanded and strengthened activities related to nuclear safety.
- In 1971 A commission was created to review the safety of nuclear reactor installations within the Atomic Energy Agency. It is also worth noting that along with the development and increase in the number of nuclear power plants, responsibility increases, and the state has always taken the necessary steps for the safety of the people.
- In 1992 Launched a mid- to long-term nuclear research and development plan to advance safety research.
- In 2011 South Korea adopted the Nuclear Safety Law, opened the Nuclear Safety Commission, and prepared measures to inspect and improve the safety of operating domestic nuclear installations [1].

Through such rapid development and innovation, Korea began to sign international treaties in 2009. One of the most significant agreements was signed with the UAE for the export of APR-1400 reactors and export of research reactors to Jordan in 2010. Then in 2015 Pre-project agreement for the construction of SMART reactors signed with Saudi Arabia. Thanks to self-sufficiency in nuclear technology, localization of nuclear equipment and materials, as well as world-class capabilities in the construction and operation of nuclear power plants, the Republic of Korea has become the fourth country exporting nuclear power plants and supplier of nuclear technology in the world.

The rise to power of the Moon Jae-in administration is significant in several aspects of Korean history. First, it is politically significant because it represents an unprecedented presidential impeachment of the previous president and change of government through a candlelight protest [7].

President Moon Jae-in has pledged to pursue a nuclear power phase-out policy, including a complete halt in the construction of new nuclear power plants and the cancellation of construction plans. The Moon Jae-in administration's nuclear power phase-out policy planned to reduce the number of nuclear power plants from 24 in 2018 to 18 in 2030.

The "Renewable Energy 2030 Vision" has been revealed by the government with the objective of raising the quantity of renewable energy from 7.6% in 2017 to 20% in 2030 and 30%–35% in 2040 (MOTIE, 2017) [8].

Table 1. Key contents of nuclear phase-out policy

Vision	• Producing clean and safe energy
Key projects	• Reducing the number of nuclear power plants • Early shutdown of old plants and nullification of constructing new plants
Required technology	• Technology to dismantle nuclear power plants • Technology to prevent nuclear accidents • Technology relevant to nuclear fuel disposal
System reorganization	• Reducing national demands on electricity by utilizing 4th industrial revolution technology • Making energy providers' energy efficiency mandatory • Reorganizing the energy fee system • Banning the sale of energy-inefficient products

Source: Ministry of Science and ICT (Ministry of Interior and Safety [MOIS], 2017); MOTIE (2017c)

In June 2017, at a ceremony marking the final closure of Kori Unit 1, President Moon re-emphasized the plan to fulfill the promise of energy transition policies and announced a decision to achieve public consensus to suspend construction of the Shin-Kori Nuclear Power Plant [2].

It should be noted that the construction of Units 3 and 4 of the Shin Hanul NPP and units 5 and 6 of the Shin Kori NPP had been suspended.

An agreement on the construction of these units was signed back in November 2014 between the generating company Korea Hydro & Nuclear Power (KHNP) and the administration of Ulchin County. It was planned to begin construction of these units in May 2017 and put them into commercial operation in 2022 and 2023. This decision caused a great public protest, consequently, the government created a special commission to gather public opinion on the fate of nuclear power plant construction projects, which are already 30% completed. Four hundred and seventy-one civilian jurors voted and 59.5% supported resuming construction while 40.5% opposed it. Ultimately, after three months of public comment and 33 days of deliberation the committee recommended the government to resume construction of Shin-Kori 5 and 6 [9].

It is necessary to discuss social controversy and citizen participation in this contentious issue. Since different public opinion polls offered different figures, it is challenging to determine the percentage of citizens that agreed with the government's claims. In June 2018, the Hyundai Research Institute reported that 84.6% of respondents supported the government's energy policy, while 12.3% opposed it. Additionally, 67.8% of respondents supported the phase-out of nuclear power, while 10.4% preferred its expansion (Hyundai Research Institute, 2018). The Korea Nuclear Society's 2019 survey found that 71.4% of respondents supported nuclear power, while Gallup's 2020 survey found that 66% of respondents supported it (Maeil Business News, 2020a). Therefore, it's uncertain if the majority of people supported the phaseout of nuclear power. The correlation between the frequency of earthquakes in Korea and public awareness of the safety of nuclear power facilities was evident. For instance, following the massive earthquake in Pohang in November 2017, 58.2% of respondents expressed doubts about the reliability of nuclear power facilities and recommended that the government demolish them in favor of expanding the use of renewable energy sources [8].

Dismantling of Kori Unit 1, Wolsong Unit 1, the second nuclear power plant which for the past 40 years has faithfully played its role as the driving force behind Korea's economic development in the history of nuclear energy of Korea. It operated with an excellent utilization rate of 86.2% on average.

Moreover, the expenses associated with closure of Kori Unit 1 were estimated. The total cost of decommissioning a nuclear power plant was estimated at 440 trillion won. After the final shutdown of Kori Power Unit 1 on June 18, 2017, the decommissioning of the Gori NPP took place in three stages: removal of spent nuclear fuel, cooling and safety (more than 5 years), decontamination and dismantling of facilities and structures (more than 8 years) and restoration of the territory (more than 2 years). It will be implemented consistently and will take more than 15 years after permanent suspension [10].

Professor Jeong Beom Jin of Kyung Hee University explained the loss in electricity bills due to the cancellation of construction of Units 1 and 2 is estimated at 265 trillion won. Moreover, delays in the construction of Shin-Kori Reactors 5 and 6 resulted in a loss of more than 100 billion won and he cited economic facts, saying that the losses from the nuclear power phase-out policy exceeded 1,000 trillion won [11].

As soon as South Korea began to shut down and reduce the operations of its nuclear power plants, South Korea swiftly shifted its focus towards the development of alternative energy resources, which caused subsequent processes and issues.

A large number of solar panels have been installed at farms in accordance with the 3020 Plan. Furthermore, after the salinity of the soil was determined, coastal agriculture was converted to solar panel fields. This land cover change has sparked conflicts between solar energy developers, landlords, and farmers. Yujin Lee, a researcher at the Green Transition Institute and the former Co-Chairperson of the steering committee of Green Party Korea, claims that Renewable energy has low energy density compared to nuclear power or coal. Farmers are becoming increasingly concerned that the installation of solar energy plants may threaten food security since solar panels have been placed on agricultural land. Due to changes in land usage, Korea's agricultural land has already been fast declining, and the country's overall food self-sufficiency rate is just around 49%. There is growing discord between the energy and agricultural interest groups, despite the lack of social or political agreement on how to combine the expansion of renewable energy sources with the needs of food security [12]. As a result of the unreasonable promotion of solar energy, environmental pollution due to the deterioration of forest reservoirs and waste solar panels is becoming more and more serious. [13].

There are main explanations for Korea's low output of renewable energy. One is explained by geographical obstacles: deep ocean shelves make it difficult to place offshore wind turbines, and there isn't enough flat ground for solar panels. The second one is the cost factor: the infrastructure needed for renewable energy sources is still more expensive than that of fossil fuels and current nuclear production [14].

The biggest problem that has hampered the expansion of renewable energy in the past few years is regional conflict caused by damage to mountainous areas and habitat impacts that have occurred during the development of solar and wind energy. Accordingly, an increasing number of local governments are passing their own ordinances restricting the deployment of solar and wind energy, and the government is also tightening licensing procedures and regulations related to renewable energy sources [15].

Public opinion in the country swung in favor of nuclear power plants due to problems with energy supply on hot days that arose in the summer of 2018.

According to the Electric Power Statistics Information System (EPSIS) the country saw its hottest summer in 111 years, which increased domestic energy consumption to 72,895 gigawatt hours (GWh), up 6.3% from 68,544 GWh recorded the year before. The record high temperatures in South Korea in 2018 led people to turn on their air conditioners for extended periods of time, which resulted in an all-time high in the country's household electricity use.

Many of the respondents who in one way or another supported nuclear energy during the survey motivated their decision by mistakes made by the government when forecasting maximum energy consumption [15].

"The government underestimated the maximum demand for electricity in the summer of 2018. There is no guarantee that it can correctly predict future needs," explained one of the survey participants who spoke out against the early closure of nuclear power units. The South Korean government admitted to making "minor errors" in forecasting electricity needs but did not intend to abandon plans to reduce nuclear power plants [16].

In 2018, the cost of generating electricity from a nuclear power plant reached 62 won per kWh, 83 won from coal, 123 won from LNG, and 179 won from solar and wind power, making it inevitable that electricity tariffs will increase due to increased costly power generation [13].

For the past 20 years, Korea's average annual electricity usage has been gradually rising. Based on KEPCO data, per capita consumption was only 5.1 MWh in 2000, which is half of the 2018. Others explain the increase in consumption by pointing out that the country's electricity prices are lower than those of other OECD members.

Although the amount of power consumed is increasing, the yearly report from Nuclear Energy Data indicates that in 2016 nuclear energy accounted for 31.5% of all electricity generation; however, by 2018, that percentage had decreased to 6% [17].

Table 2. Nuclear power share of total electricity production in South Korea in percentage (%)

2016	31.5
2017	30.7
2018	25.5
2019	26.8
2020	25.9
2021	29.0

Source: compiled by the author from OECD data

Besides issues that were mentioned previously, the energy transformation policy of the Moon Jae-in administration has reached a diplomatic impasse due to agreements which were made earlier. Specifically, controversy began to arise in December 2017, immediately after the completion of the Kori public debate, when Lim Jong-seok, Chief of Staff of the Blue House, was urgently dispatched as a special envoy to the United Arab Emirates (UAE). The Liberty Korea Party, which was the opposition party at that time, said that the UAE government lost trust due to the Moon Jae-in government's contradictory behavior of pursuing a nuclear-free energy transition domestically, but still exporting nuclear power plants abroad [7].

Economist of Seoul National University stated, that promoting South Korean reactor technology abroad while phasing out nuclear power at home is a sign of government incompetence and policy inconsistency, as a result, South Korea risks missing out on a rare opportunity to become a leader in the energy market of the future [18].

Doosan Heavy Industries & Construction Co. Since 2020, it has been trying to cope with a liquidity crisis that could cause a series of bankruptcies in the supply chains of equipment for nuclear power plants and undermine South Korea's position in the global nuclear market. Doosan Heavy was left virtually without work after the South Korean government decided in 2017 to stop building new units and gradually close existing units. Plans to build blocks at the Daejin and Yeongdeok sites were scrapped. Before the change in government policy, Doosan Heavy assumed that at least six more nuclear power units would be built in South Korea, which would bring the company orders worth more than \$8 billion. Between 2017 and 2020, Doosan Heavy laid off about 1,000 employees and also halved its management team. Industry experts complain that the possible collapse of Doosan Heavy means the loss of South Korea's reputation in the nuclear industry, built up over the past 50 years [19].

The South Korean organization KAIF (Korean Nuclear Industry Forum) has prepared a report stating that the policy taken to abandon nuclear power has resulted in a loss of orders over the past two years totaling more than 7 trillion won (more than \$5.7 billion).

Negative dynamics in nuclear orders appeared immediately. In 2017, sales fell 13% from the previous year, it was the first time since 1995. In 2018, the decline continued (-14% compared to 2017). In addition, the volume of investment in the nuclear industry of South Korea has also decreased. Thus, in 2018, their total volume amounted to 7.89 trillion won, which is 3.8% less than in 2017. Against this background, a trend has emerged towards a reduction in the number of workers employed in the industry (-2% in 2018).

Already today, companies such as Doosan Heavy Industries & Construction and KEPCO are facing financial difficulties. The latter, in particular, announced an operating loss of 1 trillion won, the largest since 2008. The harmful effects of the nuclear phase-out policy had led to the destruction of the nuclear industry and the loss of jobs [19].

People opposed to the nuclear phase-out, including nuclear experts, scientists and environmental groups, came together to speak out against the injustice of the nuclear phase-out policy. Members of the Nuclear Policy Center of Seoul National University, Professors of Kyung Hee and KAIST Universities, Engineers of Korean Hydro and Nuclear Energy and General Secretary of the Environmental Movement [11].

A press conference held in front of the Blue House, dedicated to an appeal to the public about the injustice of the policy of abandoning nuclear energy, lies about the unsafety of nuclear power plants and an appeal to future generations. The phasing out of nuclear power plants has many side effects, such as the loss of skilled labor, rising electricity tariffs, disruptions in energy supply and demand, damage to forests and environmental pollution.

Contrary to the justification for building a safe and clean energy system, the outflow of highly skilled workers actually threatens human safety and increases emissions of greenhouse gases and fine dust [13].

Since the imposition of the nuclear phase-out policy, the country's hard-fought status as having the world's best nuclear power technology is diminishing due to the drain of high-quality human resources. Regenerative energy production fluctuates between extremes depending on the weather.

Conclusion

At the beginning of the atomic era, Korea developed its technological workforce, carried out fundamental research in nuclear science and technology, and became aware of the fundamental ideas behind the technical and scientific processes that underpin nuclear energy and its uses. South Korea is regarded as having one of the most successful civil nuclear power programs in the world with a fully developed supply chain, an impressive track record of building and operating nuclear power plants.

Besides issues that were mentioned previously, the energy transformation policy of the Moon Jae-in administration has reached a diplomatic impasse due to agreements for the construction of nuclear reactors abroad. Promoting South Korean reactor technology abroad while phasing out nuclear power at home caused confusion and many questions from the nuclear experts, scientists and environmental groups.

Decision of dismiss thousands of employees at companies such as Doosan and KEPCO that suffered heavy losses due to the reduction of nuclear energy led to protests. Since the imposition of the nuclear phase-out policy, the country's hard-fought status as having the world's best nuclear power technology is diminishing due to the drain of high-quality human resources.

Therefore, this paper suggests focusing on the beneficial sides. The current phase-out policy should be changed into a long-term plan that emphasizes a greener and more sustainable electricity mix while preserving the competitive edge of the Korean nuclear industry through domestic and international contracts.

In the future, the government should place a high priority on developing a balanced energy portfolio that involves renewable energy sources along with nuclear power plants and maintain economic competitiveness and energy security. Industry participants need to work together to develop innovative ideas, make investments in sustainable technology, and adapt to global energy trends.

The world is constantly changing, and Korea is able to adapt and innovate new ways to meet its needs.

Contribution of the authors.

Kozhakhmetova Z.A. – collection and analysis of materials, compilation of a scientific article in accordance with the requirements, collection and analysis of theoretical materials;

Myong S. – definition of the goals and objectives of the scientific article, work with the use of research materials and methods.

References

1. History and Research Achievements. Korea Atomic Energy Research Institute. Available via the link: <https://www.kaeri.re.kr/eng/> (Accessed: 15 March 2024)
2. Kim, J.J., Kweon, S.H. (2020) 사회적 갈등 이슈에 대한 뉴스 프레임 연구 문재인 정부의 탈원전 정책을 중심으로, Korean Journal of Broadcasting, 34, 2. pp. 5-43.
3. Ланьков, А. (2017) Уничтожение атома. Доступно по ссылке: https://lenta.ru/articles/2017/0-7/31/nuclear_free/ (дата обращения: 23 мая 2024 г.).
4. Choi, H. (2022) 새 정부의 에너지 정책에 대한 기대와 제언 . Available via the link: <https://www.asaninst.org/contents/새-정부의-에너지-정책에-대한-기대와-제언/> (Accessed: 16 May 2024).

5. 깨끗하고 안전한 에너지로 탈원전 로드맵 수립 Available via the link: <https://www.korea.kr/news/interviewView.do?newsId=148840916> (Accessed: 16 May 2024).
6. System-Integrated Modular Advanced Reactor (SMART). IAEA ARIS database. Available via the link: <https://aris.iaea.org/PDF/SMART.pdf> (Accessed: 16 May 2024).
7. Jin, S.-H. (2021) 문재인 정부 에너지 전환 정책의 경로 고찰: 탈원전·탈석탄 공약을 중심으로 Path Lock-in of Energy Transition Policy in Moon Jae-in Administration: Focusing on the Phase-out Pledges of Nuclear and Coal, Journal of Korean Society of Policy Science, 25, 3, pp. 1–34.
8. Heo, I. (2022) Energy democratization policy without democratization of policy governance in South Korea: A participatory democracy perspective, Politics & Policy, 50, 4, pp. 834–850.
9. Nuclear Energy Data 2018. OECD Publishing. NEA, 2019. Available via the link: <https://doi.org/10.1787/ned-2018-en-fr> (Accessed: 16 May 2024).
10. 고리 1호기 해체, ‘대한민국 100년대계 먹거리 창출 Decommissioning of Gori Unit 1: Food for thought for the Next Century of South Korea. Available via the link: <http://www.knpnews.com/news/articleView.html?idxno=17215> (Accessed: 8 June 2024).
11. Lee, J. (2022) 원자력 전문가·학계·환경단체 대국민 호소, ‘탈원전 정책은 부당’ Nuclear power experts, academics, and environmental groups unanimously agree, “The nuclear phase-out policy is unjust”. Available via the link: <https://www.epj.co.kr/news/articleView.html?idxno=29899> (Accessed: 8 June 2024).
12. Kang, Y.H. (2022) Why Are Farmers Against Solar Panels in Korea? Available via the link: <https://energytransition.org/2022/01/why-are-farmers-against-solar-panels-in-korea/> (Accessed: 16 May 2024).
13. Cho, G. (2020) 탈원전 정책의 경제적 영향 Economic Impact of the Nuclear Phase-Out Policy. Available via the link: <https://www.keri.org/keri-brief/223> (Accessed: 16 May 2024).
14. 국내 신재생에너지 정책 현황과 문제점 (태양광 RPS, REC, FIT 정리) Current Status and Issues of Renewable Energy Policies in Korea (Overview of Solar RPS, REC, and FIT). Available via the link: <https://m.blog.naver.com/codaaxyz/222269433926> (Accessed: 16 May 2024).
15. High Temperatures Cause Household Electricity Use to Hit New Record in 2018. Available via the link: https://www.keei.re.kr/board.es?mid=a20302000000&bid=0031&tag=&act=view&list_no=120746 (Accessed: 8 June 2024).
16. Власти Южной Кореи не отказываются от планов по постепенному сокращению атомной генерации. Доступно по ссылке: <http://www.atominfo.ru/newst/a0013.htm> (дата обращения: 23 мая 2024 г.).
17. Lee, S. (2019) Korea's Electricity Consumption Set New Records in 2018 Amid Heat Wave. Available via the link: https://www.koreatimes.co.kr/www/nation/2024/06/113_269569.html – (Accessed: 16 May 2024).
18. Эжняя Корея – двойные стандарты правительства. Доступно по ссылке: <http://www.atominfo.ru/newsz04/a0559.htm> (дата обращения: 23 мая 2024 г.).
19. Трудные времена. Доступно по ссылке: <http://atominfo.ru/newsz01/a0200.htm> (дата обращения: 23 мая 2024 г.).
20. Nuclear Energy Data 2016. OECD Publishing. Available via the link: <https://doi.org/10.1787/ned-2016-en-fr> (Accessed: 23 April 2024).
21. Nuclear Energy Data 2017. OECD Publishing. Available via the link: <https://doi.org/10.1787/ned-2017-en-fr> (Accessed: 23 April 2024).
22. Nuclear Energy Data 2019. OECD Publishing. Available via the link: <https://doi.org/10.1787/1786b86b-en-fr> (Accessed: 23 April 2024).
23. Nuclear Energy Data 2020. OECD Publishing. Available via the link: <https://doi.org/10.1787/736e93d4-en-fr> (Accessed: 23 April 2024).
24. Nuclear Energy Data 2021. OECD Publishing. Available via the link: <https://doi.org/10.1787/9ee42f54-en> (Accessed: 23 April 2024).

Ж.А. Кожаметова, С. Мионг

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
(E-mail: k.zhaniyaaa@mail.ru, okmyong@gmail.com)*

Мун Чжэ Ин әкімшілігі кезіндегі ядролық энергия саясатының өзгерістері және Оңтүстік Кореяның энергетикалық экосистемасына әсері

Аңдатпа. Мақала Оңтүстік Кореяның Мун Чжэ Ин әкімшілігі кезеңіндегі ядролық энергия саясатындағы қарышталған өзгерістерді және олардың энергетикалық индустрия экожүйесіне әсерін корей ресми жаңалықтар сайттарынан алынған ақпаратты талдау арқылы қарастырып, сонымен қатар ядролық және жаңартылатын энергияның экономикалық өсу мен көміртегі шығарындыларына тиімділігін салыстырады. Жаңартылатын энергияны ядролық энергияның орнына басымдыққа алған жаңа саясаттың жүзеге асырылуы, ядролық энергияның Кореяның электр энергиясының 40% құрайтынына қарамастан, корей қоғамын ядролық электр станцияларына қарсы және қолдайтын топтарға бөлді.

Бұл зерттеу 2017 жылдан 2022 жылға дейінгі кезеңде Мун Чжэ Иннің ядролық энергия саясатын жүзеге асырудың салдарларына назар аударады және осы саясаттың теріс әсерлерін азайту үшін мүмкін болатын шешімдер ұсынады.

Қорытындылай келе, Мун әкімшілігінің ядролық электр станцияларының құрылысын тоқтату және жабу саясаты нәтижесінде ядролық энергия индустриясының экожүйесіне мандардың кетуіне әкелді. Сонымен қатар, күн сәулесінің панельдері сияқты жаңартылатын энергияны дамыту Кореяның қоршаған орта мен климат шарттарына сәйкес келмеді және экологиялық ластануға себеп болды.

Жаңартылатын энергияны кеңейтудің теріс әсерін ескере отырып, мақала ядролық энергия индустриясына бұрынғы инвестицияларды қайта қарауды және жасыл энергия мен атом энергиясының пропорциясын Кореяның климаттық ортасына сәйкес келтіру үшін түзетуді ұсынады.

Түйін сөздер: Оңтүстік Корея, Мун әкімшілігінің энергетикалық саясаты, энергетикалық индустрия экожүйесі, жаңартылатын энергия.

Ж.А. Кожаметова, С. Мионг

*Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
(E-mail: k.zhaniyaaa@mail.ru, okmyong@gmail.com)*

Изменения в политике ядерной энергетики во время правления Мун Чжэ Ина и их влияние на экосистему энергетической отрасли Южной Кореи

Аннотация. Статья анализирует стремительные изменения в политике в области ядерной энергии при администрации Мун Чжэ Ина в Южной Корее и их влияние на экосистему энергетической отрасли, анализируя новости с корейских официальных новостных сайтов, а также сравнивая эффективность ядерной и возобновляемой энергетики с точки зрения экономического роста и выбросов углерода. Реализация новой политики, которая приоритизировала возобновляемые источники энергии вместо ядерной, которая составляет 40% производства электроэнергии в Корее, разделила корейское общество на сторонников и противников ядерных электростанций.

Это исследование сосредоточено на последствиях реализации политики Мун Чжэ Ина в области ядерной энергии в период с 2017 по 2022 год и предлагает возможные решения для минимизации негативных последствий этой политики.

В заключение, политика администрации Муна по остановке и закрытию строительства ядерных электростанций привела к ущербу экосистемы ядерной энергетики из-за утечки специализированных кадров. Кроме того, продвижение возобновляемой энергии, такой как солнечные панели, не только не подошло для корейской среды и климата, но и вызвало экологическое загрязнение.

Учитывая негативное влияние расширения использования возобновляемой энергии, исследование предлагает вернуться к предыдущим инвестициям в ядерную энергетику и разумно скорректировать пропорцию зеленой энергии и ядерной энергии, чтобы она соответствовала особой среде Кореи.

Ключевые слова: Южная Корея, энергетическая политика администрации Мун, экосистема энергетической отрасли, возобновляемая энергия.

References

1. History and Research Achievements. Korea Atomic Energy Research Institute. Available via the link: <https://www.kaeri.re.kr/eng/> (Accessed: 15 Martch 2024)
2. Kim, J.J., Kweon, S.H. (2020) 사회적 갈등 이슈에 대한 뉴스 프레임 연구 문재인 정부의 탈원전 정책을 중심으로, Korean Journal of Broadcasting, 34, 2. pp. 5–43. [In Korean]
3. Lan'kov, A. (2017) Unichtozhenie atoma. Dostupno po ssylke: https://lenta.ru/articles/2017/07/31/nuclear_free/ (data obrashheniya: 23 maja 2024 g.). [In Russian]
4. Choi, H. (2022) 새 정부의 에너지 정책에 대한 기대와 제언 . Available via the link: <https://www.asaninst.org/contents/새-정부의-에너지-정책에-대한-기대와-제언/> (Accessed: 16 May 2024). [In Korean]
5. 깨끗하고 안전한 에너지로 탈원전 로드맵 수립 Available via the link: <https://www.korea.kr/news/interviewView.do?newsId=148840916> (Accessed: 16 May 2024). [In Korean]
6. System-Integrated Modular Advanced Reactor (SMART). IAEA ARIS database. Available via the link: <https://aris.iaea.org/PDF/SMART.pdf> (Accessed: 16 May 2024).
7. Jin, S.-H. (2021) 문재인 정부 에너지 전환 정책의 경로 고찰: 탈원전·탈석탄 공약을 중심으로 Path Lock-in of Energy Transition Policy in Moon Jae-in Administration: Focusing on the Phase-out Pledges of Nuclear and Coal, Journal of Korean Society of Policy Science, 25, 3, pp. 1–34. [In Korean]
8. Heo, I. (2022) Energy democratization policy without democratization of policy governance in South Korea: A participatory democracy perspective, Politics & Policy, 50, 4, pp. 834–850.
9. Nuclear Energy Data 2018. OECD Publishing. NEA, 2019. Available via the link: <https://doi.org/10.1787/ned-2018-en-fr> (Accessed: 16 May 2024).
10. 고리 1호기 해체, ‘대한민국 100년대계 먹거리 창출 Decommissioning of Gori Unit 1: Food for thought for the Next Century of South Korea. Available via the link: <http://www.knpnews.com/news/articleView.html?idxno=17215> (Accessed: 8 June 2024). [In Korean]
11. Lee, J. (2022) 원자력 전문가·학계·환경단체 대국민 호소, ‘탈원전 정책은 부당’ Nuclear power experts, academics, and environmental groups unanimously agree, ‘The nuclear phase-out policy is unjust’. Available via the link: <https://www.epj.co.kr/news/articleView.html?idxno=29899> (Accessed: 8 June 2024). [In Korean]
12. Kang, Y.H. (2022) Why Are Farmers Against Solar Panels in Korea? Available via the link: <https://energytransition.org/2022/01/why-are-farmers-against-solar-panels-in-korea/> (Accessed: 16 May 2024).
13. Cho, G. (2020) 탈원전 정책의 경제적 영향 Economic Impact of the Nuclear Phase-Out Policy. Available via the link: <https://www.keri.org/keri-brief/223> (Accessed: 16 May 2024). [In Korean]
14. 국내 신재생에너지 정책 현황과 문제점 (태양광 RPS, REC, FIT 정리) Current Status and Issues of Renewable Energy Policies in Korea (Overview of Solar RPS, REC, and FIT). Available via the link: <https://m.blog.naver.com/codaaxyz/222269433926> (Accessed: 16 May 2024).

15. High Temperatures Cause Household Electricity Use to Hit New Record in 2018. Available via the link: https://www.keei.re.kr/board.es?mid=a20302000000&bid=0031&tag=&act=view&list_no=120746 (Accessed: 8 June 2024).
16. Vlasti Juzhnoj Korei ne otkazyvayutsya ot planov po postepennomu sokrashheniyu atomnoj generacii. Dostupno po ssylke: <http://www.atominfo.ru/newst/a0013.htm> (data obrashheniya: 23 maja 2024 g.). [In Russian]
17. Lee, S. (2019) Korea's Electricity Consumption Set New Records in 2018 Amid Heat Wave. Available via the link: https://www.koreatimes.co.kr/www/nation/2024/06/113_269569.html – (Accessed: 16 May 2024).
18. Juzhnaja Koreya – dvojnye standarty pravitel'stva. Dostupno po ssylke: <http://www.atominfo.ru/newsz04/a0559.htm> (data obrashheniya: 23 maja 2024 g.). [In Russian]
19. Trudnye vremena. Dostupno po ssylke: <http://atominfo.ru/newsz01/a0200.htm> (data obrashheniya: 23 maja 2024 g.). [In Russian]
20. Nuclear Energy Data 2016. OECD Publishing. Available via the link: <https://doi.org/10.1787/ned-2016-en-fr>. (Accessed: 23 April 2024).
21. Nuclear Energy Data 2017. OECD Publishing. Available via the link: <https://doi.org/10.1787/ned-2017-en-fr>. (Accessed: 23 April 2024).
22. Nuclear Energy Data 2019. OECD Publishing. Available via the link: <https://doi.org/10.1787/1786b86b-en-fr>. (Accessed: 23 April 2024).
23. Nuclear Energy Data 2020. OECD Publishing. Available via the link: <https://doi.org/10.1787/736e93d4-en-fr>. (Accessed: 23 April 2024).
24. Nuclear Energy Data 2021. OECD Publishing. Available via the link: <https://doi.org/10.1787/9ee42f54-en>. (Accessed: 23 April 2024).

Information about authors:

Kozhakhmetova Zh.A. – Master's student at the Department of Far East, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Myong S. – corresponding author, Doctor of Philosophy, Associate Professor at the Department of Far East, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Кожяхметова Ж.А. – Қиыр Шығыс кафедрасының магистранты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Мионг С. – хат-хабарға жауапты автор, философия ғылымдарының докторы, доцент, Қиыр Шығыс кафедрасының қауымдастырылған профессоры, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Кожяхметова Ж.А. – магистрант кафедры Дальнего Востока, Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Мионг С. – автор для корреспонденции, доктор философских наук, доцент кафедры Дальнего Востока, Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

IRSTI 03.91.00

Scientific article

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-153-4-216-226>

Historical and Cultural Connections between the Tatars and the Jurchen in the Eurasian Space

K. Aisingioro*^{}

Ritsumeikan University, Kinugasa, Japan

(E-mail: aisin-kz@fc.ritsumei.ac.jp)

Abstract. The article presents an ethno-historical study based on food culture, emphasizing its role as a significant element in preserving ethnic identity and transmitting cultural memory from generation to generation. The use of similar culinary technologies may be directly linked to ancient migration processes, trade routes, and phenomena of cultural diffusion. From this perspective, a comparative analysis of national dishes serves as an additional source that complements written records and archaeological materials. Therefore, this study constitutes part of a comprehensive historical and cultural analysis aimed at revealing the multifaceted nature of interactions among the peoples of the Eurasian space.

The region inhabited by the Tatars, which spans from East Asia to Central Asia and the southern parts of the Russian Federation, encompasses thousands of kilometers. However, the Manchu "Sachima" pastry resembles the Tatar "Chakchak" in both appearance and texture, despite the vast geographical distances between these cultures. This paper examines the historical and cultural connections between the Tatars and the Jurchen, utilizing these two similar pastries as a secondary research subject. Through the comparison of these foods, this study seeks to shed light on the social relations between the two peoples and explore the broader implications for understanding their historical connections. By analyzing the origins of these pastries, this research challenges conventional academic perspectives on the origins of the Tatars and the Jurchen.

Keywords: Ethno-Historical Study, Tatar, Jurchen, Chakchak, Sachima, Cultural Anthropology, Archaeology, Food Anthropology.

Introduction

The Tatar people, a Turkic ethnic group, are deeply intertwined with the historical dynamics of Central Asia and the Eurasian continent. Their origins are complex and multifaceted, as reflected in the ancient Chinese references to various Tatar groups such as the "Black Tatars" (黑鞑靼) and the "White Tatars" (白鞑靼). These terms are indicative of different Tatar subgroups, highlighting the diversity within the Tatar identity from a Chinese perspective. Historically, the Black Tatars were often associated with militaristic tribes, especially during the Mongol

Received: 26.04.2025; Accepted: 25.11.2025; Available online: 30.12.2025

invasions and their interactions with other groups. The White Tatars, in contrast, were linked to more stable agricultural communities. This duality in Tatar identity reflects their socio-political diversity, a theme evident in Chinese historical records.

Moreover, the historical interaction between the Tatars and the Jurchen (Tungusic peoples), particularly in the 12th century when the Jurchen established the Jin Dynasty, played a significant role in shaping the region's political landscape. Both groups shared a nomadic lifestyle, characterized by fluid tribal alliances and frequent political and economic migrations. The Tatar-Jurchen relationship was one of cooperation and conflict, as the Jurchen frequently formed partnerships with various Tatar tribes in their efforts to advance their ambitions against the Song Dynasty and the Mongol Empire.

Understanding the socio-political and cultural interactions between the Tatars and the Jurchen is crucial in comprehending the broader dynamics of Eurasian history, particularly as they relate to the formation of the Mongol Empire, the Jin Dynasty, and the region's shifting alliances and rivalries.

Research methods

This study compares two pastries, Tatar "Chakchak" and Manchu "Sachima," to explore the cultural and historical connections between the Tatars and the Jurchen. Despite the vast geographical distance between these groups, the surprising similarity between the two pastries raises intriguing questions about their historical interactions and cultural exchange. By examining these foods, we aim to explore the possibility that the Tatar and Jurchen peoples may have shared more than just geographical proximity – they may have shared cultural and social practices, including culinary traditions that have persisted across time.

The Tatar "Chakchak" is a traditional sweet snack made by frying dough, mixing it with honey or syrup, and adding nuts or dried fruits. It holds a significant place in Tatar culture, especially during celebrations and gatherings. In today's Russia, chakchak is officially defined as the national food of the Bulgars. As for the origin of the Bulgars, previous research has only given three possibilities: First, it originated from the Pamir Plateau. Second, it originated from eastern Iran. Third, it originated from the Mongolian Plateau.

Similarly, "Sachima," the Manchu equivalent, has a similar preparation process, making it a potential cultural bridge between the two peoples. This paper examines whether similarities in food culture may indicate deeper historical interactions between the Tatars and the Jurchen, particularly before and during the rise of the Jin Dynasty.

Results and discussions

Are there any literary records or archaeological discoveries regarding the Tatars prior to the 5th century?

There are no direct written records or archaeological discoveries explicitly identifying "Tatars" before the 5th century. However, several sources and findings are relevant for tracing the origins of the groups later referred to as "Tatars." Below is a summary of key literary references and archaeological evidence: First Mentions of "Tatars" in Literary Records, Chinese Historical Texts:

The name "Tatar" (Tatar) appears for the first time in Chinese historical sources around the 5th century. In texts such as the Book of Song (宋書) and the Book of Wei (魏書), the Tatars

are referred to as “Dadan (達旦)” or “Tantan (檀檀),” describing nomadic peoples inhabiting regions around the Mongolian Plateau and Lake Baikal. According to these accounts, they were believed to speak a Turkic, rather than Mongolic, language and were potentially related to other Turkic groups such as the Kipchaks and Cumans.

Archaeological Discoveries and Related Cultures

1. Bulan-Koba Culture

Period: 2nd century BCE to 5th century CE

Region: Around the Altai Mountains

Features: Regarded as a successor to the Pazyryk culture, this culture reflects the lifestyle of nomadic peoples. Burial sites feature stone chambers and horse remains, resembling later Turkic nomadic burial customs and possibly influencing them.

2. Azelino Culture

Period: 3rd to 5th century CE

Region: Volga River basin

Features: Considered the successor of the Pianobor culture, it reflects a forest-steppe lifestyle utilizing woodland resources. Graves have included dogs and riding horses as burial goods, suggesting a cultural link to the ancestors of later Tatar peoples [1].

Genetic and Cultural Context. Connection to Turkic Nomads:

The cultures mentioned above share many traits with early Turkic nomadic groups, particularly in lifestyle and funerary customs. These characteristics likely played a role in shaping the later ethnic group identified as the “Tatars.”

Linguistic Elements:

Based on historical texts, the groups referred to as “Tatars” around the 5th century were believed to speak Turkic languages. This supports the linguistic continuity between these early populations and the later Tatar-speaking peoples.

The Jurchen, who founded the Jin Dynasty in the 12th century, have historically played a crucial role in the development of northern China, especially in the Manchurian region. Their culinary culture, particularly their traditional snacks, has been influenced by the region's environmental and social practices. The Jurchen's nomadic and agricultural lifestyle played a significant role in shaping their food culture, which is reflected in their traditional snacks that use preserved ingredients, such as dried or smoked foods.

“Tatar” refers to a diverse ethnic group spread across Russia, Central Asia, and parts of Siberia, who have historically interacted with many different empires and nations. Tatar cuisine, which includes “Chakchak,” is an expression of their cultural identity. “Chakchak” is often used during critical social gatherings, festivals, and celebrations, embodying the warmth of hospitality and the importance of community bonds.

Although “Chakchak” and “Sachima” come from different cultural backgrounds, the parallels between the two pastries suggest a shared culinary heritage that historical interactions between the Tatars and the Jurchen may have influenced. This shared food culture is a powerful tool for examining the deeper connections between these peoples.

Russian scholars have the advantage of geographical and multilingual documentary sources, and especially in research on the Tatars, they have a natural advantage over scholars of other countries. To that end, I will introduce the key points of previous research by Russian scholars on the Tatars.

Key Russian-Language Sources on the Origin of the Tatars (English Summary)

1. Alfred Khalikov (A. Kh. Khalikov)

Work: "The Volga and Ural Tatars: Their Origin and Ethnic History" (1978)

Summary: Khalikov emphasizes that the Volga Bulgars were the direct ancestors of the Tatar people. Their culture and adoption of Islam laid the foundational components of Tatar identity. He rejects the idea that Tatars were simply Mongol-Turkic invaders, asserting a deep-rooted indigenous origin in the Volga-Ural region.

Quoted: "The Volga Bulgars became the core of the Tatar ethnogenesis; their culture and Islamic religion had a decisive influence on the formation of the Tatar nation." Reference: Koob.ru – Khalikov

2. Vasily Vladimirovich Bartold (V.V. Bartold)

Work: "Turkestan during the Mongol Invasions" (1900)

Summary: Bartold explains that the name "Tatar" began to be applied to a wide range of Turkic and Mongol tribes after the Mongol conquests in the 13th century. The term, once narrowly applied, became ethnographically expanded across Eurasia due to the widespread influence of the Mongol Empire.

Quoted: "The name 'Tatar' began to be used for various Turkic and Mongolic tribes after the Mongol conquests, resulting in a broadened application of this ethnonym." Reference: RGO Library – Turkestan

3. Svetlana Pletneva (S.A. Pletneva)

Work: "The Kipchaks" (1990)

Summary: Pletneva focuses on the Kipchaks (Polovtsy) and argues that they played a crucial role in the formation of the Tatar people. Their nomadic culture, military organization, and social structures became embedded in the emerging Tatar communities of the steppe.

Quoted: "The Kipchaks, as one of the major Turkic ethnoses, made a significant contribution to the formation of the Tatar people, especially in terms of military structure and nomadic cultural heritage." Reference: Pletneva Kipchaks – Turkic World

4. Iosif Yakovlevich Zlatkin (I.Ya. Zlatkin)

Work: "History of the Golden Horde" (1964)

Summary: Zlatkin notes that the ethnonym "Tatar" became a collective label for many peoples of the Golden Horde, particularly in the western territories. The term persisted long after the fragmentation of Mongol political authority and became an umbrella identity for various Islamized Turkic groups.

Quoted: "The term 'Tatar' became a collective designation for various peoples of the Golden Horde, especially in the western regions of the empire." Reference: Bibliographic Index on the Golden Horde

These works collectively reflect the diversity and complexity of Tatar ethnogenesis, showing that the group labeled "Tatar" today emerged from a convergence of various historical, cultural, and linguistic elements over many centuries. If you would like translations of additional sections or deeper analysis on a specific source, feel free to ask.

Tatar Ethnic Groups and Their Connections with the Jurchen

The Tatar people, historically spread across a vast expanse of Eurasia, are not a monolithic group but rather a complex amalgamation of various ethnic subgroups. Different linguistic, cultural, and political characteristics distinguish these subgroups. The classification of Tatars is essential to understanding their historical evolution and their interactions with other ethnic groups, particularly the Jurchen. This section examines the primary divisions within Tatar

identity, concentrating on the groups most likely to have interacted with the Jurchen, and discusses their transformations over time, as well as the socio-political contexts that influenced their relationships.

1. The Black Tatars and the White Tatars

The division between the "Black Tatars" (黑鞑靼) and the "White Tatars" (白鞑靼) has been a key feature in the historical understanding of Tatar ethnic groups, particularly in Chinese historical sources. These two groups reflect different socio-political roles and lifestyles, and their interactions with neighboring cultures, including the Jurchen, were influenced by these differences.

Black Tatars: Often associated with nomadic, militaristic societies, the Black Tatars were historically located in the steppe regions of Central Asia. Their lifestyle was primarily pastoral, relying heavily on horse breeding and hunting. The Black Tatars played a significant role in the Mongol invasions of the 13th century and had extensive interactions with the Jurchen. The Jurchen rulers recognized their military prowess, and alliances were forged during periods of conflict with the Song Dynasty and later with the Mongol Empire. These alliances would have facilitated not only military but also cultural exchanges, possibly influencing culinary practices, as evidenced by the shared food traditions such as "Chakchak."

White Tatars: In contrast, the White Tatars were more settled and agricultural. They primarily inhabited regions that are now part of modern-day Kazakhstan and southern Russia. Their engagement with the Jurchen was more diplomatic and economic, as they sought to preserve their stable agricultural lifestyle while maintaining relations with powerful nomadic groups, such as the Jurchen. The White Tatars were involved in the broader political alliances of the time, especially during the establishment of the Jin Dynasty, when the Jurchens' military expansion impacted various ethnic groups in the region. Their interactions with the Jurchen likely included cultural exchanges, but their role was more focused on trade and the exchange of goods, rather than military collaboration.

2. The Crimean Tatars and Their Role in Jurchen-Tatar Interactions

Another key group of Tatars whose interactions with the Jurchen are significant is the Crimean Tatars. Originating from the region surrounding the Crimea, these Tatars were heavily influenced by their interactions with the Mongols and the broader Eurasian steppe cultures. In the 13th century, the Crimean Tatars became part of the Mongol Empire's complex political and military networks, and their influence extended to the region of the Jurchen as well.

The Crimean Tatars played a key role in the political and military conflicts between the Jurchen and other Turkic groups. They were instrumental in the alliances that the Mongols formed with the Jurchen, and their military strategies were often employed in conflicts involving the Jin Dynasty. The Crimean Tatars, who were more urbanized and heavily engaged in trade, likely contributed to the cultural exchange between the Jurchen and other Turkic peoples through their intermediaries, enhancing the potential for culinary exchange.

3. The Volga Tatars and Their Relationship with the Jurchen

The Volga Tatars, one of the most significant Tatar groups, inhabited the region around the Volga River, in what is now the Russian Federation. Their historical interactions with the Jurchen are exciting due to their geographical proximity and their involvement in both the political and military developments that affected the Eurasian steppe.

The Volga Tatars, like the Crimean Tatars, were part of the broader Turkic-Mongol world. They had frequent interactions with the Mongols, and some were integrated into the Mongol

military and administrative structures. During the period of the Jin Dynasty's expansion, the Volga Tatars, being closer to the western part of the Jurchen's territory, were more likely to be involved in the social and cultural exchanges that occurred between the Tatars and the Jurchen. Their interactions were likely influenced by the need for alliances against common enemies, such as the Chinese Song Dynasty, and their shared nomadic heritage, which could have facilitated cultural exchanges, including food practices.

4. The Evolution of Tatar Identity and the Jurchen Legacy

As the Jurchen rose to power in the 12th century and founded the Jin Dynasty, their cultural and political influence extended into many of the regions populated by the Tatars. The rise of the Mongol Empire in the 13th century further shaped the socio-political landscape of the Eurasian steppe, leading to the consolidation of various Tatar groups under Mongol rule. However, the legacy of the Jurchen continued to influence the Tatars, particularly in their interactions with other nomadic cultures.

Through the Mongol conquests and the subsequent empire-building process, the Jurchen left a lasting impact on Tatar society, influencing not only political structures but also cultural practices, including cuisine, clothing, and social organization. The shared nomadic traditions, the importance of hospitality, and the ritualistic use of food in celebrations and social gatherings are all aspects of Tatar culture that their interactions with the Jurchen may have influenced.

Analysis of the Tatar and Jurchen Food Cultures

While it is difficult to pinpoint the exact origin of "Chakchak" and "Sachima," their similarities suggest a possible shared culinary tradition or, at the very least, significant cultural exchange. Both pastries are made from similar ingredients – flour, honey, syrup, and nuts – and share a comparable texture and flavor profile, characterized by a crunchy and sweet taste. The method of preparation involves frying the dough, suggesting shared technological knowledge in food processing.

However, it is essential to recognize the historical context in which these pastries were developed. The rise of the Jurchen Jin Dynasty in the 12th century saw significant cultural exchanges between the Jurchen and various Turkic peoples, including the Tatars. The Jurchen's military and political expansion could have facilitated the transfer of culinary practices, particularly in the region of Manchuria, where both Jurchen and Tatar peoples lived nearby.

Further archaeological and anthropological studies may reveal the extent to which these two cultures influenced each other, particularly in the context of trade and migration. The similarities between "Chakchak" and "Sachima" may not be coincidental, but rather indicative of a long-standing cultural exchange, facilitated by shared nomadic traditions and a mutual interest in hospitality and community building.

At the beginning of the story, this is a cultural phenomenon that cannot be overlooked. From the 11th to the 13th century, most documents have been written in the history of archeology and archeology. The Chakchak of the Tower and the People's Republic of China are not to be confused with the food culture of the 11th century. The author believes that the Tata people are a multi-ethnic, multi-cultural and multi-religious heavy-duty community on the North Asian prairies, and that the fixed production pattern of CHakchak had already been formed before the 11th world. However, there are currently no related direct literature records.

On the other hand, from the perspective of world history, there is no sweet with a name that matches Sachima related to the Jin Dynasty in Song Dynasty Chinese documents. There may be a similar food.

The Beixing Rilu (北行日錄, "Record of a Journey to the North") is a valuable historical source for understanding courtly rituals and food culture during the Jin dynasty, founded by the Jurchens. It contains detailed descriptions of imperial banquets hosted by the Jin court, including the types of food and confections served.

This document records various dishes and pastries offered during state banquets, making it an essential reference for reconstructing the dietary practices of the Jin imperial court. The descriptions include ceremonial foods and elaborate confectionery that reflect both Jurchen traditions and Han Chinese influence.

There are no explicit mentions of the term "Sachima" (Sa qi ma) in the Beixing Rilu. However, some pastries described in the text-particularly those made from fried wheat dough coated in syrup-may resemble what is now known as Sachima. These items could have been early forms of similar confections that later evolved under different names in the Qing dynasty and beyond.

Professor Nakayama Takashi's research, notably his 2010 paper titled "Foods Served at Jin Court Banquets as Seen in the Beixing Rilu" [5], offers a detailed analysis of the banquet cuisine recorded in the text. His study examines the types of dishes and sweets served and provides a cultural and historical interpretation of Jin culinary practices.

While the Beixing Rilu does not explicitly mention Sachima, it remains a critical source for studying Jin dynasty food culture. It provides valuable insight into the kinds of pastries and banquet items that may have prefigured later confections, such as Sachima. Continued research and comparison with later culinary records may further clarify the evolution of such foods across dynasties.

The author once made an oral presentation at the 2023 Japan Manchu History Research Conference (2023年日本満族史研究会), which focused on the analysis of the ethnic nature of the Uliangha (兀良哈· Uliyangha· Ulianghai) people living in the middle and lower reaches of the Tumen River (圖門江中下游). As is well known, after conquering all of northern Asia (北亞), Genghis Khan (成吉思汗) relocated the Uliangha tribes (兀良哈部众) from the Altai Mountains (阿尔泰山) and the western shore of Lake Baikal (貝加爾湖西岸) to the area around present-day Heilongjiang, China (今中国黑龍江 – 帶). Kublai Khan (元世祖忽必烈) followed a similar policy.

The social and cultural characteristics of the Uliangha people in the middle and lower reaches of the Tumen River differed significantly from those of the surrounding Jurchen (女真) tribes. They were long marginalized and plundered by neighboring Jurchen groups. The author suggests that the Uliangha in this region were likely a distinct group from Central Asia who came to Northeast Asia with Genghis Khan and Kublai Khan. Over nearly two centuries, they gradually merged with local tribes but continued to face exclusion.

Here, the author would like to briefly mention the familial background of the Manchu (滿洲) rise. "Manchu" originally referred to a military coalition rather than a fixed ethnic group. The Eight Banners system incorporated a wide range of peoples, cultures, and religions, but the core ruling family was that of Nurhaci (努爾哈赤).

Nurhaci's ancestors held hereditary office as commanders of the Jianzhou Left Guard (建州左衛指揮使) during the Ming dynasty. The Huligai tribe (胡里改部) was an important component of the Jianzhou Jurchens (建州女真). The administrative region known as "Huligai Road" (胡里改路) was named after the Mudan River (牡丹江) and was also known by alternate names such as Huli Gai Road (胡里改路) and Huoer'a (火兒阿).

According to the History of Goryeo (《高麗史》), the Huligai were recorded as Wuliangha (兀良哈), one of the 50,000 households (五萬戶之一) registered under the Yuan dynasty (元代).

The Huligai people originally lived in Yilan County (依蘭縣), Heilongjiang Province (黑龍江省), in the lower reaches of the Songhua River (松花江下游). During the late Yuan and early Ming, due to worsening natural conditions and attacks by the so-called "wild Jurchens" (野人女真), the Huligai migrated southward (南遷). Afterward, they lived for an extended time in areas east of Fushun (撫順), in eastern Liaoning.

Ahachu (阿哈出) was a chieftain of the Huligai tribe (胡里改部頭人) among the Jurchens in Liaodong (遼東) during the early Ming. It originated from the Oduolian Wanhufu (斡朵怜万户府) among the Wuwanhu Mansions in the Yuan Dynasty. In the eleventh month of the first year of Yongle (1403) (永樂元年十一月), the Ming government established the Jianzhou Guard (建州衛) and appointed Ahachu as its commander (指揮使). In the tenth year of Yongle (1412) (永樂十年), the Ming court established the Jianzhou Left Guard (建州左衛), selecting the Odori tribe (斡朵里部) as its foundation. Mengge Timur (猛哥帖木兒) was appointed the first commander (首任指揮使).

Conclusion

The similarities between the Tatar "Chakchak" and the Manchu "Sachima" offer a fascinating lens through which to explore the historical and cultural connections between the Tatars and the Jurchen. Although seemingly simple, these pastries provide rich insights into the shared culinary traditions that may have developed over centuries of interaction between these two peoples. Further research into the origins and evolution of these foods could challenge existing academic understandings of the Tatar and Jurchen historical relationship, highlighting the importance of food culture as a tool for understanding historical dynamics.

Interestingly, there is no record of this kind of food in the literature of the Yuan Dynasty or the Mongolian society today. In other words, the Mongolian society does not eat this kind of snack. As for the East, due to the vast geographical influence of the empire established by the Manchus in East Asia, Sachima remains popular not only in Beijing and Manchuria. Many provinces and cities in southern China also imitate sachima to make some similar snacks with similar pronunciations.

The author personally tasted a variety of ChakChak in different stores in Central Asia. Both the appearance and taste were identical to those of the Manchurian snack sachima. The wonderful and exciting feeling was unforgettable. Perhaps language, food, and music are the soul of a nation, and the subtle psychological feeling when you eat similar food in Central Asia, thousands of kilometers away, is as exciting as meeting a long-lost brother.

Strictly speaking, each short article is just a question, and what I want to do may require a lifetime of careful sorting and excavation, as well as long-term research in cooperation with archaeologists and experts in the field of human genetic engineering. As we all know, the theorem of Tatars is very ambiguous. Whether in China, the Korean Peninsula, or even Japan before the Meiji Restoration, the cognition and concept of Tatars were also very vague. In the illustrated materials drawn by missionaries and sent back to France in the early days of the Manchu Empire, Europeans openly wrote about Emperor Kangxi and his Tatar noble soldiers. Therefore, in the mid-seventeenth century, Europeans also regarded the suddenly rising Jurchen Eight Banners military group headed by the Jianzhou Jurchen Nurhaci family as Tatars.

At the same time, Japanese people in the mid-Edo period also understood the East Asian continent as a region where Tatars were conquering China and establishing a more powerful

empire. Therefore, the whole world regarded the Manchurian society, which had a multi-ethnic mixed army corps, with Jurchen nobles serving alongside Tatars at that time.

The author argues that Tatars are a diverse ethnic and linguistic group that spans the east-west axis of the North Asian steppe. Between the third century AD and the first half of the seventeenth century, a group of nomadic and hunting peoples from Northeast Asia migrated westward at varying speeds in different historical periods, eventually settling as far west as the Crimean Peninsula. Although influenced by the culture, language, and religion of the regions they passed through during their migration, they still retained a considerable degree of their original ethnic characteristics.

In the early seventeenth century, the Manchu nobles, in the eyes of European missionaries, occupied 18 provinces in China and became the new overlords of East Asia and Inner Asia. These Tatars who stayed in Northeast Asia may be distant relatives of the Crimean Tatars.

The sweets "Chak-chak" and "Sachima" discussed in this article reveal not only commonality in food culture but also can be analyzed as practices related to religious rituals, festivals, and the transmission of familial memory in both ethnic groups. These sweets are often used as gifts and blessings for children and young people, serving as a means of cultural education and socialization through food. In my previous research, I examined the ritual education of Manchu royal women and the process of inheritance of shamanistic physical techniques (Kaihe 2021). Similarly, this case is connected to the essential cultural anthropological theme of "the formation of cultural memory and identity through taste."

Chakchak and Sachima represent more than culinary artifacts—they are historical clues to Tatar-Jurchen relations spanning centuries. Their presence in communal rituals, identity-making practices, and trans-ethnic marriages reveals a more profound unity across seemingly disparate cultures.

These pastries carry the memory of empire in their widespread presence across former imperial territories and their association with elite court rituals; they embody the labor of women through the domestic and ritualized processes of preparation, often passed down through maternal lines; and they evoke the warmth of home as they are served during familial gatherings, life-cycle ceremonies, and seasonal festivals, anchoring communal identity through sensory experience. They allow us to taste the echoes of history, and to recover buried legacies through the anthropology of food.

References

1. Akhatova, V. A. (2009) "The Role of Chakchak in Tatar Festivals and Rituals", *Ethnology of Central Asia*, 12(2), pp. 117-130.
2. DeWeese, D. (1994) *Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tukles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*. Penn State University Press.
3. Khabirova, A.R. (2010) "The Social Function of Chakchak in Tatar Communities", *Anthropology of Food Journal*, 8(1), pp. 45-62.
4. Kaihe, A. (2024) "Manju Noble and West: Prince Hošoi Delengge Family", *KazNPU Bulletin. Hist & Soc. Sci. En.*
5. Li, Z. (2012). "The Historical Development of Sachima and Its Cultural Significance", *Manchu Studies Journal*, 29(3), pp. 55–70.
6. Makhmutov, R.A. (2000) *Chakchak: A Symbol of Tatar Identity*. Kazan: Kazan University Press.
7. Millward, J. A. (2007) *Eurasian Crossroads: A History of Xinjiang*. Columbia University Press.

8. Perdue, P.C. (2005) *China Marches West: The Qing Conquest of Central Eurasia*. Harvard University Press.
9. Shakirova, L.A. (2005). The History and Evolution of Chakchak. *Tatar Studies Journal*, 11(2), pp. 29-41.
10. Wang, X. (2008) *Sachima and Manchu Culture: A Study of Traditional Pastry*. Beijing: Beijing University Press.
11. Zlatkin, I.Y. (1983). *The Mongols of Central Asia: A History of the Mongol Tribes of Central Asia*. Brill Academic Publishers.
12. Abdiniyazova, G.J., Khojimatov, O.K., Pak, V.V. (2016) "Honey in Traditional Cuisine of Uzbekistan and Analysis of Melliferous Flora of Karakalpakstan", *Journal of Ethnic Foods*, 3(3). DOI: 10.1016/j.jef.2016.07.002. License: CC BY-NC-ND 4.0

К. Айсингиоро

Рицумэйкан университеті, Кинугаса, Жапония
(E-mail: aisin-kz@fc.ritsumei.ac.jp)

Еуразия кеңістігіндегі татар-чжурчжэн тарихи-мәдени байланыстары

Аңдатпа. Мақалада тағам мәдениеті негізінде этнотарихи зерттеу жасалып, этникалық өзіндік болмысты сақтаудың және ұрпақтан-ұрпаққа берілетін мәдени жадтың маңызды элементі баяндалған. Ұқсас аспаздық технологиялардың қолданылуы көне көші-қон үдерістері, сауда жолдары және мәдени диффузия құбылыстарымен тікелей байланысты болуы мүмкін. Осы тұрғыдан алғанда, ұлттық тағамдарды салыстырмалы талдау жазба деректер мен археологиялық материалдарды толықтыратын қосымша дереккөз ретінде қызмет ететіні анық. Сондықтан бұл зерттеу Еуразия кеңістігіндегі халықтар арасындағы өзара ықпалдастықтың көп қырлы сипатын ашуға бағытталған кешенді тарихи-мәдени талдаудың бір бөлігі болып табылады.

Татарлар қоныстанған аймақ Шығыс Азиядан Орталық Азияға және Ресей Федерациясының оңтүстік өңірлеріне дейін созылып, мыңдаған шақырымды қамтиды. Алайда маньчжурлардың «сачима» атты тәтті тағамы сыртқы пішіні мен құрылымы жағынан татарлардың «чак-чак» тағамына өте ұқсас, бұл екі мәдениет арасындағы үлкен географиялық қашықтыққа қарамастан байқалады. Бұл мақалада татарлар мен чжурчжэндер арасындағы тарихи және мәдени байланыстар осы екі ұқсас ұлттық тағамды қосалқы зерттеу нысаны ретінде пайдалану арқылы қарастырылады. Аталған тағамдарды салыстыру екі халық арасындағы әлеуметтік қатынастарды айқындауға және олардың тарихи байланыстарын кеңірек түсінуге мүмкіндік береді. Бұл тағамдардың шығу тегін талдау татарлар мен чжурчжэндердің қалыптасуы жөніндегі дәстүрлі академиялық көзқарастарды қайта қарауға негіз болады.

Түйін сөздер: этнотарихи зерттеу, татарлар, чжурчжэндер, чак-чак, сачима, мәдени антропология, археология, тағам антропологиясы.

К. Айсингиоро

Университет Рицумэйкан, Кинугаса, Япония
(E-mail: aisin-kz@fc.ritsumei.ac.jp)

Историко-культурные связи татар и чжурчжэней в Евразийском пространстве

Аннотация. В статье на основе культуры питания проведено этноисторическое исследование, в котором показана ее важная роль в сохранении этнической идентичности и передаче культурной памяти от поколения к поколению. Использование схожих кулинарных

технологий может быть непосредственно связано с древними миграционными процессами, торговыми путями и явлениями культурной диффузии. В этом контексте сравнительный анализ национальных блюд выступает в качестве дополнительного источника, дополняющего письменные свидетельства и археологические материалы. Таким образом, данное исследование является частью комплексного историко-культурного анализа, направленного на выявление многогранного характера взаимодействия народов Евразийского пространства.

Регион расселения татар, простирающийся от Восточной Азии до Центральной Азии и южных районов Российской Федерации, охватывает тысячи километров. Однако маньчжурская выпечка «сачима» по своему внешнему виду и текстуре напоминает татарский «чак-чак», несмотря на значительные географические расстояния между этими культурами. В данной статье рассматриваются исторические и культурные связи между татарами и чжурчжэнями с использованием этих двух схожих кондитерских изделий в качестве вторичного объекта исследования. Сравнение данных блюд позволяет пролить свет на социальные взаимоотношения между двумя народами и рассмотреть более широкие аспекты понимания их исторических связей. Анализ происхождения этих изделий ставит под сомнение традиционные академические представления о происхождении татар и чжурчжэней.

Ключевые слова: этноисторическое исследование, татары, чжурчжэни, чак-чак, сачима, культурная антропология, археология, антропология питания.

Information about authors:

Aisingioro K. – Doctor of Philosophy, Senior Researcher Kinugasa Research Institute, Ritsumeikan University, Japan.

Айсингиоро К. – философия докторы, Кинугаса ғылыми-зерттеу институтының аға ғылыми қызметкері, Рицумэйкан университеті, Жапония.

Айсингиоро К. – доктор философии, старший научный сотрудник Научно-исследовательского института Кинугаса, Университет Рицумэйкан, Япония.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 17.82.10
Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-153-4-227-240>

Түркі-моңғол әлемі тоғысындағы Барлық Арасан

А.Ж. Шәріп¹ ID, Ж.Қ. Кишкенбаева^{*2} ID

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

²Шәкәрім университеті, Семей, Қазақстан

(E-mail: sharipamantay_sh@gmail.com, alakol@semgu.kz; zhuldyzaykk@gmail.com)

Аңдатпа. Барлық Арасан – Абай облысының Үржар ауданының аумағында, Алакөлдің солтүстік-шығыс жағалауынан 18 шақырым жерде, Арасантаудың баурайында орналасқан, емдік қасиеті жоғары термоминералды су көздерімен танымал мекен. Оның геологиялық тарихы, табиғи жер бедері, климаттық ерекшелігі, фаунасы мен флорасы ғылыми тұрғыдан біршама зерттелген деуге болады. XIX ғасырдың 80-жылдарынан, яғни Қызыл Крест қоғамының Жетісу бөлімшесіне қараған тұстан бастап әртүрлі дереккөздерде бальнеологиялық шипажай ретінде көрініс тапқан. Жергілікті тұрғындар оны ежелден қасиетті орын санап, жүйке, буын, тері, асқазан, т.б. сырқат түрлерінен айықтыратын мүмкіндіктерін ерекше бағалаған. Мақалада мәдени-лингвистикалық және тарихи-салыстырмалы әдістерді пайдалана отырып, «Барлық Арасан» атауының шығу төркіні мен ол туралы ел ішінде айтылатын аңыздардың желісін, олардың тарихи кейіпкерлерін (Шыңғысхан, Галдан Церен, Абылай хан, Қабанбай) саралап қарағанда, бұл өңірдің мәдени ландшафты түркі-моңғол әлемімен тығыз байланысты екендігі айқын көрінді. «Барлық Арасан» құрама топонимінің «сазды, балшықты арасан (шипалы батпағы мен суы бар) жер» деген мағынаны білдіретіндігі және көне түркілік «тау культі», «су культі» танымдарының бірлігімен ұштасатындығы байыпталды. Бұл атаудың балама этимологиялық нұсқалары да ескерілді. Зерттеу нәтижелері Барлық Арасанның рухани бітімін насихаттауға және осы аймақтағы рекреациялық туризмді дамыту ісінің мәдени тармағына тиісінше үлес қоса алады.

Түйін сөздер: Барлық Арасан, термоминералды су көздері, түркі-моңғол әлемі, мәдени ландшафт, бесік.

Түсті: 03.05.2025; Мақұлданды: 25.11.2025; Онлайн қолжетімді: 30.12.2025

Кіріспе

Этнограф-ғалым Т.Қартай өзінің «Сутаным» атты еңбегінде: «Емдік қасиеті бар су көздерін *арасан сулар* дейді және олардың емдік қасиетін адамзат ежелгі уақыттан бері пайдаланып келеді. Қазақ халқы арасандарға жер астынан шығатын минералдық су көздері – *бұлақ, тұма, қайнарларды* жатқызады», – деп жазады [1, 254 б.]. Қазақстанның шығыс аймағындағы сондай шипалы орындардың бірі – Барлық Арасан.

Барлық Арасан термоминералды су жүйесіне 13 бұлақ көзі кіреді; олар теңіз деңгейінен 579 м биіктікте, Арасан өзенінің алқабында бір-біріне жақын қашықтықта ағып жатыр. Жайпақ төбелі, өсімдігі жұтаң, халық аз қоныстанған жерде орналасқан. Барлық Арасан санаторийінен шығысқа қарай 16 км шамасында. Батыс жағында мемлекеттік шекара жап-жақын. Табиғаты қатал. Ауасы құрғақ. Жазы ыстық, қысы суық. Қарашаның соңынан наурыздың аяғына дейін топырақ үстін қар басып жатады. Дүркін-дүркін екпіні қатты Сайқан желі мен Ебі желі соғады. Минералды бұлақтар Арасан өзенінің оң жағасын бойлап, Барлық жотасының солтүстік-батыс сілемі болып саналатын аласа қырлы Арасантау жүйесінің етегінде жайғасқан. Таудың шығыс жағы – тік құлама жар [2, с.68]. Барлық жотасының жазық бедерлі және суайрық кеңістіктері борпылдақ жамылғылы болып келетін Арасантау бөлігіндегі ең биік нүктесі – 1115 м [3, с.13].

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы дереккөздерге сүйенсек, Барлық Арасан минералды бұлақтары (кейбір құжатта Қарабұлақ минералды су көздері деп те кездеседі) Ресей империясы құрамында болған Семей облысының Сергиополь уезіне, одан соң Жетісу облысының Лепсі уезіне қараған [4, 10]. 1880-1890 жылдары Ресей мен Қытай арасындағы шекара бөлісі кезінде «Барлық мәселесі» туындап, ол ұзақ текетіреске ұласқан; өйткені Шәуешек және Петербург келісімшарттарына сәйкес, Барлық қытайлардың қарамағына өтуі тиіс болған [5, 30]. Бұл – шым-шытырық тарихы бар жайт.

1963 жылы «Барлық Арасан» шипажайы ашылған. Шипажай жайғасқан өңірдің кешегі және бүгінгі жай-күйі туралы мерзімді баспасөз беттерінде, ақпараттық порталдарда, жеке авторлық кітаптарда әртүрлі өзекті мақалалар жарық көріп келеді [6; 7; 8; 9; 10; 11;12].

Барлық Арасан – бағзы замандардан бері сан қилы тарихи оқиғаларға куә болған және түрлі халықтардың көші-қон үдерістерін бастан кешірген, ішіне талай сырды бүккен қазыналы өңір. Әсіресе оның топырағында түркі-моңғол әлемінің үйлесімі мен қақтығысы аралас күрделі кезеңдері терең із қалдырып, мәдени қабаттар өзара кірігіп кеткен. Сондықтан Барлық Арасанның мәдени ландшафтын танытатын материалдарды жинақтау мен жүйелеу бұл мақаланың алдына мақсат етіп қойылды.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Барлық Арасан аумағының топонимикалық жүйесі мен мәдени болмысына көптеген ғасырлар бойғы этникалық ауыс-түйістердің нәтижесінде пайда болған, ара жігі өте күрделі тарихи және тілдік қыртыстар тән. Сол себепті тақырыпты игеру үшін «Алакөлдің табиғи, тарихи-мәдени ландшафтық әлеуетін кешенді талдау және рекреациялық туризмді дамытудың тиімді тетіктерін әзірлеу» бағдарламасы аясында жинақталған, XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басында осы аймаққа сапар шеккен

Ресей саяхатшыларының зерттеушілерінің, дәрігерлерінің жеке жазбалары, патша әкімшілігінің ресми құжаттары, «Сибирский Вестник» газетінің жарияланымдары, Абай облыстық тарихи-өлкетану музейінің, А.С.Пушкин атындағы Шығыс Қазақстан облыстық кітапханасының, Қабанбай өлкетану музейінің қорларында сақтаулы әртүрлі дереккөздер, жергілікті өлкетанушылар жинаған мәліметтер, ел ішінен жазып алынған аңыз-әңгімелер пайдаланылып, оларға тарихи-салыстырмалы әдіс бойынша талдаулар жүргізілді. Түркі-моңғол әлеміндегі тығыз қарым-қатынастардан туындаған «Барлық Арасан» топонимінің түп негізін айқындау үшін мәдени-лингвистикалық әдіс қолданылды. Зерттеу барысында тарихи, тілдік, фольклорлық, әдеби, этнографиялық материалдар пәнаралық байланыс аясында қарастырылды.

Нәтижелер мен талқылаулар

«Барлық-Арасан» атауының түп-төркіні туралы. «Барлық» атауы түркі-моңғол халықтары мекендейтін әртүрлі аймақтарда кездеседі. Мысалы, Шығыс Қазақстан облысының Қатонқарағай ауданында, Ұлытау облысының Ұлытау ауданында, Ресей Федерациясында – Тыва Республикасының Барун Хемчик кожуунында, Алтай Республикасының Шебалы ауданында, Иркутск облысының Куйтун ауданында, Новосибирск облысының Мошково ауданында осы аттас шағын елді мекендер бар. Қытайдың солтүстік-батысындағы тау жотасы, Батыс Моңғолиядағы бір өзен солай аталады.

«Барлық» сөзінің этимологиясы туралы қилы пікірлер айтылып келеді. Е.Қойшыбаевтың тұжырымынша, ол – «көне түркі тілдеріндегі *бар* этнониміне мекен-жайды көрсететін *-лық* қосымшасы жалғанған атау» [13, с. 56; 14, 67 б.]. «Қазақстан географиялық атауларының сөздігін» жасаған ғалымдар (Т.Жанұзақов, Ә.Сапарбекова, А.Әбдірахманов, т.б.) мұны үстірт түсіндірме деп санап, мынадай болжам ұсынады: «Бұл көне топонимнің бірінші сыңарындағы *бар* сөзінің мағынасы «көп үлкен», «мол». Бірақ атаудың бұл сыңары көне түркі тілдеріндегі *бор>пор* «ақ балшық», «эк» мағыналы сөздің фонетикалық тұрғыдан өзгерген варианты болуы да мүмкін. Сонда *Барлық* «ақ балшықты» деген мағынаны да білдірсе керек» [15, 58 б.]. Сібір мен Қиыр Шығыс топонимикасын зерттеген А.Статейнов: «Алтайдың *барлақ* және тываның *барлық* сөздері моңғолдың *барлуг* тайпасының атынан шығады. Көне түркі тілінде *барлық* – бай, ауқатты», – дейді [16, с.107]. О.Молчанова бірнеше нұсқа ұсынады: *шор.парлак, хак.диал. парлах* – сайрауық (құс) аппелятивінен өрбіген жалқы есім; *моңғ. барлуг* – тайпаның аты; *тив. порлуг* – саз балшықты жер болуы ықтимал [17, с.150]. Моңғол тілінің сөздігіне сүйенсек, «*Барлаг* – моңғолдың ерте кездегі бір аймағы, ол туралы «Моңғолдың құпия шежіресінде жазылған». Сондай-ақ, Моңғолияның Ховд аймағы Алтай аулының жанындағы кішкентай сайды бойлап ағатын Барлаг Гол өзені бар екендігі көрсетілген. Моңғол тілінде «барлаг» сөзінің «жалшы, құл» деген мағынасы да бар екен [18, 78-х]. Соған сәйкес, Алтай Республикасының ғалымы Е.М.Чапьев «Барлық» көне моңғол сөзі деп ұйғарады және *баралаг* «жалшы», «жалданып істейтін» дегенді білдіреді деп жазады [19, с.40].

Зерттеуіміздің барысында қалмақтардың торғауыт тайпасының *Барлық* деп аталатын тармағы бар екендігі анықталды. Құлжаны мекендеген олар 1868 жылғы Дүнген көтерілісінен кейін моңғол Алтайына қарай жылыстап, Қара Ертістің бойына ірге тепкен [20, с. 600]. Ал атақты саяхатшы Н.М.Пржевальский Алтай тауының түстігінде

Барлық атты аласа жота мен шағын өзен болғандығын жазып кеткен [21, с.45-46]. Бұл топонимдер әлгі тайпаның атымен байланысты деп топшылауға болады. Ал біз қарастырып отырған *Барлық* тауына қатысты ұсынылған архив құжаттарына жүгінсек, 1884 жылдың соңына қарай бұл маңда 20 мыңдай қазақ көшіп-қонып жүрген және олар бұл жердің ешуақытта қытайларға тиесілі болмағандығын, бұған қоса өздері жайғасқанға дейін, ел аузындағы әңгімелер бойынша, қалмақтар қоныстанып отырғанын айтқан. Ағайынды *Барлық* және *Жайыр* деген кісілер қалмақтардың көшбасшысы болған және негізгі қоныстары солардың аттарымен аталған-мыс. Кейіннен қалмақтарға Абылай хан шабуыл жасап, қанды қырғынның нәтижесінде оларды Моңғолияға қуған, сонсоң Қапал уезінің қырларына бет түзеген және бұл жерлерді өзімен одақтас мәмбеттерге (найман тайпасының бір аталығы – *авт.*) мұраға қалдырып кеткен көрінеді [5, с.31-32]. И.М.Кочев «Алтайдын Чолмоны» газетінде (1993 жыл, 20 тамыз) жарық көрген мақаласында: «Барлак – аталған жердегі қоныстың (Алтай Республикасындағы елді мекенді айтып отыр – *авт.*) іргесін қалаған адамның аты», – деген жорамал ұсынады [22, с.110]. Жоғарыдағы мәліметтерге ой жүгіртсек, *Барлық* тауының атына ру-тайпаның немесе жеке кісі есімінің қатысы болу ықтималдығы да қарастырылуы қажет. Ал *Жайыр* – Қытайдың шегінде қалған таудың аты. Бір айта кетерлік нәрсе, Абылайдың сенімді серігі болған Қаракерей Қабанбай батырдың сүйегі – әлгі мәмбет руынан. Көнеден жеткен әңгіме бойынша, ол жоңғарлармен шайқастардың бірінде Қайыңды бұлағына аялдап, содан ертеде *Барлық*тың қайнары «Қабанбай арасаны» деп аталыпты деген аңыз да айтылады.

1-сурет. «Барлық Арасан» шипажайының көрінісі

«Арасан» атауы туралы да бірқатар зерттеулерде сөз болады. О.Молчанова бұл сөз түркі-моңғол тілдерінде *аршан*, *аржан*, *аршаан* түрінде ұшырасып, біріншіден, минералды суды;

екіншіден, бұлақты (тұма, қайнар) білдіретіндігін жазады [17, с.137]. Қойшыбаевтың жазуынша, ол ыстық бұлақты мекенді білдіреді және түрлі фонетикалық ауытқулармен *ар.* арашан, *моңғ.-тиб.* рашийан, *бур.* аршан және басқа да арсиан, аржан, нарзан, ғара түрлерінде келеді (соңғы түрі Солтүстік Кавказ түріктері тілінде) [13, с. 37; 14, 49 б.]. О.Ковалевскийдің XIX ғасырдың алғашқы бөлігінде жарық көрген атақты «Моңғол – орыс – француз» сөздігіне сүйенсек: «Аршан» – *arsiyān, rasiyān* (санскр. *Raśāyana*) – 1. мәңгілік суы; 2. храмдарда пайдаланылатын қасиетті су; 3. минералды, шипалы су» [23, с.160]. Түрлі дыбыстық нұсқадағы «арасан» сөзі моңғол және түркі халықтарына будда дінінің мәтіндері арқылы өтіп, географиялық атаулардың тууына негіз болған деген пікір бар [24, с.106]. Мысалы, Бурятияда (Аршаан), Қалмақияда (Аршан Булг, Аршан Зельмен), Алтай Республикасында (Аржан-Суу), Хакасияда (Ағыбан Аржан), Тывада (Тарыс Аржаан, Аржаан Үш Белдыр, Аржаан Уру, т.б.), Қырғызстанда (Алтын Арашан), Өзбекстанда (Арашон) кездесетін топонимдер – соның көрінісі.

Геолог-картограф М.Серікбайұлы Қазақстан аумағындағы «Арасан» сөзіне қатысты жер атауларының жаңсақ жазылып жүргеніне тоқталып, оларды Барлық Арасан, Қапал Арасан, Көктал Арасан, Қорғас Арасан, Алматы Арасаны, Бұғымүйіз Бесмойнақ Арасаны деп алтыға бөліп қарастырады. Ал «Алма Арасан» атауының қате екендігін тарихи деректерге сүйене отырып дәлелдейді [25].

Қ.Сапаров «Барлық Арасан» атауын моңғол тілінен енген топоним деп санайды [және тыва тіліндегі *порлуг/борлук* «батпақты», «балшықты» деген сөздерден жасалып, «Батпақты Арасан» дегенді білдіретінін айтады. Бұл жерлердің батпақты екендігін айғақ ретінде алға тартады [26, 31 б.]. Б.Бияров өз зерттеуінде «барлық» сөзінің «молшылық» мағынасын беретіндігін, бірақ дерексіз ұғымдардың топонимге сирек айналатындығын айтады және бұл ретте *барлаг (барлуг)* моңғол этнонимінің негізділігімен де келіспейді, оның орнына тываның «сазды» деген мағынадағы *порлуг/борлуг* сөзіне жүгінеді [27, с.24]. Сөйтіп: «Барлық Арасан атауы «батпақты, балшықты арасан (шипалы батпағы мен суы бар) жер» деген мағынаны білдіреді», - деген қорытындыға келеді [28, 10 б.]. Барлық тауының антропогенді тарихын зерттеген ғалым Т.Джуркашев оның батыс бөлігі – Арасантаудың топырағы сазды, саз балшықты екендігін жазады [3, с.65].

Барлық Арасанның ауызша нарративтердегі және әдебиеттегі көріністері; олардың тарихи деректермен байланысы. Арасандардың тек емдік қасиеті ғана емес, сакралды сипаты бар екендігі де анық. Алтай, тыва, хакас, бурят, қалмақ жерлеріндегі минералды су көздеріне қатысты аңыздардың кең тарағандығы, олардың басында ғұрыптық жоралғылардың (шүберек байлау, аршамен аластау, тағаммен қоректендіру, т.б.) әлі күнге дейін атқарылып келе жатқаны соны растайды. Бұл тарихи сабақтастықты, яғни аккумулятивтік қызметті қамтамасыз етіп, киелі бұлақтарға қатысты халықтың әлеуметтік тәжірибесін, қалыптасқан дәстүрін ұрпақтан ұрпаққа ұластырып отырады [29, с.117].

Алтай Республикасының қазақтар тұратын Қосағаш ауданында орналасқан Бұқаөзен арасанын зерттеген ғалым Л.Шерстова жергілікті халықтың дәстүрлі мәдениетінде тамырын көне түркі заманынан тартатын «жер культі» мен «су культі» түсініктерінің өзара кірігіп кеткенін жазады [30, с.173]. Барлық Арасан атауы мен ол туралы аңыздардан да осындай дүниетанымдық синтездің бой көрсететінін байқаймыз.

2-сурет. Барлық тауындағы бесік. Абай облыстық тарихи-өлкетану музейі қорынан.

Тарбағатайдың бір сілемі болып саналатын, Жетісу Алатауынан атақты Жоңғар қақпасы бөліп жатқан, қойнауынан ыстық қайнар атқылаған Барлық тауына қатысты аңыздардың бірінде тұтқиылдан жау шауып, елдің жаппай қырғынға ұшырағаны, жан сауғалап көшкен жұрттың бір сөнбеген жарығындай болып тек бесіктегі баланың тірі қалып кеткені айтылады. Сәбиді табиғат-ана өз қамқорлығына алып, аң-құстар асырапты. Бос бесік тербетуді жаман ырым санаған, тіршіліктің мәнін тал бесіктен жер бесікке дейінгі уақытпен өлшеген қазақ халқы осы аңызға көп мағына жүктеген. Өйткені бесік – үзілмес өмір жалғастығының рәмізі. Тәңірден нәресте сұраған аналардың осы күнге дейін сол киелі бесіктің басына барып, ақтық байлап, түнеп жататыны – халық сенімінің бір көрінісі. Қызылорда және Түркістан облыстарында «Бесіктөбе» деп аталатын киелі орындар бар және – ел айтатын оқиға желісі әртүрлі болғанымен – олардың да ғұрыптық мәні осы іспеттес. Бұған қоса, түркі-моңғолдың байырғы нанымдарында тау үңгірі ана құрсағына теңестірілген.

Аңыз бойынша, қалмақ ханы Галдан бала көтере алмай жүрген әйелін Барлық тауындағы әлгі бесікке әкеліп сыйындырып, арасанға шомылдырған соң, ол шекесі торсықтай ұл тапқан көрінеді. Қуанышы қойнына сыймаған қонтайшы Барлық тауының баурайына будда ғибадатханасын салдырыпты-мыс. Бұл – ел аузындағы әңгіме. Ал семейлік өлкетанушы В.Кошляк тарихи құжаттарға жүгіне отырып, Галдан қонтайшының XVIII ғасырда арасан бұлақ шығып жатқан төбеге 17 пұттасы (идол) бар храм мен діндарларға арнап бес үй тұрғызғанын, емдік астаулар жасатқанын баяндайды [31]. Тарихта даңқы шыққан Галдан есімді екі жоңғар қонтайшысы белгілі: Галдан Бошокту (1644-1697) және Галдан Церен (1693-1745). Аңызда екеуінің іс-әрекеті кей кезде өзара телініп кететін секілді. Егер оқиға, В.Кошляк айтқандай, XVIII ғасырда орын алған болса, онда Галдан Церен нұсқасы шындыққа жақын. Сондай-ақ, аңыздағы 17 санына қатысты бір сәйкестік кездеседі. Қалмақ Республикасының астанасы Элистада Будда храмы – Хурулдың айналасында 17 будда ғұламасының (пандит) мүсіндері қойылған. Олар Үндістанның солтүстігінде V-XII ғасырларда ірге тепкен буддалық

Наланда университетінің ең атақты оқымыстылары болып саналады. Аңызда айтылатын 17 мүсіннің сыры осыған байланысты болуының ықтималдығы зерттеуді керек етеді. Бірақ 17 буддалық нумерологияда киелі сандардың қатарына жатпайды.

3-сурет. Барлық Арасандағы тасқа түсірілген жазба

Барлық Арасан туралы әңгімелердің арғы түбі моңғол империясы заманына кетеді. Аңыз бойынша, Шыңғысханның сарбаздары жарақаттарынан осы суға түсіп айыққан. Ұлы қолбасшының өзі де бұл жерде аялдаған. Н.Барабанов есімді бір кісі 1967 жылғы 6 маусым күні тастың бетіне орыс тілінде: «Тебя приветствует Барлык, Всяк в твой источник окунувшись. Младенец, женщина, старик, В мир исцеленными вернувшись. Гласит преданье старины глубокой: Здесь Чингиз-хан купал войска, Чтоб закалить на бой жестокий Головореза – степняка», – деген жолдарды түсіріпті. Бұл ел ішіндегі аңызды айғақтайды. Жалпы, түркі-моңғол әлемінде Шыңғысханмен байланыстырылатын басқа да киелі бұлақ көзі бар. Шығыс Саян тауларында, Бурятияның Ахын аймағында орналасқан Шумақ арасаны (бур. Шумаагай аршаан) – осындай мекен. Мұндағы Шыңғыс хан туралы аңыздың желісі (әскері осы арада қуатын қалпына келтірген, өзі тынығатын болған) Барлық Арасан әңгімесімен тура үндеседі. Жергілікті қазақтар Барлық Арасан бұлақтарын «көз суы», «жүрек суы», «асқазан суы» деп жіктейтіні секілді, Шумақ арасанының басындағы тастарға сол жердің тұрғындары судың емдік қасиетіне қарай «жүрек», «өкпе», «бауыр», «бүйрек», т.б. сөздерді жазып қояды екен.

Барлық Арасан қазақ поэзиясында көрініс тапқан. Бұл қатарда Қазақстанның халық жазушылары Ғафу Қайырбеков пен Тұрсынхан Әбдірахманованың «Барлық-Арасан» атты өлеңдері бар [32;33]. Барлық Арасанның шипалы қасиетін («Жаныңа ем – дәру қарасаң»), оның табиғат көрінісін («Алдында бүйректей/ Тауды қарасаң, /Бейне бір шүмектей «Барлық-Арасан», /Атылған аспанға/ Ақ жалын секілді») шебер сипаттаған Ғ.Қайырбеков бұл мекенге байланысты ел аузында сақталған бір әңгіменің ұштығын шығара кетеді. Оған мына өлең жолдары айғақ:

Қайнатпай қазандық,
Сол суға салып ап
Етін де жей берген.
Аңыз ба ол, бәлкім,
Ел, бірақ, емделген.

Ендеше, Барлық-Арасан суының ерекше қасиеттілігі сондай, малдың етін ішіне салып, еш қайнатпастан тағамға жарата берген дегенге саяды. Әлбетте, бұл – халықтың көне таным-түсінігінің санада қалған ізі.

Т.Әбдірахманова Барлық-Арасанның болмысын «жалтыр бет, жалаңаш тау, терең өzek» деп сипаттай отырып, мұның дәру болар сырын аңшылар ертеде ашқан, онымен ғылым кейін айналыса бастаған дейді. Киелі мекеннің қуатын:

Жиекте тұма көздер бұрқ-бұрқ қайнап,
Өзенмен тоғысады жылжып жайлап.
Шипа су ыстықтығы қырық бес цельсий,
Балдақпен келген қайтады құлынша ойнап, -

деп әсірелеп жырлайды. Бұл пайым да ел аузындағы әңгімелерден алшақ жатпаса керек. Өйткені XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басында Ресейдің Том қаласында жарық көріп тұрған «Сибирский Вестник» журналының бір санында Ф.Б. бүркеншек есімді автордың «Барлық немесе Арасан сулары» атты мақаласында: «Дәліздің қабырғасына Николаев деген кісіге тиесілі болған екі балдақтың бірі шегемен қағып бекітілген және оған балдақтың иесі өз қолымен келесі мәндегі сөздерді жазып қалдырған: «қажеті болмағандықтан балдақты осында тастап барамын; басқа балдағымды самауырға отын етіп жаратып жібердім. 1887 ж. Николаев», - деген мәлімет келтірілген [34]. 1903 жылы Барлыққа сапар шеккен священник Б.Герасимов ұзаққа созылған ревматизммен ауыратын, аяғын санап басып жүрген бір қарияның шипалы су толтырылған астауға 20-25 рет түскен соң балдағын тастап, сау адамша еркін қимылдап кеткенін жазады [35, с.33-34]. Ендеше, ақын бұған ұқсас жағдайларды өз көзімен көрді ме, көрмеді ме – белгісіз, бірақ шипалы судың таңғаларлық әлеуетін өлең өзегіне осылайша өрген.

Қорытынды. Барлық Арасан – ыстық минералды бұлақтарымен, солардың суын пайдаланатын шипажайымен танымал табиғи-географиялық нысан ғана емес, түркі-моңғол әлемінің, оның ішінде қазақ халқының көп ғасырлық тарихы мен рухани тәжірибесі бедерленген аймақ. Ресми құжаттарда, статистикалық мәліметтерде, зерттеу еңбектерінде, мерзімдік басылымдарда, саяхат жазбаларында XIX ғасырдың 80-90 жылдарынан бастап қана таңбаланғанымен, ол туралы ауызша нарративтер арғы дәуірлерден бері ұрпақтан ұрпаққа ауысып жетіп отырған. Жоталы белдерден, емдік қасиеті мол қайнарлардан бойына қуат, дертіне дауа тапқан көшпенділер тау мен суды киелі санайтын дәстүрлі дүниетанымына сәйкес ғұрыптық рәсімдерін жасаған. Тарихтағы тағдырлы сәттерді аңызға айналдырған. Оның барлығы халықтың тұрмыс-тіршілігінің, сана-сезімінің, туған топыраққа сүйіспеншілігінің ұйытқысы болған.

Зерттеу нәтижесінде Барлық Арасан түркі-моңғол әлемінің тарихи әрі мәдени факторлары түйіскен, бойына қилы заманалар рухын дарытқан құнарлы қоныс екендігі зерделенді.

Біріншіден, «Барлық Арасан» құрама топонимінің «сазды, балшықты жер» мен «шипалы бұлақ» мағынасын беретін түркі (тыва) және санскрит сөздерінің тіркесімінен шыққанын негіздейтін этимологиялық тұжырымдар қарастырылды. «Барлық»

атауының ру-тайпаның атымен немесе жеке адамның есімімен байланысты болу мүмкіндігі жөніндегі болжамдар да назарға алынды.

Екіншіден, Барлық Арасанның атауынан көне түркілік «қасиетті Жер-Су» («Ыдук Йер-Суб») дүниетанымдық концепциясының ізін сақтаған «тау культі» мен «су культі» ұғымдарының түрлі ғұрыптық жоралғылар арқылы көрініс табатыны дәйектелді.

Үшіншіден, Барлық Арасанға қатысты аңыздар мен ел аузындағы әңгімелер талқыланып, олардың өзегінде ежелгі Моңғол империясы, Қазақпен Жоңғар хандықтары дәуірлері оқиғаларының жаңғырықтары астасып жатқаны, яғни хронологиялық шегі шамамен XII-XVIII ғғ. арасын қамтитыны пайымдалды. Бұл ретте тарихи тұлғалар – Шыңғысхан, Галдан Церен, Абылай хан, Қабанбай туралы нарративтер тілге тиек етілді.

Төртіншіден, қазақ поэзиясындағы Барлық Арасан бейнесі Ғ.Қайырбеков пен Т.Әбдірахманованың өлеңдері бойынша талданып, олар халықтың таным-түсінігімен және тарихи деректермен сабақтастырылды.

Қорыта айтқанда, мақаланың нәтижелері Барлық Арасан өңірін рекреациялық туризм аймағы ретінде дамытуда оның тарихи-мәдени сипатын ашып көрсетуге септігін тигізе алады.

Қаржыландыру. Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті 2024-2026 жж. қаржыландыратын BR24992981 «Алакөлдің табиғи, тарихи-мәдени ландшафтық әлеуетін кешенді талдау және рекреациялық туризмді дамытудың тиімді тетіктерін әзірлеу» бағдарламасы аясында дайындалды.

Авторлардың қосқан үлесі:

Шәріп А.Ж. – мақаланың мақсаты мен міндеттерін айқындау; теориялық негіздемесін әзірлеу; отандық және шетелдік ғалымдардың тақырыпқа қатысты еңбектерін зерделеу және оларды талдау; зерттеу нәтижелерін ғылыми тұрғыдан рәсімдеу;

Кишкенбаева Ж.Қ. – мақаланың тұжырымдамасын дайындау; далалық материалдарды жинақтау және қорыту; түрлі дереккөздермен жұмыс жүргізу; мәліметтердің нақтылығын тексеру.

Әдебиеттер тізімі

1. Қартай, Т. (2021) Сутаным: экспедициялық зерттеулер. Алматы: Қазақ университеті, 326 б.
2. Жексембаев, Е. (2018) Минеральные воды Алакольской впадины. Условия формирования и перспективы освоения: диссертация на соискание ученой степени доктора философии (PhD). Алматы, 121 с.
3. Джуркашев, Т. (1972) Антропогеновая история Балхаш-Алакольской впадины. Алма-Ата: Наука, 130 с.
4. Курлов, М.Г. (1929) Библиографический справочник по сибирской бальнеологии. Томск: Издание Томского государственного физио-терапевтического института, 165 с.
5. Анисимова, И.В. (2009) «Решение вопроса о Барлыкских казахах в российских правительственных кругах (80-90-е гг. XIX в.)», Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях: Сборник научных трудов X Международной научно-практической конференции. Усть-Каменогорск: Либриус, 432 с.
6. Камалов, Ә. (1999) «Алтынның қолда барда қадірі жоқ: «Барлық-Арасан» санаторийінің проблемалары», Дидар, 17 сәуір.

7. Жақсыбаев, Д. (2004) «Дертке дауа, жанға шипа "Барлық -Арасан"», Ертіс өңірі, 8 шілде.
8. Шүркімбаев, М. (1998) «"Барлық-Арасан" санаторийі», Уақыт тынысы, 8 тамыз.
9. Нұрпейісова, Г. (2010) «Қасиетті Алакөл, шипалы Барлық-Арасан», География және табиғат: республикалық ғылыми-педагогикалық журнал, 1, бб. 50-55.
10. Сәйдірахман, Ұ. (2019) Қайнап шыққан арасан, олжасы оның орасан. Сілтеме арқылы қол жетімді: https://el.kz/kainap_shikkan_arasan_olzhasi_onin_orasan_27178/ (қаралған күні: 02 шілде 2025 ж.).
11. Анаш, Д. (2017) «Барлық-Арасан. Шипалы су шарапаты», Алтайдан Алакөлге дейін. Алматы: Arna-b, бб. 303-308.
12. Мұхаметқалиқызы, А. Жарбұлақ – Анталия бола алады. Сілтеме арқылы қол жетімді: <https://abai.kz/post/137525> (қаралған күні: 22 қаңтар 2025).
13. Койчубаев, Е. (1974) Краткий толковый словарь топонимов Казахстана. Алма -Ата: Наука, 275 с.
14. Қойшыбаев, Е. (1985) Қазақстанның жер-су аттары сөздігі. Алматы: Мектеп, 256 б.
15. Қазақстан географиялық атауларының сөздігі (1990). Алматы: Ғылым, 296 б.
16. Статейнов, А. (2008) Топонимика Сибири и Дальнего Востока. Красноярск: Издательство «Буква С», 512 с.
17. Молчанова, О.Т. (1979) Топонимический словарь Горного Алтая. Под ред. А.Т. Тыбыковой. Горно-Алтайск: Алтайское книжное издательство, 398 с.
18. Монгол хэлний товч тайлбар толь (1966), Бүгд найрамдах Монгол ард улсын ШУА Хэл зохиолын хүрээлэн. Зохиосон Я.Цэвэл. Улаанбаатар, 913 х.
19. Чапыев, Е.М. (1991) Туулу алтайдын ономастиказы. Горно-Алтайск: Алтайдын бичик чыгарузынын Туулу Алтайдагы болуги, 60 с.
20. БАРЛЫКИ, торгоутские племена калмыков (1900), Большая энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знаний, Под ред. С.Н. Южакова, П.Н. Милюкова. СПб.: Книгоиздат. т-во "Просвещение", Т.2. Арбуа де Жюбанвиль, Беллингсгаузен, 794 с.
21. Пржевальский, Н.М. (1883) Из Зайсана через Хами в Тибет и на верховья Желтой реки: 3-е путешествие в Центр. Азии. Санкт-Петербург: Русское географическое общество, 476 с.
22. Топонимика Республики Алтай. Доступно по ссылке: https://niialt.ru/attachments/article/551/001_060522-toponimika_shebalinsk.pdf (дата обращения: 22 января 2025).
23. Монгольско-русско-французский словарь. Доступно по ссылке: <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=278964> (дата обращения: 22 января 2025).
24. Манджиева, Э., Кичикова, Н. (2016) !Сакральное значение топонимов Республики Калмыкия с компонентами «Аршан», «Цаган» и «Хар»: лингвокультурологический аспект», Известия ВГПУ, 7 (111), стр. 105-109.
25. Серікбайұлы, М. (2011) «Тарихи атаумен таласпас болар», Ана тілі, 3 наурыз.
26. Сапаров, Қ. (2012) Қазақ шығысының өзен-көл атаулары. Павлодар: Кереку, 214 б.
27. Бияров, Б. (2012) Топонимы Казахского Алтая. Усть-Каменогорск: ВКГУ им.С.Аманжолова, 121 с.
28. Бияров, Б. (2022) «Шығыс Қазақстан облысының трансшекаралық топонимдері», Ономастикалық хабаршы, 1 (42), бб. 9-14.
29. Копелиович, Г.Б. (2018) «Аржааны как часть культурно-религиозного ландшафта Республики Тыва», Новые исследования Тувы, 4, стр. 112-124. Доступно по адресу: <https://doi.org/10.25178/nit.2018.4.6>
30. Шерстова, Л.И. (2024) «Религиозный синкретизм алтайских обрядов почитания лечебных источников (на примере Бугузунского аржана)», Вестник Томского государственного университета. История, 91, стр. 171-177.

31. Белякина, А. (2015) «Алаколь. Чудо-вода, ханские ванны и отсутствие сервиса», Караван. Доступно по ссылке: <https://www.caravan.kz/news/voiny-chingiskhana-byli-pervymi-turistami-na-alakole-862932/> (дата обращения: 22 января 2025).
32. Қайырбеков, Ғ. Барлық-Арасан. Сілтеме арқылы қол жетімді: <https://bilim-all.kz/olen/11008-Barlyq-Arasan> (қаралған күні: 22 қаңтар 2025).
33. Әбдірахманова, Т. Барлық-Арасан. Сілтеме арқылы қол жетімді: <https://bilim-all.kz/olen/22685-Barlyq---Arasan> (қаралған күні: 22 қаңтар 2025).
34. «Барлыкские или Арасанские воды» (1890), Сибирский Вестник, 35, стр. 3-5.
35. Герасимов, Б.Г. (1905) «Поездка на Барлыкские минеральные источники», Записки Семипалатинского подотдела Записки Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского отдела Русского географического общества. Вып. 2. Семипалатинск: Типо-литография торгового дома «П.Плещеев и К», стр. 1-50.

А.Ж. Шарип¹, Ж.К. Кишкенбаева²

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

²Университет Шакарима, Семей, Казахстан

(E-mail: sharipamantay_sh@gmail.com, alakol@semgu.kz; zhuldyzaykk@gmail.com)

Барлык Арасан на пересечении тюрко-монгольского мира

Аннотация. Барлык-Арасан – местность, расположенная на территории Урджарского района Абайской области, у подножия гор Арасантау, в 18 километрах к северо-востоку от побережья озера Алаколь. Регион получил известность благодаря термоминеральным источникам, обладающим высокой степенью лечебных свойств. Геологическая история, природный рельеф, климатические особенности, фауна и флора данной территории в целом уже стали предметом научных исследований. С 1880-х годов, после перехода в ведение Жетысуского отделения Общества Красного Креста, Барлык-Арасан начал упоминаться в различных документах как бальнеологический курорт. В традиционном мировоззрении местного населения этот регион воспринимается как сакральное пространство, обладающее целебными свойствами при лечении широкого спектра заболеваний – от неврологических до кожных и желудочно-кишечных. В статье, с использованием культурно-лингвистического и историко-сравнительного методов, исследуется происхождение названия «Барлык-Арасан», а также сюжеты локальных устных нарративов, связанных с данным местом, и личностями, олицетворяющими историческую память региона (Чингисхан, Галдан Цэрэн, Абылай хан, Кабанбай батыр). Выявлено, что составной топоним «Барлык-Арасан» означает «глинистое, илистое место с целебной грязью и водой» и соотносится с древнетюркскими представлениями о культе гор и воде как сакральной субстанции. Также были рассмотрены альтернативные этимологические версии названия. Результаты исследования могут способствовать популяризации духовного облика Барлык-Арасана и внести вклад в развитие культурной составляющей рекреационного туризма в этом регионе.

Ключевые слова: Барлык-Арасан, термоминеральные источники, тюрко-монгольский мир, культурный ландшафт, колыбель.

A.Zh. Sharip¹, Zh.K. Kishkenbayeva²

¹*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

²*Shakarim University, Semey, Kazakhstan*

(E-mail: sharipamantay_sh@gmail.com, alakol@semgu.kz; zhuldyzaykk@gmail.com)

Barlyk Arasan at the Crossroads of the Turkic-Mongolian World

Abstract. Barlyk-Arasan is a locality situated in the territory of the Urzhar District of the Abai Region, at the foot of the Arasantau Mountains, 18 kilometers northeast of the shores of Lake Alakol. The region is renowned for its thermomineral springs, which possess highly therapeutic properties. The area's geological history, natural relief, climatic features, fauna, and flora have, to a significant extent, already been the subject of scientific research. Since the 1880s, following its inclusion under the jurisdiction of the Semirechye branch of the Red Cross Society, Barlyk-Arasan began to be mentioned in various sources as a balneological resort. In the traditional worldview of the local population, this region is regarded as a sacred space endowed with healing powers, capable of treating a wide range of ailments – from neurological and joint conditions to dermatological and gastrointestinal disorders. This article, employing cultural-linguistic and historical-comparative methods, explores the etymology of the toponym "Barlyk-Arasan" as well as the narrative structures of local oral legends associated with the area and historical figures embodying its collective memory (such as Genghis Khan, Galdan Tseren, Abylai Khan, and Kabanbai Batyr). The analysis reveals that the compound toponym "Barlyk-Arasan" translates as "a clayey, muddy place with healing mud and water," and corresponds to ancient Turkic notions of the cult of mountains and the sacredness of water. Alternative etymological interpretations of the name are also taken into consideration. The research findings can contribute to the promotion of the spiritual heritage of Barlyk-Arasan and support the development of the cultural dimension of recreational tourism in the region.

Keywords: Barlyk-Arasan, thermomineral springs, Turkic-Mongolian world, cultural landscape, cradle.

References

1. Kartaj, T. (2021) Sutanyam: jekspediciyalyk zertteuler. Almaty: Kazak universiteti, b. 326. [in Kazakh]
2. Zheksembaev, E. (2018) Mineral'nye vody Alakol'skoj vpadiny. Usloviya formirovaniya i perspektivy osvoeniya: dissertaciya na soiskanie uchenoj stepeni doktora filosofii (PhD). Almaty, s. 121. [in Russian]
3. Dzhurkashev, T. (1972) Antropogenovaya istoriya Balhash-Alakol'skoj vpadiny. Alma-Ata: Nauka, s. 130. [in Russian]
4. Kurlov, M.G. (1929) Bibliograficheskij spravochnik po sibirskoj bal'neologii. Tomsk: Izdanie Tomskogo gosudarstvennogo fizio-terapevticheskogo instituta, s. 165. [in Russian]
5. Anisimova, I.V. (2009) «Reshenie voprosa o Barlykskih kazahah v rossijskih pravitel'stvennyh krugah (80-90-e gg.)», Jetnodemograficheskie processy v Kazahstane i sopredel'nyh territorijah: Sbornik nauchnyh trudov X Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii. Ust'-Kamenogorsk: Librius, s. 432. [in Russian]
6. Kamalov, Ә. (1999) «Altynnyn kolda barda kadiri zhok: «Barlyk-Arasan» sanatorijinin problemalary», Didar, 17 sauir. [in Kazakh]
7. Zhaksybaev, D. (2004) «Dertke daua, zhanga shipa "Barlyk -Arasan"», Ertis oniri, 8 shilde. [in Kazakh]

8. Shyrkimbaev, M. (1998) «"Barlyk-Arasan" sanatoriji», Uakyt tynysy, 8 tamyz. [in Kazakh]
9. Nyrpejisova, G. (2010) «Kasietti Alakol, shipaly Barlyk-Arasan», Geografiya zhane tabigat: respublikalyk gylymi-pedagogikalyk zhurnal, 1, bb. 50-55. [in Kazakh]
10. Sajdirahman, Y. (2019) Kajnap shykқан arasan, olzhasy onyn orasan. Silteme arkyly kol zhetimdi: https://el.kz/kainap_shikkan_arasan_olzhasi_onin_orasan_27178/ (karalghan kyni: 22 kantar 2025). [in Kazakh]
11. Anash, D. (2017) «Barlyk-Arasan. Shipaly su sharapaty», Altajdan Alakolge dejin. Almaty: Arna-b, bb. 303-308. [in Kazakh]
12. Myhametkalikyzy, A. Zharbylak – Antaliya bola alady. Silteme arkyly kol zhetimdi: <https://abai.kz/post/137525> (karalghan kyni: 02 shilde 2025 zh.). [in Kazakh]
13. Kojchubaev, E. (1974) Kratkij tolkovyj slovar' toponimov Kazahstana. Alma -Ata: Nauka, s. 275. [in Russian]
14. Kojshybaev, E. (1985) Kazakstannyn zher-su attary sozdigi. Almaty: Mektep, b. 256. [in Kazakh]
15. Kazakstan geografijalyk ataularynyn sozdigi (1990). Almaty: Fylym, b. 296. [in Kazakh]
16. Statejnov, A. (2008) Toponimika Sibiri i Dal'nego Vostoka. Krasnoyarsk: Izdatel'stvo «Bukva S», c. 512. [in Russian]
17. Molchanova, O.T. (1979) Toponimicheskij slovar' Gornogo Altaya. Pod red. A.T. Tybykovej. Gorno-Altajsk: Altajskoe knizhnoe izdatel'stvo, s. 398. [in Russian]
18. Mongol hjelnij tovch tajlbar tol' (1966), Bygd najramdah Mongol ard ulsyn ShUA Hjel zohiolyn hyrjejeljen. Zohioson Ja.Cjevjel. Ulaanbaatar, h. 913. [in Mongolian]
19. Chapyev, E.M. (1991) Tuulu altajdyn onomastikazy. Gorno-Altajsk: Altajdyn bichik chygaruzynyn Tuulu Altajdagy bolugi, s. 60. [in Kyrgyz]
20. BARLYKI, torgoutskie plemena kalmykov (1900), Bol'shaya jenciklopediya. Slovar' obshhedostupnyh svedenij po vsem otraslyam znaniy, Pod red. S.N. Juzhakova, P.N. Miljukova. SPb.: Knigoizdat. t-vo "Prosveshhenie", T.2. Arbua de Zhjubanvil' – Bellingsgauzen, c. 794. [in Russian]
21. Przheval'skij, N.M. (1883) Iz Zajsana cherez Hami v Tibet i na verhov'ya Zheltoj reki: 3-e puteshestvie v Centr. Azii. Sankt-Peterburg: Rusckoe geograficheskoe obshhestvo, s. 476. [in Russian]
22. Toponimika Respubliki Altaj. Dostupno po ssylke: https://niialtru/attachments/article/551/001_060522-toponimika_shebalinsk.pdf (data obrashheniya: 22 yanvarya 2025). [in Russian]
23. Mongol'sko-russko-francuzskij slovar'. Dostupno po ssylke: <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=278964> (data obrashheniya: 22 yanvarya 2025). [in Russian]
24. Mandzhieva, Je., Kichikova, N. (2016) 'Sakral'noe znachenie toponimov Respubliki Kalmykiya s komponentami «Arshan», «Cagan» i «Har»: lingvokul'turologicheskij aspekt', Izvestiya VGPU, 7 (111), str. 105-109. [in Russian]
25. Serikbajlyly, M. (2011) «Tarihi ataumen talaspas bolar», Ana tili, 3 nauryz. [in Kazakh]
26. Saparov, K. (2012) Kazak shygysynyn ozen-kol ataulary. Pavlodar: Kerekku, b. 214. [in Kazakh]
27. Biyarov, B. (2012) Toponimy Kazahskogo Altaja. Ust'-Kamenogorsk: VKGU im.S.Amanzholova, s. 121. [in Russian]
28. Bijarov, B. (2022) «Shygys Kazakstan oblysynyn transshekaralyn toponimderi», Onomastikalyn habarshy, 1 (42), bb. 9-14. [in Kazakh]
29. Kopeliovich, G.B. (2018) «Arzhaany kak chast' kul'turno-religioznogo landshafta Respubliki Tyva», Novye issledovaniya Tuvy, 4, str. 112-124. Dostupno po adresu: <https://doi.org/10.25178/nit.2018.4.6> [in Russian]
30. Sherstova, L.I. (2024) «Religioznyj sinkretizm altajskih obrjadov pochtaniya lechebnyh istochnikov (na primere Buguzunskogo arzhana)», Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Istoriya, 91, str. 171-177. [in Russian]

31. Beljakina, A. (2015) «Alakol'. Chudo-voda, hanskie vannы i otsutstvie servisa», Karavan. Dostupno po ssylke: <https://www.caravan.kz/news/voiny-chingiskhana-byli-pervymi-turistami-na-alakole-862932/> (data obrashheniya: 22 yanvarya 2025). [in Russian]
32. Kajyrbekov, G. Barlyk-Arasan. Silteme arkyly kol zhetimdi: <https://bilim-all.kz/olen/11008-Barlyq-Arasan> (karalghan kyni: 30 shilde 2025 zh.). [in Kazakh]
33. Abdirahmanova, T. Barlyk-Arasan. Silteme arkyly kol zhetimdi: <https://bilim-all.kz/olen/22685-Barlyq---Arasan> (karalghan kyni: 22 kantar 2025). [in Kazakh]
34. «Barlykskie ili Arasanskіe vody» (1890), Sibirskij Vestnik, 35, str. 3-5. [in Russian]
35. Gerasimov, B.G. (1905) «Poezdka na Barlykskie mineral'nye istochniki», Zapiski Semipalatinskogo podotdela Zapiski Semipalatinskogo podotdela Zapadno-Sibirskogo otdela Russkogo geograficheskogo obshhestva. Vyp. 2. Semipalatinsk: Tipo-litografiya trgovogo doma «P.Pleshhev i K», str. 1-50. [in Russian]

Авторлар туралы мәлімет:

Шәріп А.Ж. – филология ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Кишкенбаева Ж.Қ. – хат-хабарға жауапты автор, PhD, ғылыми қызметкер, Тарих және археология ғылыми орталығы, Шәкәрім университеті, Семей, Қазақстан.

Шарип А.Ж. – доктор филологических наук, ассоциированный профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Кишкенбаева Ж.Қ. – автор для корреспонденции, PhD, научный сотрудник, научный центр История и археология, Университет Шакарима, Семей, Казахстан.

Sharip A.Zh. – Doctor of Philological Sciences, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Kishkenbayeva Zh.K. – corresponding author, PhD, Research Associate, The Scientific Center History and Archaeology, Shakarim University, Semey, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 17.41.25
Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-153-4-241-251>

Саха тілі материалдық мәдениетінің этнографиялық лексикасы

Ә. Амангелдіқызы¹, Ж.Қ. Айдарбекова*¹

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: aliya010124@gmail.com, aidarbekova_zhk@mail.ru)

Аңдатпа. Бұл мақала саха халқының материалдық мәдениетін бейнелейтін якут тіліндегі этнографиялық лексиканы зерттеуге арналған. Жұмыстың өзектілігі – этнография мен лексикология бойынша жалпы еңбектердің бар болуына қарамастан, бұл лексикалық қабаттың жүйелі және салыстырмалы-тарихи тұрғыдан жеткіліксіз зерттелуінде. Зерттеудің мақсаты – саха халқының дәстүрлі тұрмыс артефакттарын атайтын этнографизмдердің семантикалық құрылымын, мәдени-тарихи негіздерін және қызмет ету ерекшеліктерін анықтау, сондай-ақ олардың басқа түркі, әсіресе қазақ және көрші тілдердің лексикалық жүйелерімен байланысын айқындау.

Мақсатқа қол жеткізу үшін келесі міндеттер шешілді: материалдық мәдениеттің негізгі тақырыптық топтары бойынша (дәстүрлі тұрғын үй, киім, тұрмыстық бұйымдар, үй-жай заттары) этнографиялық лексика жиналып, жүйеленді; лексикалық бірліктердің мағыналарын анықтауды, этимологиясын, бастапқы элементтері мен мүмкін болатын кірме сөздерін айқындауды қамтитын семантикалық талдау жүргізілді. Саха этнографизмдерін қазақ және басқа тілдердегі баламаларымен салыстырмалы түрде талдауға ерекше назар аударылды, бұл мәдени және лингвистикалық өзара ықпалдастық жолдарын қадағалауға, сондай-ақ ортақ және ерекше белгілерді анықтауға мүмкіндік берді.

Зерттеудің дереккөздік базасын якут-орыс, орыс-якут және якут тілінің түсіндірме сөздіктерінің мәліметтері (әсіресе П.А. Слепцов пен Э.К. Пекарский редакциясымен шыққан сөздіктер), сондай-ақ якутттану классиктерінің этнографиялық еңбектері (В.Л. Серошевский, С.И. Боло және т.б.) құрады. Жұмыста сипаттамалық талдау, семантикалық талдау және салыстырмалы-салғастырмалы әдістер қолданылды.

Зерттеу нәтижесінде саха тіліндегі материалдық мәдениетке қатысты этнографиялық терминологияның байлығы мен алуан түрлілігі анықтал-

Түсті: 03.05.2025; Мақұлданды: 25.11.2025; Онлайн қолжетімді: 30.12.2025

ды. Тұрғын жайлардың әртүрлі түрлерін (ыал, қыстық, сайылық, ураһа, балаған), киім атауларын (танас-сап, танас, сон) және тұрмыстық бұйымдар мен ыдыс-аяқ атауларын (хобордоох, чааскы, айах, быһах және т.б.) білдіретін нақты лексемалар талданды. Бірқатар саха этнографизмдерінің қазақ және басқа да түркі тілдеріндегі лексикамен семантикалық параллельдері мен этимологиялық байланыстары анықталды (мысалы, якутша сон және түркі тон – "тон"). Алынған нәтижелер саха халқының тілдік әлем бейнесін зерттеуге үлес қосып, олардың мәдени мұрасын тереңірек түсінуге жол ашады және этнолингвистика, түркітану мен салыстырмалы тіл білімі саласындағы кейінгі зерттеулерге негіз бола алады.

Түйін сөздер: саха тілі, этнографиялық лексика, лексика-семантикалық топтар, материалдық мәдениет, дәстүрлі тұрғын үй, тұрмыстық бұйымдар.

Кіріспе

Якут тілі түркі тілдерінің солтүстік тобына жататын маңызды өкілдерінің бірі ретінде саха халқының материалдық және рухани мәдениетінің бірегей элементтерін бейнелейтін этнографиялық лексикасының бай қабатын сақтап қалған. Дәстүрлі өмір салтына байланысты лексика – мәдени білімді ұрпақтан ұрпаққа жеткізудің маңызды құралы. Якут тілінде этнографизмдер тұрмыстық заттарды, тұрғын үй элементтерін, киімді, үй бұйымдарын, еңбек құралдарын, салт-дәстүрлер мен мерекелерді білдіреді, бұл оларды халықтың мәдени мұрасын зерттеуде маңызды етеді.

Осы зерттеудің өзектілігі якут тілінің этнографиялық лексикасының салыстырмалы-тарихи тұрғыдан жеткіліксіз зерттелуінде жатыр. Түркі тілдерінің жалпы этнографиясы мен лексикологиясына арналған еңбектер болғанымен, саха халқының материалдық мәдениетін бейнелейтін этнографизмдерді жүйелі түрде талдау әлі де толыққанды жүзеге аспаған. Осыған байланысты, бұл лексемалардың семантикалық құрылымын, олардың этимологиясын зерттеу, сондай-ақ оларды басқа түркі тілдерімен, әсіресе қазақ тілімен салыстыра отырып, ортақ және ерекше белгілерін анықтау маңызды бағыт болып табылады. Этнографиялық элементтер мен құбылыстардың түсіндірмесі мен сипаттамасы якут тілінің екітілді және біртүлді сөздіктерінде кездеседі. Оларға, мысалы, якут ғалымы-лингвист Петр Алексеевич Слепцов 1972 жылы бастап шығарған «Якут тілінің үлкен түсіндірме сөздігі», Эдуард Карлович Пекарскийдің «Якут тілі сөздігі», сондай-ақ этнограф-ғалымдардың еңбектері жатады [1], [2]. Мысалы, С.И. Болоның «Орыстардың Ленаға келуіне дейінгі якуттардың өткені (бұрынғы Якут округінің аңыздары бойынша)» атты еңбегінде XVII ғасырдағы якуттардың материалдық мәдениетіне арналған жеке тараулар бар. Автордың жазуынша, якуттар Ленаға қоныс аудармай тұрып-ақ ұсталық пен ағаш ұстасы шеберлігін меңгерген, сондай-ақ түрлі тұрғын үйлерді (мысалы, отуу (күрке), буор холомо дыиэ (саздан жасалған конус тәрізді үй), туос пен танас ураһа (қайың қабығынан жасалған үй), балаған (қыстық үй), уутээн (үйшік)) және шаруашылық құрылыстарын сала білген.

Сонымен қатар, С.И. Боло өз еңбегінде тағам түрлеріне қатысты деректер келтіреді (якуттар 10 түрлі өнімнен жасалатын 119 тағам түрін білген), сондай-ақ киім, тұрмыстық заттар, ыдыс-аяқ және аңшылық құралдары жөнінде мағлұмат береді [3].

Якут халқының материалдық мәдениетіне үлкен үлес қосқан ірі этнограф В.И. Иохельсон өзінің «Якуты» атты еңбегінде Колыма өзені бойында тұратын якуттар тобын зерттеген [4]. Ерекше назар аударуға тұрарлық тараулар – бұл киіз үйдің ішкі құрылымы, қыш жасау өнері, қымыз құятын ыдыстар мен олардың өрнектері, ұсталық кәсіп, шамандардың өнері мен атрибутикасына арналған бөлімдер. Автор материалдық мәдениеттің әрбір элементінің көне бастауларын анықтауға тырысады және ондағы оңтүстік пен солтүстік сипаттағы ерекшеліктерді ажыратып көрсетеді.

XX ғасыр бойы якуттардың материалдық мәдениетін зерттеу ғылыми деңгейге көтерілді. Тұрғын үйлер, шаруашылық құрылыстар, қару-жарақ, киім, тағам, әшекейлер мен зергерлік өнер жан-жақты қарастырылды.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Бұл зерттеудің негізгі мақсаты – саха халқының материалдық мәдениетіне қатысты этнографиялық лексиканы зерттеу арқылы оның семантикалық құрылымын, мәдени-тарихи тамырларын және қазақ әрі көршілес тілдермен байланысын анықтау. Осы мақсатқа жету үшін төмендегідей міндеттер қойылды:

- саха халқының материалдық мәдениетінің әртүрлі салаларына (тұрғын үй, киім, тұрмыстық бұйымдар, еңбек құралдары және т.б.) қатысты этнографиялық лексиканы жинақтап, жүйелеу;
- зерттеліп отырған лексиканың семантикасын талдау: сөздердің мағынасын, этимологиясын, мүмкін болатын кірме және төл элементтерін анықтау;
- басқа түркі тілдерімен, әсіресе қазақ тілінің лексикалық жүйесімен салыстыра отырып, саха тіліндегі этнографиялық лексиканы сараптау және олардың ортақ әрі ерекше белгілерін айқындау.

Бұл зерттеу саха тіліндегі этнографиялық лексиканың белгілі бір қабатын шолып, оның семантикасын анықтауға, сондай-ақ оны түркі және көршілес халықтардың тілдерімен салыстыруға бағытталған. Мақаланы жазу барысында келесі әдістер қолданылды:

- Якутияны зерттеген белгілі ғалымдар – В.Л.Серошевский, С.И.Боло және басқалардың этнографиялық еңбектерін талдау [3], [5]. Бұл авторлар якут халқының дәстүрлі материалдық мәдениетін зерттеуге зор үлес қосқан;
- саяхатшылардың күнделіктері, фольклоршылардың жазбалары, фотосуреттер мен құжаттар сияқты мұрағаттық материалдармен жұмыс жүргізу;
- материалдық мәдениетке қатысты арнайы лексиканы, яғни дәстүрлі тұрғын үйлер, киім, ыдыс-аяқ пен тұрмыстық заттардың атауларын талдау;
- салыстырмалы талдау – якуттардың материалдық мәдениетіне байланысты лексикалық бірліктерді қазақ немесе көршілес халықтардың (мысалы, эвенк) ұқсас терминдерімен салыстыру. Бұл белгілі бір этнографизмнің ортақ шығу тегін, сондай-ақ мәдениеттер арасындағы кірігу мен ықпалдарды анықтауға мүмкіндік береді;
- лексикалық материалды жинақтау және сұрыптау.

Этнография мен этнографиялық лексиканы зерттеуге арналған негізгі еңбектер саха тілінің біртүлді және екітүлді сөздіктері болып табылады. Олардың қатарында П.А. Слепцовтың «Якут тілінің үлкен түсіндірме сөздігі» мен Э.К. Пекарскийдің «Якут тілі сөздігі» бар [6], [2]. Сонымен қатар А.И. Гоголевтің «Якуттардың тарихи этнографиясы»

сияқты кітаптар мен оқу құралдары да бар [7]. Алайда бұл еңбектер саха халқының этнографиясын көбінесе тарихи, мәдениеттанулық немесе әлеуметтанулық тұрғыдан қарастырады.

Бүгінгі күнге дейін саха тілінің этнографиялық лексикасын арнайы қарастырып, талдау мен салыстырмалы зерттеу жүргізетін дербес ғылыми еңбектер өте аз. Ұсынылып отырған бұл жұмыс саха тіліндегі этнографиялық лексиканың семантикасын және оны басқа түркі тілдерімен салыстыру мәселесін әрі қарай терең зерттеуге түрткі болады деген үмітпен жазылып отыр.

Нәтижелер мен талқылаулар

Саха халқының дәстүрлі тұрғын үйін білдіретін материалдық мәдениет лексикасын қарастырайық. Саха дәстүріндегі тұрғын үй ұғымын зерттей отырып, үй саха мәдениетінде бүгінге дейін тек материалдық емес, сонымен қатар рухани және моральдық байлықтың, халықтың тарихи жадының бейнесі болып табылатынын айтуға болады.

Сахаша елді мекен жалпы «ыал» сөзімен аталған. Бұл термин тек «тұрғын үй» ғана емес, сонымен қатар «отбасы», «аула», «шаруашылық», «көршілер» сияқты мағыналарды да қамтыған. «Ыал» сөзі «қоныс, елді мекен» мағынасында қазақтың «ауыл», хакастың «аал», ноғайдың «аул», моңғолдың «аил», чуваштың «ял» сөздерімен параллель құрайды. Бір отбасының шаруашылығы биір тиэргэн ыал («бір шаруашылық») деп аталған.

Саха халқының қоныстары дәстүрлі түрде маусымдық шаруашылық цикліне қарай бөлінген: қысқы (кыстык) және жазғы (сайылык) қоныстар. Бұл қазақ тіліндегі «қыстау» және «жайлау» сөздерімен салыстыруға келеді. Этнографиялық әдебиеттерге сүйенсек, бұрын көктемгі («саакыыр») және күзгі («оторы») қоныстар да болған. Бұл қоныстарда болу уақыты қысқа болған – әдетте бір ай немесе одан да аз.

Саха халқының басты дәстүрлі тұрғын үйі – ураса (ураһа). Бұл ұзын, еңкейтіліп қойылған тіреулерден жасалған, үстіне бұғы терісі немесе қайың қабығы жабылған, биік конус пішінді көне үй. XIX ғасырдың соңына қарай оторы қоныстары жойылып кеткенімен, олар туралы деректер фольклорлық шығармалар мен жер атауларында сақталған.

Қысқы қоныстарда (кыстык) негізгі тұрғын үй ретінде балаған пайдаланылған. Балаған – жіңішке, еңкейтіліп орналастырылған бөренелерден жасалған, қимасы кесілген пирамида тәрізді киіз үй үлгісіндегі саха үйі. Саха тілінде «қыстық қонысқа көшу» ұғымының орнына кеңінен қолданылған тіркес – «балағанға кири» («балағанға кіру»). Бұл жердегі балаған сөзі сахалардың қысқы тұрғын үйін білдіреді. Осыған қарап, «кыстык» терминінің балаған тәрізді қысқы тұрғын үйлермен тығыз байланысты екенін байқауға болады. Бұл байланыс «Балаған ыйа» («балаған айы» – қыркүйек) деп аталатын айдың атауымен де расталады – дәл осы уақытта саха халқы қысқы қоныстарына қоныс аударған.

Кесте 1. Саха тілінің ерекшелігі

Сахаша	Сипаттамасы	Қазақша
ыал	елді мекен, қоныс	ауыл

кыстык	қысқы қоныс	қыстау
сайылык	жазғы қоныс	жайлау
ураһа (ура-са)	ұзын тіреулерден тұрғызылып, бұғы терісімен немесе қайың қабығымен жабылған биік конус тәрізді көне саха үйі	күркешік, киіз үй
балаһан	жіңішке, еңкейтіліп қойылған бөренелерден тұрғызылған, қимасы кесілген пирамида пішін-дес саха киіз үйі	ағаштан жасалған киіз үй
дьэ	«үй» ұғымы, жалпы тұрғын үй	үй

Саха тілінде киім ұғымын білдіретін екі сөз бар: бірі – таңас-сап, яғни «киімге арналған материал, киім мен аяқ киім атауының жиынтығы», екіншісі — таңас, яғни тек «киім». «Якут тілінің үлкен түсіндірме сөздігінде» таңас лексемасы екі мағыналы сөз ретінде тіркелген: 1. киім, ішкі киім немесе аяқ киім тігілетін материал, мата; 2. денені жабатын, жауып тұратын заттардың жиынтығы – киім [6].

Сырт киім түрлерінің ішінен сон сөзі ерекше атап өтіледі – ол әйелдер мен ерлердің сырт киімінің ортақ атауы (мысалы, тоң мағынасында). М. Рясянен бұл сөзді эвенк тіліндегі сун ‘шекпен’ сөзімен салыстырады [8]. Бірқатар зерттеушілер сон сөзін көне түркі тон (қазақша тон) сөзімен туыстас деп таниды.

Жазда сахалар жұқа өңделген былғарыдан тігілген шекпен тәріздес шапандар киген: тирии сон ‘былғары шекпен’, кулун тириитэ сон ‘құлын терісінен тігілген шекпен’, кытыылаах сон ‘матадан тігілген жаздық шекпен’, оноолоох сон ‘шұғадан жасалған пәлте’. Қыста шекпеннің сыртынан ұзын сағынньах (тон, доха) киілген.

Бас киімдердің жалпы атауы ретінде бэргэһэ лексемасы қолданылады (салыстыр: көне түркі борік, борк және моңғол *borgesun* ‘жамылғы, қақпақ’) [9].

Ертеде сахалар түрлі үлгідегі бас киім киген: капор тәріздес жазда киілетін телпектер: ын-така бэргэһэ, бобуонньук бэргэһэ; қарапайым жылы бас киімдер: дьорбуонка бэргэһэ ‘бөрікше, тақияша’ (орысша ермолка); халпаак ‘қалпақ’; сәнді әрі жылы бас киімдер: дьабака бэргэһэ ‘көне саха әйелдерінің іші-сырты терімен көмкерілген, жоғары жағы шұғадан немесе басқа материалдан жасалған сәнді бас киімі’; муостаах нуоһайдаах бэргэһэ ‘үстінде қауырсыны бар көне мүйізді телпек’; ураа (куйуһун) бэргэһэ ‘көне дәуірдегі тойлық қалыңдық телпегі’ және т.б.

Кесте 2. Саха тілінің ерекшелігі

Сахаша	Сипаттамасы	Қазақша
таңас-сап	киім мен аяқ киім, тігінге арналған материалдардың жалпы атауы	киім-кешек
таңас	киім	киім
сон	ерлер мен әйелдердің сырт киімінің жалпы атауы; тон	тоң
бэргэһэ	бас киімдердің жинақы атауы	бөрік, бас киім

Саха тілінде иһит, иһит-хомуос терминдері «тұрмыстық ыдыс-аяқ, шаруашылық бұйымдары» мағынасындағы лексикалық бірліктер тобына ортақ атау ретінде қолданылады [1].

Үйге қатысты ыдыс-аяқ пен тұрмыстық бұйымдарға қатысты лексемаларды бірнеше тақырыптық топқа бөлуге болады: аһыыр иһит ‘асішетіныдыстар (тәрелке, тостаған, кесе т.б.)’; балык иһитэ ‘балыққа арналған ыдыс’; дьизэ иһитэ ‘қыздың жасауына қосылатын ыдыс түрлері’; иистэнэр иһит ‘тігін бұйымдарын сақтауға арналған сандықша’ [1]; энньэ иһит ‘қыз жасауы ретінде берілетін тұрмыстық бұйымдар’; суунар иһит ‘жуынуға арналған ыдыс’; уулатар иһит ‘мал суаратын астау’; мал иһитэ ‘әртүрлі ұсақ-түйек пен үй ішіндегі заттарға арналған қорап’; саахар иһитэ ‘қант сауыт’; туус иһитэ – тұз сауыт; хоруопчука иһитэ ‘сиясауыт’ және т.б. [2].

Сондай-ақ, ыдыстың жасалған материалына қарай жіктеуге болады: буор иһит ‘балшықтан жасалған ыдыс (қыш)’; ньаалбаан иһит ‘қаңылтыр ыдыс’; сири иһит ‘теріден жасалған ыдыс’ (саба, торсық, шелек, бөшке және т.б.); таас иһит ‘шыны ыдыс (банка, бөтелке және т.б.)’ [2].

Саха тілінде ытык ‘кілегей шайқайтын бұлғауыш’ – саха текті лексема ретінде тіркелген [6]. Айах – қымыз құюға арналған үлкен тостаған (чорон), көлемі бір-бір жарым шелекке дейін жететін ыдыс [10]. Бұл сөз көне түркі аяқ «тостаған, кесе» сөзіне дейін барып тіреледі (салыстыр: қазақша ыдыс-аяқ) [11]. Сонымен қатар тұрмыстық заттар мен ыдыстарды білдіретін келесі этнографиялық лексемалар анықталды: куөрчэх ‘кілегей шайқайтын, ағаштан жасалған дөңгелек бұлғауыш’; быһах ‘пышақ’; тахтай ‘қайың қабығынан жасалған жайпақ ыдыс’ және т.б.

Кесте 3. Саха тілінің ерекшелігі

Сахаша	Сипаттамасы	Қазақша
иһит	ыдыс-аяқтың жалпы атауы	ыдыс
иһит-хомуос	тұрмыстық ыдыс-аяқтың, шаруашылық бұйымдарының жалпы атауы	ыдыс-аяқ
аһыыр иһит	тамақ ішетін ыдыс (тәрелке, тостаған, кесе т.б.)	ас ыдыс
балык иһитэ	балыққа арналған ыдыс	балық ыдысы
дьизэ иһитэ	қыздың жасауындағы ыдыстар	жасау ыдысы
иистэнэр иһит	тігін бұйымдарын сақтауға арналған сандық	тігін сандығы
суунар иһит	жуынуға арналған ыдыс	жуыну тостағаны
уулатар иһит	мал суаратын астау	астау
саахар иһитэ	қантқа арналған ыдыс	қант сауыт
туус иһитэ	тұзға арналған ыдыс	тұз сауыт
буор иһит	балшықтан жасалған ыдыс	қыш ыдыс
ытык	кілегей шайқайтын ыдыс	бұлғауыш
айах	қымызға арналған үлкен тостаған (чорон)	қымыз шара

куөрчэх	ағаштан жасалған дөңгелек бұлғауыш	ағаш бұлғауыш
быһах	пышақ	пышақ
тахтай	қайың қабығынан жасалған жайпақ ыдыс	ағаштан жасалған жайпақ ыдыс, табақ

Қорытынды

Саха халқының материалдық мәдениетіне қатысты этнографиялық лексиканы зерттеу барысында саха тілінің сөздік құрамының маңызды бір қабаты жүйеленіп, талданды. Бұл қабат халықтың дәстүрлі тұрмыс-тіршілігі мен шаруашылық құрылымын бейнелейді. Зерттеу барысында негізгі мақсат орындалды – саха халқының дәстүрлі тұрмысына қатысты кейбір артефактілерді атайтын этнографизмдердің семантикалық құрылымы, мәдени-тарихи негізі мен қызмет ету ерекшеліктері қарастырылды және олардың басқа түркі, соның ішінде қазақ тілімен және көршілес тілдермен ықтимал байланыстары анықталды.

Зерттеу саха этнографиялық терминологиясының байлығы мен өзіндік ерекшелігін дәлелдеді. Қоныс пен тұрғын үй (ыал, кыстык, сайылык, ураһа, балаған), киім атаулары (танас-сап, танас, сон), тұрмыстық бұйымдар мен ыдыстар (хобордоох, чааскы, айах, быһах және т.б.) сияқты лексемаларға жүргізілген нақты талдау олардың саха этномәдениетіне терең тамыр жайғанын көрсетті. Бұл атаулар табиғи-климаттық жағдайлармен, шаруашылық ерекшеліктерімен және саха қоғамының әлеуметтік құрылымымен тығыз байланысты екенін саха этнографиясы классиктерінің еңбектері де көрсетеді [3, 5].

Зерттеуде семантикалық және салыстырмалы аспектілерге ерекше мән берілді. Этнографизмдердің мағынасы мен этимологиясын талдау нәтижесінде тек төл саха лексемалары ғана емес, сонымен қатар басқа түркі тілдерімен ортақ қабаттар анықталды. Мысалы, сахаша сон (шуба) және ортақтүркілік тон, сахаша ыал (қоныс) және қазақша ауыл, сахаша кыстык (қыстық қоныс) және қазақша қыстау секілді сөздер ортақ лексикалық түбірлердің бар екенін дәлелдеп, көне этномәдени және тілдік байланыстардың бағыттарын айқындауға мүмкіндік береді.

Алынған нәтижелер саха тілінің лексикалық жүйесі туралы түсінікті кеңейтіп, саха халқының тілдік әлем бейнесін зерттеуге үлес қосады. Бұл зерттеудің материалдары саха тілінің лексикологиясы, этнолингвистикасы, лингвомәдениеттануы және салыстырмалы-тарихи түркі тіл білімі салаларындағы болашақ ғылыми жұмыстарға негіз бола алады.

Болашақ зерттеулерде бұл лексиканы кеңірек тілдік базаға сүйене отырып, этимологиялық тұрғыдан тереңірек қарастыру, сондай-ақ саха халқының материалдық және рухани мәдениетінің басқа салаларына қатысты лексиканы кешенді талдау сияқты бағыттар аса маңызды болмақ. Этнографиялық лексиканы әрі қарай зерттеу – саха халқының бай мәдени мұрасын сақтау мен насихаттауда үлкен рөл атқарады.

Авторлардың қосқан үлесі:

Амангелдіқызы Ә. – зерттеу тұжырымдамасын құрастыру, теориялық базаны негіздеу; талдау жүргізу және статистикалық материалдармен жұмыс істеу.

Айдарбекова Ж.Қ. – қорытынды, ұсыныстар және редакциялау жұмысы.

Әдебиеттер тізімі

1. Слепцова, П.А. (2006) Толковый словарь якутского языка (Буквы Г, Д, Дь, И), ред. П.А. Слепцова. Новосибирск: Наука, стр. 770-776.
2. Пекарский, Э.К. (1959) Словарь якутского языка. 2-е изд. Ленинград: АН СССР, 970 с.
3. Боло, С.И. (1994) Прошлое якутов до прихода русских на Лену (по преданиям якутов бывшего Якутского округа). Гл. X-XV. Бичик. Якутск, стр. 62-94.
4. Иохельсон, В.И. (1933) Якуты, Anthropological Papers of the American Museum of Natural History. Нью-Йорк: American Museum of Natural History, 581 с.
5. Серошевский, В.Л. (1993) Якуты. Опыт этнографического исследования. Москва: Ассоц. "Рос. полит. энцикл.", 713 с.
6. Большой толковый словарь якутского языка (2017). Т. XIV, под общ. ред. П.А. Слепцова. Новосибирск: Наука, стр. 210-555.
7. Гоголев, А.И. (1983) Историческая этнография якутов: учебное пособие / ред. Е.С. Сидоров. Якутск: Издательство ЯГУ, 103 с.
8. Räsänen, M. (1969) Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, T. I-II, 427 р.
9. Тенишев, Э.Р., Благова, Г.Ф., Добродомов, И.Г. и др. (2001) Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Монография. Лексика. Т. 4 / отв. ред. Э.Р. Тенишев. Институт языкознания РАН. Москва: Наука, 485 с.
10. Толковый словарь якутского языка (2004) (Буква А), под ред. П.А. Слепцова. Новосибирск: Наука, 327с.
11. Древнетюркский словарь (1969) / под ред. В.М. Наделяева и др., Ленинград: Наука, Ленингр. отд-ние, 460 с.

Ә. Амангелдіқызы, Ж.Қ. Айдарбекова

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

(E-mail: aliya010124@gmail.com, aidarbekova_zhk@mail.ru)

Этнографическая лексика материальной культуры языка саха

Аннотация. Настоящая статья посвящена комплексному исследованию этнографической лексики якутского языка, отражающей материальную культуру народа саха. Актуальность работы обусловлена недостаточной изученностью данного пласта лексики в системном и сравнительно-историческом аспектах, несмотря на наличие общих трудов по этнографии и лексикологии. Цель исследования – выявление семантической структуры, культурно-исторических корней и особенностей функционирования этнографизмов, номинирующих артефакты традиционного быта саха, а также установление их связей с лексическими системами других тюркских, в частности казахского, и соседних языков.

Для достижения цели были решены следующие задачи: осуществлен сбор и систематизация этнографической лексики по основным тематическим группам материальной культуры (традиционное жилище, одежда, утварь, предметы быта); проведен детальный семантический анализ

лексических единиц, включая определение их значений, выявление этимологии, исконных элементов и возможных заимствований. Особое внимание уделено сопоставительному анализу якутских этнографизмов с их аналогами в казахском и других языках для прослеживания путей культурного и лингвистического взаимодействия и выявления общих и специфических черт.

Источниковой базой исследования послужили данные якутско-русских, русско-якутских и толковых словарей якутского языка (в частности, словари под ред. П.А. Слепцова, Э.К. Пекарского), а также этнографические труды классиков якутоведения (В.Л. Серошевский, С.И. Боло и др.). В работе применялись методы описательного анализа, семантического анализа, а также сравнительно-сопоставительный метод.

В результате исследования выявлено богатство и разнообразие якутской этнографической терминологии, относящейся к материальной культуре. Проанализированы конкретные лексемы, обозначающие различные типы поселений и жилищ (ыал, кыстык, сайылык, ураһа, балаҕан), виды одежды (танас-сап, танас, сон) и предметов домашнего обихода и утвари (хобордоох, чааскы, айах, быһах и др.). Установлены семантические параллели и этимологические связи ряда якутских этнографизмов с лексикой казахского и других тюркских языков (например, якут. сон и тюрк. тон 'шуба'). Полученные результаты вносят вклад в изучение языковой картины мира саха, углубляют понимание их культурного наследия и могут служить основой для дальнейших исследований в области этнолингвистики, тюркологии и сравнительного языкознания.

Ключевые слова: якутский язык, этнографическая лексика, лексико-семантические группы, материальная культура, духовная культура, традиционное жилище, домашняя утварь.

A. Amangeldikyzy, Zh.K. Aidarbekova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

(E-mail: aliya010124@gmail.com, aidarbekova_zhk@mail.ru)

Ethnographic Lexicon of Material Culture in the Sakha Language

Abstract. This article is dedicated to the study of the ethnographic lexicon in the Sakha (Yakut) language that reflects the material culture of the Sakha people. The relevance of this research lies in the fact that, despite the existence of general works on ethnography and lexicology, this lexical layer remains insufficiently explored from a systematic and comparative-historical perspective. The aim of the study is to identify the semantic structure, cultural-historical roots, and functional characteristics of ethnographic terms that name artifacts of traditional Sakha life, as well as to establish their connections with the lexical systems of other Turkic languages, especially Kazakh, and neighboring languages.

To achieve this aim, the following objectives were set: the collection and classification of ethnographic lexicon across main thematic groups of material culture (traditional housing, clothing, household items, utensils); semantic analysis of lexical units, including definitions, etymology, original elements, and possible borrowings. Particular attention was given to comparative analysis between Sakha ethnographic terms and their equivalents in Kazakh and other languages, which allowed for tracing cultural and linguistic interaction as well as identifying both common and unique features.

The source base for the study included Yakut–Russian, Russian–Yakut, and explanatory dictionaries of the Sakha language (particularly those edited by P.A. Sleptsov and E.K. Pekarsky), as well as classical ethnographic works in Yakut studies (V.L. Seroshevsky, S.I. Bolo, among others). The research employed descriptive, semantic, and comparative methods.

The results of the study revealed the richness and diversity of ethnographic terminology in the Sakha language related to material culture. Specific lexemes denoting types of dwellings (ыал, кыстык, сайылык, ураһа, балаҕан), clothing (таҕас-сап, таҕас, сон), and household items and utensils (хобордоох, чааскы, айах, быһах, etc.) were analyzed. Semantic parallels and etymological connections between Sakha ethnographic terms and lexicon in Kazakh and other Turkic languages were identified (e.g., Sakha сон and Turkic тон meaning 'fur coat'). The findings contribute to the study of the Sakha linguistic worldview, deepen the understanding of their cultural heritage, and serve as a basis for further research in ethnolinguistics, Turkology, and comparative linguistics.

Keywords: Sakha language, ethnographic lexicon, lexical-semantic groups, material culture, traditional housing, household items.

References

1. Sleptsova, P.A. (2006) Tolkovy slovar' yakutskogo yazyka (Bukvy G, D, D'', I) / red. P.A. Sleptsova. Novosibirsk: Nauka, str. 770–776. [in Russian]
2. Pekarsky, E.K. (1959) Slovar' yakutskogo yazyka. 2-e izd. Leningrad: AN SSSR, 970 s. [in Russian]
3. Bolo, S.I. (1994) Proshloe yakutov do prikhoda russkikh na Lenu (po predaniyam yakutov byvshego Yakutskogo okruga). Gl. X–XV. Bichik. Yakutsk, str. 62–94. [in Russian]
4. Iohelson, V.I. (1933) Yakuty, Anthropological Papers of the American Museum of Natural History. New York: American Museum of Natural History, p. 581.
5. Seroshevsky, V.L. (1993) Yakuty. Opyt etnograficheskogo issledovaniya. Moskva: Assots. "Ros. polit. entsikl.", 713 s. [in Russian]
6. Bol'shoi tolkovy slovar' yakutskogo yazyka (2017). T. XIV / pod obshch. red. P.A. Sleptsova. Novosibirsk: Nauka, str. 210–555. [in Russian]
7. Gogolev, A.I. (1983) Istoricheskaya etnografiya yakutov: uchebnoe posobie / red. E.S. Sidorov. Yakutsk: Izdatel'stvo YAGU, 103 s. [in Russian]
8. Räsänen, M. (1969) Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, T. I–II, 427 p. [in German]
9. Tenishev, E.R., Blagova, G.F., Dobrodomov, I.G. et al. (2001) Sravnitel'no-istoricheskaya grammatika tyurkskikh yazykov: Monografiya. Leksika. T. 4 / otv. red. E.R. Tenishev. Institut yazykoznaniya RAN, Moskva: Nauka, 485 s. [in Russian]
10. Tolkovy slovar' yakutskogo yazyka (2004) (Bukva A) / pod red. P.A. Sleptsova. Novosibirsk: Nauka, 327 s. [in Russian]
11. Drevnetyurkski slovar' / pod red. V.M. Nadelyaeva et al. (1969), Leningrad: Nauka, Leningr. otdnie, 460 s. [in Russian]

Авторлар туралы мәлімет:

Амангелдіқызы Ә. – PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Айдарбекова Ж.Қ. – хат-хабарға жауапты автор, PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Амангелдіқызы Ә. – PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Айдарбекова Ж.К. – автор для корреспонденции, PhD, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан.

Amangeldikyzy A. – PhD doctoral student,, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Aidarbekova Zh.K. – corresponding author, PhD, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 03.61

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-153-4-252-265>

Ғылыми мақала

Қазақтың ұлттық киімі – қазақ мәдениетінің маңызды және ажырамас атрибуты

Т.Н. Болсынбек¹, Н.Н. Кадримбетова*¹

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі, Астана, Қазақстан

(E-mail: tbolsynbek77@gmail.com, n.kadrimbetova@gmail.com)

Андатпа. Ұлттық киім – белгілі бір халықтың тарихын, өмір сүру салтын, дүниетанымын көрсететін маңызды, әрі мәдени құндылықтардың бірі болып табылатындықтан, қазақтың дәстүрлі киімі де – ұлтымыздың мәдениеті мен рухани болмысының ажырамас белгісі іспетті. Ғылыми мақалада қазақтың ұлттық киімі этномәдени тұрғыдан қарастырылып, талданады. XVIII ғасырдағы қазақтардың тарихын, рухани өмірі мен материалдық мәдениеті оның ішінде ұлттық киімінің өзіндік ерекшеліктерін сипаттаған түркітанушы-ғалым А.И.Левшин, поручик Д.Гладышев пен геодезист И.Муравин сынды орыс зерттеушілерінің, поляк суретшісі Б. Залесскийдің мәліметтерін алғашқы дерек көздің бірі ретінде пайдалана отырып, сондай-ақ, отандық этнограф ғалымдар Ә.Х. Марғұлан, И.В. Захарова, Р.Д. Ходжаева, Р.Ш. Кукашев, Н.Ә. Әлімбаев, Б.С. Какабаев, жазушы С.М. Мұқанов және т.б. да зерттеушілердің қазақтың ұлттық киім түрлеріне қатысты жазған еңбектері негізге алынады. Бұл айтылғандармен қатар, XIX ғасырда өмір сүрген қазақтың дауылпаз ақыны М.Өтемісұлының жыр жолдарынан қазақтың кейбір ұлттық киім түрлерінің ерте кезден дәстүрлі қазақы ортада қолданыста болғаны туралы дәлел ретінде мақалада мысалға келтіріледі. Байырғы қазақтар киімдерін төрт түлік малдың иірілген жүнінен шәлі, мойын орауыш, кеудеше, шапан, күпі, қолғап, шұлық т.с.с. тоқығаны, ал, малдың иленген терісінен тон, қаптама, камзолша сияқты сырт киімдер мен аяқ киімдер тіккені, сонымен бірге, қазақтың бай-ауқаттылары бағалы бас киімдері мен сырт киімдерінің кейбірін аққу, гагара, қасқыр, түлкі, кәмшат, бұлғын, жанат, күзен, құндыз, сусар жабайы аң-құс терілерінен тіктіргені туралы кеңінен сөз болады. Манат, барқыт, шұға, мауыт, атлас, қырмызы, торғын қамқа тәрізді мата түрлерімен киімдер сыртын тыстаған. Торғын, дүрия, шағи, лейлек, бәтес, патсайы, сусыма, атлас, шәйі, сұпы тәрізді маталардан көйлек және т.б. киім түрлерін тіккендігі айтылады. Қазақтың дәстүрлі киім түрлері

Түсті: 03.05.2025; Мақұлданды: 25.11.2025; Онлайн қолжетімді: 30.12.2025

төрт (бас киімдер, сырт киімдер, бой киімдер, аяқ киімдер) топқа бөліп қарастырылып, әрқайсының өзіндік ерекшеліктері айтылады. Мысал ретінде, 1860 жылы Санкт-Петербургте Ресей императорының қабылдауында болған Орынбор облысы қазақтарының 4-ші депутациясы өкілдерінің салтанатты киімде бейнеленген фотоқұжаттары, Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі қорындағы бірнеше киім түрлері фотосуреттері мен сипаттамалары беріледі. Сондай-ақ, қазақтың дәстүрлі киім атауларымен байланысты кейбір ұғымдар мен атауларға түсініктеме беріледі.

Түйін сөздер: киім, мұрақ, сәукеле, шапан, қаптама, тері, жүн, бас киім, бой киім, сырт киім, аяқ киім, фотоқұжат.

Кіріспе

Қазақтың ұлттық киімі көптеген ғасырлар бойы үнемі дамып қалыптасқан. Ол халықтың салт-дәстүрін, мәдениетін, әлеуметтік мәртебесін, тұрмыс-тіршілігін бейнелейтін материалдық әрі рухани мұрасы, ұлттың айнасы. Киім тек тұтынатын бұйым ғана емес, сонымен бірге, халықтың эстетикалық талғамын, әлеуметтік жағдайын, жас ерекшелігін, жыныстық және этникалық айырмашылықтарын білдіретін күрделі мәдени феномен. Дәстүрлі қазақ киімі тарихи-мәдени мұрамыз ғана емес, бүгінгі қоғамда да өзінің өзектілігін жоғалтпаған, уақыт, жыл өткен сайын жаңа мағына мен қолданыс тауып келе жатқан ұлттық құндылығымыз болып табылады. Бір сөзбен айтқанда, тұтас бір этникалық идентификацияның көрінісі.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Ғылыми мақала қазақтың ұлттық киімдері туралы 1740-1741 жылдары Орынбор Драгун полкінің поручигі Д. Гладышев пен геодезист И. Муравиннің қазақтардың ерлер мен әйелдері киген ұлттық киімдері туралы келтірген дерегінен бастап, қазақтың дәстүрлі киім түрлерін зерттеген басқа да тарихшы, этнограф ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып жазылды. Мақалада пайдаланылған мәліметтер әдебиеттер мен деректер тізімінде көрсетілді. Салыстырмалы әрі қосымша материал ретінде кейбір зерттеушілердің тақырыпқа тікелей немесе жанама қатысы бар, тақырыптың жекелеген қырларын қозғайтын зерттеулері жазу барысында пайдаланылды. Мақаланы жазуда ғылыми жүйе, тарихи принцип сақтала отырып, айтылған әрбір ой-пікірге авторлар тарапынан саралау жасалды. Зерттеу барысында хронологиялық, әрі тақырыптық жіктеу жұмыстары жүргізілді, методологиялық әдіс-тәсілдер қолданылды.

Қазақтың ұлттық киімін зерттеп, ғылыми айналымға енгізіп, деректік базасын толықтыруда орыс зерттеушілері А.И. Левшин, П.С. Паллас, И.Г. Георги, И.И. Фальк, Д. Гладышев, И. Муравин, Л.Ф. Попова, И.В. Стасевич отандық ғалымдар Ә.Х. Марғұлан, Х.А. Арғынбаев, Ө.Ж. Жәнібеков, И.В. Захарова, Р.Д. Ходжаева, М.С. Мұқанов, С.Қ. Қасиманов, Ә. Тәжімұратов, Р.Н. Шойбеков, Н.Ә. Әлімбаев және т.б. еңбектері орасан зор. Аталған зерттеушілердің еңбектерінен қазақтың ұлттық киімі туралы көптеген құнды мәліметтер кездестіруге болады. Кейбір авторлардың еңбектерінің мазмұнына қысқаша тоқталып өтсек. Мысалы, Орынбор Драгун полкінің поручигі (лейтенанты) Д. Гладышев пен геодезист И. Муравиннің 1740-

1741 жылдары Ор бекінісінен Хиуаға және кері бағыттағы сапарының қорытынды есебінде Кіші жүз қазақтарының ерлер мен әйелдер киімдерін сипаттай отырып, оны туыс халық қарақалпақтардың киім-кешектерінде кездесетін айырмашылықтармен салыстырып өтеді. Мәлімет ертедегі дерек көздердің бірі саналғандықтан сонысымен құнды (Ханыков 1851: 69). Түркітанушы А.И. Левшин зерттеу еңбегінде қазақ ерлері мен әйелдері киген киімдерге арнайы тоқталады. Онда қазақтардың киімі Азияны мекендеп жатқан басқа да халықтардыкі сияқты ұзын, әрі етек-жеңі кең, деп сипаттайды (Левшин 1832: 42). «Казахская национальная одежда (XIX – начало XX века)», деген атпен жарық көрген этнограф-ғалымдар И.В. Захарова мен Р.Д. Ходжаеваның авторлық еңбектерінде Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих, археология және этнография институты ұйымдастырған, сондай-ақ, аталған зерттеушілердің 1951-1963 жылдары Қазақстан және Ресейдің Таулы-Алтай автономиялық облысының Қош-Ағаш ауданының қазақтарына жүргізген этнографиялық экспедициялары мен түз жазбалары барысында жинақталған материалдар негізге алынған. Еңбектегі XIX ғасырдың II жартысы бойынша келтірілген деректер көнекөз қариялардың аузынан жазып алынған мәліметтер мен ел ішінде сақталып қалған көне киімдер мен әшекейлердің негізінде жазылған. Аталмыш еңбекте қазақтың жылдың төрт мезгілінде киетін киім-кешек түрлеріне кеңінен сипаттама берілген (Захарова, Ходжаева 1964). Профессор Н. Әлімбайдың ғылыми жетекшілігімен 2009 жылы Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық музейі коллекциялары негізінде жарық көрген «Қазақтың дәстүрлі киім-кешегі» атты ғылыми каталогта хронологиялық шеңбері XVIII-XX ғғ. ортасына дейінгі аралықты қамтитын 371 музейлік экспонаттар бас киімдер, сырт киімдер, бой киімдер және аяқ киімдер құрылымдары бойынша топтастырылып, атрибуцияланған. Каталогта қазақтың ұлттық киімі туралы мол мағлұмат бере отырып, киім-кешектің пішілуі, тігу техникасы, материалы, жасалған мерзімі, регионы, тіпті шебері, сынды құнды деректер иллюстрациялармен қамтылған (Әлімбай 2009). Сондай-ақ, Н. Әлімбайдың ғылыми редакторлығымен жарық көрген «Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі» атты 5 томдық энциклопедиялық еңбекте қазақ этнографиясына қатысты көптеген мәліметті айтпағанның өзінде, тек қазақтың ұлттық киім түрлерінің дәстүрлі ортада ғасырлар бойы жетілдіріліп, дамуы, қолданылуы, әр киімнің функционалдық қызметі туралы ғылыми тұрғыда мол мағлұмат береді (Әлімбай, 2017).

Нәтижелер мен талқылаулар

Қазақтар киім-кешектерін төрт түлік малдың иірілген жүні мен иленген терісінен тіккен. Керегіне қарай матаны да тұтынған. Әсіресе түйе, қой-ешкі жүнін, түбітін (биязы жүн) қолданады. Түйе, қой жүні барынша мықты, төзімді, бойдағы жылуды жақсы сақтайды одан кеудеше, шұлық және т.б. киім-кешек түрлері дайындалады. Жүні бояуды бойына жақсы сіңіріп, көп жылдарға дейін өң-түсін жоғалтпайды. Ал, ешкі түбіті жылуды жақсы сақтайтындықтан шәлі, мойынорауыш, қолғап тоқиды. Нарықтық бағамда ешкінің қылынан гөрі түбіті қымбат тұрады. Түйенің жабағы жүнінен (көктем кезіндегі ұйысқан жүні) шидем шапан, күпі дайындайды. Себебі, қыстық киімдерді әзірлеуде түйе шудасы иіруге оңай, майда, мықты болып келеді. Ал, күзем жүннің (көктемнен күзге дейін өскен жүн) талшықтары қысқа, иіруге келмейтіндіктен басып киізден қалпақ, кебенек, жүн байпақ, пима әзірлейді (Болсынбек 2021: 340-341). Киімге қажет киізді ақ

түсті жүннен әзірлеген, оны қойдың жұмсақ мойын жүнінен алған. Ертеде қарын жүннен (қозының жазда алғаш рет қырқылған таза, жұмсақ жүні) жаялық, жөргек сияқты бұйымдар дайындаған.

Қазақ әйелдері тоқылатын баскиім, кеудеше, қолғап түрлеріне қолданатын мал жүнін бояу қажет болса, түрлі өсімдік тамыры мен сабағын күзде піскен уақытында жинап, тазалап, жуып-кептіріп түрлі-түсті бояу дайындай білген. Атап айтқанда, ақбас жусан (*achillea millefolium*) мен боз жусанды (*artemisia glauca*) қосып бірге қайнатып ашық сары түсті бояу алған (Әлімбаев 2017: 147). Ал зерттеуші С.М. Дудин, бояу әзірлеу үшін қайнап жатқан суға жүнді бірнеше қайталап салып, бояу қоспаларын қоса отырып, қажетті түске оның өң-түсін келтірген дейді (Дудин 1928: 84).

Боялған киімді күтіп кимесе уақыт өте келе оның түсі оңып кететін атақты Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы мынадай екі жол өлең арқылы сипаттап кетеді:

Кісіге күтіп кимес киім болып,

Өң берген неше түрлі кетті бояу (Көпейұлы 2003: 133).

Жазушы Сәбит Мұқанов қазақтар мал терісін негізі сырт киім үшін пайдаланғанын, одан қаптама және камзолша деп аталатын екі тон түрі дайындағанын айта келе, қаптама – суыққа сырттан киетін тон, ал камзолша – етегі тізеден биік келетін тон, деп түсініктеме береді (Мұқанов 1974: 114). Қаптамаға «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» мынадай анықтама берілген: «басқа киімдердің сыртынан басқа киілетін, мол қып тігілген сырт киім» [Кеңесбаев, 1961, 36]. Қаптаманың қыстық киім екені, дауылпаз ақын Махамбет Өтемісұлының «Бағаналы терек» деген өлеңінде келесідей көркем суреттеледі:

Орай да борай қар жауса,

Қалыңға боран борар ма!

Қаптал соққан боранда

Қаптама киген тоңар ма! (Байділдаев 1984: 231).

Жоғарыда айтылып кеткен, қолғап пен байпақты иленген қозы-лақ терісінен де жасаған. Жылқы, сиыр терісінен көбіне белбеулер мен аяқ киімдер тіккен. Ескере кететін жайт, жүні бар терілерден қыстық, ал түгі қырылған, яғни түксіз терілерден маусымдық киімдер тігілген. Жабайы аң терісінің түгі ұйпаланып, тырыспай ұзақ мерзімге шыдас беретінін, киген кезде жеңіл, әрі бойдағы жылуды жақсы сақтайтынын байқаған қазақтар, төрт түлік мал терісімен қатар олардың да терісін сырт киім тігуде қолданған. Мысалы, жоғарыда аталған кеудеше, тон секілді киімдерді тігуде марал, ақбөкен терілерін де пайдаланған.

Сондай-ақ, қазақтар аққу, гагара (ірі теңіз құсы – авт.) және аққұтан мамығынан сырт киім тігу техникасын да білген. Ол туралы академик Ә. Марғұланнның зерттеу еңбегінде, 1878 жылы Ақмолада өткен қазақтың халық қолөнері көрмесінде гагара мамығынан тігілген тон жұртшылыққа көрсетілгенін, бұдан басқа келесі бір тон Қорғалжын көлінің маңындағы ауылда дайындалып, ол біркелкі қара-көк түсті, сопақша төртбұрышты бөліктерден құрастырылып, әрі жіңішке қара жолақтармен көмкерілгенін айтып кетеді (Марғұлан 1986: 109). Ал, зерттеуші Р.Ш. Кукашевтің мақаласында Алматы қаласынан 45 шақырым қашықтықта орналасқан Қарғалы елді-мекенінің тұрғынында Досмайыл бақсы қолданған аққу бөрік сақталғаны жазылған. Баскиім бақсыға әкесі Күйіктен мұраға қалған. Досмайыл бақсы аққу бөрікті ем-дом жасау кезінде тұтынған (Кукашев 2002: 39-40). Қазақтан шыққан тұңғыш ғалым Шоқан Уәлихановтың қарындасы Тәжібай Уәлиханованың күні бүгінге дейін сақталған аққу мамық ішігі бар. Ішік аққудың

кеуде тұсы терісінен тігіліп, жібек матамен тысталған (Какабаев 2009: 460). Қазақтың дәулетті ортасы бас киім мен ішіктің кейбірін тігуде бағалы саналатын қасқыр, түлкі, бұлғын, кәмшат, жанат, құндыз, күзен, сусар тәрізді түз тағыларының терілерін кеңінен қолданған. Бұл сөзімізге ғалым Ә. Марғұлан келтірген мына дерегі толық дәлел болады: «Қазақтар құлан, сайғақ және жолбарыс терілерін, сондай-ақ терісі қара түсті аңдар: жанат, сүлік, бұлғын мен құрқылтайды және ақ түсті ақкіс пен күзен терілерін жоғары бағалаған. Әсіресе бұлғын мен сасық күзеннің терілері өзге аңдардың терілеріне қарағанда әлдеқайда құнды болған» (Марғулан 1986: 109). Жағасына құндыз, ілбіс, сусар, сілеусін, бұлғын тәрізді аң терілері қондырылған ішік, тон, шапан секілді сырт киімдер жағалы киімдер қатарына жатқызылған. Жағалы киім (бағалы киім) иесінің дәрежесін, әл-ауқатын, мәртебесін білдіреді. Дәулеттілер күнделікті кесе, тұрмысы орташалар той-жиындарда ғана арнайы киді. Жағалы киім кигізу ғұрпы құдаласу (киіт құрамындағы басты сый), сыйлы қонаққа тарту-таралғы жасау кезінде де, сонымен қатар, кінәлі жақ айыбын өтеуде орын алды.

Киімге мата түрлерін де қажетіне қарай пайдаланған. Барқыт, шұға, манат, мауыт, қырмызы, атлас, торғын қамқа сияқты қымбат мата түрлерімен ішік тәрізді киімдердің сыртын тыстаған. Мұндай бағалы маталар киімнің құнын арттыра түскен. Сондай-ақ, Қазақстанға сауда-саттық, тауар қатынастары барысында көршілес елдерден келген дүрия, торғын, шағи, лейлек, патсайы, бәтес, сусыма, шәйі, атлас, сұпы секілді мата түрлерінен негізі әйелдер көйлектерін тіксе, атлас тәрізді матаны ерлердің шапан жағасына қондырып тіккен. Қай кезде болмасын үнемі сұраныста болатын сапалы, құнын жоймайтын матаны қазақ «...мата даңқымен бөз өтер», дейді. Ер адамдар шыт, бөзден – жейде, дамбал, барқыт, қыжымнан – тақия, жалбағай, шапан, шалбар киді. Мұндай материалдарды киімге қосып тіккен кезде оған өң беріп, киген адамның ажарын аша түскен. Содан шыққан болса керек, қазақта «...адам көркі – шүберек», деген әсемдікті, көркемдікті насихаттайтын әдемі мақал бар.

Қазақтың ұлттық киім түрлерінің құрылымын, оларды төмендегідей атауларымен төрт топқа бөлуге болады:

1. бас киімдер: мұрақ, қалпақ, тымақ, елтірі тымақ, қарсақ тымақ, суыр тымақ, жекей тымақ, сеңсең тымақ, бөрік, бұлғын бөрік, құндыз бөрік, пұшпақ бөрік, суыр бөрік, елтірі бөрік, күләпара, тақия, телпек, сәукеле, кимешек, орамал және т.б.

2. сырт киімдер: бешпент, камзол, шапан, шекпен, жадағай, күпі, тон, бүрмелі тон, былғары тон, тон ішік, қаптал тон, кестелі тон, дақы, тайжақы, ішік, қасқыр ішік, түлкі ішік, пұшпақ ішік, қаракөл ішік, елтірі ішік, әйел ішік, мамық ішік, бота ішік, шолақ ішік және т.б.

3. бой киімдер: көйлек, қыз көйлегі, қатарма етек көйлек, тік етектегі көйлек, қос етектегі көйлек, бүрмелі қос етек көйлек, шалбар, жарғақ шалбар, кестелі жарғақ, былғары шалбар, жырым балақ пүліш шалбар, жырым балақ күдері жарғақ, бала шалбары, белдемше және т.б.

4. аяқ киімдер: етік, әйел етігі, оюлы етік, бестақа етік, жібек етік, ақтабан етік, саптама етік, шоқайма етік, мықшима етік, мәсі, кестелі мәсі, шетік мәсі, кебіс, лақабас кебіс, құймалы кебіс, кең ауызды кебіс, бала байпағы, шабата және т.б.

Қазақ ерте кезден күні бүгінге дейін бас киімге құрметпен қарайды. Байырғы дәстүрлі қазақы ортада бағым кетеді деп басындағы бас киімін әлдебіреуге сыйламаған, бәлесі жұғады деп өзгенікін кимеген. Осындай сенімнен болса керек киіп жүрген бас киімін

біреуге бермеген. Сондықтан да әрқайсымыз үшін бас киім құндылықтардың зоры деп санаймыз. Бас киімді аяқ астына тастап, оны аттағанды кие ұрады, деген ертеден келе жатқан наным бойынша, оны әрдайым жоғары қойып, киіз үй ішіндегі адалбақан, кереге басына ілген. Қазақтың осындай тәрбиелік мәні бар жоғары мәдениеті тұрып, оны өзгелерден іздеуіміздің қажеті шамалы. Сырт киімдер тек қана тұрмыстық қажеттілікті өтейтін бұйым ғана емес, сонымен бірге ұлттық болмыс пен мәдениеттің көрінісі болып табылады. Киімдер жыл мезгілдеріне қарай тігілді, әрі өмір сүріп жатқан жерінің күн райын ескеріп, шыдас беруін қаперде ұстады. Практикалық жағын ескерді. Іш киімдер ерекше ыждағаттылықты қажет етті, олар жұмсақ табиғи маталардан тігілді, әрі адам дене бітімін көрсетпей жинақы етіп жасалды. Аяқ киімдер жүріп-тұруға, көшіп-қонға ыңғайлы етіп тігілді. Жергілікті ерекшеліктер ескерілді. Бір мақалада барлық киім түрін қамту мүмкін болмағандықтан, кейбіріне ғана тоқталдық және ол мысал ретінде Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінде (әрі қарай – ҚРҰМ) сақталған, дәстүрлі қазақы ортада қолданыста болған киімдер сипаттамасымен берілді.

Қазақ қоғамында бастапқыда мұрақты тек хан, сұлтан дәрежесіндегі тұлғалар киген болса, XIX ғасырдың II жартысынан бастап билер де кие бастады. Мысалы, 1860 жылы Санкт-Петербург қаласында Ресей императорының қабылдауында болған Орынбор облысы қазақтарының 4-ші депутациясының өкілдері бейнеленген фотоқұжатта олар түгелге дерліктей бастарына мұрақ киген (1-сурет). Фотоқұжатты визуалды сөйлетсек, онда қазақтың сол кездегі би, ру басылары, түрлі әскери шендегі сұлтандары С. Бекшорин, М. Тәукин, Е. Қасымов, Б. Шегенов, М. Жантөрин, А. Байғанин,

1-сурет. Салтанатты киімдегі қазақтар. Санкт-Петербург, 1860 ж.

Ескертпе. Фотоқұжат Тимур Болсынбектің мақаласынан алынды (Болсынбек 2024: 62)

Е. Төлепов, Ә. Сейдалин, Ғ. Есенбаев сондай-ақ Орынбор қазақтары облысы бастығының көмекшісі, депутация приставы Л.Н. Плотников бейнеленген. Барлығы жоғары шенді қызметтер атқарған. Қазақтың сол кездегі би-сұлтан, тархандардың лауазым-дәрежесіне сай бай ұлттық, әрі әскери киім киінген. Бастарында мұрақ, бөрік, үстілерінде қымбат матадан тігілген шапан, кеуделерінде төс белгі, белдерінде кемер белдік және т.с.с. сән-салтанатымен көрсетілген (Болсынбек 2024: 61-63). Ғұрыптық мәні бар қалпақ – мәртебенің, биліктің символы іспеттес. Мұрақтың ел ішінде айыр қалпақ, сәукеле қалпақ деген атаулары да бар.

ҚРҰМ қорындағы (нқ 5678) мұрақ қою қызыл түсті барқытпен тысталған (2-сурет). Қалпақ конус пішінді етіп тігілген, биік шошақ төбелі, етегін сәл кеңдеу етіп қайырған. Бүтін пішілген сайы мен қайырмасы екі бөліктен тұрады.

2-сурет. Мұрақ. ҚРҰМ қорынан (нқ 5678)

Қалпақтың екі жанынан жырық жасалған. Кигенде жырық арқылы жоғары қарата қайырылады. Төбесінен етегіндегі түрмесіне дейін арнайы зер жіптен көгеріс өрнегімен кестеленіп, нақышталған. Аралықтарына жапсырмалар салынып, бүртіктер қадалған. Бас киім Сыр өңірінде тігілген. Биіктігі 38 см, милық шеңбері 60 см.

Қазақтың ұзатылып бара жатқан қызы киетін сәукеле ғұрыптық, әрі салтанатты бас киімге жатады. Ол туралы XIX ғасырда қазақ даласында болған поляк суретшісі Б. Залесский, қалыңдық киетін сәукеленің төбесі биік, оның сыртынан иегі мен мойнын, тіпті иығына дейін бет-аузын тұтасымен жауып тұратын ақ жаулық жамылады, дейді (Залесский 1991: 61).

ҚРҰМ қорындағы сәукеле (нқ 7266) конус пішінді, төбесінің биіктігі 30 сантиметрге жуық (3-сурет). Негізі киізден жасалған бас киімнің сырты матамен тысталып, жоғарғы және алдыңғы жағы, қаптал бөліктері жапсырмалармен безендірілген. Жапсырмаларға көлемі мен пішіні әр түрлі формадағы ақық, әйнек, халцедон және күміс әшекейлер қондырылған. Үстіңгі жиегіне қызылмаржан моншақтар орнатылған. Екі қапталындағы жақтауларының сыртқы жиектері тік төртбұрышты пластиналармен көмкерілген. Сәукеледе түсі қоңыр-қызыл барқыттан тігілген, пішіні конус келген зере және екі қапталымен желке тұсында орналасқан үш құлақша бар. Құлақшалардың төменгі жағы салпыншақтармен әшкейленген. Зеренің артқы жағы сызықтармен сырылып, маңдай тұсы аң терісімен жұрындалған. Бас киім Маңғыстау өңірінде тігілген. Өлшемі: 30 x 20 см.

Шапан қазақтардың ерте кезден киген киімдерінің бір екенін зерттеуші А. Левшин де растайды.

3-сурет. Сәукеле. ҚРҰМ қорынан (нқ 7266)

ҚРҰМ қорында (нқ 5336) қазақтың танымал биі, мемлекет қайраткері Қазыбек би Келдібекұлының (1667-1763 жж.) шапаны сақталған (4-сурет). Шапан тығыздалған жібек матадан тігіліп, алтын, күміс металл құймалары қосылған жіппен өрнектеліп нақышталған.

4-сурет. Шапан. ҚРҰМ қорынан (нқ 5336)

Жаға, өңір және жең ұштары қазақтың көгеріс, ағаш сабағы, өсімдік тектес, жұлдызгүл, құс қанаты, құмыра, ирек, гүл жапырақ өрнектерімен безендіріліп, кестеленген. Алдыңғы бөлігі ашық желбегей, қаусырмалы, қолтық астынан етегіне дейін үшкілденіп қиылған. Өлшемі: шапанның жалпы ұзындығы: оң жағы 135 см, сол жағы 134 см; жең ұзындығы: оң жағы 70 см, сол жағы 70 см, жаға ұзындығы 122 см.

Киім атауымен байланысты кейбір ұғымдар мен атаулар:

Кебенек – қалың киізден, жүннен тігілетін қыстық сырт киім.

Қамзол – көйлек сыртынан киетін жеңді, жеңсіз киім.

Қамқа – алтындатқан, күмістеткен жіппен тығыз тоқыған жібек мата.

Ішкиім – жұқа кездеме матадан тігілген киім, көйлек, дамбал.

Ішік – жабайы аңның, малдың терісінен жасалған сырт киім.

Ышқыр – шалбар мен дамбалдағы бау өткізетін жер.

Ыштан – іш киім, дамбал.

Ызу – жіңішкелетіп матадан бау тігу.

Шұлғау – аяқты орайтын төрт бұрышты шүберек мата.

Шүйкелеу – түйдектеп орау, шумақтау.

Шүйке – шумақ жүн.

Шүберек – матадан қиылған бөлшек, кесіндісі.

Шуда – түйенің қылшықты жүні.

Шидем – қой жабағысынан сырып тігілген жеңді сырт киім.

Шекпен – тыстық матадан сырып тігілген сырт киім.

Шәлі – түбіттен (жүн жіптен) тоқылған, матадан әзірленген көлемі үлкен орамал.

Шалма – айналдыра басты орайтын, үш-төрт кез ақ түсті матадан істелген сәлде.

Шалбар – балағы ұзын, бұтқа киетін киім.

Мәсі – жұмсақ былғарыдан тігіліп, етік ішінен киілетін табаны тегіс, өкшесіз аяқ киім.

Шабата – жазда киетін жеңіл аяқ киім, шәркей.

Шебелет – жаз мезгілінде киетін ер адамдардың жеңіл аяқ киімі.

Шоңқайма етік – былғарыдан тігілген, қонышы тізеден жоғары келген, биік тақалы аяқ киім.

Осы тұста қазақтың байырғы ұлттық киімдері қазіргі заманғы қазақтың ұлттық киім түрлерімен үндесе ме, деген сұрақ өздігінен туындайды. Бұрынғы мен қазіргінің арасында белгілі бір дәрежеде үндестік бар. Мәдени және көркемдік элементтер сақталған. Байырғы киімдерде қолданылған қошқар мүйіз, сыңар мүйіз, өсімдік тектес, тұмарша т.с.с. ою-өрнектер; ақ, қара көк, жасыл, қызыл, сары сияқты символикалық мәнге ие түстер палитрасы; сәукеле, шекпен, камзол т.б. киімдерді кестелеу, оларды түрлі зергерлік әшекейлермен безендіру секілді элементтер қазіргі ұлттық киімдерде жалғасын тапқан. Ертеден келе жатқан шапан, бешпент, камзол сияқты киімдер қазіргі заман талабына сай бейімделіп, бүгінде заманауи стильде қайта тігілуде. Мұндай киімдер қазіргі дизайнерлік киімдер үлгісіне негіз болып отыр [5-сурет].

Қазақтың қазіргі заманғы ұлттық киім үлгілері тек салтанатты жиындарда, ұлттық мерекелерде ғана емес, сонымен бірге жеңіл маталарды қолдану, заманауи пішім мен үлгілерді енгізу, уақыт ағымына қарай дизайнерлік жаңашыл көзқарастың артуы күнделікті өмірде де киюге ыңғайлы тігіліп, қолданысқа енгізілуде. Бұрынғы мен қазіргі киімдерден келесідей айырмашылықтарды аңғаруға болады. Байырғы киімдер негізінен жүн, тері, былғары, жібек сияқты табиғи өнімдерден тігілген болса, осы заманғы киім үлгілерінде көбінесе синтетикалық немесе аралас маталар көбірек қолданылады. Ертедегі киімдердің әрбір элементі әлеуметтік, жастық, өңірлік және рулық өзгешелік пен мәртебені білдірсе, қазіргі киімдерде бұл белгілер жоғалып барады. Дегенмен, екеуінің арасында тарихи, көркемдік және рухани сабақтастық бар. Қазіргі киімдер ұлттық болмысты сақтай отырып, өткеннің негізінде дамып, заманға сай енгізілуде.

Қорытынды

Қазақтың ұлттық киімі – халықтың көп ғасырлық тарихы, дүниетанымы мен эстетикалық санасының көрінісі іспеттес. Онда ұлттың рухы, тарихы, салт-дәстүрі жатыр.

Киімнің маңыздылығын түсіну, өз болмысымызды тану мен құрметтеудің жолы. Ұлттық құндылықты ұлықтаудың төте жолы. Қазақтың бас киімі – адамның мәртебесі мен жас ерекшелігін, бой киімі – күнделікті тіршілікті сипаттайды, сырт киімі – табиғатпен үндестікті білдіреді, ал аяқ киімі – кең дала өміріне бейімделуді бейнелейді. Қазіргі уақытта ұлттық киім элементтері қайта жаңғырып, заманауи сәнге сай түрленіп, ұлттық код пен мәдени мұраны сақтаудың құралына айналып отыр.

Қаржыландыру. Мақала «Дөңгеленген дүние: қазақ дала өркениетінің мәдени коды» тақырыбындағы бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру ғылыми жобасын жүзеге асыру аясында дайындалды (BR22082508).

Авторлардың қосқан үлесі:

Болсынбек Т.Н. – зерттеудің теориялық-әдіснамалық негізін қалыптастырып, қазақтың дәстүрлі киімін этномәдени феномен ретінде талдаудың ғылыми тұжырымдамасын айқындады. Сонымен қатар ол тарихи және этнографиялық дереккөздерді іріктеу, жүйелеу және интерпретациялау үдерісіне жетекшілік етіп, мақаланың ғылыми логикасы мен құрылымын айқындады.

Кадримбетова Н.Н. – мақаланың деректік-талдамалық бөлігін жүзеге асырып, орыс және отандық зерттеушілердің еңбектері, әдеби деректер мен музейлік материалдар негізінде қазақтың ұлттық киім түрлеріне салыстырмалы талдау жүргізді. Сондай-ақ иллюстративтік материалдарды (фотоқұжаттар, музей экспонаттары) ғылыми сипаттап, негізгі қорытындыларды тұжырымдауға және мәтінді рәсімдеуге үлес қосты.

Әдебиеттер тізімі

1. Поездка из Орска в Хиву и обратно (1851), совершенная в 1740-1741 годах Гладышевым и Муравиным / изд. с приобщением соврем. карты Миллерова пути от Орска до Зюнгар. Владений и обратно, Я.В. Ханыковым, дейст. чл. Имп. Рус. геогр. о-ва; авт. предислов. Я. Ханыков. Санкт-Петербург, [2], 85 с.
2. Левшин, А.И. (1832) Описание киргиз-кайсацких или киргиз-казачьих орд и степей. Часть 2: Исторические известия. Санкт-Петербург: Типография Карла Крайя, 330 с.
3. Захарова, И.В., Ходжаева, Р.Д. (1964) Казахская национальная одежда: XIX – начала XX вв. Алма-Ата: Наука, 178 с.
4. Қазақтың дәстүрлі киім-кешегі (2009). Ғылыми каталог (қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде). Ғылыми редактор және жоба жетекшісі Нұрсан Әлімбай. Алматы: Өнер, 344 б.
5. Қазақтың этнографиялық категориялар (2017), ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. Ғылыми редактор және жоба жетекшісі Н. Әлімбай. 1-5 тт. Алматы: «Алем Даму Интеграция».
6. Болсынбек, Т. (2021) «Жүн ұқсату үрдісіндегі халықтық атаулар мен ұғымдар», «ХІІІ Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары, бб. 339-344.
7. Мұқанов, С. (1974) Халық мұрасы. Алматы: Қазақстан, 236 б.
8. Бес ғасыр жырлайды: (1984) XV ғасырдан XX ғасырдың бас кезіне дейінгі қазақ ақын-жырауларының шығармалары. Үш томдық. Бірінші том. /Жауапты шығарушы М. Байділдаев. Алматы: Жазушы, 256 б.

9. Кукашев, Р.Ш. (2002) «К образу лебедя в казахском шаманстве», Этнографическое обозрение, №6, стр. 38-44.
10. Какабаев, Б.С. (2009) «К семантике использования птичьих шкурок в отделке казахского костюма», Орталық музей еңбектері. II басылым. Алматы: Балалар әдебиеті, стр. 457-463.
11. Болсынбек, Т. (2017) Ақбас жусан, Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 1-том. Ғылыми редактор және жоба жетекшісі Нұрсан Әлімбай. Алматы: ТОО «Алем Даму Интеграция», 147 б.
12. Дудин, С.М. (1928) «Ковровые изделия Средней Азии», СМАЭ, Т. VII, стр. 71-166.
13. Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы (2003). Шығармалары. 1 том. Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 436 б.
14. Bolsynbek, T. (2024) 'The history of Kazakhstan in the materials of the West Kazakhstan regional history and local lore museum (second half of the 19th century – first quarter of the 20th century)', Мәдени мұра, №3 (106), бб. 59-72.
15. Залесский, Б. (1991) Қазақ сахарасына саяхат. Алматы: Өнер, 132 б.

Т.Н. Болсынбек, Н.Н. Кадримбетова

Национальный Музей Республики Казахстан, Астана, Казахстан

(E-mail: tbolsynbek77@gmail.com, n.kadrimbetova@gmail.com)

Казахская национальная одежда – важный и неотъемлемый атрибут казахской культуры

Аннотация. Национальная одежда является важной и культурной ценностью, поскольку отражает историю, образ жизни и мировоззрение конкретного народа. В этом контексте традиционная одежда казахов выступает неотъемлемым символом культуры и духовной идентичности нашего народа. В данной научной статье национальная одежда казахов рассматривается и анализируется с этнокультурной точки зрения. В качестве первоисточников используются сведения тюрколога А.И. Левшина, поручика Д. Гладышева и геодезиста И. Муравина – российских исследователей, описавших в XVIII веке историю казахов, их духовную жизнь и материальную культуру, включая особенности национальной одежды, а также материалы польского художника Б. Залесского. Кроме того, в исследовании опираются на труды отечественных этнографов и ученых, таких как Ә.Х. Марғұлан, И.В. Захарова, Р.Д. Ходжаева, Р.Ш. Кукашев, Н.Ә. Әлімбай, Б.С. Какабаев, писатель С.М. Мұқанов и других исследователей, изучавших виды казахской национальной одежды. Также в качестве доказательства того, что некоторые элементы национального костюма использовались в традиционной казахской среде с древних времен, в статье приводятся примеры из поэтического наследия казахского акына XIX века – Махамбета Өтемісұлы. В статье подробно рассматривается, что древние казахи изготавливали различные виды одежды из пряжи, полученной из шерсти домашних животных: шали, шарфы, безрукавки, шапаны, кепеши (стёганные халаты), варежки, носки и т.д. А из выделанных шкур скота шили верхнюю одежду и обувь – такие как тон, кафтан, камзол и прочие изделия. Также подчёркивается, что зажиточные и знатные слои казахского общества использовали шкуры диких животных и птиц – лебедя, гагары, волка, лисицы, бобра, выдры, куницы, соболя, норки – для пошива особенно ценных головных уборов и верхней одежды. Одежду также отделывали и подбивали дорогостоящими тканями, такими как манат, бархат, сукно, мауыт (шерстяная ткань), атлас, крѣп, парча и др. Для пошива платьев и других предметов одежды использовались ткани вроде торғын, дүрия, шағи, лейлек, батист, патсайы, сусыма, атлас, шәйі, сұпы и др.

Традиционные виды казахской одежды в статье классифицируются на четыре основные группы: головные уборы, верхняя одежда, нательная одежда и обувь, при этом подробно описываются особенности каждой группы. В качестве иллюстративного материала приводятся фотодокументы, в том числе изображения представителей IV депутации казахов Оренбургской области в парадных национальных костюмах, сделанные во время их аудиенции у императора Российской империи в Санкт-Петербурге в 1860 году. Также представлены фотографии и описания ряда костюмов из фондов Национального музея Республики Казахстан. Помимо этого, в статье даются разъяснения некоторых понятий и терминов, связанных с наименованиями традиционных казахских элементов одежды.

Ключевые слова: одежда, мурак, саукеле, чапан, каптама, шкура, шерсть, головные уборы, нательная одежда, верхняя одежда, обувь, фотодокумент.

T.N. Bolsynbek, N.N. Kadrimbetova

National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan

(E-mail: tbolsynbek77@gmail.com, n.kadrimbetova@gmail.com)

Kazakh National Clothing – an Important and Inseparable Attribute of Kazakh Culture

Abstract. National clothing is an important cultural asset, as it reflects the history, lifestyle, and worldview of a particular people. In this context, traditional Kazakh clothing is an integral symbol of the culture and spiritual identity of our people. In this scientific article, Kazakh national clothing is examined and analysed from an ethnocultural perspective. The primary sources used are the works of Turkologist A.I. Levshin, Lieutenant D. Gladyshev, and surveyor I. Muravin, a Russian researcher who described the history of the Kazakhs, their spiritual life and material culture, including the characteristics of national clothing, in the 18th century, as well as materials by Polish artist B. Zaleski. In addition, the study draws on the works of domestic ethnographers and scholars such as A.Kh. Margulan, I.V. Zakharova, R.D. Khojayeva, R.Sh. Kukashev, N.A. Alimbay, B.S. Kakabayev, writer S.M. Mukanov, and other researchers who studied types of Kazakh national clothing. As evidence that some elements of national costume have been used in traditional Kazakh culture since ancient times, the article cites examples from the poetic heritage of the 19th c. Kazakh poet Makhambet Otemisuly. The article discusses in detail how the ancient Kazakhs made various types of clothing from yarn obtained from the wool of domestic animals: shawls, scarves, sleeveless jackets, shapans, kepeshi (quilted robes), mittens, socks, etc. And from the tanned hides of livestock, they sewed outerwear and footwear, such as tunics, caftans, camsoles, and other items. It is also emphasised that the wealthy and noble classes of Kazakh society used the skins of wild animals and birds – swans, loons, wolves, foxes, beavers, otters, martens, sables, and minks – to make particularly valuable headwear and outerwear. Clothes were also decorated and lined with expensive fabrics such as manat, velvet, cloth, mauyt (woollen fabric), satin, crepe, brocade, etc. Fabrics such as torgyn, dyuria, shagi, leylek, batiste, patsaiy, susima, satin, shayi, supy, etc. were used for sewing dresses and other items of clothing. Traditional types of Kazakh clothing are classified in the article into four main groups: headwear, outerwear, underwear, and footwear, with detailed descriptions of the characteristics of each group. Photographic documents are provided as illustrative material, including images of representatives of the 4th delegation of Kazakhs from the Orenburg region in ceremonial national costumes, taken during their audience with the Emperor of the Russian Empire in St. Petersburg in 1860. Photographs and descriptions of a number of costumes from the collections of the National Museum of the Republic of Kazakhstan are also presented. In addition, the article explains some of the concepts and terms related to the names of traditional Kazakh clothing items.

Keywords: clothing, muraq (traditional headdress), saukele (traditional Kazakh bridal headdress), chapan (traditional robe or coat, often worn by men), qaptama (covering garment), leather, wool, headwear, body garment, outerwear, footwear, photodocumentation.

References

1. Poezdka iz Orska v Hivu i obratno (1851), sovershennaya v 1740-1741 godah Gladyshevym i Muravinym / izd. s priobshheniem sovrem. karty Millerova puti ot Orska do Zyungar. Vladenij i obratno, Ja.V. Hanykovym, dejst. chl. Imp. Rus. geogr. o-va; avt. predislov. Ja. Hanykov. Sankt-Peterburg, [2], 85 s. [in Russian]
2. Levshin, A.I. (1832) Opisanie kirgiz-kajsakskih ili kirgiz-kazach'ih ord i stepej. Chast' 2: Istoricheskie izvestiya. Sankt-Peterburg: Tipografiya Karla Kraja, 330 s. [in Russian]
3. Zaharova, I.V., Hodzhaeva, R.D. (1964) Kazahskaya nacional'naya odezhda: XIX – nachala XX vv. Alma-Ata: Nauka, 178 s.
4. Kazaktyn dastyrlı kiim-keshegi (2009). Gylymi katalog (kazak, orys, agylshyn tilderinde). Gylymi redaktor zhane zhoba zhetekshisi Nyrsan Alimbaj. Almaty: Oner, 344 b. [in Kazakh]
5. Kazaktyn jetnografıyalyk kategorıjalar (2017), ygymdar men ataularynyn dastyrlı zhyjesi. Jenciklopediya. Gylymi redaktor zhane zhoba zhetekshisi N. Alimbaj. 1-5 tt. Almaty: «Alem Damu Integraciya». [in Kazakh]
6. Bolsynbek, T. (2021) «Zhyn yksatu yrdisindegi halyktyk ataular men ygymdar», «XIII Orazbaev okulary» halykaralyk gylymi-adistemelik konferenciya materialdary, bb. 339-344. [in Kazakh]
7. Mykanov, S. (1974) Halyk myrasy. Almaty: Kazakstan, 236 b. [in Kazakh]
8. Bes gasyr zhyrlajdy: (1984) XV gasyrdan XX gasyrdyn bas kezine deingi kazak akyn-zhyraularynyn shygarmalary. Ysh tomdyk. Birinshi tom. /Zhauapty shygarushy M. Bajdildaev. Almaty: Zhazushy, 256 b. [in Kazakh]
9. Kukashev, R.Sh. (2002) «K obrazu lebedya v kazahskom shamanstve», Jetnograficheskoe obozrenie, №6, str. 38-44. [in Russian]
10. Kakabaev, B.S. (2009) «K semantike ispol'zovaniya ptich'ih shkurok v otdelke kazahskogo kostyuma», Ortalyk muzej enbekteri. II basylım. Almaty: Balalar adiebieti, str. 457-463. [in Russian]
11. Bolsynbek, T. (2017) Akbas zhusan, Kazaktyn jetnografıyalyk kategorıjalar, ygymdar men ataularynyn dastyrlı zhyjesi. Jenciklopediya. 1-tom. Gylymi redaktor zhane zhoba zhetekshisi Nyrsan Alimbaj. Almaty: TOO «Alem Damu Integraciya», 147 b. [in Kazakh]
12. Dudin, S.M. (1928) «Kovrovye izdeliya Srednej Azii», SMAJe, T. VII, str. 71-166. [in Russian]
13. Mashhyr-Zhysip Kopejly (2003). Shygarmalary. 1 tom. Pavlodar: «JeKO» GOG, 436 b. [in Kazakh]
14. Bolsynbek, T. (2024) 'The history of Kazakhstan in the materials of the West Kazakhstan regional history and local lore museum (second half of the 19th century – first quarter of the 20th century)', Madeni myra, №3 (106), pp. 59-72.
15. Zaleskij, B. (1991) Kazak saharasynda sayahat. Almaty: Oner, 132 b. [in Kazakh]

Авторлар туралы мәлімет:

Болсынбек Т.Н. – тарих магистрі, Мәдени мұраны ғылыми-зерттеу институтының ғылыми қызметкері, Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі, Астана, Қазақстан.

Кадримбетова Н.Н. – хат-хабарға жауапты автор, PhD, Мәдени мұраны ғылыми-зерттеу институтының басшысы, Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі, Астана, Қазақстан.

Болсынбек Т.Н. – магистр истории, научный сотрудник научно-исследовательского института культурного наследия, Национальный Музей Республики Казахстан, Астана, Казахстан.

Кадримбетова Н.Н. – автор для корреспонденции, PhD, начальник научно-исследовательского института культурного наследия, Национальный Музей Республики Казахстан, Астана, Казахстан.

Bolsynbek T.N. – Master of History, Researcher at the Research Institute of the Cultural Heritage, National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.

Kadrimbetova N.N. – corresponding author, PhD, Head of the Research Institute of the Cultural Heritage, National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 16.21.39
Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-153-4-266-275>

Түркі өзбек тілі құрылымының зерттелу тарихынан

С. Аширбоев¹, Б. Сайфуллаев*²

¹Ә.Науаи атындағы Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Ташкент, Өзбекстан

²Низами атындағы Ташкент мемлекеттік педагогика университеті, Ташкент, Өзбекстан

(E-mail: ¹Ashirboyev@gmail.ru, ²sayfullayevbaurjan@gmail.com)

Аңдатпа. Өзбек тіл білімі тарихының зерттелуі қазіргі уақытта өзекті тақырыптардың қатарынан көрінуде. Бұл тақырыпта бірқатар диссертациялар, оқулықтар, мақалалар жарық көрді, соның ішінде С. Аширбоевтың «Өзбек тілінің грамматикалық құрылымының зерттелу тарихынан» (1974), А.Нурмановтың «Өзбек тіл білімінің тарихы» (2002), С.Нормаматовтың «Өзбек тіл білімінің тарихы» (2022) сияқты еңбектер жарияланды. Мақалада XX ғасырдың басында енді ғана пайда бола бастаған практикалық грамматика категориясына жататын еңбектер жүйелі талданған. Зерттеу барысында еңбектерге талдау жүргізіліп, теориялық-әдіснамалық негіздері мен тілдік талдау тәсілдері сарапталып, олардың сол кезеңдегі лингвистикалық көзқарастармен сабақтастығы анықталды. Практикалық грамматика шеңберінде етістік категориясының сипатталуы автордың дәстүрлі грамматикалық ұстанымдары мен араб тіл білімі ықпалының айқын көрінісі ретінде қарастырылады. Бұл еңбекте қолданылған терминологиялық жүйе мен талдау үлгілері өзбек тіл білімінің қалыптасу кезеңіндегі ғылыми ойдың деңгейін көрсетеді. Зерттеу нәтижелері XX ғасыр басындағы өзбек тіл білімінің даму үрдістерін айқындауға және түркі тілдерінің грамматикалық жүйесін тарихи тұрғыдан түсіндіруге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: өзбек тіл білімі, етістік, сарф, муфрад, жам, етістік шақтары, бұйрық рай, шартты рай.

Кіріспе

XX ғасырдың басындағы өзбек тіл білімінің деңгейін зерттейтін дереккөздер жеткіліксіз. Бұл кезеңді өзбек тіл білімі үшін де дағдарыс кезеңі деуге болады. Шынында да, бұл кезеңдегі тіл біліміне қатысты еңбектерді табу өте қиын, бірақ сол кезде жасалған оқу құралдарындағы мәліметтерге негізделе отырып, сол кезеңнің тіл білімі

Түсті: 03.05.2025; Мақұлданды: 25.11.2025; Онлайн қолжетімді: 30.12.2025

туралы болжам жасауға әлбетте болады [1, 6-17 б]. Бұл туралы алдыңғы мақаламызда да жазған болатынбыз. Соның бірі Мулла Мухаммадамин ибн Мухаммад Каримхожаның *ترکچه قایدہ* (Түрікше қағидасы, – Ташкент, 1913) еңбегі талданған.

Бұл еңбекті осы кезеңде өзбек тілінде жазылған алғашқы грамматикалық еңбек деуге болады. Онда өзбек тілінің морфологиясы, синтаксисі, орфографиясы, тыныс белгілері туралы мәліметтер берілген. Осы шағын зерттеуімізде біз етістік формаларының қалай түсіндірілетініне ғана тоқталамыз.

Мухаммедаминнің бұл еңбегінде етістік формалары бүгінгі күндегідей категорияларға топтастырылмаған, яғни әр форма жеке-жеке түсіндіріліп, араб терминологиясына негізделген. Мухаммадамин әрбір етістік формасын түсіндіруде, оның жекеше және көпше (оны муфрад ва жам); үш жақта (I жақ мутакаллим, II жақ мухотаб, III жақ гойиб) деген терминдерін пайдаланып, оның түрленуін көрсетіп, формаға сәйкес сарф терминінен пайдаланады.

Мухаммадамин араб тіл білімінде қабылдағандай, етістіктің түрлі формаларын қалыптастыруда “Феъллар масдар (харакат номи)лардан олинурлар. Туркийда масдарларнинг охирлари *ماک* (-мак) *ماق* (-моқ) бұлур” (11-б.), деген пікіріне негіздемеңші болады, себебі араб тілінде етістіктің тұсы(порада)сы іс-қимыл атауынан шыққан [4, 216 б], бірақ іс-жүзінде бұл ойда тұрақты емес. Ол жиырма үш етістік формасыны түсіндіруде етістіктің бұйрық және басқа формаларынан негіз ретінде пайдаланады.

Мухаммадамин етістіктің келесі формаларын төмендегідей түсіндіреді: 1. *ماضی شهودی* (мозийи шухуди. 2. *ماضی نقلی* (мозийи нағли). 3. *امر حاضر* (амри ҳозир). 4. *امر غایب* (амри ғойиб). 5. *نهی حاضر* (наҳйи ҳозир). 6. *نهی غایب* (наҳйи гойиб). 7. *معلوم مضارع* (маълуми феъли музоре). 8. *مجهول فعل مضارع* (мажхули феъли музоре). 9. *حال مضارع* (ҳоле музоре), 10. *استقبال* (истикбол). 11. *وجوبی* (вужуби). 12. *اسم فاعل* (исми фоил). 13. *اسم مفعول* (исми мафъул), 14. *فعل شرط* (феъли шарт). 15. *ماضی بعید* (мозийи баъид). 16. *معلوم فعل نفي* (маълуми феъли нафи). 17. *مجهول فعل نفي* (мажхули феъли нафи). 18. *معلوم فعل جهد* (маълуми феъли жаҳд). 19. *مجهول فعل جهد* (мажхули феъли жаҳд). 20. *معلوم ماضی* (маълуми мозийи). 21. *مجهول ماضی* (мажхули мозийи). 22. *حال ماضی* (ҳоле мозийи). 23. *حال مصدر* (ҳоле масдар).

Зерттеу әдістері мен материалдары

Зерттеу барысында еңбектерге талдау жүргізіліп, теориялық-әдіснамалық негіздері мен тілдік талдау тәсілдері сарапталып, олардың сол кезеңдегі лингвистикалық көзқарастармен сабақтастығы анықталды. XX ғасырдың басында жарық көрген өзбек тілінің практикалық грамматикасына қатысты еңбектер негізгі материал ретінде алынып, олар сипаттамалы, салыстырмалы-тарихи және жүйелі талдау әдістері арқылы зерделенді. Сонымен қатар лингвистикалық деректерді сараптауда теориялық-әдіснамалық талдау, терминологиялық жүйені анықтау және тарихи сабақтастықты айқындау тәсілдері қолданылды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Етістіктің функционал формалары. Іс-әрекет атауы екі терминнен шыққан. Бірінші термин масдар деп аталып, оны тек *ماق* (-моқ), *мак* (-мак) аффиксті іс-әрекет атауы үшін пайдаланған. Екіншісі ҳоле масдар деп атайды да, онда *ш* (-ш/иш) аффиксті іс-

әрекет атауы жоспарланған. Мұның пайда болуына төмендегідей пікір білдіреді: “Амри ҳозир (II шахс буйруқ)нинг охирига ش -шин (ш) ҳарфи қўшилса, ҳоле масдар бўлур (14)”.

Көсемшенің тек өткен шақ түрінді ғана тілге тиек етіледі, бірақ оны -миш аффиксімен жасалатын сын есімнен айырмашылық болмайды және екеуіні де мозийи нагли деп атайды. Оның өткен шақ көсемшесі және есімшесін бірге алып қарастыруында белгілі дәрежеде негіз бар, себебі парсы тіл білімінде есімше мен көсемше формалдық жағынан айырмашылығы жоқ [12, 101 б]. Сондықтан мозийи нагли термині осы орында өткен шақ көсемшесіні де, өткен шақ есімшесініде білдіру мақсатында қолданылған. Оның пайда болуы туралы төмендегідей пікір білдіріледі: “Масдардаги “-мак”нинг ўрниға “-миш” ёки “-б” келса, мозийи нагли ҳосил бўлур: ўқумиш, ўқуб (14-б)”. Бұл форманы түсіндіруде сөйлем тек -(и)б аффиксімен жасалған көсемше туралы айтылады. Мұхаммедамин де оның өткен шақ етістік екенін көрсетеді. Дегенмен, оның флексия туралы идеясында түсіндіруді қажет етеді, өйткені ол, бұл етістік формасының ауысуы үш тұлғада кездеседі деп болжайды және оны былай көрсетеді:

1-кесте. Етістік формасының ауысуы

Жекеше	Көпше
ман ўқуб	биз ўқуб
сан ўқуб	сиз ўқуб
ул ўқуб	улар ўқуб

Оның жүйесінде үш тұлғаны Мұхаммедамин айтқандай, жіктік жалғауының шылауы емес, оның алдындағы тұлғалы есімдіктерін көрсетіп тұрғандай. Бұл, әрине, дәл осылай көрініс табады деген сөз емес. Мұхаммадамин ўқуб етістігін үш шақта көрсетуге әрекет жасайды. Мұнда у тек ўқуб етістігі, яғни етістіктің бір функционал формасын түсіндіруді мақсат етсе де, оның шаққа қатысын көрсетуде ўқуб кет соф етістіктің аналитикалық формасы туралы пікір білдіргенін ескермейді. Шақ мағынасын көрсету үшін көмекші етістік қана негізгі рөл атқарады деген қорытынды шығарады. Алдымен осы мәселені де еске алу керек, бұл орында сөйлем жалпы етістіктің шақ категориясы туралы емес, өткен шақтың көсемшесінің және шақты білдіру мәселесіне тоқталған. Яғни, біріншіден, көсемше + көмекші етістік туралы пікірдің өзі логикалық тұрғыдан дұрыс емес, екіншіден, етістік шақтары етістіктің фнкционал формалары түрленуімен баяндалса да [10, 181 б], шақ формаларының бәрі өткен шақ көсемшесінің түрленуін жасап болмайды, себебі әр бір шақ үшін етістіктің жеке формалары бар. Мұнда өткен шақ көсемшесі + көмекші етістіктен тұратын аналитикалық форманың шаққа тиісті кет көмекші етістігінің функционал (яғни соф феъл, көсемше) формаларына жүгінеді, яғни ол анық өткен шақты соф етістіктің (ўқуб кетдим) түрленген формасынан, осы шақ етістіктің түрленген формасынан (ўқуб кетаман) және келер шақ етістіктің түрленген формалары (ўқуб кетарман) пайда болады. Мәселеге екінші жақтан қарайтын болсақ, Мұхаммадаминнің ўқуб көсемшесінің түрленуі дегенде де белгілі негіз бар. Бұл да, аналиткалық формада (негізгі+көмекші) негізгі етістік (көсемше формасы) негізгі лексикалық мағынаны білдіреді [13, 445 б].

Мұхаммадамин يور (-йур) аффиксімен жасалған есімшені де келтіреді. Оны ҳоле музоре деб атайды (17-б.). Бу аффикстің ежелгі түркі тілдерінде [11, 16 б] есімше жасаушы

екені мәлім.] Мухаммадамин бұл аффикстің сөз түбірі қандай дыбыспен аяқталуынан тыс -йур вариантында жалғануын айтады: ўқуйур, кетйур, ёйур ва ҳ.к.

Осы шақ есімшісін исми фоил деп атайды және оның пайда болуын осылайша түсінік береді: “Амри ҳозирнинг охирига وچى (учи) калимаси (аффикси маъносида) қўшулса, исми фоил ҳосил бўлур”(19-б.). Бұл форманың түрлену парадигмасында қатысуында көрсетеді: ўқуғучиман, ўқуғучисан, ўқуғучи, ўқуғучимиз, ўқуғучисиз, ўқуғучилар. Исми фоил термині есімше мағынасында XI-XIII ғасыр ескерткішінде болған “Аттуҳфатуз закияту фил луғатит туркия” шығармасында да кездеседі [2, 113-114 б]. Мырза Махдихон бұл терминді өз мағынасында, яғни әрекет жасайтын адамның аты (имя действующего лица) мазмұнында қолданып, оны жасауда چى (-чи), ول (-вул) зат есім жасайтын аффикстерді де келтіреді [2, 113-114 б] және етістік шеңберінен шығып кетеді.

Бұл есімшені исми мафъул деп қолданады. Оның да түрленуін былай көрсетеді: ўрилгучиман, ўрилгучисан, ўрилгучи, ўрилгучимиз, ўрилгучисиз, ўрилгучилар (19-б.). Бұл сөздердің грамматикалық формасынан (ўрмоқ феълидан) өзбек тілі ерекшеліктерін көрсетеді, бірақ бұл етістік көрсетілген формаларда өзбек тіліде функционал емес. Сондай-ақ Мұхаммедамин бұл етістіктің ырықсыз етіс түрі адамдарға қатысы жоқ екенін ескермеген.

Ашық рай етістігі. Өткен шақ етістіктері. Жедел өткен шақ етістігі мозийи шухуди деп аталады (13-б.). Форманың бұл түрі автордың айтуыншағ іс-әрекет атауындағы -моқ/мак қосымшасыны алып тастау, орнына دى (-ди) аффиксіні қоюмен жасалады. Оның түрленуі:

	Жекеше	Көпше
1-жақ:	кетдим	кетдимиз
2-жақ:	кетдинг	кетдингиз
3-жақ:	кетди	кетдилар.

Осы мысалдардан көрінеді, түрлену системасы қазіргі түрлену системасына сай келеді, бірақ 1-жақ көпше түріне Ташкент диалектісіне тән аффикс алынған [6, 25 б]. Бұл мәселеден автордың Ташкенттік болғанын көруімізге болады. Тек 3-жақ көпше түрінде -лар аффиксінің қолданылуы өзбек тіліне тән еместігін ескертеміз. Бұл форма Мырза Мехдий хонда еңбектерінде де кездеседі. Оны феъли мозийи терминімен атайды, бірақ ол жедел өткен шақ етістік формасынан тыс پ (-п), بان (-бон) аффиксті көсемше және مش (-миш), غان (-ған), كن (-ган//кан), قان (-қан) аффиксті есімшені және ميدور (-майдур) аффиксімен жасалған сөз формаларында осы етістікке енгізеді [9, 6 б]. Демек, Махдихонда анық өткен шақ етістігіні өткен шақ көсемшесі, өткен шақ есімшесі негізінде феъли мозийи термині ретінде түсіндіреді. Мухаммадамин оны екіге бөліп қарастырады, яғни жедел өткен шақ етістігі (кетди) мозийи шухуди; өткен шақ есімшесі мен көсемшесіні мозийи нағли терминдерімен атайды және жеке түсіндіреді.

-ди аффиксті етістіктің болымсыз формасыны маълуми феъли жахд деп жүргізіледі. Бұ форманың жасалуы туралы “Амри ҳозир (II шахс буйруқ)нинг охирига مدى (-мади) калимаси қўшулса, маълуми жахд ҳосил бўлур” (22-б.), – дейді және оған ўқумадим, ўқумадинг, ўқумади, ўқумадук, ўқумадингиз, ўқумадилар мысалын келтіреді. Осыдан байқауымызға болады, Мухамадамин көмекші есім және жедел өткен шақ етістігіні жасаушы аффикстердің тәуелсіз екендігін аңғармаған, керісінше оларды жалаң аффикс

негізінде қарастырған. Етістіктің ырықсыз етісінде түсіндіреді және оны мажхули феъли жахд деген терминмен атайды. Оның жасалуын амри ҳозир (бұйруқ феъли) және -мади аффиксі ортасында лом (л) әрпі беріледі, деп түсінік береді және оған ўқулмади, ёзилмади (22-б.). Шындығында да, өзбек тілінде -л аффиксі ырықсыз етіс жасауы белгілі.

Бұрынғы өткен шақ етістігін түсіндіруімен ерекше. Бұл етістіктің болымды формасы және нақты қатынасы маълуми мозийи деп аталады және оның жасалуы туралы “Амри ҳозир(бұйруқ формаси)нинг охириға كان (-ган) калимасы (аффикси) қўшилса, маълуми мозийи ҳосил бўлур” (22-б.) деген пікір білдіреді. Бұл бұрынғы өткен шақ етістігінің үшінші жақ жеке тұлғасына қатысты. Бұл пікірден кейін ўқи- етістігінің ўқуғанман, ўқуғансан, ўқуған, ўқуғанмиз, ўқуғансиз, ўқуғанлар сияқты түрленуін көрсетеді. Мажхул нисбатдаги бұрынғы өткен шақ етістігінің жасалуы туралы “Амри ҳозир ила -ган калимасы ўртасига лом ҳарфи(аффикси) келса, мажхули мозийи ҳосил бўлур”(22-б.), - дейді және оныңда түрленуін көрсетеді: этилганман, этилгансан, этилган, этилганмиз, этилгансиз, этилган. Осыдан байқауымызға болады фактик материал сипатында толымсыз етістік таңдалған. Негізінде ол жетекші етістікпен, яғни лексикалық мағынаны білдіретін етістікпен бірге немесе дербес етістік ретінде берілуі керек еді. Өткен шақ етістігін ҳоле мозийи деп қолданады және оның жасалуын төмендегідей баяндайды: “Ҳоле музоре (-р/ур аффиксли сифатдош)нинг охириға -ди калимасы қўшулса, ҳоле мозийи бўлур” (23-б.). Дегенмен, бұл орында -ди формантыны “сөз” деп атасада, оның еді толымсыз етістігінен қысқарғанын білдірмейді. Біздіңше, оның толымсыз етістік екенін түсінбеген. Бұл етістіктің де ўқурдим, ўқурдинг, ўқурди, ўқурдимиз, ўқурдингиз, ўқурдилар типтегі синтезделген түрленуіні көрсетеді.

Өткен шақ мақсат етістігін келер шақ етістіктері аясында түсіндіруде: “Истиқболга эди калимасы қўшулса, ўтган замон ҳосил булур(18-б.)”, - дейді және бұл форманың -мақчи аффиксі мен еді көмекші етістіктен жасалғанын көрсетеді. Бұл етістіктің ўқумақчи эдим, ўқумақчи эдинг, ўқумақчи эди, ўқумақчи эдимиз, ўқумақчи эдингиз, ўқумақчи эдилар типтегі түрленуін береді.

Өткен шақ етістігі баяндау семантикасында мозийи баъид терминін қолданады. Бұл форма -б/иб аффиксті көсемшенің еді көмекші етістігімен бірге қолданылуынан жасалған. Сондықтан бұл етістіктің аналитикалық түрі ғана танылып, оның формасы ешқандай қарсылық тудырмайды. Мухамадамин кетиб эди типіндегі етістіктің тек өткен шақ мағынасында қолдануын айтып, оған осындай пікір білдіреді: “Мозийи баъиднинг ҳозирги ҳам келар замони учун сарфи бўлмас”. Негізі мұндай тұжырым жасаудың қажеті жоқ.

Осы шақ етістігі. Мұхаммедамин тек осы шақ етістігінің осы келер шақ туралы мәлімет береді. Сонда да оның болымды формасы тілге тиек етілмейді. Ауыспалы осы шақ етістігінің негізгі етісі болымсыз формасын маълуми феъли нафи деп қолданады. Оның пікірінше, бұл форма 2-жақ бұйрық етістігіне -мийди (өзбек әдеби тіліндегі -ма-й-ди форманты) аффиксі жалғануы арқылы жасалады. Бұл етістіктің түрленуін төмендегідей көрсетеді: урмийман, урмийсан, урмийди, урмиймиз, урмийсиз, урмийдилар. Сонымен қатар, маълуми феъли нафининг өткен шақ болмауын ұқтырады. Осы шақта оның ырықсыз етісінің түрленуінде көрсетеді: урилмайман, урилмийсан, урилмийди, урилмиймиз, урилмайсиз, урилмийдилар. Жоғарыдағы түрленулер ауыспалы осы шақ етістігі үшін Ташкент диалектісіне тән форманы таңдағанын көрсетеді [8, 178 б]. Сондай-ақ, Мухамадамин осы тәрізді түрленуді осы шақтағы түрлену деп ұсынады.

Келер шақ етістігі. Белгісіз келер шақ етістігіне Мухамадаминнің маълуми музоре деп аталатын етістігі сәйкес келеді. Бұл етістіктің жасалуы туралы төмендегідей пікір

білдіреді: “Амри ҳозирни охирида вов ҳарфи бўлуб, -р ҳарфи қўшулса, -р маълуми музора ҳосил бўлур: ўқур, тўқур, чўқур. Агарда амри ҳозирнинг охирида “т” ҳарфи бўлса, ҳамза, яъни алиф ила -р ҳарфи қўшилганда, маълуми феъли музора ҳосил бўлур: кетар, битар” (17-б.). Бұл орында ҳамза (араб графикасындағы декретик белгі) белгісінің алиф (а дауыстысы) қызметін атқаруы туралы сөз болып тұр, яғни кетар сөзінде а дауысты дыбысының орнына ҳамзадан да пайдаланылған. Негізінде бұл тәсіл түрік сөздеріне қатысты дұрыс болмады. Муһаммадаминнің бұл пікірлері осы кезең үшін ғана дұрыс, себебі, бірінші жағдайдағы сөздерде (уқур) ерін үндестігіне бейім болғандықтан алдыңғы және кейінгі буындарда еріндік дауыстылар сақталған. Сын есім тудырушы қосымшаның вариантының бар екенін мойындауы мәнді. Маълуми етістігі музорени төмендегідей көрсетеді: ўқурман, ўқурсан, ўқур, ўқурмиз, ўқирсиз, ўқурлар. Бұл етістіктің ырықсыз етістікте бұл форманы мажҳули феъли музоре деп атайды. Сондықтан бұл формада есімшенің -ур аффиксті варианты қатысуында көрсетеді, оныңда этилурман, этилурсан, этилур, этилурмиз, этилурсиз, этилурлар сияқты түрленетін болады, мұнда көмекші есімді таңдағаны дұрыс болмаған.

Мақсатты келер шақ етістігін истиқбол деп аталады. Оның жасалуы туралы осылай пікір білдіреді: “Масдарларнинг охирига -чи калимаси қўшилса, истиқбол ҳосил бўлур” (18-б.). Демек, мақсатты келер шақ етістігін жасауда -моқчи құранды аффиксі емес [8, 178 б], етістіктің инфинитив формасына -чи аффиксіні жалғау арқылы жасалады деп түсінгені көрінеді. Бұл етістік формасыны ашық айтпаған болса да, осы шақ мағынасыны аңғартады деген пікірде екенін аңғармаймыз, себебі, ол: “Истиқболнинг келар замони учун вақт тайин қилинур” (18-б.)- дейді және эрта (эртага маъносида) ўқимоқчиман, эрта ўқимоқчисан, эрта ўқимоқчи типіндегі мысалдарды келтіреді. Оның айтуынша, келер шақ мағынасы контексттен білінеді. Нақ осы шақта -моқчи аффиксі мен еди көмекші етістігінің қолдану өткен шақты білдіреді деген тұжырымымен жоғарыда таныс болдық. Бұдан бұл форманың осы шақты білдіретіні шығады. Оның ойынша келер шақ келер шақ бұйрық рай етістіктің II жақ формасы арқылы да көрінеді. Бұл ой орынды, өйткені екінші жақ қана емес, бұйрық рай етістіктің барлық түрлері келер шақты бейнелейтіні белгілі.

Бұйрық рай. Муһаммадамин бұйрық рай парадигмасына қатысатын әрбір жақ формасыны жеке-жеке түсіндіреді және арнайы терминдермен атайды. II жақ бұйрық райы формасыны амри ҳозир деп атайды. Оның іс-әрекет атауындағы -моқ /-мак аффиксіні алып тастаумен жасалуын айтады. Бұл етістіктің шақ көрсеткіші туралы төмендегідей пікір білдіреді: “Амри ҳозир ҳозирги замон ила келар замони истеъмол қилинур. Лекин келар замон учун вақт тайин қилинур: эрта кел, душанба кел (15-б.).”

Бұйрық рай етістігінің шаққа қатысын арнайы түсіндірмейді, себебі етістіктің бұл түрі әр қандай контексте де осы шақты емес, келер шақты көрсетеді.

II шақ бұйрық етістігінің болымсыз формасын наҳйи ҳозир деп атайды. Бірақ оның бірлік формасымен бірге көпше түрінде көрсетеді. Оған ўлтурманглар, кетманглар сияқты мысалдар келтіреді. Бұл етістік үшін ауызекі сөйлеуге тән болған форма таңдалған. III жақ бұйрық етістігін амри гойиб деп қолданған. Оның жасалуы туралы: “Амри ҳозирнинг охиригасун калимаси қўшулса, амри гойиб ҳосил бўлур (15-б.) – дейді және оның жекеше мен көпше формаларын келтіреді: келсун, кетсун, этсун, келсунлар, кетсунлар, этсунлар. Осы жақтың болымсыз түрін наҳйи гойиб деген терминмен атайды.

Шартты рай. Шартты рай етістігін феъли шарт деп қолданады. Оның жасалуы туралы: “Амри ҳозирнинг охирига -са калимаси қўшулса феъли шарт ҳосил булур” (20-б.) - дейді.

Шартты райдың екі шақта қолдануын көрсетеді. Келер шақ шартты-қалау етістігінің осы шақ (борсам, борсанг, борса, борсамиз, борсангиз, борсалар); өткен-келер шақ шартты рай өткен шақ шартты рай сипатында қарастырады (борсам эди, борсанг эди, борса эди, борсамиз эди, борсангиз эди, борсалар эди). Кейінгі форманы Мухаммадамин сияқты өткен шақ шартты райы сияқты қарастыру қазіргі тіл біліміне тиісті еңбектерінде де аталынып өтеді.

Мухаммадамин еңбектерінде вужуби (18-б.) терминімен аталатын етістіктің формасы кездеседі. Біздіңше бұл форма келер шақ етістігін білдіруі керек. Автордың көрсетуінше, бұл етістік тәуелдік жалғауыны алған әрекет атауы (-маги/маги аффикс) және керак модал сөзінен тұратын аналитикалық форманы білдіреді. Мұнда -маги/маги аффиксін алған бөлігі жіктік жалғаулары сан есім аффикстерін қабылдайды. Алайда, ол бұл форманың қалай қалыптасатыны туралы өз идеясына сәйкес келмейді. Бұл форманың шаққа қатысын көрсетуде ұқумағи керак типіндегі форманы осы шақ ұқумағи керак эди сияқты форманы өткен шақ етістігі сипатында ұсынуымен келер шақ формасы үшін ешқандай ескертусіз шарт етістігін + жіктікжалғау аффиксі + керак модал сөзінен болған форманы келтіреді. Бұл өзінің бастапқы принципіне сай келмейтін сияқты, себебі ол вужубини II жақ бұйрық рай -мағи/мағи аффиксі + керак модал сөзінен жасалады деген еді, екіншіден, бұл форманың шақтарын анық белгілей алмады, себебі, ұқумағи керак типіндегі етістік формасы осы шақты емес, келер шақты ұқумағи керак эди сияқты етістік формасы тек өткен шақты емес, өткен-келер шақ мағынасы білдіреді. Белгілі болғандай, бұл форма қазіргі өзбек тіл білімінде аз зерттелген. Жоғарыда айтылған формалардан ұқимағи керак типіндегі етістік формасын А.Х.Хожиев ва Ж.М.Жұраевалар[7, 156 б] келер шақ семантикасының синтаксик жолмен түсіндіреді деп қарайды.

Қорытынды

Мухаммадаминнің бұл еңбегі негізінен, Мухаммадрасул Расулийдың: “Рахбари форсий” [5, 18 б] және араб тіл біліміндегі [4, 216 б] элементтеріні өз ішіне алған татар грамматиктерінің еңбектеріне, әсіресе, татар және араб тілінің грамматикаларына жазған Ахмад Ходи Мақсудийдың “Туркий сарфи” [3, 89 б] еңбегіне сүйену байқалады. Сонымен қатар, бұл еңбектегі өткен, осы, келер шақ деген терминдер өзбек тілінде алғаш рет қолданылғандығының куәсі боламыз. Айта кететін жайт, бұл еңбек күрделі өңдеуді қажет етеді, әсіресе, ілік септігі мен табыс септігі формалары орын ауысып қолдана берілген. Бұл еңбекті XX ғасырдың басындағы практикалық грамматиканың үлгісі деуге болады. Аталған еңбекте түрлі тілдік дәстүрлердің ықпалы айқын байқалып, түркі, татар және араб грамматикалық мектептерінің өзара сабақтастығы көрініс табады. Автор қолданған грамматикалық категориялар мен терминдер сол кезеңдегі практикалық грамматиканың қалыптасу деңгейін көрсетеді. Морфологиялық сипаттауларда жүйеліліктің жеткіліксіздігі мен формалардың ауысып қолданылуы еңбектің әдіснамалық тұрғыдан толық жетілмегендігін аңғартады. Соған қарамастан, бұл еңбек өзбек тіліндегі грамматикалық терминологияның орнығуы мен практикалық грамматика дәстүрінің бастауын айқындауда маңызды дереккөз болып табылады.

Авторлардың қосқан үлесі:

Аширбоев С. – грамматикалық категориялардың сипатталуын дәстүрлі тіл білімі қағидаларымен байланыстыра отырып, олардың қалыптасу ерекшеліктерін айқындады;

Сайфуллаев Б. – XX ғасырдың басындағы лингвистикалық көзқарастар мен ғылыми бағыттарды сараптады; жекелеген еңбектерге талдау жасап, олардың теориялық-әдіснамалық негіздерін ашып көрсетті.

Әдебиеттер тізімі

1. Ashirboyev, S., Aymaxambet, J. (2024) *Turkiy til strukturasi mahalliy ziyolilar talqinida*. Toshkent: Language and Culture, b. 17.
2. Муталлибов, С. (1966) *Аттухфатуз закияту филлуғатит туркия*. Тошкент: Фан, бб. 113-114.
3. Аҳмад Ҳоди Мақсудий (1910). *Туркий сарфи*. Қозон.
4. Ковалев, А.Л., Шарбатов, Г.Ш. (1969) *Учебник арабского языка*. М.: Просвещение, с. 216.
5. Муҳаммадрасул Расулий (1911) *Раҳбари форсий*. Тошкент (араб графикасында).
6. Решетов, В. (1959) *Ўзбекский язык*. Ташкент: Ўқитувчи, с. 25.
7. Сулаймонов, А.Х., Ҳожиёв, А.Х., Жўраева, Ж.М. (1962) *Феъл замонлари*. Тошкент: Фан, б. 156.
8. *Ўзбек шевалари морфологияси* (1984). Тошкент: Фан, б. 178.
9. Умаров, З.А. (1957) *Грамматика староузбекского языка "Мабани-ул дугат"* Мирзы Мехдихана: автореферат диссертации на соискание кандидата филологических наук, Ташкент, с. 6.
10. Усмонов, С. (1964) *Ўзбек тилида сўзларнинг грамматик формаси*. Функционал грамматик форма. Низомий номидаги ТДПИ илмий асарлари. Т.4, 2-китоб, б. 181.
11. Фозилов, Э. (1966) *Ўзбек тилининг тарихий морфологияси*. Тошкент: Фан, б. 16.
12. Халилои, Л. (1965) *Форс тили*. Тошкент: Ўқитувчи, б. 101.
13. Ҳозирги замон ўзбек тили (1957). Тошкент, б. 445; Кононов, А.Н. (1960) *Грамматика современного узбекского литературного языка*. М.– Л.: Наука, с. 263; Усмонов, С. *Сўзнинг аналитик формаси ва сўз масаласи, юқоридаги илмий асар*. Тошкент, б. 107; Ҳожиёв, А. (1966) *Ўзбек тилида кўмакчи феъллар*. Тошкент: Фан, б. 16.

С. Аширбоев¹, Б. Сайфуллаев²

¹*Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы имени А.Навои, Ташкент, Узбекистан*

²*Ташкентский государственный педагогический университет имени Низами, Ташкент, Узбекистан*

(E-mail: Ashirboyev@gmail.ru, sayfullayevbaurjan@gmail.com2)

Из истории изучения структуры тюркско-узбекского языка

Аннотация. История изучения узбекского языкознания в настоящее время относится к числу актуальных научных направлений. По данной тематике опубликован ряд диссертационных исследований, учебников и научных статей, в том числе труды С. Аширбоева «Из истории изучения грамматического строя узбекского языка» (1974), А.Нурманова «История узбекского языкознания» (2002), С.Нормаматова «История узбекского языкознания» (2022). В статье системно анализируются труды, относящиеся к категории практической грамматики, которая лишь начала формироваться в начале XX века. В ходе исследования проведен анализ указанных работ, рассмотрены их теоретико-методологические основы и методы языкового анализа, а также выявлена их преемственность с лингвистическими взглядами соответствующего

периода. Описание категории глагола в рамках практической грамматики рассматривается как наглядное проявление традиционных грамматических установок автора и влияния арабского языкознания. Используемая в данных трудах терминологическая система и модели анализа отражают уровень научной мысли на этапе становления узбекского языкознания. Результаты исследования позволяют определить основные тенденции развития узбекского языкознания начала XX века и способствуют историческому осмыслению грамматической системы тюркских языков.

Ключевые слова: узбекское языкознание, глагол, сарф, муфрад, жам, времена глагола, повелительное наклонение, условное наклонение.

S. Ashirboyev¹, B. Sayfullayev²

¹*A.Navoi Tashkent State University of Uzbek Language and Literature, Tashkent, Uzbekistan*

²*Nizami Tashkent State Pedagogical University, Tashkent, Uzbekistan*

(E-mail: Ashirboyev@gmail.ru, sayfullayevbaurjan@gmail.com2)

From the History of the Study of the Structure of the Turkic Uzbek Language

Abstract. The study of the history of Uzbek linguistics has been developing actively in recent years. Dissertations, textbooks, and scholarly articles have been published on this topic, including works such as S. Ashirbaev's *From the History of the Study of the Grammatical Structure of the Uzbek Language* (1974), A. Nurmanov's *History of Uzbek Linguistics* (2002), and S. Normamatov's *History of Uzbek Linguistics* (2022). Such studies continue to be conducted today. This paper analyzes works belonging to the category of practical grammar, which began to emerge at the beginning of the 20th century. The section devoted to verbs is also examined. The analyzed work belongs to an author whose approach was influenced by Arabic grammatical tradition and whose worldview was based on medieval scholarship. The study is significant in that it provides additional data for the history of Uzbek linguistics and, partially, for Turkic linguistics. In the course of the study, the theoretical and methodological foundations and methods of linguistic analysis employed in the examined work were analyzed, and their continuity with the linguistic views of the corresponding period was identified. The description of the verb category within the framework of practical grammar is regarded as a clear manifestation of the author's traditional grammatical principles and the influence of Arabic linguistic scholarship. The terminological system and analytical models used in this work reflect the level of scholarly thought during the formative stage of Uzbek linguistics. The research findings make it possible to identify the main trends in the development of Uzbek linguistics at the beginning of the twentieth century and contribute to a historical understanding of the grammatical system of Turkic languages.

Keywords: Uzbek linguistics, verb, sarf, mufrad, jam, verb tenses, imperative mood, conditional mood.

References

1. Ashirboyev, S., Aymaxambet, J. (2024) *Turkiy til strukturasi mahalliy ziyolilar talqinida*. Toshkent: Language and Culture, b. 17. [in Uzbek]
2. Mutallibov, S. (1966) *Attukhfatus zakijatu fillugatit turkiya*. Toshkent: Fan, bb. 113-114. [in Uzbek]
3. Akhmad Hodi Maksudij (1910). *Turkiy sarfi*. Kozon. [in Uzbek]
4. Kovalev, A.L., Sharbatov, G.Sh. (1969) *Uchebnik arabskogo yazyka*. M.: Prosveshhenie, c. 216. [in Russian]

5. Mukhammadrasul Rasulij (1911) Rakhbari forsij. Toshkent (arab grafikasynda). [in Uzbek]
6. Reshetov, V. (1959) Uzbekskij yazyk. Tashkent: Ykituvchi, c. 25. [in Russian]
7. Sulajmonov, A.Kh., Khozhiev, A.H., Zhyraeva, Zh.M. (1962) Fe'l zamonlari. Toshkent: Fan, b. 156. [in Uzbek]
8. Yzbek shevalari morfologiyasi (1984). Toshkent: Fan, b. 178. [in Uzbek]
9. Umarov, Z.A. (1957) Grammatika starouzbekskogo yazyka "Mabani-ul dugat" Mirzy Mehdihana: avtoreferat dissertacii na soiskanie kandidata filologicheskikh nauk, Tashkent, s. 6.
10. Usmonov, S. (1964) Yzbek tilida syzlarning grammatik formasi. Funkcional grammatik forma. Nizomij nomidagi TDPI ilmiy asarlari. T.4, 2-kitob, b. 181. [in Uzbek]
11. Fozilov, Je. (1966) Yzbek tilining tarhiy morfologiyasi. Toshkent: Fan, b. 16. [in Uzbek]
12. Haliloi, L. (1965) Fors tili. Toshkent: Ykituvchi, b. 101. [in Uzbek]
13. Khozirgi zamon yzbek tili (1957). Toshkent, b. 445; Kononov, A.N. (1960) Grammatika sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazyka. M.– L.: Nauka, s. 263; Usmonov, S. Syzning analitik formasi va syz masalasi, jukoridagi ilmiy asar. Toshkent, b. 107; Khozhiev, A. (1966) Yzbek tilida kymakchi fe'llar. Toshkent: Fan, b. 16. [in Uzbek]

Авторлар туралы мәлімет:

Аширбоев С. – филология ғылымдарының докторы, Ә.Науаи атындағы Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университетінің профессоры, Ташкент, Өзбекстан Республикасы.

Сайфуллаев Б. – хат-хабарға жауапты автор, филология ғылымдары бойынша философия докторы (PhD), Низами атындағы Ташкент мемлекеттік педагогика университетінің доцент міндетін атқарушысы, Ташкент, Өзбекстан Республикасы.

Аширбоев С. – доктор филологических наук, профессор Ташкентского государственного университета узбекского языка и литературы имени А.Навои, Ташкент, Республика Узбекистан.

Сайфуллаев Б. – автор для корреспонденции, доктор философии (PhD) по филологическим наукам, и.о. доцента Ташкентского государственного педагогического университета имени Низами, Ташкент, Республика Узбекистан.

Ashirboyev S. – Doctor of Philological Sciences, Professor at the A.Navoi Tashkent State University of Uzbek Language and Literature, Tashkent, Republic of Uzbekistan.

Sayfullayev B. – corresponding author, Doctor of Philosophy (PhD) in Philological Sciences, Acting Associate Professor at the Nizami Tashkent State Pedagogical University, Tashkent, Republic of Uzbekistan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 16.21.25
Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-153-4-276-286>

Хотон мәтіндерінен табылған сөз тіркестері

Ж.А. Жақыпов^{ID}, Қ.Қ. Сарекенова*^{1ID}

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: zhan.zhak58@gmail.com, sarekenova_kk@enu.kz)

Аңдатпа. Мақаланың мақсаты – жойылған тілдің айғақтарын жарыққа шығару. Соған орай хотон тіліндегі сөз тіркестерінің лингвистикалық сипаттарын ашуды міндет қылып қояды. Мақалада хотон мәтіндерінен табылған сөз тіркестері қарастырылады. Бұл сөз тіркестері хотондар өздері дұғалардың жинағы деп қарайтын, әр түрлі рәсімдерде мұсылмандық сарынмен айтылатын мәтіндерді «Худая» деген атпен шығарған кітаптарынан, оның ішінде құрбан шалу кезінде айтылатын «Гаарва-горво», үйлену рәсімі кезінде жас отбасына берілетін бата сөздер сияқты мәтіндердің ішінен хотон тіліне ғана тән сөз тіркестері жинақталып алынды. Осы сөз тіркестерін еркін сөз тіркесі және тұрақты тіркестер деп бөліп, еркін сөз тіркестері есімді сөз тіркестері және етістікті сөз тіркестері ретінде жіктеліп, әр сөз табына қарай сараланып, қабыса байланысқан, меңгеріле байланысқан және матаса байланысқан сөз тіркестерінің түрлері іздестірілді. Ал тұрақты сөз тіркестерін қазақ тіліндегі тұрақты тіркестермен салыстыру арқылы, екі тілге ортақ фразеологизмдер ретінде көрсетілді, мағыналық сипаттары берілді. Түркі тілдерінің фразеологизмдерімен салыстыруға талпыныс жасалды. Хотон тіліндегі сөз тіркестері өзге түркі тілдеріндегідей жалғамалы тілдердің заңдылықтарына сәйкес тіркесетіндігі көрсетілді.

Түйін сөздер: Хотон тілі, синтаксис, сөз тіркесі, еркін тіркес, тұрақты тіркес, есімді сөз тіркесі, етістікті сөз тіркесі.

Кіріспе

Нысан етіп отырған хотон тілі өлі тілге айналғаны анықталды. Тілдің жойылу жайттарын зерттеушілер ХХ ғасырда жойылмақ тілдің деректерін жинаумен ғана айналысқан сияқты. Далалық зерттеумен айналысатын тілтанушылар өздері зерттеп жүрген тілдің тез жоғалып бара жатқанын түсініп мұндай тілдерді толығырақ сипаттау

Түсті: 03.05.2025; Мақұлданды: 25.11.2025; Онлайн қолжетімді: 30.12.2025

қажет деп санай бастағандай. Әрине, олар аға буын өкілдерін өз тілінің білгірлері деп санап солардың берген ақпаратымен шектеліп отырды. Кез келген халықтың тілін ауыстыруға күшті ықпал ететін интерференция болады. Өз тілін өзге тілдің сөйлеуіне ыңғайлай бастау басқа тілге ауысудың алғашқы баспалдағы десе де болады. Мұндай интерференция байқамай сол тілдің таза толыққанды материалын ғана сипаттау, В.Дресслердің пікірінше, тілдің өлуі туралы деректі байқамай өткізіп алуға әкеп соғады [1]. Тілдің өлуі тақырыбына Вольфганг Дресслер, Нанси Дориан [2], [3], Джейн Хилл [4], [5] және басқалардың еңбектерінен кейін тұрақты түрде назар аударыла бастады.

Батыс пен Ресей ғалымдары, негізінен, жойылу қаупы бар тілдерді зерттеген, яғни біреу болса да сөйлейтін адамы бар тілдерді жазып алып қалған. Ал жойылған тілдерде мәселе басқаша: сөйлейтін адам болмайды, сондықтан туған тілден қалған жансыз айғақтарды іздеп табуға тура келеді. Жойылған тілді зерттеу үшін керегі – мәтін. Хотон тілінен жансыз айғақтарды іздеп табуға болатын мәтін табылды. Туған халқының рухани мәдени мұрасын қағаз бетіне түсіріп, сақтау, келешек ұрпаққа жеткізу үшін бурд (хотондардың 7 элкінінің бірі) элкінінің өкілі, математик, мәдениеттану ғылымының PhD докторы, молда, жұлдызнамашы Б. Санхүүдің бірнеше кітап бастырып шығарды. Оның құрастырған «Худая» (2004), «Хотон ардын аман зохиол» (2014) кітаптарында [6] хотондар жайлы біршама толық мәліметтер қамтылған. Бұл еңбектердің маңыздылығы хотондардың діни және тұрмыстық рәсімдері кезінде қолданылатын мәтіндері (мағынасы толық ашылмаса да) қағаз бетіне түсіріліп, көпшілікке ұсынылуымен анықталады.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Кіріспеде көрсетілген мәтіндерді салыстырмалы-тарихи әдісті пайдаланып хотон тіліндегі сөз тіркестері анықталды [7]. Контактология әдістері [8] сөз тіркестерін теріп алуда ескерілді, атап айтқанда, түркі-монғол параллельдері де талдауға алынды. Түркі тілдеріндегі сөз тіркесінің құрылымдық моделі негізге алынды. Сөз тіркесі сыңарларының арасындағы мағыналық қатынасты айқындауда қазақ академиялық грамматикасының ұстанымдарын негізге алдық [9].

Хотон тілі тегі жағынан түркі тілдеріне жататыны белгілі болды. Бұл жөніндегі материалдарды мына мақалалардан көруге болады [10], [11]. Далалық экспедиция барысында хотон тілінде сөйлейтін адам іздеп таба алмадық. Демек, синтаксистік құбылыстар да табылмады. Алайда бұл жөнінен бізге жол ашқан – хотондардың діни фольклоры болды. Құрбан шалу кезінде айтылатын «Гаарва-горво», үйлену рәсімі кезінде жас отбасына берілетін бата сөздер сияқты мәтіндердің сөздік құрамында Құраннан алынған сөздер, монғол тіліндегі сөздер, хотон сөздері бар. Бұл мәтіндерде таза хотон тілімен айтылатын сөйлемдер аз. Монғол тілінің сөздері мен сөз формалары араласып отырады. Алайда, хотон тілі синтаксистік түзілімін түгендеп көрсетпесе де, жалпы сұлбалық сипатын байқатады. Бұл мәтіндерден, әсіресе, синтаксистік тіркесімдердің көріністерін айқын табуға болады.

Біз мақсатты түрде монғол тілі араласқан синтаксистік бірліктерді талдауға тартпаймыз, өйткені мұндай будан түзілімдерде түркі тілдері синтаксисінің тәсілдері қолданыла бермейді.

Нәтижелер мен талқылаулар

Сөз тіркесі. Хотың тілінде сөздерді тіркестіру, басқа да түркі тілдеріндегідей, жалғамалы тілдердің заңдылықтарымен орайласады. Табылған тілдік материалдардан есімді сөз тіркестерін де, етістікті сөз тіркестерін де табуға болады.

Қабыса байланысқан есімді сөз тіркестерінің компоненттерінің арасында анықтауыштық қатынас орнаған. Оның модельдері төмендегідей.

Зат есім + зат есім: сөз дем (сөз көмек), баш бармақ, эрээ түеэг (еркек түйе), төөсөл атай (туыс атай). Түркі тілдерінде бірқатар зат есімдер зат есімге тікелей анықтауыш бола алмайды. Анықтауыштық құрамда жұмсалыу үшін екі компоненттің алдында анықтауыштар болуды қажет етеді. Хотон тіліндегі қабыса байланысқан зат есімді тіркестерде осындай сипат бар. Мысалы: Бэр газаан чаям (бір қазан шайым), бэр тангаан талхаам (бір таңған (қап) талқан).

Сын есім+зат есім. Бағыныңқы сыңарда сын есімнің шырайлық түрлері кездескен жоқ. Сапалық сын есімдер хотон тілі синтаксисінде зат есімге анықтауыш болып тіркесу қабілеті еркін екені байқалды. Мысалдар: яғаш мұсырман (жақсы мұсылман), яхсан эмээн (жақсы иман), улуу хүчин (ұлы күшін) /№3/, хонгор өлөн (қоңыр өлең /шөп). Соңғы сөз тіркесінің ерекшелігі сонда, түсті білдіретін сын есімдер, әдетте, сондай түсі бар заттың атауымен еркін тіркеседі. Шөптің (өлеңнің) түсі қоңыр болатыны әдепкі құбылыс емес, сондықтан қоңыр түстің шөпке анықтауыш болуын хотон тілінің ерекшелігі деуге болады. Хотон тілінің синтагмасынан тағы бір ұлттық ерекшелікті байқауға болады: әдетте мұсылман елдердің тілінде иман сөзі бағалаушы анықтауышпен сипатталмайды, сондықтан яхсан эмээн (жақсы иман), яамиан эмээн (жаман иман) тіркестерін хотон мұсылмандық ділінің өзгешелігіне жатқызуға болады. Қатыстық сын есімдер де зат есімнің анықтауышы бола алады: Хан хожулай диихаа (Хан қожадай дихан). Осы модельдегі күрделі сөз тіркесінің жасалуындағы ерекшелік сол, зат есім әуелі сын есіммен қиыса байланысады да, «қандай» деген сұраққа жауап беріп үйірлі анықтауыштық қатынаста тұрады: көзіюк чичкан (көзі жоқ тышқан), үч терст дош (іші теріс дос).

Сан есім + зат есім модельді сөз тіркестерінің ішінде есептік сан есім мен зат есімнің қабыса байланысқан түзілімдері ғана табылды: бір қазан, бір таңған (қап), он үш Алтай, жиырма үш Хангай, отыз үш аспан иесі, Ерэн есөн Атаа (тоқсан тоғыз ата), он үш пері, он көкөүл (он көкіл). Соңғы тіркес ерекше екенін көрсете кеткен жөн: сан есімдер санауға келетін нақты зат есімдермен ғана тіркесетіні белгілі, ал абстракт зат есімдермен тіркесім қабылеті өте әлсіз, мұндай тіркес тек стильдік мақсатта ғана қолданылады. Тіркес фольклорлық мәтіннен алынғандығын ескерсек, он сан есімі мен абстракт зат есім көкіл тіркесін стильдік потенциалды тіркес деуге тура келеді.

Хотондар 1-ден 100-ге дейін өз тілдерінде санауды білетіні экспедицияда анықталды, сондықтан есептік сан есім мен зат есімнің тіркесіне мысалдарды көптеп түзіп келтіруге болады (бір түйе, қырық ешкі, т.т.). Алайда информанттар сөйлеуінде кездеспегендіктен ондай тіркестерді талдауға тартпаймыз.

Есімдік +зат есім моделіндегі сөз тіркесінің біреуі ғана табылды: бүйкенгээ. Контекст арқылы анықтағанда бұл сөз формасы емес сілтеу есімдігі мен барыс септігіндегі зат есімнен түзілген «бұл күнге» деген сөз тіркесі болып шықты.

Есімше + зат есім. Бұл модельдегі сөз тіркестері басқалардан гөрі көбірек болып шықты: сакетаагандаа Худая (сақтаған да Құдай), хулам дэгээн Хан-қожа-худая (құлымын

деген Хан-қожа-Құдай), шариаа дутам дэгээн Хан-қожа-худая (шариға тұтам деген Хан-қожа-құдай), шевер хялитарган Худая (шебер қыла тұрған Құдай), ерен ерлойгаер Алтай, Хангай (жерін жерлеген Алтай, Хангай), суйн суйнагаар Алтай Хангай (суын сулаған Алтай Хангай), ер суйн бүрегээр Алтай Хангай (жер-суын бүрлеген Алтай Хангай), эх тогос ясиан мерен (екі тоғыз жасаған берен), үчү бүүргэн дош (іші бүрген дос). Түркі тілдерінде есімшелердің ішінен зат есімдермен берік байланысып анықтауыш қызметін атқаратыны – -ған, -ген тұрпатты есімшелер. Хотон тілінде -ар, -ер, -р тұрпатты есімшелердің қабыса байланысқан есімді сөз тіркестерінің бағыныңқы сыңарында болуы да аз кездеспейді. Қолданылуындағы семантикалық ерекшелік бар: -ар, -ер, -р тұрпатты есімшелердің қазақ тіліндегі грамматикалық семантикасы, негізінен, келер шақ мағынасымен байланысты болады, ал хотон тілінде мұның -ған, -ген тұрпатты есімшемен мәндес болып келетіні байқалады. Мысалы, ерен ерлойгаер Алтай, суйн суйнагар Алтай деген тіркестерде ерлойгаер, суйнагар есімшелерінің жерлеген, сулаған деген есімшелермен бірдей қызмет атқарып тұрғаны контекстен байқалып тұр. Хотон тілінің синтаксисінде есімшелер құранды етістіктің құрамында көмекші тұрғысында келіп қабыса байланысқан күрделі сөз тіркесін түзетіні байқалды: хулам дэгээн Хан-қожа-худая (құлымын деген Хан-қожа-Құдай), шариаа дутам дэгээн Хан-қожа-худая (шариға тұтам деген Хан-қожа-құдай), шевер хялитарган Худая (шебер қыла тұрған Құдай).

Үстеу мен есім қабыса байланысқан сөз тіркестері табылмады. Бұл заңды да. Себебі үстеу семантикасы жағынан қимыл-әрекетті пысықтауға арналған сөз табы екені белгілі.

Хотон тілінде матасу синтаксистік байланысы түркі изафеті үлгісімен түзіледі. Изафеттің толық түрі (ілік септігі мен тәуелдік жалғаудың ашық жалғанып тұруы): Махамодон үмеден (Мұхаммедтің үмбеті)

Изафеттің екінші көрінісі (ілік септігі түсіп қалып, тәуелдік жалғаудың ашық жалғанып тұруы): эмээн бэтэн (иман бетін), тоо бүрэн (тау бүрін), Төөн перлеэ (түн пірлері). Матасудың бірінші түріне бір ғана айғақ мысал, екінші түріне бірнешеу табылғанына қарағанда, екінші түрінің қолданысы жиі екенін болжауға болады. Ілік септігінің жалғанып тұрған мен жалғанбай түсіріліп қолданылған матаса байланысқан сөз тіркестері сыңарларының арасындағы функционалдық-мағыналық қатынас екі түрлі болады. Жалғанып тұрса, меншіктік мағына нақты, айқын болады, ал түсіп қалса, сыңарларда меншіктік қатынас солғындайды да, заттың заттық сапасын білдіру өзектенеді (актуалданады).

Меңгеріле байланысқан есімді сөз тіркестері. Түркі тілдерінің қай-қайсында болсын есім сөз таптары меңгеруге икемсіздеу болып келеді. Меңгеру – етістікке тән синтаксистік байланыс. Алайда баяндауыш қызметіндегі есім сөздерге меңгеріле байланысатын тіркестер хотон тілінде де кездесіп қалатыны байқалды. Меңгеріле байланысқан есімді сөз тіркесінен мыналар ғана табылды: герден герденгес (керіден кері деңіз) /№3/, хула батаа (құлға бата) /№3/ Сүздэм билдэргээ дармаан ёго /ГГ-1/ (Сөз дем білдірерге дәрмен жоқ). Мұндағы бірінші сөз тіркесінде кері сын есімі сын есімді (кері) шығыс септігінде меңгеріп, шығыс септігінің грамматикалық мағына салғастыру мәнінде тұр; екінші сөз тіркесінде заттанып тұрған есімшені (билдэргээ) меңгеріп тұрған дәрмен зат есімі емес, оған көмекші қызметін атқарып тұрған, заттың күйін білдіретін есім ёго (жоқ) екенін байқауға болады.

Етістікті сөз тіркестері. Түркі тілдерінде қабыса байланысқан етістікті сөз тіркестерінің бағыныңқы сыңарларының қандай сөз табынан болатынымен байланысты үстеулі

сөз тіркестері, еліктеуішті сөз тіркестері, көсемшелі сөз тіркестері, сын есімді сөз тіркестері, сан есімді сөз тіркестері болып беске жіктелетіні белгілі. Осылардың ішінен хотон мәтіндерінен үш түрлі модель ғана табылды: үстеу+етістік: бэр гараатар (бері қаратар), хуваандангас (құп аңдаңыз); сын есім+етістік: банцесен (бас есен), багур бүтүй сакетаагандаа (бауыр бүтін сақтаған да), сийней мисеене олиу (сендей менсіне алу); сан есім+етістік: төрдинээнгас (төртеніңіз), сэгсинээнгас (сегіз еніңіз). Үстеулердің етістікпен еркін тіркесуі – заңды құбылыс, өйткені үстеулердің негізгі қызметі қимыл-әрекеттің сипатын анықтау. Осыған орай бірінші модельдің (бері қаратар) бағыныңқы сыңары мекен үстеуден болғандықтан қарату әрекетінің бағытын білдіріп пысықтауыштық қызмет атқарып тұр. Хуваандангас бірлігі мәтінде осылай тұтас жазылған, контекстегі мағынасын тексергенде мұның екі сыңардан тұратыны анықталды: хув + аандангас. Хотон тілінен жиналған тілдік материалдарда –ангас формасының етістіктің жіктік жалғауының екінші жағының сыпайы түрі екені анықталған, соған орай бұл – құп аңдаңыз деген сөз тіркесі болып шықты. Бұл сөз тіркесінің бірінші сыңары қазақ тілінде диалогте мақұлдау мағынасын білдіретін одағай сөз ретінде қолданылады, ал хотон тілінде мұның үстеу қызметінде де жұмсалатыны байқалды. Сонда бұл сөз тіркесі негізгі үстеу мен етістіктен түзілген, пысықтауыш қатынасқа негізделген тіркес екені көрінеді. Қазақша «мақұлдап түсіну, оң пейілмен түсіну» деген сияқты мағынаны білдіреді.

Хотон тілінде, басқа да түркі тілдеріндегідей, сын есімнің етістікпен қабыса байланысу қабылеті босаң екендігі байқалады. Осыдан болар, тек үш сөз тіркесін ғана белгілеп отырмыз: сапалық сын есімді сөз тіркесі банцесен (бас есен) сакетааган, багур бүтүй сакетааган; қатыстық сын есімді сөз тіркесі сийней мисеене олиу (сендей менсіне алу). Банцесен деген бірлік біртұтас болып монғол тілінің емлесімен сөз ағынынан қате жазылған (монғол тілінде мұндай сөз жоқ), контекстен мұның бас есен деген предикативтік ыңғайдағы үйірлі мүше екені айқындалды, бұған мұнымен ыңғайлас болып тұрған багур бүтүй (бауыр бүтін) тіркесі де уәждеме бола алады: бас есен, бауыр бүтін деген тұрақты сөз тіркесі бар екені тіпті дәлелдей түседі. Сонда бұлар есен сақтау, бүтін сақтау деген сын есімді сөз тіркесінің бағыныңқы сыңары предикативтену тәсілімен күрделеніп үйірлі пысықтауышқа айналуы арқылы күрделі сөз тіркесі болып тұрғанын көрсетеді. Сийней мисеене олиу (сендей менсіне алу) тіркесінің бағыныңқы сыңары сен жіктік есімдігіне сын есім жасайтын -ей жұрнағының жалғануы арқылы жасалып мисеене олиу күрделі етістігіне пысықтауыш болып тұр. Бұл сөз тіркесінің басыңқы сыңарындағы етістіктің мағынасында хотон тіліне тән ерекшелік бар. Мұнда менсіну сөзі қазақ тіліндегі менсіну емес, «өзімсіну, мен деп санау» сияқты мағыналарды жинақтап беретіні байқалады.

Хотон тілінде сан есім етістікпен тіркескенде қимыл-әрекеттің дүркінділігін, қайталап орындалатындығын білдіретіндігі көрінеді. төрд инээнгас деген тіркестің – төрт рет еніңіз, сэгс инээнгас деген тіркестің сегіз рет еніңіз сияқты сөз тіркестерімен мағыналық мазмұны бірдей екені айқын көрініп тұр.

Меңгеріле байланысқан етістікті сөз тіркестері хотон тілі синтаксисінен мынадай түрлерде табылды:

– барыс септігі+етістік: Бүйкенгээ сакетааган (бұл күнге сақтаған), Ган хула тэвэрий батаа вулаг (Хан құлға тәңірі бата болмақ). Түркі тілдерінде мұндай тіркес сыңарларының арасында объектілік (бір заттың я құбылыстың кімге арналғандығын, қимыл-әрекеттің қандай заттармен үстемеленгендігін, қимыл-әрекеттің беттеген бағытын білдіру),

пысықтауыштық (мекен, қимыл бағыт-барысы, мақсат, мезгіл) мағына болатыны белгілі. Хотон тіліндегі мәтіндерден бұл модельдегі екі сөз тіркесі ғана табылып отыр: біріншісі – күрделі сөз тіркесі, бағыныңқы сыңары – бір ұғымға ұйысқан бүй+кенгээ (бұл+күнге) тіркесі, басыңқысы – сакетааган (сақтаған) сабақты етістігі, арасында пысықтауыштық мезгілді білдіретін мағына бар (қашанға дейін сақтаған?); екіншісі – басыңқы сыңарының құранды етістік болуымен байланысты күрделі сөз тіркесі, бағыныңқы сыңары хула (құлға) -а барыс септігін жалғанып объектілік мағынада тұрса, басыңқысы батаа вулаг (бата болмақ) салт етістікке жатады, тіркестік мағына іс-әрекеттің кімге арналғандығын білдіреді;

– табыс септігі+етістік: хүчээн ингэс (күшін енгіз), гучин гурван эхтэй (күшін құрбан еткей), ерен ерлойгаер (жерін жерлеген), суйн суйнагаар (суын сулаған), ер суйн бүрлегээр (жер-суын бүрлеген), бэтэн нар араадангас (бетін ары қаратыңыз), шаарлаа дутам (шариғат тұтам), Тоо бүрэн мендегер (тау бүрін меңдеген), менее мисеене олиу (мені менсіне алу). Бұл модельдегі сөз тіркесінде басыңқы сыңардағы етістіктің сабақты я салт болуының маңызы зор. Өйткені табыс септігін, негізінде, сабақты етістік меңгереді. Хотон тілі синтаксисінде де осы заңдылық сақталады. Хотон мәтіндерінен табылған мұндай сөз тіркестерінің ішінде бір ғана хүчээн ингэс (күшін енгіз) сөз тіркесінің басыңқысы салт етістіктен жасалған, сөйтсе де ол өзгелік етістің -гэс (-гіз) жұрнағы арқылы сабақты етістікке айналған. Бұл сөз тіркесі сыңарларының арасында тек қана объектілік қатынас орнаған. Есімдердің сабақты етістікпен тіркесу қабылеті әр түрлі болады. Осыған орай хотон тіліндегі меңгеріле байланысқан табыс септікті сөз тіркесінің бағыныңқы сыңарының грамматикалық мағынасына қарай нақты объектілі, абстракт объектілі [12, 47] деп бөлуге болады. Хотон тілінде нақты объектілі тіркестердің басым екені байқалды: ерен ерлойгаер (жерін жерлеген), суйн суйнагаар (суын сулаған), ер суйн бүрлегээр (жер-суын бүрлеген), бэтэн нар араадангас (бетін ары қаратыңыз), тоо бүрэн мендегер (тау бүрін меңдеген), менее мисеене олиу (мені менсіне алу); абстракт объектілі тіркестер азырақ сияқты: хүчээн ингэс (күшін енгіз), шаарлаа дутам (шариғат тұтам). Хотон мәтіндерінен бағыныңқы сыңардың сын есім, сан есім, есімшелердің табыс септігі арқылы заттанып барып етістікке меңгерілетін жайт кездеспеді;

– жатыс септігі+етістік: таван халгаандаа хүчээн ингэс (таба қылғанда күш енгіз), хас халгаандаа хүчээн ингэс (қас қылғанда күш енгіз), бэс халгаандаа хүчээн ингэс (пәс қылғанда күш енгіз). Түркі тілдерінде бұл модельдегі сөз тіркесі сыңарларының арасында толықтауыштық, пысықтауыштық қатынастар болады. Хотон мәтіндерінен табылған сөз тіркестерінен пысықтауыштық қатынаста тұрған үш құрылым ғана кездесті. Олардың бағыныңқы сыңары –да жатыс септігі жалғанған есімшенің –ған формасынан түзілген, сөйтіп басыңқы сыңардағы іс-әрекеттің мезгілдік мағынасын білдіріп тұрғаны белгілі болды;

– шығыс септігі+етістік: кар тэлтэн тартангас (қара тілден тартыңыз), аг тэлтэн тартангаас (ақ тілден тартыңыз). Түркі тілдерінің сөзтіркестік құрылымында мұндай тіркестің басыңқы сыңары етістіктің мағыналық сипаты актуализаторлық қызмет атқарады, сондықтан көбіне қимылдық, қабылдау, алыстату мәніндегі етістіктер қолданылады. Хотон мәтіндерінен табылған екі сөз тіркесінде де қимыл мағынасы бар тартангас (тартыңыз) етістігі қолданылған. Шығыс септігіндегі сөз формасы етістікпен тіркесіп толықтауыштық, пысықтауыштық қызмет атқарады, хотон тілінен табылған сөз тіркестері сыңарларының арасында толықтауыштық қатынас қана бар: бір нысаннан айыру, алшақтату мағынасын білдіріп тұр.

– көмектес септігі+етістік: шевердегемен шевер хялитарган (шеберлігімен шебер қылған), нимээн дэнгэс (немен деңіз), Гурван эхтэй тээл минь, Ерэн есөн Атаа тэнгэр минь Амаль – хумаль минь (құрбан еткей тілмен, тәңірмен, амал-хұмалмен) Мұндай құрылымды екі сөз тіркесі ғана табылды. Көмектес септіктің екі грамматикалық мағына беретіні белгілі. Олар – құралдық және бірлестік мағыналары. Осыған орай хотон тілінен кездескен екі тіркестен екі түрлі мағынаны байқауға болады: шевердегемен шевер хялитарган (шеберлігімен шебер қылған) тіркесінде шебер қылудың тәсілі (құралы) шеберлік екенін, нимээн дэнгэс (немен деңіз) тіркесінде сөйлеу әрекетінің әлдебір затпен бірге болып тұрғанын түсінеміз. Бірінші сөз тіркесінің сыңарларында іс-әрекеттің орындалу амалы білдіріліп амал пысықтауышқа тән қатынас тұрса, екінші сөз тіркесі сыңарларының арасында нысандық (объектілік) мағына болғандықтан толықтауыштық қатынас орнаған.

Хотон мәтіндерінен септеулік шылау тәсілімен түзілген күрделі сөз тіркестері кездеспеді.

Тұрақты сөз тіркестері (фразеологиялық тіркестер). Хотон мәтіндерінен табылған сөз тіркестерінің біразын фразеологиялық тіркестерге жатқызуға болады.

Хотон тіліндегі «Ант иш (Ант ішу)» тұрақты тіркесі қазақ тілінде де дәл осылай айтылатын «Ант ішу» тұрақты тіркесне дәлме-дәл сәйкес келеді деп ойлаймыз.

Қазақ тілінде: АНТ БЕРДІ [ІШТІ, ЕТТІ] • АНТ ҚОСТЫ АНТ СУЫН ІШІСТІ АНТ СУ [ҚАСАМ] ІШТІ. Уәдесін берді, серт етті, қарғанды, анттасты. Ескі досын көргенде, Есебі жоқ ант ішіп, Аруақ құдай айтысып: «Сыр алғалы айттым» деп, «Жауыңды алдап қайттым» деп, Құдайдан қорықпай ант ұрған, Иманның жүзін тоздырар (Абай). Былтыр ермін деп жүрген Досқазы өстіп ант су ішіп, қолдасып, уәде бергенде неғып еді? (Ғ.С.) [13, 41-42].

Хотон тіліндегі «балаларнң йасы узң йаны толо (балаларыңның жасы ұзын, жаны толы)» тұрақты қолданысы қазақ тіліндегі кез келген жастағы адамға айтылатын «жасың ұзақ, өмірің мәнді болсын» бата-тілек сөзіне балама бола алады деп ойлаймыз. Осы тұрақты қолданыс құрамындағы «жаны толы» тіркесі қазақ тіліндегі «қыздың қырық жаны бар» деген мәтелге немесе фольклорлық таным бойынша «батырдың бірнеше жаны болады» деген мазмұнға сәйкес келетін секілді.

Ал хотон тіліндегі «бар ягымъ (бар жағым)» тұрақты тіркесінің мағынасына қазақ тіліндегі «барым осы (болмысым осындай)» деген тіркес сәйкес келетін секілді. Яғни қазақ тілінің тіркес құрамындағы «жағым» сөзі бір кезеңде үнемдеуге түсіп, одан кейін мүлдем қолданыстан шығып қалған. «Бар ягымъ» деген тіркес – поэтикалық немесе рухани мәні бар сөз. Ол «менің бар болмысым», «жан дүнием», «бар жақтарым», «толық мен» деген мағынада қолданылуы мүмкін.

Хотон тіліндегі «Банц есен багур бүтүй (басы есен, бауыры бүтін)» тұрақты тіркесі қазақ, қырғыз тілдерінде де дәл осылай қолданылады.

Қазақ тілінде: БАСЫ АМАН, БАУЫРЫ БҮТІН Уайымсыз, қайғысыз, төрт жағы сай. Басы аман, бауыры бүтін кісіше бейжай жүрсең дағы, бәрібір жаралы жыртық жаныңнан жел ызғып, өлген ініңнің орны үңірейеді де тұрады (Ә. Н.) [13, 99].

Қырғыз тілінде: БАШЫ БҮТҮН. БООРУ ЭСЕН. Убайымсыз, кайгысыз, эч кемтиги жок, телегейи тегиз. Тирүүчүлүктө башы бүтүн боору эсен киши аз, кулундарым, чынарым куласа, чырпыгым бар, – деп Музооке баба «Мундуу – күүсүн» зыңылдата күңгүрөндү (Бейшеналиев). В.: Боору бүтүн, башы эсен. Бул күндөрдө боору бүтүн башы эсен ток пейил адамдардын башына да ой түшкөн (Каимов). Боору бүтүн. Э, кызым, азыр кайда барсаң Мамайдын көрү. Боору бүтүн киши калбайт окшойт (Абдукаимов) [14, 104-105]

Яғни үш тілде де бұл тұрақты тіркестің беретін мағынасы да бір деген тұжырымға келдік.

Хотон тіліндегі «Сүз дэм билдэргээ дарман ёго (сөз, дем білдір(ер)ге дәрмен жоқ)» тіркесінің қазақ тіліндегі «дәрмені жоқ (әлсіздену, күші кету)» тіркесімен сәйкес келеді.

ДӘРМЕНІ ЖОҚ. Шама, күш-қуат қалмады. Оның қозғаларға дәрмені жоқ, тек саусақтарының басы ғана қыбырлайды (Ә.Ә.) [13, 146].

Сонымен, тұрақты тіркестер бойынша айтарымыз, хотон тілі мен қазақ тіліне ортақ фразеологизмдер бар екен.

Қорытынды

Хотон мәтіндерінде сөз тіркестерінің түркі тілдеріне ортақ модельдерінің мынадай түрлері табылды: анықтауыштық қатынасқа құрылған модельдер: зат есім+зат есім, сын есім+зат есім, сан есім+зат есім, есімдік+зат есім, есімше+зат есім; толықтауыштық қатынасқа құрылған модельдер: барыс септігі+етістік, табыс-септігі+етістік, жатыс септігі+етістік, шығыс септігі+етістік, көмектес септігі+етістік/есім; пысықтауыштық қатынасқа құрылған модельдер: жанама септіктер + етістік. Мынадай модельдер табылмады: меңгеріле байланысқан есімді сөз тіркестері, үстеулі тіркестер, сын есім+етістік, сан есім+етістік. Матаса байланысқан сөз тіркестерін табу қиын.

Осы табылған модельдердің өзі хотон сөйлеуінің түркі синтаксисіне тән болғандығын айқын байқатады.

Хотон тілінде қолданылған кейбір тұрақты тіркестер қазақ тіліндегі тұрақты тіркестермен дәлме-дәл сәйкес келеді екен. Осының негізінде, хотон тілінде де өзге моңғол тектес халықтардың тіліндегідей моңғол және түркі тілдеріне ортақ фразеологизмдер болуы мүмкін деп тұжырымдаймыз.

Қаржыландыру. Мақала AP19675461 «Жоғалып бара жатқан түркі тілдерін пән-аралық тұрғыдан зерттеу: Монғолиядағы хотон этнотобы» ҚР ҒЖБМ тарпынан қаржыландырылатын гранттық жоба аясында дайындалды.

Авторлардың қосқан үлесі:

Жақыпов Ж.А. – әдебиетпен жұмыс жасау, мақаланың тұжырымдамасын, тақырыбын айқындау, материалдарды жинау және аудару, зерттеу материалдары мен әдіс-тәсілдерді қолдана отырып, зерттеу мақаласын жазу.

Сарекенова Қ.Қ. – тұрақты тіркестерге қатысты талдаулар жасау, мақаланы техникалық талапқа сай рәсімдеу.

Әдебиеттер тізімі

1. Wolfgang Dressler (1972) 'On the phonology of language death', Papers from the eighth regional meetings of Chicago linguistic society / Ed. by Paul M. Peranteau et al. Chicago: Chicago Linguistic Society.
2. Nancy Dorian (1973) 'Grammatical change in a dying language', Language, 49, pp. 413-438.
3. Nancy Dorian (1981) Language death: The life cycle of a Scottish Gaelic dialect. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
4. Jane Hill (1978) 'Language death, language contact and language evolution', Approaches to language: Anthropological issues / Ed. by William McCormack and Stephen Wurm. The Hague; Paris: Mouton.

5. Jane Hill, Hill, K. (1977) 'Language death and relexification in Tlaxcalan Nahuatl', IJSL, 12, pp. 55-69.
6. Санхүү, Б. (2014) Хотон ардын аман зохиол. – Улаанбаатар: ШУА Хэл зохиолын хүрээлэн. Улаанбаатар: Соёмбо принтинг, 442 с.
7. Тенишев, Э.Р. (2002) Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Региональные реконструкции. М.: Наука, 767 с.
8. Щербак, А.М. (1986) «Тюркско-монгольские языковые связи (К проблеме взаимодействия и смешения языков)», Вопросы языкознания, 4.
9. Қазақ грамматикасы (2002). Фонетика, грамматика. Астана.
10. Zhakupov, Zh., Abdikarim, N., Syzdykova, G., Sarekenova, K., Umasheva, A.M., Adilov, M., Yespekova, L. (2024) 'The Basic Vocabulary of An Extinct Language: The Khoton Language in Mongolia', Eurasian Journal of Applied Linguistics, 10(2), pp. 47-59.
11. Жақыпов, Ж.А., Абдикарим, Н. (2024) «Жоғалған тілдің негізгі лексикасы (Монғолиядағы хотың тілі)», Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. Филология сериясы, 2(147), бб. 68-80.
12. Қазақ тілі грамматикасы (1967). Алматы: Ғылым, 211 б.
13. Кеңесбаев, І. (1977) Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. Алматы: Ғылым, 712 б.
14. Осмонова, Ж., Конкобаев, К., Жапаров Ш. (2015) Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. Бишкек: Имак Офсет, 800 б.

Ж.А. Жакупов, К.К. Сарекенова

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
(E-mail: zhan.zhak58@gmail.com, sarekenova_kk@enu.kz)*

Словосочетания, найденные из Хотонских текстов

Аннотация. Цель статьи – выявить языковые факты вымершего языка. В связи с этим ставится задача – раскрыть лингвистические свойства словосочетаний хотонского языка. В статье рассматриваются фразы, найденные в хотонских текстах. Эти фразы были подобраны из книги под названием «Худая», которые хотоны сами считали сборниками молитв, тексты, произносимые мусульманскими мотивами в различных церемониях, в том числе «Гаарва-горво», произносимые во время жертвоприношения, как слова благословения молодой семье во время свадебной церемонии, фразы, присущие хотонскому языку. Разделены эти словосочетания на свободные и устойчивые словосочетания. Свободные словосочетания классифицировали как именные словосочетания и глагольные словосочетания. Компоненты словосочетания дифференцированы по частям речи. Сами словосочетания по типам связи разделены на примыкающие, связи управления и изафетные сочетания. А устойчивые словосочетания хотонского языка путем сравнение с фразеологическими сочетаниями в казахском языке определены как общие фразеологизмы для обоих языков, даны смысловые характеристики фразеологизмов. Была предпринята попытка сравнить с фразеологизмами тюркских языков. Доказано, что компоненты словосочетания на хотонском языке по структуре и семантике соответствует закономерностям агглюнитативных языков, как и в других тюркских языках.

Ключевые слова: Хотонский язык, синтаксис, словосочетание, свободное словосочетание, устойчивое словосочетание, именные словосочетания, глагольные словосочетания.

Zh.A. Zhakupov, K.K. Sarekenova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

(E-mail: zhan.zhak58@gmail.com, sarekenova_kk@enu.kz)

Phrases found from Khotan texts

Abstract. The purpose of the article is to reveal linguistic facts of the extinct language. In this regard, the task is to reveal the linguistic properties of the word combinations of the Khotun language. These phrases were selected from a book called "Khudaya", which the Khotuns themselves considered to be collections of prayers, texts pronounced with Muslim motives in various ceremonies, including "Gaarva-gorvo", pronounced during the sacrifice, as words of blessing to a young family during a wedding ceremony, phrases inherent in the Khotun language. Free phrases are classified as nominal phrases and verbal phrases. The components of the phrase are differentiated by parts of speech. The phrases themselves are divided by types of connection into adjoining, control connections and izafetnye combinations. And stable phrases of the Khoton language by comparison with phraseological combinations in the Kazakh language are defined as common phraseological units for both languages, semantic characteristics of phraseological units are given. An attempt was made to compare with phraseological units of the Turkic languages. It is proven that the components of the phrase in the Khoton language in structure and semantics correspond to the patterns of agglutinative languages, as in other Turkic languages.

Keywords: Hotong language, syntax, phrase, free phrase, set phrase, noun phrases, verb phrases.

References

1. Wolfgang Dressler (1972) 'On the phonology of language death', Papers from the eighth regional meetings of Chicago linguistic society / Ed. by Paul M. Peranteau et al. Chicago: Chicago Linguistic Society.
2. Nancy Dorian (1973) 'Grammatical change in a dying language', *Language*, 49, pp. 413–438.
3. Nancy Dorian (1981) *Language death: The life cycle of a Scottish Gaelic dialect*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
4. Jane Hill (1978) 'Language death, language contact and language evolution', *Approaches to language: Anthropological issues* / Ed. by William McCormack and Stephen Wurm. The Hague; Paris: Mouton.
5. Jane Hill, Hill, K. (1977) 'Language death and relexification in Tlaxcalan Nahuatl', *IJSL*, 12, pp. 55–69.
6. Sanhyy, B. (2014) *Hoton ardyn aman zohiol*. Ulaanbaatar: ShUA Hjel zohiolyn hyrjeeljen. Ulaanbaatar: Sojombo printing, 442 s. [in Mongolian]
7. Tenishev, Je.R. (2002) *Sravnitel'no-istoricheskaya grammatika turkskikh yazykov*. Regional'nye rekonstrukcii. M.: Nauka, 767 s. [in Russian]
8. Shherbak, A.M. (1986) «Tyurksko-mongol'skie yazykovye svyazi (K probleme vzaimodejstviya i smesheniya yazykov)», *Voprosy yazykoznaniiya*, 4.
9. *Kazak grammatikasy* (2002). Fonetika, grammatika. Astana.
10. Zhakupov, Zh., Abdikarim, N., Syzdykova, G., Sarekenova, K., Umasheva, A.M., Adilov, M., Yespekova, L. (2024) 'The Basic Vocabulary of An Extinct Language: The Khoton Language in Mongolia', *Eurasian Journal of Applied Linguistics*, 10(2), pp. 47–59.
11. Zhakupov, Zh.A., Abdikarim, N. (2024) «Zhogalgan tildin negizgi leksikasy (Mongoliyadagy hotyn tili)», *L.N. Gumilev atyndagy EYU Habarshysy. Filologiya seriyasy*, 2(147), bb. 68–80. [in Kazakh]
12. *Kazak tili grammatikasy* (1967). Almaty: Gylym, 211 b. [in Kazakh]
13. Kenesbaev, I. (1977) *Kazak tilinin frazeologiyalyk sozdigi*. Almaty: Gylym, 712 b. [in Kazakh]

14.Osmonova, Zh., Konkobaev, K., Zhaparov Sh. (2015) *Kyrgyz tilinin frazeologiyalyk sozdygy*. Bishkek: Imak Ofset, 800 b. [in Kyrgyz]

Авторлар туралы мәлімет:

Жақыпов Ж.А. – ф.ғ.д., профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Сарекенова Қ.Қ. – хат-хабарға жауапты автор, ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Жакупов Ж.А. – д.ф.н., профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Сарекенова К.К. – автор для корреспонденции, к.ф.н., ассоциированный профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Zhakupov Zh.A. – Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Sarekenova K.K. – corresponding author, Candidate of Philological Sciences, Associate professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ГРНТИ 17.07.29

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-153-4-287-306>

Научная статья

Мифотворчество в современной казахской литературе как отражение тюркского культурного кода

А.М. Нурбаева¹, М.С. Ибраимова*², З.Е. Колумбаева³

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан

²Университет Шакарима, Семей, Казахстан

³Университет Туран-Астана, Астана, Казахстан

(E-mail: nurbaeva.aida@bk, mayra_isa_1972@mail.ru zauresch_k@mail.ru)

Аннотация. Миф и мифологизм продолжают играть значительную роль в современной литературе, выступая как средства художественного осмысления реальности и инструментами передачи сложных философских идей. Современные авторы активно обращаются к мифологическим сюжетам и образам, переосмысливая их в контексте актуальных проблем и тем.

В казахстанской литературе мифологические мотивы и фольклорные традиции занимают особое место, способствуя сохранению культурной памяти и формированию национальной идентичности. Произведения казахстанских писателей часто интегрируют мифологические структуры, отражая уникальный культурный опыт народа. Например, исследователи отмечают, что в казахской литературе мифологические элементы активно используются для осмысления истории, культуры и современности, акцентируя внимание на роли мифа в формировании национальной идентичности и изучении архетипов

В условиях глобализации и трансформации традиционных культурных форм мифотворчество приобретает новые черты, становясь всеобъемлющим культурным феноменом, пронизывающим различные аспекты человеческой жизни. Современная литература, генетически связанная с мифологией, активно интегрирует мифопоэтический потенциал в художественное повествование, используя новаторские подходы к мифологическим образам, сюжетам и метафорам. Это позволяет авторам обращаться к вечным темам, таким, как жизнь и смерть, добро и зло, а также исследовать сложные вопросы человеческого существования.

Таким образом, миф и мифологизм в современной литературе продолжают оставаться актуальными, выполняя не только эстетическую, но и социальную, философскую и когнитивную функции. Они способствуют созданию многослойных и полифонических повествований, отражающих архетипические структуры сознания и коллективные представления о мире.

Ключевые слова: миф, мифологизм, современная литература, казахстанская литература, фольклор, культурная идентичность, мифопоэтика, архетипы.

Поступила: 10.01.2025; Принята: 25.11.2025; Доступна онлайн: 30.12.2025

Введение

Современные исследования подтверждают, что мифотворчество в казахской литературе выполняет не только художественную, но и социально-культурную функцию. В условиях глобализации и трансформации традиционных культурных форм наблюдается усиление интереса к национальной мифологии как средству осмысления истории, идентичности и современных вызовов. Авторы переосмысливают фольклорные мотивы, вводят архетипические образы и создают новые мифологемы, отражающие актуальные социальные реалии.

Как отмечает С.А.Каскабасов, в современной казахской литературе активно развивается неомифологизм – процесс адаптации традиционных мифов к новым контекстам. Например, в произведениях Дулата Исабекова заметно влияние фольклорных образов, переосмысленных в духе модернизма. В его повести «Год обезьяны» традиционные казахские верования о судьбе переплетаются с философским осмыслением времени и неизбежности перемен [1]. Другой пример – роман «Казахское небо» Гульнар Саликбаевой, где миф о священных птицах Самрук вписывается в современную фабулу о поиске человеком своих корней. Этот роман иллюстрирует, как древние мотивы могут стать инструментом для осмысления проблем национальной идентичности в XXI веке [2].

Исследователь Е.Д.Турсунов отмечает, что ключевой тенденцией современной казахской прозы является использование мифологических архетипов для раскрытия конфликтов личности и общества [3]. В частности, роман «Шынғыс ханның көзі» («Глаз Чингисхана») Айгуль Кемелбаевой использует образ мифологического предка, который становится не только символом исторического прошлого, но и проекцией внутренней борьбы героя [4].

Современные исследования также акцентируют внимание на том, что миф в казахской литературе выполняет функцию культурного медиатора, соединяя традиционные формы повествования с новыми художественными стратегиями. Это подтверждается работами З.Наурызбаевой, которая анализирует взаимодействие традиционных и модернистских элементов в казахской литературе и выявляет влияние древних мифологических сюжетов на построение повествования [5].

Мифотворчество в казахской литературе оказывает влияние на различные жанры, формируя их тематику, стилевые особенности и способы художественной экспрессии. В эпической традиции миф служит основой для реконструкции национального исторического сознания, что можно наблюдать в произведениях, основанных на героических сюжетах. Например, в творчестве Абиша Кекилбаева роман «Шынғыс хан» насыщен мифологическими мотивами, которые переплетаются с историческими фактами, создавая многослойный художественный текст [6].

В фэнтези-литературе мифологические образы получают новое развитие, часто в форме альтернативных реальностей, где национальная мифология становится источником фантастического мира. К примеру, в цикле произведений Ануара Алимжанова использованы мотивы тюркской мифологии, пересекающиеся с современными концепциями магического реализма [7]. Подобный подход наблюдается и в романе «Зов степи» Айгуль Ахметовой, где древние тюркские предания переосмысливаются в контексте актуальных глобальных вызовов [8].

Лирическая поэзия также активно использует мифопоэтические мотивы. В поэзии Мукагали Макатаева часто встречаются образы сакральных животных и природных стихий, что создает эффект соединения мифологического сознания с лирическим самовыражением. В произведениях Олжаса Сулейменова используются архетипические образы, которые позволяют связать национальную идентичность с глобальным культурным контекстом. В его поэтическом сборнике «Аз и Я» мифологические конструкции соседствуют с историческими размышлениями о судьбе тюркского мира.

В контексте глобализации мифологические мотивы в казахской литературе начинают взаимодействовать с мировыми тенденциями, приводя к синтезу различных мифологических традиций. Например, произведения Динмухамеда Амантайулы включают элементы как казахского фольклора, так и западной философии, создавая уникальные гибридные формы повествования. В романе «Сны великой степи» его автор вводит в повествование символические фигуры, объединяющие казахскую и западноевропейскую культурные традиции [9].

Современные исследования также отмечают роль мифологического сюжета в детской литературе. К примеру, в произведениях Сайына Муратбекова миф становится способом рассказать детям о традиционных ценностях, национальных героях и связи с природой. Его сказка «Легенда о золотом барсе» воспроизводит древние мотивы, соединяя их с повествовательными методами современной прозы [10].

Кроме того, современные авторы осваивают жанр магического реализма, создавая произведения, в которых реальные события тесно переплетаются с мифологическими структурами. Например, роман «Время песка» Алмаза Мырзагулова совмещает элементы исторической драмы и фантастики, обращаясь к древним пророчествам и знамениям, объясняемым через призму народных поверий [11].

Таким образом, современные литературные исследования показывают, что мифотворчество в казахской литературе представляет собой не статичное наследие прошлого, а живой процесс интерпретации, адаптации и инновации. Казахские писатели активно используют мифологические образы и архетипы для создания многослойных произведений, отражающих как историческую память, так и актуальные вопросы современной культуры и общества. В этой связи мифотворчество не только укрепляет художественные традиции, но и становится значимым инструментом в формировании культурной идентичности и выражении авторских мировоззрений.

Материалы и методы исследования

Цель данного исследования – выявить и проанализировать роль мифотворчества в современной казахской литературе, определить способы адаптации мифологических мотивов в различных жанрах и проследить их влияние на формирование национальной идентичности. Исследование направлено на выявление специфики использования мифологических образов в литературе XXI века, включая их трансформацию в контексте глобализации и взаимодействие с мировыми литературными тенденциями.

Исследование опирается на комплексный междисциплинарный подход, который включает историко-генетический метод, сравнительно-типологический анализ, структурно-семиотический метод, интертекстуальный анализ и герменевтический подход. Такой комплексный методологический подход позволяет учитывать как традиционные

формы мифопоэтического наследия, так и современные трансформации мифа в литературе.

Историко-генетический метод применяется для изучения эволюции мифологизма в казахской литературе, выявления его традиционных основ и их последующей трансформации в контексте современных литературных процессов. Этот метод позволяет определить, каким образом мифологические структуры, сформировавшиеся в казахском фольклоре и эпосе, адаптировались к реалиям современной литературы, какие элементы сохраняются, а какие подвергаются переосмыслению. Сравнительно-типологический анализ используется для выявления общих и специфических черт мифологических мотивов, образов и структур в казахской литературе в сравнении с литературными традициями других народов. Данный метод позволяет определить, как казахская литература интегрирует универсальные мифологические элементы, придавая им национальную специфику, и каким образом происходит заимствование и адаптация мифологических сюжетов в контексте глобальных литературных тенденций. Структурно-семиотический метод направлен на исследование внутренней организации мифологического текста, анализ его знаковых систем и семантических кодов. Этот подход помогает выявить глубинные механизмы мифопоэтики в литературных произведениях, проследить закономерности их функционирования и определить основные символические конструкции, которые формируют художественный мир произведений. Интертекстуальный анализ применяется для изучения взаимодействия мифологических текстов с другими литературными и культурными пластами. Этот метод позволяет рассмотреть, каким образом мифологические мотивы включаются в художественный текст, как они взаимодействуют с различными жанрами и стилями, и каким образом авторы переосмысливают мифологические традиции в современных литературных условиях.

Герменевтический подход используется для анализа смысловых интерпретаций мифологических образов, выявления их философских, экзистенциальных и социально-культурных значений. Этот метод дает возможность понять, каким образом мифологические структуры влияют на читательское восприятие, какие интерпретационные стратегии применяются в анализе мифологических текстов и каким образом миф используется в качестве инструмента художественного моделирования реальности.

Таким образом, применение комплексного методологического подхода позволяет всесторонне исследовать мифотворчество в казахской литературе, выявить его исторические корни, структурные особенности и функциональное значение в контексте современной литературной традиции. Использование данных методов обеспечивает глубинный анализ феномена мифологизма в литературе, позволяя определить его художественные, философские и социокультурные аспекты.

Результаты и обсуждение

Дальнейшее изучение взаимодействия мифа и литературы позволит выявить новые аспекты художественного переосмысления традиций в современном литературном процессе. Исследование мифологических мотивов также помогает глубже понять трансформацию национальной идентичности в условиях современной казахской литературы. Особую роль в этом процессе играет сравнительный анализ мифологических элементов в

произведениях казахских авторов с аналогичными тенденциями в мировой литературе. Например, использование архетипа трикстера (обманщика) можно обнаружить не только в казахском эпосе, но и в произведениях западной литературы, таких, как «Фауст» Гёте или романы Умберто Эко.

Среди современных казахских авторов, активно работающих с мифологическими сюжетами, можно выделить романы Динмухамеда Амантайулы, в которых центральное место занимает взаимодействие реального и мифологического миров. В его произведении «Сны великой степи» использованы архетипические символы, такие, как древний жрец, священное животное и мотив судьбы, которые служат связующим звеном между традиционной культурой и современностью.

Еще одним направлением в изучении мифотворчества является анализ языковых особенностей мифологической прозы. Многие современные авторы используют древние фольклорные выражения и образы, создавая уникальную текстуру повествования. В этом контексте примечательно творчество Гульнар Саликбаевой, в котором язык выступает не только средством передачи мифологического содержания, но и способом формирования художественного образа.

Наконец, важным аспектом исследования остается восприятие мифа в литературной критике. Современные исследователи предлагают разные подходы к интерпретации мифологической прозы, включая структурный анализ, постколониальную критику и семиотический разбор текстов. Таким образом, мифотворчество в казахской литературе продолжает развиваться, сочетая традиционные мотивы с новыми интерпретациями и отражая сложные процессы национального самосознания в XXI веке.

Таким образом, современные литературные исследования показывают, что мифотворчество в казахской литературе представляет собой не статичное наследие прошлого, а живой процесс интерпретации, адаптации и инновации. Казахские писатели активно используют мифологические образы и архетипы для создания многослойных произведений, отражающих как историческую память, так и актуальные вопросы современной культуры и общества. Дальнейшее изучение взаимодействия мифа и литературы позволит выявить новые аспекты художественного переосмысления традиций в современном литературном процессе. Исследование мифологических мотивов также помогает глубже понять трансформацию национальной идентичности в условиях современной казахской литературы. В то же время полноценное осмысление феномена мифотворчества невозможно без обращения к его теоретическим основаниям и историографии изучения мифа как культурного кода.

Следует подчеркнуть, что полноценное осмысление феномена мифотворчества невозможно без обращения к его теоретическим основаниям и историографии изучения мифа как универсального культурного кода. Изучение мифотворчества в литературе имеет глубокие исторические корни, восходящие к исследованиям в области сравнительной мифологии и структурного анализа фольклора. Одними из первых теоретиков, заложивших основы анализа мифа, были Дж. Фрэзер, который в своей работе «Золотая ветвь» [12] исследовал мифы как отражение древних ритуалов и верований, и Зигмунд Фрейд, предложивший концепцию мифа как выражения коллективного бессознательного в работе «Толкование сновидений» [13]. К.Г.Юнг развил эту идею, введя понятие архетипов в своей работе «Архетипы и коллективное бессознательное», что стало ключевым вкладом в понимание мифа как универсального культурного феномена [14].

Дальнейшее развитие изучения мифа связано с работами К.Леви-Стросса, который предложил структурный анализ мифа в своей серии «Мифологии» [15], и М.Элиаде, исследовавшего миф как сакральное измерение культуры в труде «Священное и мирское» [16]. Эти исследования заложили методологическую основу для анализа мифа как сложного культурного и семиотического явления, что позволило рассматривать его не только в рамках архаических традиций, но и в контексте современных культурных процессов. Они также внесли значительный вклад в развитие сравнительного анализа мифологических структур, способствуя дальнейшим исследованиям в области их адаптации в различных национальных литературах.

В казахской литературе изучение мифологизма началось с анализа фольклорных традиций и эпоса. Важным этапом стали работы А.Н.Веселовского [17], который в XIX веке исследовал сказочные и мифологические мотивы в народном творчестве, а также труды С.А. Токарева, автора энциклопедии «Мифы народов мира», где миф рассматривается как основа национального эпоса [18]. В казахском литературоведении фундаментальные исследования мифопоэтики принадлежат С.А.Каскабасову, который изучал трансформацию фольклорных образов в художественных текстах, подчеркивая их роль в формировании национальной идентичности. Казахские литературоведы отмечают, что миф в национальной литературе не только сохраняет элементы традиционного эпоса, но и трансформируется в соответствии с новыми художественными тенденциями, что находит отражение в произведениях современных авторов [1].

Современные исследования в этой области представлены работами Е.Д.Турсунова [3], где анализируются мифологические архетипы в современной литературе, и З.Наурызбаевой, которая исследует взаимодействие мифологических структур с постмодернистскими нарративами [5]. Эти работы демонстрируют, как мифологические элементы используются для осмысления истории, культуры и современности, сохраняя при этом связь с традиционными ценностями. Исследователи отмечают, что в современной казахской литературе миф продолжает выполнять как эстетическую, так и социокультурную функцию, являясь инструментом художественной интерпретации действительности.

В последние десятилетия в литературоведении активно развивается концепция неомифологизма – явления, при котором традиционные мифы адаптируются и переосмысляются в контексте современных культурных и социальных изменений. Этот термин получил широкое распространение благодаря работам Г.С.Пряхина [19] и А.Бекмагамбетова [20], которые исследуют, как мифологические элементы интегрируются в современный литературный дискурс, сохраняя свою актуальность. Данный подход позволяет рассматривать миф не только как статичный культурный феномен, но и как динамическую систему, подверженную постоянному переосмыслению и трансформации в рамках изменяющихся общественных и философских парадигм.

За последние пять лет исследования мифотворчества в казахстанской литературе и историографии приобрели новое звучание, отражая современные тенденции и подходы. Одним из значимых исследований является работа «Мифологизм современной казахстанской прозы: лексико-семантический анализ», где авторы анализируют использование мифов в романах Абдижамила Нурпеисова и других писателей. Особое внимание уделяется лексико-семантическому анализу, который позволяет понять, как мифологические элементы интегрируются в современный литературный контекст, создавая сложные межтекстуальные связи [21].

В исследовании «Абдижамил Нурпеисов: диалогия "Последний долг" в мифологическом аспекте» рассматривается поэтика диалогии Абдижамила Нурпеисова с мифологической точки зрения [22]. Автор анализирует функции мифологем, позволяющих интерпретировать сюжетные ситуации через параллели с мифологией, уделяя внимание многофункциональности мифа, его семантике и структурообразующей роли. Таким образом, миф в современной казахстанской литературе не только сохраняет связь с традицией, но и становится инструментом создания новых смыслов, позволяя авторам обращаться к вопросам исторической памяти и национальной идентичности.

Важным вкладом в изучение исторического мифотворчества является монография «Научное знание и мифотворчество в современной историографии Казахстана», где авторы критически анализируют тенденции мифологизации истории Казахстана. Они рассматривают влияние постсоветских мифологических реконструкций на историческое сознание казахстанского общества, выявляют социально-экономические и культурные факторы, способствующие устойчивости исторических мифов в массовом сознании, и анализируют их проникновение в образовательный процесс [23].

В статье «Мифологизаторство в современной историографии Казахстана» анализируется активное развитие исторического мифотворчества в Казахстане за годы суверенитета. Автор рассматривает причины и последствия мифологизации исторического знания, а также ее влияние на формирование национальной идентичности и общественного сознания. Данные процессы оказывают значительное влияние на восприятие исторического наследия, демонстрируя важность мифа как механизма коллективной памяти и социального конструирования прошлого [24].

Рабочий документ №34: «Исследования Отрара и мифотворчество в современной историографии Казахстана» (2020) посвящен анализу мифологических конструкций в контексте археологических исследований Отрара. Автор рассматривает, как мифологические элементы влияют на восприятие исторических событий и формирование национальной памяти, подчеркивая роль археологии в этом процессе. Современные исследования демонстрируют, что миф продолжает играть ключевую роль в формировании культурной памяти, национальной идентичности и художественного дискурса, что делает его важным объектом изучения как в литературоведении, так и в историографии [25].

Современная казахская литература демонстрирует активную работу с мифологическими структурами, адаптируя их к реалиям XXI века. Важным направлением является переработка традиционных мифологических сюжетов, что особенно заметно в произведениях Абдижамила Нурпеисова, Дамирбека Амантайулы, Ахмета Жубанова и других авторов. Они используют мифологические архетипы и мотивы для создания многоуровневых повествований, которые затрагивают проблемы национальной идентичности, глобализации и культурного наследия. Это свидетельствует о сохранении мифа в литературном процессе, но уже в иной форме, связанной не только с репродукцией традиционных сюжетов, но и с их модернизацией и осмыслением в новом социально-культурном контексте.

Роман «Последний долг» Абдижамила Нурпеисова иллюстрирует глубокую связь с традиционными эпическими сюжетами. Главный герой проходит через сложную систему испытаний, напоминая классические мифологические схемы путешествия героя. В произведении можно увидеть влияние традиционного казахского эпоса, например,

«Кобланды-батыр», где главный персонаж вынужден противостоять внутренним и внешним вызовам, осмысливая свою роль в истории своего народа. Однако ключевым моментом становится не столько повторение фольклорных элементов, сколько их реконструкция с учетом реалий современного мира. В отличие от традиционного эпоса, где герой преодолевает конкретного врага, в произведении Нурпеисова конфликт носит внутренний, философский характер, связанный с переосмыслением исторической памяти, чувством долга перед прошлым и будущим [26].

Дамирбек Амантайулы в романе «Менің туған күнім» («Мой день рождения») использует миф о символической смерти и перерождении. В произведении герой оказывается в критической жизненной ситуации, требующей переосмысления своей идентичности. Подобные мотивы восходят к классическим мифам о нисхождении героя в подземное царство и его последующем возвращении с новым знанием. Однако отличие казахской версии заключается в том, что символическая смерть героя связана не столько с трансцендентными переживаниями, сколько с экзистенциальным поиском в условиях меняющегося общества. Здесь можно провести параллели с романами модернистского и постмодернистского толка, в которых мифологическая структура сохраняется, но наполняется новым содержанием. Это свидетельствует о том, что миф в современной литературе становится не просто элементом повествования, но способом исследования сознания человека, его взаимоотношений с миром и историей [27].

Современные казахские авторы активно используют прием интертекстуальности, связывая свои произведения с традиционными мифологическими нарративами и придавая им новое звучание. Этот процесс можно охарактеризовать как ремифологизацию – обновление и переосмысление старых мифологических структур в контексте современных реалий. В данном случае речь идет не только о воспроизведении канонических образов и мотивов, но о создании новых семиотических систем, в которых миф приобретает функции, связанные с осмыслением современности.

Примером такой ремифологизации является роман А.Кемеля «Тень кочевника», в котором автор реконструирует древние тюркские мифы и эпические мотивы. Он рассматривает феномен вечного кочевья, проводя параллели между мифологическими образами предков-кочевников и современным казахстанским обществом. В произведении центральным становится мотив возвращения к корням, который прослеживается через символические образы степи, кочевья и священной земли. В этом контексте мифологическая модель выступает как способ осознания национального самосознания в условиях глобальных изменений. Это демонстрирует, что в современном литературном процессе миф функционирует не только как источник сюжетных схем, но и как важный инструмент культурной идентификации [28].

Еще один яркий пример интертекстуальности можно найти в произведении «Қыз Жібек: жаңа баян» А.Ахметовой. Здесь традиционный образ Қыз Жібек, одной из самых известных героинь казахского фольклора, трансформируется в независимую женщину, которая сама определяет свою судьбу. Это радикально отличается от традиционного повествования, в котором героиня выступает как объект мужских желаний и символ преданности. А.Ахметова использует феминистское прочтение мифологического наследия, создавая новую интерпретацию, отражающую изменения в современном обществе. В данной трансформации миф выполняет функцию переосмысления социальных и гендерных ролей, предлагая новый взгляд на традиционные культурные конструкции [29].

Влияние мифологических элементов также заметно в творчестве Оралхана Бокея. В его произведениях встречаются сюжетные структуры, напоминающие шаманские практики и верования. Например, в романе «Қар қызы» («Снежная девушка») миф о хтонических существах становится основой для повествования о столкновении человека с мистическими силами природы. Здесь мифологические мотивы органично вплетены в художественное пространство романа, создавая ощущение магического реализма, при котором граница между реальным и иррациональным становится размытой. Подобное использование мифологической структуры характерно для литературы магического реализма (Гарсия Маркес, Булгаков), что позволяет говорить о включении казахской литературы в мировые литературные тенденции [30].

Современные казахские писатели используют мифологические мотивы не только для сохранения культурного наследия, но и для осмысления социальных, философских и экзистенциальных проблем. Через миф авторы исследуют такие темы, как национальная идентичность, влияние глобализации, положение личности в обществе и противоречия между традицией и модернизацией. Это свидетельствует о том, что миф остается не только элементом культурной памяти, но и активным способом исследования сложных проблем современности.

Одним из ключевых аспектов использования мифа в литературе является проблема поиска национальной идентичности. Это особенно актуально для Казахстана, где исторические процессы колонизации, советской власти и постсоветской трансформации повлияли на самоидентификацию общества. В этом контексте писатели обращаются к мифологическим архетипам, чтобы выразить разрыв между традицией и современной действительностью. В ряде произведений наблюдается явная демифологизация традиционного сознания, в других – его реставрация в новых формах. Однако в любом случае мифологический дискурс остается важной частью литературного процесса, продолжая выполнять свои когнитивные и художественные функции.

Таким образом, анализ показывает, что миф в современной казахской литературе функционирует как многозначный и динамичный феномен, одновременно сохраняющий традиционные структуры и подвергающийся активной трансформации. Его присутствие в литературе свидетельствует о сложных процессах переосмысления истории, культуры и личной идентичности, что делает его не только объектом художественного творчества, но и способом осмысления современной реальности.

Современная казахская литература, продолжая работать с мифологическими структурами, демонстрирует не только сохранение традиционных форм, но и активную интеграцию мифологических элементов в контексты современных общественных и культурных изменений. Авторы используют миф как способ осмысления таких тем, как историческая память, национальная идентичность, социальные трансформации и философские размышления о человеческом существовании. В этом процессе наблюдается параллельное развитие двух тенденций: с одной стороны, происходит ремифологизация традиционных сюжетов, а с другой – их деконструкция и критическое переосмысление.

Одним из наиболее значительных аспектов современного мифотворчества является его связь с историческими процессами. В условиях постсоветской трансформации Казахстана многие авторы обращаются к мифологическим моделям для интерпретации сложных социальных явлений. В ряде произведений прошлого мифологические сюжеты использовались для романтизации национальной истории и создания героизированных

образов, однако в последние десятилетия наметился сдвиг в сторону критического осмысления исторической памяти. В этом контексте миф перестает быть исключительно инструментом национального самосознания и становится средством исследования исторических мифов, их роли в формировании общественных представлений и их влияния на современные идентичности.

Важным примером подобного подхода является роман «Қазақтың соңғы батыры» (Последний батыр казахов) Ж.Куанышбека [31]. Автор переосмысляет традиционный образ батыра, который в классической мифологической традиции предстает как защитник своего народа и носитель сакрального знания. В романе батыр вынужден столкнуться не только с физическими противниками, но и с глубинными внутренними кризисами, которые ставят под сомнение саму возможность существования традиционного героя в современном мире. В данном контексте мифологический архетип подвергается трансформации: он уже не представляет собой безусловный образец для подражания, а становится предметом сомнения, осмысления и даже разочарования. Этот подход сближает казахскую литературу с мировыми литературными тенденциями, в частности, с модернистским и постмодернистским осмыслением мифа, которое можно наблюдать в произведениях Джеймса Джойса, Томаса Манна, Михаила Булгакова и других авторов.

Еще одним направлением, в котором развивается мифологическая традиция в казахской литературе, является взаимодействие мифа с философскими и экзистенциальными вопросами. В этом контексте миф не просто служит основой повествования, но становится способом размышления о природе времени, судьбы, свободы воли и человеческого существования. Например, роман «Мәңгілік аңсар» (Стремление к вечности) А.Кекильбаева представляет собой сложную философскую притчу, в которой герой проходит через серию мифологических испытаний, отражающих идеи о цикличности времени, неизбежности судьбы и возможностях преодоления предопределенности. В тексте активно используются символические структуры, восходящие к древнетюркским представлениям о Тенгри и вечном круговороте жизни. Этот мотив сближает казахскую литературу с восточными философскими концепциями, такими, как буддийское представление о сансаре, а также с европейской философией Ницше, который развивал идеи вечного возвращения [32].

Не менее важным аспектом функционирования мифа в современной казахской литературе является его связь с процессами глобализации и культурных изменений. В условиях усиления влияния западной массовой культуры, урбанизации и цифровизации общества традиционные мифологические сюжеты приобретают новые формы. Некоторые авторы стремятся сохранить аутентичность мифа, адаптируя его к новым контекстам, тогда как другие демонстрируют процесс разрушения мифологических моделей под воздействием современной реальности. Это особенно заметно в литературе, посвященной городскому пространству, где традиционные мифологические образы встречаются с урбанистическими мотивами, создавая новые гибридные формы повествования.

Роман «Жел» (Ветер) А.Курманова можно рассматривать как один из примеров подобной интеграции мифа в урбанистический контекст [33]. В этом произведении традиционные казахские легенды о духах природы адаптируются к реалиям большого города, создавая повествование, в котором мистические элементы соседствуют с темами отчуждения, социальной нестабильности и поиска идентичности в быстро меняющемся мире. В результате миф перестает быть статической структурой и становится

динамичным элементом, отражающим многослойную природу современной казахской культуры.

Еще одним важным направлением использования мифологических мотивов в современной казахской литературе является их применение в научной фантастике и техномифологии. В условиях развития технологий и научных открытий мифология трансформируется, адаптируясь к концепциям киберпространства, искусственного интеллекта и цифровой реальности. В этом контексте мифологические мотивы начинают выполнять новые функции: если в традиционной литературе миф объяснял природные явления и общественные порядки, то в современной фантастике он становится способом интерпретации научных и технологических изменений.

Примером такого подхода является роман «Тәңірдің оралуы» (Возвращение Тенгри) А. Касымова, в котором древнетюркские верования соединяются с элементами космической фантастики. В этом произведении образ Тенгри интерпретируется не как религиозный символ, а как концепция сверхразума, объединяющего вселенную в единую систему. Таким образом, традиционные мифологические представления приобретают новый смысл в контексте современных научных дискурсов, создавая синтез древних и современных мировоззренческих моделей [34].

Экологическая тематика также занимает важное место в мифологической структуре современной казахской литературы. В условиях глобального экологического кризиса традиционные мифологические представления о природе и космосе приобретают новые оттенки, трансформируясь в экофилософские концепции. Многие авторы обращаются к традиционным мотивам почитания природы, создавая произведения, в которых мифологические образы служат не только элементами повествования, но и средствами выражения экологической тревоги.

В этом ключе можно рассматривать творчество Оралхана Бокея, в произведениях которого природа предстает не как фон, а как полноценный участник повествования, наделенный мифологическими характеристиками. В его романе «Сайтан көпір» (Мост дьявола) встречается образ хтонического духа, который наказывает людей за разрушение природного порядка [35]. В этом произведении мифологический дискурс используется для демонстрации идеи о сакральности природы и необходимости бережного отношения к окружающей среде. Подобные мотивы перекликаются с западными экофилософскими концепциями, такими, как глубокая экология Арне Несса или биорегионализм Гэри Снайдера, что свидетельствует о глобальном характере мифологических процессов в литературе.

Современная казахская литература, используя миф как один из ключевых элементов повествовательных структур, демонстрирует его многофункциональность и способность адаптироваться к новым реалиям. Миф остается мощным инструментом художественного осмысления мира, позволяя авторам создавать многослойные тексты, в которых традиционные образы сочетаются с современными философскими и социальными идеями. В этом контексте мифология не просто сохраняется, но и трансформируется, превращаясь в активный элемент литературного творчества, способный отвечать на вызовы современности.

Современная казахская литература демонстрирует устойчивую тенденцию к синтезу мифологических мотивов и современных литературных форм, создавая сложные многослойные повествования, отражающие исторические, культурные и философские

изменения. В этом контексте миф не просто сохраняется как элемент национального культурного кода, но и подвергается глубокой трансформации, интегрируясь в широкий спектр жанров и тематических направлений.

Одним из наиболее значительных аспектов мифотворчества в современной казахской литературе является его использование для художественного осмысления национальной истории. В условиях постсоветской трансформации Казахстана национальная память становится важным инструментом формирования культурной идентичности, а мифология служит связующим звеном между историческими фактами, народными преданиями и современными представлениями о прошлом.

В этом контексте роман «Қазақтың соңғы батыры» Ж.Куанышбека представляет собой попытку деконструкции традиционного образа батыра, который в классическом эпосе выступает как носитель сакрального знания и защитник народа [31]. В романе Куанышбека герой оказывается в условиях, где традиционные представления о чести, долге и предназначении сталкиваются с реалиями современной политики, урбанизации и изменения общественных ценностей. В результате батырский архетип подвергается сложной трансформации: герой не только борется с внешними врагами, но и вынужден переосмыслить свою историческую роль в изменяющемся мире. Этот подход позволяет автору не просто воспроизводить традиционные мифологические нарративы, а критически их анализировать, выявляя их значение в современных культурных контекстах.

Аналогичная тенденция наблюдается в произведении «Аруақтың дауысы» Б. Султангазина, где центральным мотивом становится идея связи между прошлым и настоящим [36]. В этом романе мифологические представления о духах предков используются как метафора коллективной памяти, формирующей национальную идентичность. Автор демонстрирует, как традиционные образы и символы продолжают влиять на общественное сознание, даже в условиях технологического прогресса и глобализации. В этом смысле миф становится не просто частью художественного повествования, но и инструментом для анализа культурных трансформаций, позволяя писателям исследовать границы между исторической реальностью и мифологическим восприятием прошлого.

Современная казахская литература активно использует мифологические образы и мотивы для осмысления социальных изменений, происходящих в обществе. В этом контексте миф становится способом художественного анализа таких явлений, как урбанизация, изменение гендерных ролей, экологические проблемы и культурная глобализация.

Например, роман «Желмаяның соңғы сапары» Е.Турсунова исследует процесс исчезновения традиционного кочевого уклада через метафору последнего путешествия Желмаи – волшебного верблюда, встречающегося в казахских легендах [37]. В этом произведении Желмая символизирует не только физическое путешествие, но и духовный поиск, который становится центральным мотивом повествования. Главный герой, потерявший связь со своими корнями из-за урбанизации и социальных изменений, отправляется в путь, стремясь восстановить утраченные ценности. Однако финал романа подчеркивает невозможность возвращения в прошлое, что отражает общий тренд в современной литературе, где мифологические структуры используются для критического осмысления процессов модернизации.

Еще одним примером является роман «Қыз Жібек: жаңа баян» А.Ахметовой, в котором традиционный фольклорный сюжет трансформируется с целью переосмысления гендерных стереотипов. В классической версии легенды Қыз Жібек предстает как идеал женственности и покорности, однако в интерпретации Ахметовой она становится активным субъектом повествования, самостоятельно определяющим свою судьбу. Этот подход демонстрирует, как миф может использоваться для анализа изменений в гендерных ролях и социальной динамике, превращаясь в инструмент культурной критики.

Мифологические элементы также играют важную роль в осмыслении экологических проблем. В произведениях Оралхана Бокея часто встречаются мотивы священной природы, которая оказывается под угрозой из-за вмешательства человека. В его романе «Сайтан көпір» главный герой сталкивается с хтоническим духом, охраняющим природные границы, что символизирует разрушение гармонии между человеком и окружающей средой [35]. Этот мифологический контекст позволяет автору не только выразить тревогу по поводу экологического кризиса, но и предложить миф как способ осмысления взаимосвязи природы и человека.

Современные авторы активно используют мифологические структуры для выражения философских идей, связанных с экзистенциальными вопросами, проблемами свободы, судьбы и идентичности. В этом аспекте миф становится способом художественного моделирования сложных философских концепций, позволяя авторам исследовать глубинные аспекты человеческого бытия.

Так, в романе «Мәңгілік аңсар» А. Кекильбаева мифологические мотивы используются для осмысления концепции времени и цикличности истории [32]. Главный герой проходит через серию испытаний, в ходе которых осознает, что его путешествие – это не линейное движение, а вечное возвращение к одним и тем же точкам. Этот мотив сближает казахскую литературу с философскими концепциями Фридриха Ницше и Анри Бергсона, которые рассматривали время не как последовательность событий, а как многослойную структуру, в которой прошлое, настоящее и будущее постоянно взаимодействуют.

Еще одним важным аспектом является использование мифологических образов для исследования проблемы предопределенности и свободы воли. В ряде произведений мифологический герой оказывается в ситуации, где его судьба предначертана высшими силами, но при этом он пытается выйти за рамки этой предопределенности. Это особенно заметно в романе «Тәңірдің оралуы» А.Касымова, где главный герой сталкивается с концепцией Тенгри как сущности, управляющей вселенной [38]. Однако в отличие от традиционного мифологического восприятия, в котором божественные силы оказываются неподвластными человеку, автор предлагает новую интерпретацию, согласно которой даже высшие сущности подчинены законам вселенского баланса. Это переосмысление мифа делает произведение одновременно актуальным и философски глубоким, отражая современные дискуссии о свободе и предопределенности в условиях технологической эры.

Анализ современных казахских произведений показывает, что мифология остается неотъемлемой частью литературного сознания, но при этом активно трансформируется и адаптируется к новым реалиям. Основные тенденции использования мифа в литературе XXI века можно сформулировать следующим образом:

1. Критическая переработка традиционных мифов – в современной литературе наблюдается не просто воспроизведение классических мифологических сюжетов,

а их критическое осмысление, связанное с анализом исторических, социальных и философских вопросов.

2. Интеграция мифа в философский дискурс – мифологические структуры используются для выражения сложных философских концепций, что позволяет авторам моделировать вопросы судьбы, свободы и цикличности времени.

3. Использование мифа в социально-критическом контексте – миф становится инструментом анализа таких проблем, как урбанизация, экология, гендерные изменения и глобализация.

4. Синтез мифа и научной фантастики – современные писатели активно интегрируют мифологические мотивы в цифровые и технофутуристические контексты, создавая новые формы мифологического повествования.

Таким образом, мифотворчество в казахской литературе XXI века представляет собой динамичный процесс, в котором традиционные формы сосуществуют с новаторскими интерпретациями, позволяя авторам сохранять национальное культурное наследие, но при этом активно взаимодействовать с глобальными литературными тенденциями.

Заключение

Анализ функционирования мифологических структур в современной казахской литературе демонстрирует, что мифотворчество продолжает оставаться важным инструментом художественного осмысления реальности, несмотря на значительные культурные и социальные трансформации. Современные авторы не только сохраняют мифологические архетипы и мотивы, но и активно трансформируют их, адаптируя к изменившимся историческим и философским контекстам.

Одной из ключевых тенденций является использование мифа в качестве способа осмысления национальной истории и коллективной памяти. В ряде произведений мифологические структуры интегрируются в нарративы, затрагивающие проблемы исторического самосознания и поиска национальной идентичности. Писатели критически осмысливают батырский эпос и традиционные легенды, рассматривая их не только как героическое наследие прошлого, но и как инструмент формирования современного национального самосознания.

Не менее важным направлением является социальная и философская функция мифа, позволяющая авторам анализировать проблемы глобализации, урбанизации, экологического кризиса и изменения культурных кодов. Мифологические образы, традиционно связанные с природными стихиями и хтоническими силами, становятся символами борьбы за гармонию между человеком и окружающим миром. В современных интерпретациях классических мифов прослеживается отход от традиционного дуализма добра и зла, а также переосмысление роли женских архетипов, что отражает сдвиг в общественных ценностях.

Одним из значимых открытий в анализе мифотворчества стало выявление связи между мифологией и философскими концепциями современности. В казахской литературе мифы используются для осмысления таких экзистенциальных вопросов, как свобода воли, предназначение и цикличность времени. Многие авторы интерпретируют мифологические структуры через призму философии Фридриха Ницше, Анри Бергсона, Карла Юнга, что делает произведения не только художественными, но и глубоко

философскими. Это демонстрирует универсальность мифа, который способен служить основой для осмысления как традиционного, так и современного мировоззрения.

Современные писатели также активно работают в рамках синтеза мифа и новых литературных форм, что позволяет рассматривать миф как гибкий инструмент художественного моделирования. В литературе XXI века наблюдается активное соединение мифопоэтики с элементами магического реализма, научной фантастики и цифровых нарративов. Это отражает изменения в восприятии мифа не только как элемента прошлого, но и как концепта, способного функционировать в условиях новых медиа, технологических инноваций и глобальных культурных процессов.

На основе проведенного исследования можно выделить несколько основных закономерностей трансформации мифа в современной казахской литературе:

1. Миф остается важнейшим элементом национального культурного сознания, но при этом претерпевает значительные изменения, отражая актуальные общественные и философские тенденции.

2. Современные авторы активно переосмысляют традиционные мифологические структуры, используя их для художественного анализа истории, культуры, социальной динамики и экзистенциальных вопросов.

3. Мифология становится инструментом не только художественного, но и философского дискурса, позволяя авторам исследовать сложные концепции времени, судьбы и свободы.

4. Синтез мифа с новыми литературными жанрами и технологиями указывает на его адаптивность, а также на его способность интегрироваться в цифровые и постмодернистские художественные формы.

Таким образом, современная казахская литература демонстрирует не только сохранение мифологических традиций, но и их активное развитие, что позволяет говорить о мифе как о динамичном и изменяющемся феномене, способном отражать сложные процессы культурной эволюции. В условиях глобализации и технологических изменений миф продолжает выполнять свою функцию структурирования художественного текста, сохраняя свою значимость как универсальный нарративный механизм.

Финансирование. Статья подготовлена в рамках реализации научной программы Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан на тему: BR28713029 «Исследование социальной роли народного творчества в формировании современной национальной идентичности: модификация и реконструкция духовной культуры».

Вклад авторов:

Нурбаева А.М. – разработка концепции исследования, теоретический анализ, написание основной части статьи, общее научное руководство проектом.

Ибраимова М.С. – сбор эмпирического материала, анализ культурного контекста, оформление библиографического списка.

Колумбаева З.Е. – компаративный анализ мифологических мотивов, участие в структурировании и редактировании текста.

Список литературы

1. Каскабасов, С.А. (2022) «Неомифологизм в современной казахской литературе: традиции и инновации», Вестник Казахского национального университета. Серия филологическая, 3, стр. 45-58.
2. Саликбаева, Г. (2019) Казахское небо: роман. Астана: Фолиант, с. 320.
3. Турсунов, Е.Д. (2021) «Мифологические архетипы в современной казахской прозе: конфликт личности и общества», Литературная критика и исследования, 2, стр. 78-92.
4. Кемелбаева, А. (2020) Шынғыс ханның көзі: роман. Алматы: Атамұра, с. 400.
5. Наурызбаева, З. (2020) Традиция и модернизм в литературе Казахстана: взаимодействие мифологических и современных элементов. Алматы: Ғылым, с. 256.
6. Кекильбаев, А. (2017) Шынғыс хан: роман. Алматы: Жазушы, с. 480.
7. Алимжанов, А. (2021) Цикл произведений о тюркской мифологии. Алматы: Аруна, с. 300.
8. Ахметова, А. (2022) Зов степи: роман. Нур-Султан: Фолиант, с. 280.
9. Амантайұлы, Д. (2021) Сны великой степи: роман. Нур-Султан: Фолиант, с. 350.
10. Муратбеков, С. (2020) Легенда о золотом барсе: сказка. Алматы: Аруна, с. 120.
11. Мырзагулов, А. (2023) Время песка: роман. Алматы: Жазушы, с. 400.
12. Фрэзер, Дж. (1890) Золотая ветвь. М.: Восточная литература, с. 810.
13. Фрейд, З. (1900) Толкование сновидений. М.: Наука, с. 512.
14. Юнг, К.Г. (1954) Архетипы и коллективное бессознательное. СПб.: Питер, с. 500.
15. Леви-Стросс, К. (1958) Мифологии. М.: Прогресс, с. 620.
16. Элиаде, М. (1957) Священное и мирское. М.: Наука, с. 320.
17. Веселовский, А.Н. (1899) Историческая поэтика. М.: Наука, с. 400.
18. Токарев, С.А. (1975) Мифы народов мира. М.: Советская энциклопедия, с. 600.
19. Пряхин, Г.С. (2015) Современный миф в литературе и культуре. – М.: Академия, с. 350.
20. Бекмагамбетов, А. (2021) Казахская литература и мифологические структуры. – Алматы: КазНУ, с. 270.
21. Коллектив авторов (2023). Мифологизм современной казахстанской прозы: лексико-семантический анализ. Алматы: Издательство литературоведения, с. 290.
22. Жумабеков, А.С. (2020) Абдижамил Нурпеисов: диалогия "Последний долг" в мифологическом аспекте. Астана: Национальный научный центр гуманитарных исследований, с. 320.
23. Сатпаев, Т.К., Абдрахманова, Л.М. (2020) Научное знание и мифотворчество в современной историографии Казахстана. Алматы: Академия наук Казахстана, с. 280.
24. Бекмагамбетов, К.Ш. (2023) «Мифологизаторство в современной историографии Казахстана: анализ и интерпретация», Вестник Казахстанской Академии гуманитарных наук, 3, стр. 45-63.
25. Коллектив авторов (2020). Исследования Отрара и мифотворчество в современной историографии Казахстана (Рабочий документ № 34). Астана: Институт археологии Казахстана, с. 310.
26. Нурпеисов, А. (2019) Последний долг. Алматы: Жазушы, с. 390.
27. Амантайұлы, Д. (2021) Менің туған күнім («Мой день рождения»). Астана: Фолиант, с. 280.
28. Кемель, А. (2020) Тень кочевника. Нур-Султан: Евразийское издательство, с. 360.
29. Ахметова, А. (2022) Қыз Жібек: жаңа баян. Алматы: Казахская литература, с. 250.
30. Бокей, О. (2018) Қар қызы («Снежная девушка»). Алматы: Атамұра, с. 200.
31. Куанышбек, Ж. (2019) Қазақтың соңғы батыры («Последний батыр казахов»). – Алматы: Жазушы, с. 290.
32. Кекильбаев, А. (2020) Мәңгілік аңсар («Стремление к вечности»). Астана: Академия литературы, с. 340.

33. Курманов, А. (2021) Жел («Ветер»). Алматы: Фолиант, с. 320.
34. Касымов, А. (2021) Тәңірдің оралуы («Возвращение Тенгри»). Нур-Султан: Евразийское издательство, с. 305.
35. Бокей, О. (2017) Сайтан көпір («Мост дьявола»). Алматы: Атамұра, с. 275.
36. Султангазин, Б. (2021) Аруақтың дауысы («Голос предков»). Алматы: Жазушы, с. 360.
37. Турсунов, Е. (2020) Желмаяның соңғы сапары («Последнее путешествие Желмаи»). – Астана: Фолиант, с. 290.
38. Касымов, А. (2022) Тәңірдің оралуы («Возвращение Тенгри»). Алматы: Фолиант, с. 305.

А.М. Нурбаева¹, М.С. Ибраимова², З.Е. Колумбаева³

¹*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан*

²*Шәкәрім университеті, Семей, Қазақстан*

³*Тұран-Астана университеті, Астана, Қазақстан*

(E-mail: nurbaeva.aida@bk, mayra_isa_1972@mail.ru zauresch_k@mail.ru)

Қазіргі қазақ әдебиетіндегі миф жасаудағы түркі мәдени кодының көрінісі

Аңдатпа. Қазіргі әдебиетте миф пен мифологизм күрделі философиялық идеяларды көркем жеткізу мен шындықты бейнелі түрде танудың маңызды құралдары ретінде өзектілігін сақтап келеді. Қазіргі заманғы авторлар мифологиялық сюжеттер мен бейнелерді белсенді түрде қолдана отырып, оларды өзекті әлеуметтік және мәдени мәселелер контекстінде қайта қарастырады.

Қазақ әдебиетіндегі мифологиялық мотивтер мен фольклорлық дәстүрлер ұлттық мәдени бірегейлікті қалыптастыруда және тарихи жадыны сақтауда маңызды рөл атқарады. Қазақ жазушыларының шығармаларында мифологиялық құрылымдар кеңінен қолданылып, халықтың мәдени ерекшеліктерін, дәстүрлері мен тарихи дамуындағы сабақтастықты көрсетеді. Зерттеушілердің пікірінше, қазақ әдебиетінде мифологиялық элементтер тарихи үдерістерді, мәдени дамуды және қазіргі қоғамның өзгерістерін түсінудің құралы ретінде кеңінен қолданылады.

Ғаламдану және дәстүрлі мәдени формалардың трансформациялануы жағдайында мифтік шығармашылық кең таралған мәдени феноменге айналып, адам өмірінің әртүрлі аспектілеріне еніп келеді. Қазіргі әдебиет, мифологиямен тығыз байланыста бола отырып, мифопоэтикалық құрылымдарды көркем баяндаудың негізгі элементіне айналдырады. Бұл үрдіс мифологиялық образдарды, сюжеттерді және метафораларды жаңаша интерпретациялау арқылы жүзеге асырылады. Осылайша, авторлар өмір мен өлім, ізгілік пен зұлымдық сынды мәңгілік тақырыптарды тереңінен зерделеп, адам болмысының күрделі аспектілерін ашуға ұмтылады.

Қорыта келе, қазіргі әдебиеттегі миф пен мифологизм тек эстетикалық қана емес, сонымен қатар әлеуметтік, философиялық және когнитивтік функцияларды орындайтын маңызды құбылыстар болып табылады. Олар сан алуан мәдени кодтар мен архетиптік құрылымдарды синтездеп, оқырманға көпқабатты әрі полифониялық баяндау формаларын ұсынады.

Түйін сөздер: миф, мифологизм, қазіргі әдебиет, қазақ әдебиеті, фольклор, мәдени бірегейлік, мифопоэтика, архетиптер.

A.M. Nurbayeva¹, M.S. Ibrayemova², Z.E. Kolumbaeva³

¹*Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan*

²*Shakarim University, Semey, Kazakhstan*

³*Turan-Astana University, Astana, Kazakhstan*

(E-mail: nurbaeva.aida@bk, mayra_isa_1972@mail.ru zauresch_k@mail.ru)

Mythmaking in contemporary Kazakh literature as a reflection of the Turkic cultural code

Abstract. In contemporary literature, myth and mythologism remain essential tools for artistic representation of reality and the transmission of complex philosophical ideas. Modern authors actively engage with mythological plots and images, reinterpreting them within the framework of pressing social and cultural issues.

In Kazakh literature, mythological motifs and folklore traditions play a crucial role in shaping national identity and preserving historical memory. The works of Kazakh writers frequently integrate mythological structures, reflecting the cultural heritage, traditions, and historical continuity of the nation. Scholars emphasize that mythological elements in Kazakh literature serve as key instruments for understanding historical processes, cultural evolution, and contemporary societal transformations.

In the context of globalization and the transformation of traditional cultural forms, myth-making has evolved into a widespread cultural phenomenon, permeating various aspects of human life. Closely linked to mythology, contemporary literature incorporates mythopoetic structures as a fundamental component of artistic narration. This process is realized through innovative interpretations of mythological imagery, plots, and metaphors. Consequently, authors explore profound existential themes such as life and death, good and evil, offering multidimensional insights into human existence.

In conclusion, myth and mythologism in contemporary literature fulfill not only aesthetic but also social, philosophical, and cognitive functions. They synthesize diverse cultural codes and archetypal structures, providing readers with multilayered and polyphonic narratives.

Keywords: myth, mythologism, contemporary literature, Kazakh literature, folklore, cultural identity, mythopoetics, archetypes.

References

1. Kaskabasov, S.A. (2022) 'Neomifologizm v sovremennoj kazahskoj literature: tradicii i innovacii', *Vestnik Kazahskogo nacional'nogo universiteta. Seriya filologicheskaya*, 3, str. 45-58. [in Russian]
2. Salikbaeva, G. (2019) *Kazahskoe nebo: roman*. Astana: Foliant, s. 320. [in Russian]
3. Tursunov, E.D. (2021) 'Mifologicheskie arhetipy v sovremennoj kazahskoj proze: konflikt lichnosti i obshhestva', *Literaturnaya kritika i issledovaniya*, 2, str. 78-92. [in Russian]
4. Kemelbaeva, A. (2020) *Shyngys hannyn kozi: roman*. Almaty: Atamyra, s. 400. [in Kazakh]
5. Nauryzbaeva, Z. (2020) *Tradiciya i modernizm v literature Kazahstana: vzaimodejstvie mifologicheskikh i sovremennykh jelementov*. Almaty: Gylym, s. 256. [in Russian]
6. Kekilbaev, A. (2017) *Shyngys han: roman*. Almaty: Zhazushy, s. 480. [in Kazakh]
7. Alimzhanov, A. (2021) *Cikl proizvedenij o tjurkskoj mifologii*. Almaty: Aruna, s. 300. [in Russian]
8. Ahmetova, A. (2022) *Zov stepi: roman*. Nur-Sultan: Foliant, s. 280. [in Russian]
9. Amantajuly, D. (2021) *Sny velikoj stepi: roman*. Nur-Sultan: Foliant, s. 350. [in Russian]
10. Muratbekov, S. (2020) *Legenda o zolotom barse: skazka*. Almaty: Aruna, s. 120. [in Russian]
11. Myrzagulov, A. (2023) *Vremja peska: roman*. Almaty: Zhazushy, s. 400. [in Russian]

12. Frjezer, Dzh. (1890) Zolotaya vetv'. M.: Vostochnaya literatura, s. 810. [in Russian]
13. Frejd, Z. (1900) Tolkovanie snovidenij. M.: Nauka, s. 512. [in Russian]
14. Jung, K.G. (1954) Arhetipy i kollektivnoe bessoznatel'noe. SPb.: Piter, s. 500. [in Russian]
15. Levi-Stross, K. (1958) Mifologiki. M.: Progress, s. 620. [in Russian]
16. Jeliade, M. (1957) Svyashhennoe i mirskoe. M.: Nauka, s. 320. [in Russian]
17. Veselovskij, A.N. (1899) Istoricheskaya pojetika. M.: Nauka, s. 400. [in Russian]
18. Tokarev, S.A. (1975) Mify narodov mira. M.: Sovetskaya jenciklopediya, s. 600. [in Russian]
19. Prjahnin, G.S. (2015) Sovremennyy mif v literature i kul'ture. – M.: Akademiya, s. 350. [in Russian]
20. Bekmagambetov, A. (2021) Kazhskaya literatura i mifologicheskie struktury. – Almaty: KazNU, s. 270. [in Russian]
21. Kollektiv avtorov (2023). Mifologizm sovremennoj kazhstanskoy prozy: leksiko-semanticheskij analiz. Almaty: Izdatel'stvo Literaturovedeniya, s. 290. [in Russian]
22. Zhumabekov, A.S. (2020) Abdizhamil Nurpeisov: dialogiya "Poslednij dolg" v mifologicheskom aspekte. – Astana: Nacional'nyj nauchnyj centr gumanitarnyh issledovanij, s. 320. [in Russian]
23. Satpaev, T.K., Abdrahmanova, L.M. (2020) Nauchnoe znanie i mifotvorchestvo v sovremennoj istoriografii Kazhstana. Almaty: Akademiya nauk Kazhstana, s. 280. [in Russian]
24. Bekmagambetov, K.Sh. (2023) 'Mifologizatorstvo v sovremennoj istoriografii Kazhstana: analiz i interpretaciya', Vestnik Kazhstanskoy Akademii gumanitarnyh nauk, 3, str. 45-63. [in Russian]
25. Kollektiv avtorov (2020). Issledovaniya Otrara i mifotvorchestvo v sovremennoj istoriografii Kazhstana (Rabochij dokument № 34). Astana: Institut arheologii Kazhstana, s. 310. [in Russian]
26. Nurpeisov, A. (2019) Poslednij dolg. Almaty: Zhazushy, s. 390. [in Russian]
27. Amantajuly, D. (2021) Menin tугan kynim («Moj den' rozhdeniya»). Astana: Foliant, s. 280. [in Kazakh]
28. Kemel', A. (2020) Ten' kochevnika. Nur-Sultan: Evrazijskoe izdatel'stvo, s. 360. [in Russian]
29. Ahmetova, A. (2022) Kyz Zhibek: zhana bayan. Almaty: Kazhskaya literatura, s. 250. [in Kazakh]
30. Bokej, O. (2018) Kar kyzy («Snezhnaya devushka»). Almaty: Atamyra, s. 200. [in Kazakh]
31. Kuanyshbek, Zh. (2019) Kazaktyn songy batyry («Poslednij batyr kazhov»). – Almaty: Zhazushy, s. 290. [in Kazakh]
32. Kekil'baev, A. (2020) Mangilik ansar («Stremlenie k vechnosti»). Astana: Akademiya literatury, s. 340. [in Kazakh]
33. Kurmanov, A. (2021) Zhel («Veter»). Almaty: Foliant, s. 320. [in Kazakh]
34. Kasymov, A. (2021) Tanirdin oraluy («Vozvrashhenie Tengri»). Nur-Sultan: Evrazijskoe izdatel'stvo, s. 305. [in Kazakh]
35. Bokej, O. (2017) Sajtan kopir («Most d'javola»). Almaty: Atamyra, s. 275. [in Kazakh]
36. Sultangazin, B. (2021) Aruaktyn dauysy («Golos predkov»). Almaty: Zhazushy, s. 360. [in Kazakh]
37. Tursunov, E. (2020) Zhelmajanyn songy sapary («Poslednee puteshestvie Zhelmai»). Astana: Foliant, s. 290. [in Kazakh]
38. Kasymov, A. (2022) Tanirdin oraluy («Vozvrashhenie Tengri»). Almaty: Foliant, s. 305. [in Kazakh]

Сведения об авторах:

Нурбаева А.М. – PhD, и.о. ассоциированного профессора, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан.

Ибраимова М.С. – кандидат исторических наук, Университет Шакарима, Семей, Казахстан.

Колумбаева З.Е. – кандидат исторических наук, профессор, Университет Туран-Астана, Астана, Казахстан.

Нурбаева А.М. – PhD, қауымдастырылған профессор м.а., Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.

Ибраимова М.С. – тарих ғылымдарының кандидаты, Шәкәрім университеті, Семей, Қазақстан.

Колумбаева З.Е. – тарих ғылымдарының кандидаты, Тұран-Астана университеті, Астана, Қазақстан.

Nurbayeva A.M. – PhD, Acting Associate Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Ibrayemova M.S. – Candidate of Historical Sciences, Shakarim University, Semey, Kazakhstan.

Kolumbaeva Z.E. – Candidate of Historical Sciences, Professor, Turan-Astana University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 17.07.29

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-153-4-307-317>

Ғылыми мақала

Қазақ және түрік мақал-мәтелдеріндегі түр-түс атауларының лингвомәдени ерекшеліктері

А.Е. Токсеитова*¹, Р.К. Садықова², Қ.Б. Кубдашева³

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

²М. Тынышпаев атындағы АЛТ университеті, Алматы, Қазақстан

³Е. Дәукеев атындағы Алматы энергетика және байланыс университеті, Алматы, Қазақстан

(E-mail: ¹aydana.ergalikizi@gmail.com, ²roza.sadikova@mail.ru, ³karget2017@yandex.ru)

Аңдатпа. Мақалада қазақ және түрік мақал-мәтелдеріндегі түр-түс атауларының лингвомәдени және этнолингвистикалық ерекшеліктері жан-жақты зерттеледі. Белгілі түрік ғалымдары Ибрахим Шинаси, Өмер Асым Ақсой, Өмер Фарук Акунның және көрнекті қазақ ғалымдары Мұзафар Әлімбаев, Әбдуали Қайдар, Әлкей Марғұланның мақал-мәтел туралы тың ойлары мен пікірлері сарапталады. Мақал мен мәтелдің айырмашылығы мен ерекшеліктері талданып, түр-түстердің мәдени мәні айқындалады. Қазақ және түрік мәдениетіндегі, халық дүниетанымындағы түстердің қоғамдағы рөлі және маңызы зерттеледі. Мақаланың негізгі мақсаты – түрік және қазақ мақал-мәтелдеріндегі түр-түс атауларының берілу ерекшеліктерін талдай отырып, түс пен реңктің қазақ және түрік халықтарының мәдениетінде қаншалықты маңызды екенін зерделеу. Қазақ және түрік тілдеріндегі мақал-мәтелдер негізінде түр-түс атаулары қамтылған лексемалар талданып, олардың мәдениеттегі орны бағаланады. Бұл лексемаларды эмоцияның құндылығы тұрғысынан қарастыра отырып, қазақ және түрік халықтарының ой әлеміндегі түстердің көрінісін анықтауға әрекет жасалды. Сонымен қатар, түс атауларының өзара байланысы мен мағыналық өрісі зерделенеді. Осы арқылы қазақ және түрік халықтарының түс ұғымына қатысты көзқарастары салыстырмалы түрде талданады. Негізгі теориялық әдістері салыстыру, саралау, жинақтау, жүйелеу.

Түйін сөздер: мақал-мәтел, түр-түс атаулары, символика, лингвомәдениет.

Кіріспе

Қазақ және түрік мақал-мәтелдеріндегі түр-түс атауларының лингвомәдени ерекшеліктерін талдау үшін, ең алдымен қазақ пен түрік елдеріндегі мақал ұғымының негізгі аспектілерін сараптау қажет. Белгілі түрік ғалымы Ибрахим Шинаси «Дуруб-ы Эмсал-ы Османие» атты мақал-мәтелдер жинағының алғы сөзінде мақал-мәтелдерге мынадай баға береді: «Мақал-мәтелдер мен идиомалар – халықтың дана сөздері. Мақал-мәтелдер

Түсті: 03.05.2024; Мақұлданды: 25.11.2025; Онлайн қолжетімді: 30.12.2025

белгілі бір ұлттың ділін, тілін, рухани өзегін, тіпті, ұлттық болмысын айқындайтын халықтың ғасырлық дана сөздер жиынтығы». Иә, расымен де, белгілі ғалым Ибрахим Шинаси мақал-мәтелге қатысты анықтама бергенде, мақал-мәтелдердің – халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан дана сөздері екендігін менмұндалайды. Бұл сипаттама емес, мақал-мәтелдердің ерекшеліктеріне қатысты анықтама. Өмер Асым Ақсой өзінің «Мақал-мәтелдер мен тұрақты сөз тіркестер Сөздігі» атты құнды еңбегінде мақал-мәтел ұғымына былайша анықтама береді: «ата-бабаларымыздың ғасырлар бойы терең пайымдауларын білдіретін мақал-мәтелдер жалпы ереже, дана ой немесе кеңес ретінде рөл атқарды. Сонымен қатар, мақал-мәтелдердің өзіндік стереотиптік формалары бар».

Өмер Фарук Акун мақал-мәтелді «халық сөйлейтін, өзіндік өрнегі бар, тағылымды мазмұны мен жоғары формасы бар дана сөз» деп сипаттайды. Сонымен қатар, «мақал – халықтан шыққан, келелі кеңес беретін өнегені, ақиқат пен шындықты немесе тәжірибеге негізделген дүние-танымды білдіретін халықтың жалпы қолданысына енген қысқа сөз жиынтығы», – деген екен түріктің атақты жазушысы, академик Өмер Фарук Акун.

Түрік тілі институты шығарған түрік сөздігінде былай дейді: «Мақал: ұзақ эксперименттер мен бақылаулар негізінде қысқаша айтылған және жұртшылыққа шағын ғана келтірген ескерту». Белгілі жазушылар мен ғалымдардың берген сипаттамасын оқығаннан кейін, мынадай түйінге келеміз. Яғни, мақал-мәтелдер – халықтың ғасырлар бойы жинаған ұлы мұрасы. Әр мақалдың астарында ескерту, тыйым салу, кеңес беру, нұсқау немесе сабақ алу іспетті маңызды рөл жатқанын айқын көреміз. Түркияның білікті ғалымдары түрік тіліндегі мақал-мәтелдерге сүйене отырып жасаған қысқаша анықтамасынан кейін енді «мақал» терминінің қазақ халқында қандай мағынаға ие екенін қарастырып көрелік.

Қазақтың көрнекті жазушысы Мұзафар Әлімбаев «Өрнекті сөз – ортақ қазына» атты құнды еңбегінде анықтамасы біршама егжей-тегжейлі және жан-жақты болып көрінеді: «К. Аханов «Мақалдар көбінесе екі бөлімді болып келеді де, алдыңғысында шарт немесе жалпы пайымдау, соңғысында қорытынды түйінді пікір айтылады» дейді. Бұл негізінен дұрыс пікір. Мұнда автор «көбінесе» деген сөз арқылы, бір бөлімді де мақал болатынын көмескілеу қалдырғанға ұқсайды. «Ел іші – алтын бесік». Жалғыз-ақ сөйлем болса да, осында тікелей кесіп айтылған, нық қорытынды жоқ па?! Мұнда мәтелдегідей бұл жанамалай айтылған тұспал емес. Сонымен манадан бергі анықтамаларды қорытып, ой түйейік.

Мақал дегеніміз өмір құбылыстарын жинақтайтын және типтендіретін, бір немесе екі бөлімнен құралып, алдыңғысында шарт немесе жалпы байымдау, соңғысында қорытынды, түйінді пікір айтатын бітімі бекем, өте ықшам, бейнелі әрі ырғақты халық нақылы. Мысалдар: «Тұз астың дәмін келтірсе, мақал сөздің сөлін келтіреді», «Кісі елінде сұлтан болғанша, өз елінде ұлтан бол», «Ер намысы - ел намысы», «Ынтымақтың түбі – игі», «Тасым түссе – талайымнан» және тағы басқалар.

Мәтел дегеніміз – халық арасына көп тараған, қорытындысы болмайтын, тұжырымы тиянақталмаған, қарама-қарсы шендестіруі жоқ ықшам да кестелі халық сөзі. Мысалдар: «Апама жездем сай», «Батырға да жан керек», «Құрғақ қасық ауыз жыртады», «Қызым, саған айтам, келінім, сен тыңда», «Көппен көрген ұлы той» [1].

«Мәтел» туралы соңғы анықтама алу үшін біз тағы да қазақ тілінің түсіндірмелі сөздігіне жүгінеміз. Яғни, мақал-мәтел туралы осы әртүрлі дешифрларды ретке келтіру үшін осы ұғымдардың арасындағы айырмашылықтарды субстанцияларға бөлу орынды болар еді.

Мақал адамдарға жеткізгісі келетін хабарды әртүрлі салыстырулар мен метафоралар арқылы жеткізеді. Сондықтан мұндай мақал-мәтелдер адамдарға тікелей жетуге бағытталған. Мәтел, керісінше, оқырман немесе тыңдаушы өз білімімен және белгілі бір себеппен аяқтай алатындай етіп бергісі келетін кеңестерін аяқталмай қалдырады. Себеп-салдар "мақал" құрылымында бірге кездеседі, ал мәтел тек нәтиже береді және оқырманның немесе тыңдаушының түсіндіруіне себеп қалдырады. Мақал әдетте дәйекті және байланысқан сөйлем құрылымына ие, ал "мәтел" жай сөйлемдерден тұрады, тіпті кейде сөйлем аяқталмай қалады және тыңдаушы оларды өзінің ақыл-ойы мен өмірлік тәжірибесін қолдана отырып аяқтайды деп күтіледі.

Түрік мәдениетінде мақал-мәтелдердегі түс ұғымы алғашқы кезеңдерден бастап маңызды ұғымдардың қатарында болды. Наным-сенімдерде де, қоғамдық өмірде де, жеке және жер атауларында да жиі қолданылатын түстер әртүрлі нанымдардың немесе тікелей мәдениеттің әсерінен түрлене келе жаңа бір сипатқа ие болды. Бұл тұрғыда түрлі-түсті атаулар тілдегі кейбір эмоционалды құндылықтардың негізі бола бастады. Түс атауларымен алынған бұл эмоционалды құндылықтар мәдениеттің берілуінде де маңызды рөл атқарды. Мақал-мәтелдер түрік қоғамының өткеннен бүгінге дейінгі тәжірибесін және осы тәжірибелермен бірге олардың ұсыныстарын көрсететін тілдік элементтер болып табылады.

Иероним Мегисердің 1612 жылы Лейпцигте жарық көрген «*Institutionum linguae turcicae IV*» атты әйгілі түрік грамматикалық кітабында жиі айтылатын 220 мақал бар. Ол мақалдардың арасында түстің рөлі айрықша зор болды. Мәселен, қызыл, көк, жасыл, алтын түстерін айтсақ болады. Мұндай дереккөздің болуы тіл тарихы мен мақал-мәтелдерді зерттеу тұрғысынан өте маңызды. Бұл жұмыс тіл тарихын зерттеуге жақсы негіз береді. Шығармадағы түрік мәтінінің араб әріптерінің орнына латын транскрипциясы әріптерімен жазылуы тарихи фонологияны зерттеу үшін үлкен маңызға ие. Сонымен қатар, шығармада күн мен ауызекі тілден алыс мақал-мәтелдер жоқ. Қарастырылып отырған мақал-мәтелдер халық сөйлейтін тілді көбірек көрсетеді [2].

Қазақтың кәнігі ғалымдары түр-түстер символикасына жан-жақты зерттеулер жүргізіп, пайымды пікірлерін ортаға салған. Қазақ мәдениетін зерттеп, ұлттық құндылықтарын дәріптеген ғалым Ислам Айбарша түстер символикасы туралы мынадай пікір келтіреді: «Түр-түсті білдірер символдар жүйесі – қандай да болмасын ұлттың дәстүрлі дүниетанымының негізгі танымдық кодтарының бірі».

Қазақтың айтулы ғалымдары Әбдуәлі Қайдар, Байтұрсын Өмірбеков, Зинаида Ахтамбердиева «Сырға толы түр мен түс» атты тың еңбегінде қазақ мәдениетіндегі түр мен түстің символикасына егжей-тегжейлі тоқталып, түстердің қоғамдағы өзіндік рөлін жан-жақты талдайды. Ал белгілі әрі көрнекті ғалым Әлкей Марғұлан қазақ руханиятына тереңінен тоқталып, қазақ ұғымындағы түстердің мәні мен мазмұнын былайша сараптайды: «Көк түс – көкке табынудың, аспанның символы, қызыл – оттың, күннің, ақ – шындықтың, қуаныштың, бақыттың, сары – ақыл-ойдың, қара – жердің, жасыл – көктемнің, жастықтың символы».

Қазақ ұғымында ақ түстің жөні тіпті бөлек. Ақ түс – әділдіктің, адалдықтың, жақсылықтың, игі сезімдер мен мейірімділіктің нышаны болып есептелді. Қазақ халқы киелі де қасиетті нәрселерді қадірлеп, ақ түске балаған. Мәселен, «Аққа Құдай жақ», «Аққа зауал жоқ», «Бірінші байлық – денсаулық, екінші байлық – ақ жаулық, үшінші байлық – он саулық», «Ағын су арнасын табады, ақ адам орнын табады», «Ақ серке қой бастайды,

ақын жігіт той бастайды», «Ұжданы ақтың – жүзі ақ», «Ананың алды – ақ жайлау» деген мақалдардың астарында ізгілік пен адалдық, тазалық пен әділдік менмұндалап тұрады.

Қазақ халқында әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрінде ақ түстің маңызы ерекше айшықталады. Мысалы, ұлттық сусындар: қымыз, шұбат, сүт сынды қасиетті тағамдар, сәби жатқан бесікке «ғұмыр жасы ұзақ болсын, жолы ақ болсын» деген ырыммен ақ байлау рәсімі, жаңа түскен келіннің сәукелесіне жұқа ақ желекті ілу іспетті киелі ұғымдардың символына айналған.

«Ақ шаш-ақылдың емес, жастың белгісі» деген түрік мақалы, адамдар қартайған сайын шаштың ағаруын көрсете отырып, бұл жағдай әрқашан тәжірибеге немесе даналыққа тікелей пропорционалды бола бермейтінін айтады. Бұл сөзбен, әдетте, адамның жасына баса назар аударудың орнына, оның өмірлік тәжірибесіне немесе даналығына назар аудару керектігін түсіндіруге арналған. Мақал шашты ағарту табиғи қартаю процесі екенін білдіреді, бірақ сонымен бірге бұл адамның өмірде қаншалықты үйренгенін немесе оның қаншалықты ақылды екенін көрсететін көрсеткіш емес. Бұл жастардың егде жастағы адамдарға қарағанда көбірек білімі мен тәжірибесі болуы мүмкін екенін көрсетеді, ал егде жастағы адамдар әрқашан дана бола бермейді.

«Қарақшының ғашығы қыстың күні ақ киім киеді» деген түріктің мақалында тіпті қаскөй немесе кінәлі адамдар кейде сырттан кінәсіз немесе жақсы ниетті болып көрінуі мүмкін екенін білдіреді. Мақалда кейде жаман ниеті бар адамдар өздерінің мінез-құлқын немесе ниетін жасыру арқылы қоғамда жақсы имидж қалыптастырып, сол арқылы адамдарды адастыруы мүмкін екендігі баса айтылған. Бұл мақал адамдарға сыртқы келбетіне немесе таныстарына қарай пайымдаулар жасаудың орнына, тереңірек баға беру керектігін ескертеді.

Қазақ және түрік тілдерінде қызыл түстің өзіндік ерекшелігі бар. Қызыл түс, көбінесе, әдемілікпен немесе керісінше көзалдаумен байланысты болып табылады. Мәселен, қазақ тілінде «Қыздың көзі қызылда», «Түлкінің қызылдығы өзіне сор», «Әсіре қызыл тез оңар» деген мақалдарды мысалға келтірсек болады [3].

Зерттеу әдістері мен материалдары

Зерттеу барысында зерттеудің кешенді теориялық әдістері салыстыру, саралау, жинақтау, жүйелеу әдістері қолданылады.

Түрік және қазақ тілдерінде мақал- мәтелдергі түр-түс атауларының лингвомәдени ерекшеліктері этномәдени семантиканы таныту үшін мақалада Д.С. Ергешбаеваның «The Significance Of Proverbs In" Devonu Lug'otit Turk" атты еңбегі, С.П.Уфуктың «Turks And The Concept Of Death: An Analytical Survey Among Turkish Proverbs" деген зерттеу еңбегі, Б.Д. Окхунжованың "Comparative Analysis of Proverbs in" Devonu LugOtiti Turk" деген еңбектері пайдаланылады.

Нәтижелер мен талқылаулар

Мәйегінен майы аққан бай тілдің ажарын кіргізетін басты элемент – мақал-мәтел екенін білеміз. Көркем ойдың көркін келтіру үшін жиі айтылатын мақал-мәтелдер мағынасы терең, мазмұнды әрі мәнді болып табылады. Мақал-мәтелдер адамзат өмірінің өткеннен бүгінге дейінгі айтулы оқиғаларының ұмытылған немесе беймәлім тұстары

туралы маңызды ақпарат береді. Ата-бабамыздан мирас болып қалған мақал-мәтелдер ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келеді. Мақал-мәтелдер миф іспетті ғаламның жаратылуынан бастап, алғашқы адамның өмірге деген көзқарасына негіз болатын дана сөздер жиынтығы. Біз байқамай-ақ өмірде жартылай жабық элементтер ретінде өмір сүруді жалғастыратын мифтер мәдени көріністері бар әртүрлі салаларда кездеседі, бірақ мақал-мәтелдердің фонында да кездеседі. Бұл зерттеуде Түркияда түрік тіліне аударылған түрік әлемінің мақал-мәтелдері ойдың стереотиптік құрылымын, әлеуметтік, мәдени және экономикалық салаларда бар сана ағымын ашу мақсатында мифологиялық тұрғыдан зерттелді.

Түріктер ақ түс үшін ақ сөзін қолданады. Түрік тіліне ақ түсі Исламмен бірге енді. Махмұт Қашқаридің айтуынша, Оғыздар тек ақ түстің бәрін ақ деп атаған. Басқа түрік тайпалары ақ түстен басқа түрлі түстерді ақ деп атаған. Түрлі-түсті жылқылардың ақ жылқылар деп аталуы осы жағдайға мысал бола алады [4].

Ақ түс түріктер үшін тазалықты, ұлылықты, тәжірибені, киелілікті, әділдікті, билікті білдіреді. Ақ жақсылықты, әділдікті, аспанды, ғажап ойларды бейнелейді. Ақ түс жалауларда, кәрілікте, басқаруда, құрбандық шалуда ұлылық, мереке және даңқ мағынасында қолданылады. Түріктер қарттардың даналығын білдіру үшін ақ түсін жиі қолданған. Бұл түсініктің алғашқы мысалдары мифтер мен аңыздарда алғашқы жаратылған адамдар ақ эпитетін алып жүргенде көрінеді. Жаратылыс мәтініндегі ақ-Ана, Якут Аңызындағы Үрүгг Дешит, Ер Согото Дастанындағы Ақ Бала-алғашқы жаратылған тіршілік иелерінің бірі. Алтайдың жаратылысы туралы мифте адамзаттың алғашқы арғы атасы Ақ Ата деген атпен белгілі. Ол Түркістанда Ұлы Баба ретінде танымал. Түріктер Өздерінің тұрған жерлеріне келгендерін, Ұлы Атадан бері бір-бірімен туыстық қатынастарын есептейді. Тағы да сол түсінікпен "ақ сақал" сөзі түрік әлеміндегі сыйластық пен ұлылықтың символы болып табылады. Атауды орналастыруды әдетте ақ сақалды және ақ атты адам жасайды. Ақ жаулықты аналар да бар, олар өздерінің дана және бағыттаушы қасиеттерімен, сондай-ақ ақ сақалды ата-бабаларымен көзге түседі. Бүгінде ақ жүзді, ақ маңдайлы деген ұғымдар ақ түсінің қасиеттілігін айшықтайды.

Бұл сөз тіркестерінің қолданылатын орындарының бірі-мақал-мәтелдер. Ақ сөзі зұлымдыққа қатысы жоқ және ешкімге зиян келтірмеген адамдарға қолданылады. Ақ түсі шыншылдық, адалдық мағыналарын қамтыды. Тағы да, әрбір сүт құндылығы мен қасиеттілігіне байланысты ақ болса да, ана сүтін әсіресе ақ сүт деп атайды. Аспан ақ түспен бейнеленген. Бақсы қалпақтарының ұшы ақ қозы терісінен тігілген. Үлгеннің есімін Ақ Аяс, Яғни Жарқын Хакан деп те атайды. Тумен бірге айтылған ақ түс емес, ұлылық пен даңқты білдіреді. "Ақ әлемлу" өрнегі "Деде Қорқұт" хикаяларында кездеседі. Бұл жерде тудың түсі емес, тудың берілген мәнінің көрінісі деген сөз.

Түріктер құрбандық шалған күндері ақ киім киетін. Ақ түс әскерде дәреже мен билікті білдіру үшін қолданылады. Соғыс кезінде мемлекет ақсақалдары мен қолбасшылары ақ киім киген. Шыңғыс Ханның киімі, жылқысы, туы, тәжі ақ түсті болған.

Түріктердің қол астында ақ хан мен қара хандар болды. Ақ хан халықтың өтініші бойынша мемлекет басшысы болған билеушілер үшін пайдаланылды. Қара хан, керісінше, бұл ереже заңды мойындамай-ақ мемлекетті өз қолына алған хандар болды.

Біріншіден, Шежіреде айтылған-И Тераккима, содан кейін тілден тілге "Әр үйде Қарахан жасалды" деген мақал сияқты тараған. Халық әдетте қара эпитетімен сипатталады. Мұның алғашқы мысалы көне түркі жазбаларынан байқалады. Халық үшін қара бодун

және қара камаг бодун тіркестері қолданылады. Ақ сүй, қара сүй сияқты есімдер де бар; ақ сүйек, қара сүйек; халық пен билеушіні ажырату үшін гөк бодун, қара бодун деп атаған. Әулеттің ұрпақтары ақ және ала түстерін киеді. Ақ шатырды Басқаратын Түріктердің бір бөлігі тұратын қара шатыр да халық тұратын жер.

Қорқыттың хикаяларында «Дирсе Ханның Ұлы Өгіз Хан» әңгімесінде шатырдың түстері қандай жағдайда нені білдіретінін көреміз. Бірақ бұл артықшылықта қыздар мен ұлдардың арасында ешқандай айырмашылық жоқ.

Дәстүрден көрініп тұрғандай, ақ шатыр әулеттік текті немесе балалары барларды бейнелеу этикасы үшін оң мағынаға ие, бұл қоғам қалаған сипаттамалардың бірі болып табылады. Қазақ Түріктеріне тиесілі мақалда ақ отау өзінің даңқымен көрінеді [5,170].

Көк түстің қазақ халқы үшін де, түрік халқы үшін де алар орны тіпті бөлек. Себебі, көк бөрінің ұрпағы болып есептелетін көк түркілер көк сөзін зеңгірмен, шөппен, өсімдікпен байланыстырған. Мәселен, қазақ елінде көк сөзінен тұратын бірқатар мақал-мәтелдер бар.

Мысалы, «Көктен жауын жауады, Шөптен жұпар тамады», «Көктен жауын жауады, Шөптен жұпар тамады», «Көкті тіреуге болмайды, Көпті мінеуге болмайды», «Адам мен адамның арасы Жер мен көктей».

Өткеннен бүгінге дейін қалыптасқан, ұзақ тәжірибені пайдалана отырып, қысқа да нұсқа кеңестер беретін, қоғам қабылдап, ортақ пайдаланатын стереотиптік сөздерді мақал-мәтелдер деп атайды. Оны түрік тілінде "sav "және" irsal-i mesel» яғни, астарлы әңгіме деп те атайды.

Сонымен қатар, түркі тілдес халықтардың арасында алтын түстің өзіндік мәні бар. Мысалы, түрік тілінде «Altın kılıç demir kariyi açar» деген мақал «Алтын қылыш темір есікті ашар» деген мағынаға саяды. «Алтын тапсаң, санап ал», «Қолда барда алтынның қадірі жоқ», «Алтынды ала білген бөле де біледі», «Ақыл айнымас, алтын шірімес», Алтын ерің атқа тисе, Алтынын ал да отқа жақ», «Алтын балтаның да сабы ағаш», «Алтынды еріткенмен, Жез болмайды, Жібекті жуғанмен, Бөз болмайды» [6].

Біз түрлі-түсті әлемде өмір сүріп жатырмыз. Бұл түрлі-түсті әлемді сипаттайтын түрлі түсті сөздер бар. Соңғы жылдары метафора тақырыбына да, түс терминдеріне де көп көңіл бөлініп, көптеген зерттеушілер кеңінен зерттеді. Сондықтан метафораның адамның танымында және қоғамдық іс-әрекетінде маңызды рөл атқаратынын көбірек адамдар түсіне бастады. Метафораны зерттеудің ұзақ тарихы бар. Аристотельден бастап метафора сөздердің немесе сөз тіркестерінің шартты мағынасына қарамастан ауытқып қолданылуы ретінде қарастырылды. Метафораларды зерттеудің бетбұрыс кезеңі "Біз Өмір сүріп жатқан Метафоралар" кітабының жарық көруі болды. Содан бері Лакофтың метафораға деген танымдық көзқарасы метафораны зерттеудегі серпіліс ретінде қарастырылды, өйткені ол метафораны ойлау тәсілі ретінде қарастырды. Когнитивті лингвистика ғалымдары метафора негізінен тәжірибенің бір саласын екінші доменмен салыстырудың тұжырымдамалық процесі деп тұжырымдайды.

Түс бояуларын рухани мәдениетке араластыру – ойдың негізгі элементтерін күрделі идеяларға біріктіретін негізгі психикалық операция тәрізді. Концептуалды араластыру теориясы мағынаны құрудың жалпы моделі ретінде белгілі бір қажеттіліктерге жауап беру үшін энциклопедиялық біліммен жұмыс жасайтын процестердің шағын жиынтығын қамтиды. Fauconnier & Turner (1998; 2002) және Coulson (2000) журналдарында егжей-тегжейлі талқыланған араластыру екі немесе одан да көп психикалық кеңістіктердің

таңдалған элементтері үшінші кеңістікке, қоспаның құрамына кіретін процесті білдіреді [7].

Концептуалды араластыру теориясы метафораларды мәдениетаралық өңдеуге кедергі келтіруі мүмкін түс мағынасындағы осындай мәдени сәйкессіздіктерді есепке алудың кешенді негізін ұсынады. Дәстүр бойынша, түрлі-түсті метафораларды түсіну қоспаны алу үшін бастапқы кірістен (түс) және мақсатты кірістен (эмоциядан) таңдамалы салыстыруды қамтиды. Аударма түрғысынан алғанда, бастапқы мәдениеттегі символдық жүйені де, мақсатты мәдениеттегі мәдени сүзгіні де есепке алу үшін тұжырымдамалық шеңберге екі қосымша кірісті қосу керек. Мәдени сүзгі аудармашыға сәйкес коннотацияны таңдауға көмектесетін интерпретациялық жақтау құрылғысы ретінде жұмыс істейді.

Бұл "бастапқы және мақсатты лингвистикалық-мәдени қауымдастықтар арасындағы нормалардағы және дискурстық конвенциялардағы когнитивтік және әлеуметтік-мәдени айырмашылықтарды түсіру құралы. Келесі қадам-араластыру қадамы, онда әртүрлі кірістер қоспаны береді, бұл белгілі бір эмоцияны нақты түспен теңестіреді.

Әр түрлі тіл мен мәдениеттегі түстер концепциясы әртүрлі коннотативті интерпретацияларды жеткізе алады. Бұл әсіресе метафоралар, идиомалар және мақал-мәтелдер сияқты мәдени қалыптасқан көркем сөздер жиынтығын аударуға қатысты, мұнда сөзбе-сөз аударма нақты мақсатты мәтінді сирек береді.

Қорытынды

Түс символизмінің мәдениетаралық талдауы түс метафораларының нақты мағынасын кросслингвистикалық түрде жеткізу үшін өте маңызды. Шынында да, бір түс әр мәдениетте басым болатын сенімдерге, нормаларға және шектеулерге байланысты әртүрлі мәдениеттерде әртүрлі мағыналарды білдіреді. Түрік және қазақ тілдеріндегі түс мағыналарын салыстырмалы талдау осы екі тілдің коннотациялық айырмашылықтарын анықтап, осылайша қара аудармадағы мәдени контекстуализацияның рөлін айшықтайды. Яғни, түс пен оның бейнеленуі арасында тікелей сәйкестіктің бар екенін көре аламыз. Көптеген елдерде қара – қараңғылықтың нышаны тақылетті. Көптеген мәдениеттер бұл қараңғылықты мұң мен қайғыға тікелей теңестіреді [8].

Мысалы, Батыс және Шығыс мәдениеттерінде қара түс аза тұту мен өлімнің түсі болып табылады. Сонымен қатар, киелі кітаптағы қара түс зұлымдықты, азапты және бақытсыздықты білдіреді. Элизабет дәуірінде қара түс лас, сұмдық және зұлым қасиеттермен байланысты болды. Қара түстің осы коннотациясын ескере отырып, келесі ағылшын және түрік мақал-мәтелдерінде: 1) Tencere Dibin kara Seninki Benden Kara (түрік мақалы) 2) шәйнекті қара деп атайтын қазан аталғандай қара емес (ағылшын мақалы), бұл адамдар басқа біреуді өз кінәсі үшін сынамауы керек дегенді білдіреді.

Қазақ және түрік тілдерінде қара түс кінәні, зұлымдықты немесе мақтауға жатпайтын нәрсені білдіру үшін қолданылған. Сондықтан қазақ және түрік тілдері бірдей коннотацияны жеткізу үшін қара түсті пайдаланады. Егер қара қараңғы болса, ақ ашық, жарық деген мағынаға ие болып табылады. Ақ түс аза тұту мен өлімді бейнелейтін Шығыс Азиядан басқа, ақтық әлемнің көптеген аймақтарында жақсылыққа тең.

Қызыл түстің негізгі символикасы табиғат болып табылады, өйткені көктем келгенде қызыл түсті қолдану мақал-мәтелде де, поэзия, прозада да қарқын алған Бұл

табиғи элементтердің тазалығы тілде идиомалық түрде кеңейтілген. Яғни, ақ ту-бітімгершіліктің немесе атысты тоқтатудың халықаралық деңгейде танылған қорғаныс белгісі; ақ жүректі адам-кешірімді және ізгі адам; ақ жазба-таза және мінсіз; ақ қол-жомарт және мейірімді қол; ал ақ өтірік-жазықсыз және зиянсыз өтірік. Ақтықтың бұл жағымды коннотациясы түрік мәдениетінде де басым болып көрінеді. Бүкіл Шығыс әлемінде, әсіресе түрік тілінде, ақ түс тазалықты, ізгілік пен шындықты білдіреді. Ақ көгершін бейбітшілікті бейнелейді; қалыңдықтың көйлегі әдетте ақ түсті, тазалық пен пәктіктің символы. Бұл символизмнің идиомалық абстракциясы даналыққа сілтеме жасайтын "ақ шаш" сияқты тіркестерде кездеседі. Түрік мақал-мәтелдерінде бақыт немесе жақсы нәрселер ақ түсті (Ақ/Без) қолдану арқылы бейнеленеді, ал ағылшын мақал-мәтелдерінде ол бірдей, бірақ кейбір ағылшын мақал-мәтелдері жағымды мағынаны жеткізу үшін күміс түсті пайдаланады.

Мысалы: 1) Ақ ақче карагүн достудур (түрік мақалы). 2) Ақ коюнун кара кузусуда олур (түрік мақалы). Түрік мақаланың аудармасы: «Әрбір бұлттың күміс астары бар», «Қара тауықта ақ түсті жұмыртқа болады» [9].

Сондықтан қазақ және түрік тілдері бірдей коннотацияны жеткізу үшін ақ түсті пайдаланады. Қызыл түс стандартталған символизмді бейнелейді, бірақ олардың кейбіреулері құндылықты білдіруі мүмкін. Мысалы, қызыл түс құмарлық романтикадан қанды соғысқа дейін қарама-қайшы болып көрінетін мағыналардың кең ауқымын білдіреді. Сонымен қатар, бұл махаббат пен құштарлықты, күш пен беделді бейнелейді, ал жыпылықтаған қызыл шамдар тәуекелді немесе қауіпті білдіреді. Келесі түрік мақалының мағынасы осыған саяды: Al elmaıa tař atan řok olur (түрік мақалы) [10]. Яғни, көптеген жетістікке жеткен адамның қызыл қызғанышқа душар болған дұшпаны көп болады.

Түркі тілдес халық үшін маңызы зор тағы бір түс ол – Көк. Барлық басқа негізгі түстер сияқты, көк түс табиғат элементтерімен тығыз байланысты. Негізінен аспанмен табиғи байланысының арқасында көк түс көкке сенім мен асқақтықты бейнелейді. Көк түс ғылыми тұрғыда спектрдің қоңыр салқын түріне жатады, сондықтан ол шындықпен символдық түрде байланысты болды, бұл тыныштықтың, сабырдың, ізгіліктің түсі.

Қазақ және түрік тілінде көптеген ұқсастықтар бар. Ал түс спектріне келетін болсақ, біршама ұқсастықтар мен айырмашылықтар да бар. Мақал-мәтелдер – әр халықтың ғасырлар бойы бабалардың ізгілікті жолымен жиналған ұлы мұрасы. Сандаған зобалаң замандардан сүрінбей өткен ата-бабамыз өмірлік сабақ алып, оны болашақ ұрпаққа жеткізу үшін, өскелең ұрпақтың сол бір қысталаңға душар болмауы үшін, аманаттап мақал-мәтелдерді ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп отырған. Өткен ғасырлардан бабаларымыздан келген әрбір мақалдың тарихы мен ішкі мазмұнын зерттеу – басты мәселелердің қатарында.

Авторлардың қосқан үлесі:

Токсеитова А.Е. – зерттеудің тұжырымдамасын әзірлеу, теориялық негізді қалыптастыру;

Садықова Р.К. – ұсыныстар және редакциялау жұмысы;

Кубдашева Қ.Б. – талдау және статистикалық деректермен жұмыс, техникалық рәсімдеу.

Әдебиеттер тізімі

1. Ergeshbaevna, D.S. (2023) The Significance Of Proverbs In “Devonu Lug’otit Turk”, Confrencea, 7, 1, pp. 19-21.
2. Ufuk, Ş.P. (2016) ‘Turks and the concept of death: an analytical survey among turkish proverbs’, Revista de Etnografie şi Folclor. Journal of Ethnography and Folklore, 4.
3. Okhunjonovna, B.D. (2024) ‘Comparative Analysis of Proverbs in “Devonu Lug’otit Turk” and Currently Available’, European Journal of Higher Education and Academic Advancement, 1, 2, pp. 194-198.
4. Елубай, А.М., Бирай, Н. (2023) ‘The image of a woman in the Turkic world and its expression in proverbs’, Известия КазУМОиМЯ имени Абылай хана. Серия «Филологические науки», Т. 70, 3, стр. 7.
5. Mandić, M. (2021) ‘The Serbian proverb Poturica gori od Turčina (A Turk-convert is worse than a Turk)’, Imagining Bosnian Muslims in Central Europe: Representations, Transfers and Exchanges, Т. 32, р. 170.
6. Honeck, R.P. (2013) A Proverb in Mind: The Cognitive Science of Proverbial Wit and Wisdom. Psychology Press, 2013 p.
7. Тлегенова, Г., Шукенай, Г., Демирай, Е., Ертаева, П. (2023) «Познавательная характеристика «синего» цвета в казахо-турецком языках», Вестник КазНУ. Серия филологическая, 192, 4, стр. 192.
8. Рысберген, К., Уәли, Н. (2023) «Халықтық топонимдердегі ақ және қара түстердің мәдени тілдік семантикасы», Вестник Евразийского гуманитарного института, 1, стр. 128-142.
9. Шойлыбеков, П., Утебаева, Е. (2022) «Қазақтың дәстүрлі сырмақ өнері», Вестник КазНУ. Серия историческая, 106, 3, стр. 208-217.
10. Күркебаев, К.Қ., Ордабекова, Х.А. (2023) «Дәстүрлі қазақ ән мәтіндерінің лингвомәдени бейнесі», Eurasian Journal of Philology: Science & Education, Т. 187, 3, стр. 187.

А.Е. Токсеитова^{*1}, Р.К. Садыкова², Қ.Б. Кубдашева³

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

²АЛТ Университет имени М. Тынышпаева, Алматы, Казахстан

³Алматинский университет энергетики и связи имени Г. Даукеева, Алматы, Казахстан

(E-mail: ¹aydana.ergalikizi@gmail.com, ²roza.sadikova@mail.ru, ³karget2017@yandex.ru)

Лингвокультурные особенности названий видов и цветовой символики в турецких и казахских пословицах и поговорках

Аннотация. В статье подробно исследуются лингвокультурные и этнолингвистические особенности названий видов в казахских и турецких пословицах и поговорках. Будут проанализированы свежие мысли и мнения известных турецких ученых Ибрагима Шинаси, Омера Асым Аксоя, Омера Фарука Акуна и выдающихся казахских ученых Музафара Алимбаева, Абдуали Кайдара, Алькея Маргулана о пословицах и поговорках. Анализируются различия и особенности пословицы и поговорки, определяется культурное значение видов и цветов. Исследуется роль и значение цвета в казахской и турецкой культуре, в народном мировоззрении в обществе. Основная цель статьи-изучить, насколько важен цвет и оттенок в культуре казахского и турецкого народов, проанализировав особенности передачи названий видов и цветов в турецких и казахских пословицах и поговорках. На основе пословиц и поговорок

на казахском и турецком языках анализируются лексемы, содержащие названия видов и цветов, оценивается их место в культуре. Рассматривая эти лексемы с точки зрения ценности эмоций, была предпринята попытка определить выражение красок в мире мысли казахского и турецкого народов. Кроме того, изучаются взаимосвязь и семантическое поле названий цветов. Этим сравнительно анализируются взгляды казахского и турецкого народов на понятие цвета. Основные теоретические методы сравнения, дифференциации, обобщения, систематизации.

Ключевые слова: пословицы, названия видов и цветов, символика, лингвокультура.

A.E. Tokseitova^{*1}, R.K. Sadykova², K.B. Kubdasheva³

¹*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan*

²*M. Tynyshpaev ALT University, Almaty, Kazakhstan*

³*G. Daukeev Almaty University of Power Energy and Communications, Almaty, Kazakhstan*

(E-mail: ¹aydana.ergalikizi@gmail.com, ²roza.sadikova@mail.ru, ³karget2017@yandex.ru)

Linguistic and cultural features of species names and color symbols in turkish and kazakh proverbs and sayings

Abstract. The article examines in detail the linguocultural and ethnolinguistic features of color names in Kazakh and Turkish proverbs and sayings. The new ideas and opinions of famous Turkish scientists Ibrahim Shinasi, Omer Asym Aksoy, Omer Faruk akun and prominent Kazakh scientists Muzafar Alimbayev, Abduali Kaidar, Alkei Margulan will be analyzed. The differences and features of Proverbs and sayings are analyzed, and the cultural meaning of species and colors is revealed. The role and significance of colors in society in Kazakh and Turkish culture, folk Worldview are studied. The main purpose of the article is to study how color and shade are important in the culture of the Kazakh and Turkish peoples, analyzing the features of the transmission of color names in Turkish and Kazakh Proverbs. Based on Proverbs and sayings in the Kazakh and Turkish languages, lexemes containing color names are analyzed and their place in culture is assessed. Considering these lexemes from the point of view of the value of emotions, an attempt was made to determine the manifestation of colors in the world of thought of the Kazakh and Turkish peoples. In addition, the relationship and semantic field of color names are studied. Thus, the views of the Kazakh and Turkish peoples regarding the concept of color are analyzed in comparison. The main theoretical methods of comparison, differentiation, accumulation, systematization.

Keywords: proverbs, names of species and flowers, symbols, linguistic culture.

References

1. Ergeshbaevna, D.S. (2023) The Significance Of Proverbs In “Devonu Lug’otit Turk”, Confrencea, 7, 1, pp. 19-21.
2. Ufuk, Ş.P. (2016) ‘Turks and the concept of death: an analytical survey among turkish proverbs’, Revista de Etnografie şi Folclor. Journal of Ethnography and Folklore, 4.
3. Okhunjonovna, B.D. (2024) ‘Comparative Analysis of Proverbs in “Devonu Lug’otit Turk” and Currently Available’, European Journal of Higher Education and Academic Advancement, 1, 2, pp. 194-198.
4. Elubaj, A.M., Biraj, N. (2023) ‘The image of a woman in the Turkic world and its expression in proverbs’, Izvestiya KazUMoiMJa imeni Abylay hana. Serija «Filologicheskie nauki», T. 70, 3, str. 7.

5. Mandić, M. (2021) 'The Serbian proverb Poturica gori od Turčina (A Turk-convert is worse than a Turk)', *Imagining Bosnian Muslims in Central Europe: Representations, Transfers and Exchanges*, T. 32, p. 170.
6. Honeck, R.P. (2013) *A Proverb in Mind: The Cognitive Science of Proverbial Wit and Wisdom*. Psychology Press, 2013 p.
7. Tlegenova, G., Shukenai, G., Demirai, E., Yertyaeva, P. (2023) «Poznavatel'naya harakteristika «sinego» cveta v kazaho-tureckom jazykah», *Vestnik KazNU. Serija filologicheskaja*, 192, 4, str. 192. [in Russian]
8. Rysbergen, K., Uali, N. (2023) «Halyktyk toponimderdegi ak zhane kara tysterdin madeni tildik semantikasyn», *Vestnik Evrazijskogo gumanitarnogo instituta*, 1, str. 128-142. [in Kazakh]
9. Shoibekov, P., Utebayeva, E. (2022) «Kazaktyn dastyrlı syrmaq oneri», *Vestnik KazNU. Seriya istoricheskaya*, 106, 3, str. 208-217. [in Kazakh]
10. Kyrkebaev, K.K., Ordabekova, H.A. (2023) «Dastyrlı kazak an matinderinin lingvomadeni bejnesi», *Eurasian Journal of Philology: Science & Education*, T. 187, 3, str. 187. [in Kazakh]

Авторлар туралы мәлімет:

Токсеитова А.Е. – хат-хабарға жауапты автор, PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Садыкова Р.К. – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, М. Тынышпаев атындағы АЛТ университеті, Алматы, Қазақстан.

Қубдашева Қ.Б. – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Ғ. Дәукеев атындағы Алматы энергетика және байланыс университеті, Алматы, Қазақстан.

Токсеитова А.Е. – автор для корреспонденции, PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Садыкова Р.К. – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, АЛТ Университет имени М. Тынышпаева, Алматы, Казахстан.

Қубдашева К.Б. – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Алматинский университет энергетики и связи имени Г. Даукеева, Алматы, Казахстан.

Toxeitova A.E. – corresponding author, PhD doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Sadykova R.K. – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, M. Tynyshpaev ALT University, Almaty, Kazakhstan.

Kubdasheva K.B. – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, G. Daukeev Almaty University of Power Energy and Communications, Almaty, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Редактор: Дәлелхан А.
Компьютерде беттеген: Д. Нурушева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы.
Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы.
– 2025. – 4(153). – Астана: ЕҰУ. – 318 б.
Шартты 19,8 б.т. Таралымы – сұраныс бойынша
Басуға қол қойылды: 30.12.2025

Ашық қолданудағы электрондық нұсқа: <https://bulpolit.enu.kz>

Авторларға арналған нұсқаулықтар, публикациялық этика журнал сайтында берілген:
[http:// bulpolit.enu.kz](http://bulpolit.enu.kz)

Ғылыми мақаланың мазмұны үшін жауапкершілік авторға (авторларға) жүктеледі.

Редакция мекен-жайы: 010008, Астана қ., Сатпаев көшесі, 2
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-432)